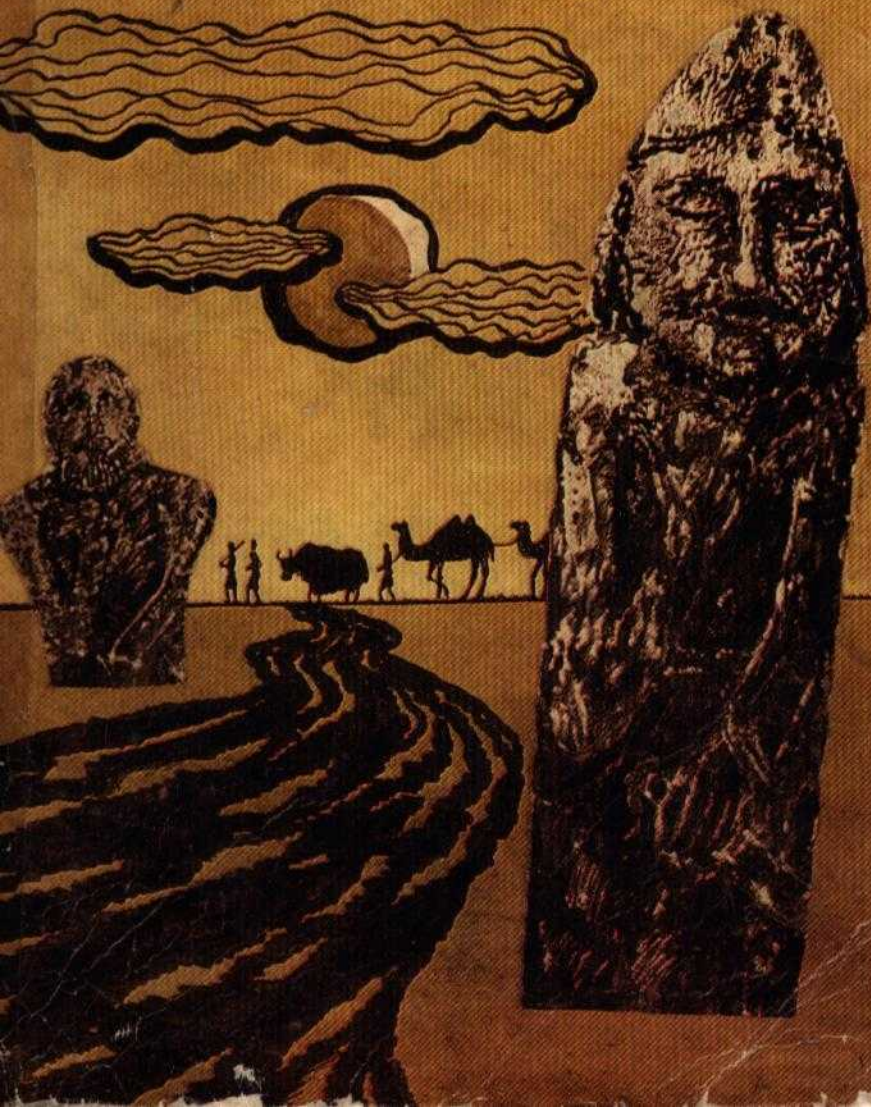

Дионис Манасогу

УЗУН КЕРВАН

Дионис Танасоглу

УЗУН КЕРВАН

ДОЛГИЙ КАРАВАН

Роман

Кишинев
Литература артистикэ
1985

84Г7
Т18

Предисловие М. Н. Губоглу,
доктора исторических наук (Москва)

Художник В. Христов

Т $\frac{4702150000-124}{M756(12)-85}$ Б/З 1984, № 2, 8—85.

© Издательство «Литература артистикэ», 1985 г.

Нет народа без истории,
как нет истории без народа.

Читателю предстоит волнующая встреча с интересной, своеобразной книгой гагаузского писателя Диониса Танасоглу — романом «Долгий караван» (на гагаузском «Узун керван»). Перед нами крупномасштабное произведение в прозе еще недавно бесписьменной гагаузской культуры — первый гагаузский роман, как, впрочем, в этой культуре многое создается впервые в советское время. Определение «первый» весьма характерно и для творчества гагаузского писателя и композитора, педагога и ученого-лингвиста, историка и фольклориста, драматурга и хореографа, постановщика и музыканта Диониса Николаевича Танасоглу: проект гагаузской письменности (1957), первый букварь («Буквалык», 1958), первые грамматики, первые стихи и переводы, песни и обработки, хореографические композиции и пьесы, первые театральные постановки... и наконец, первый роман. Этим, конечно, сказано много. Но не все.

Роман, как и другие его произведения, не требует каких-нибудь скидок ни на экзотику, ни на внешний орнамент, украшающий повествование, ни на обстоятельство «первый» или же на то, что автор является представителем литературы малого народа, литературы на младописьменном языке. Глубоко национальное в лучшем смысле этого слова произведение должно быть оценено именно с позиции требований к литературе зрелого социализма. Поэтому задача перед автором стояла сложная, ответственная. И он отдавал себе отчет в том, что читатель, имеющий возможность знакомиться с лучшими произведениями классической и современной литературы народов, сам подойдет к оценке национального романа с известной ему меркой лучших образцов жанра. В связи с этим проявилась еще одна черта автора — творческая смелость и зрелость. Роман «Долгий караван» — яркое художественное произведение социалистического реализма. Состоит он из трех книг и отражает этническое и историческое прошлое предков и самого народа гагаузов, имея, как сквозной, образ каравана, олицетворяющего, с одной стороны, кочевое прошлое народа, с другой — его жизненный исторический путь. В этом смысле перед нами — исторический роман.

Рождение романа Д. Танасоглу — явление далеко не случайное. Без риска ошибиться можно сказать, что оно подготовлено всей нашей социальной и культурной действительностью и что такое произведение крупного эпического жанра отвечает уже возросшей объективной потребности малого народа — художественно осмыслить свой исторический опыт. И в этом — одно из проявлений неизбежного роста национального самосознания народа,

вызванного экономическим и культурным прогрессом всех наций и народностей нашей страны, и это — закономерный, объективный процесс. Вместе с тем рождение такого произведения в гагаузской литературе — это выполнение социального заказа многонациональной советской литературы и культуры в целом, нашего социалистического общества, так как и все другие народы нашей страны заинтересованы глубже знать историю и социально-культурный портрет каждого из своих народов-братьев. Коммунистическая партия уделяет большое внимание национальной политике, процессам социально-культурного и духовного развития всех групп населения страны. Особый акцент, например, был сделан в Отчетном докладе ЦК XXVI съезда партии на необходимость дальнейшего изучения культурных потребностей и национальных интересов национальных групп в республиках. Это означает учет и удовлетворение специфических запросов в области языка, культуры и быта.

Партия определила конкретные задачи для непосредственного осуществления в области ленинской национальной политики на современном этапе, среди которых — задача дальнейшего всестороннего развития всех наций и народностей страны, особенно малых народов*. В связи с этим стоит присмотреться к роману «Долгий караван» по крайней мере с двух точек зрения: с одной стороны — взглянуть на него с позиции и с уровня социально-культурного развития современных гагаузов, с другой — соотнести его с вершиной развития советской многонациональной культуры, литературы в частности, в условиях зрелого социализма.

Гагаузский народ — один из тюркоязычных младописьменных народов (173 тыс. чел., 1979), проживающий в основном в южных районах Молдавской ССР и Одесской области УССР, таких, как Чадырлунгский, Комратский, Вулканештский, Бессарабский, Болградский, Ренийский и др. До Советской власти мало что было известно о гагаузах вообще и об их истории в частности, кроме лаконичных сведений русского исследователя-этнографа и лингвиста В. А. Мошкова о том, что гагаузы выходцы из Болгарии, куда их предки огузы пришли из Средней Азии через южнорусские степи.

Советские ученые исследуют эту проблему более целенаправленно и накопили уже немало аргументов, подкрепляющих правильные, в основном, мысли дореволюционного отечественного исследователя. За годы Советской власти гагаузский народ из отсталой, бесписьменной народности преобразился в непрерывно развивающуюся социалистическую национальность. Под влиянием интенсивных урбанизационных процессов сформировался национальный отряд рабочего класса (в 1979 г. доля городского населения среди гагаузов Молдавской ССР составила 37,5%, выросла интеллигенция, достигнуты высокие рубежи в социально-экономической и в культурной сферах жизни населения. Новому этапу общественного развития гагаузского народа соответствуют новые социальные потребности, в том числе потребность глубже знать свою историю и культуру. И Дионис Танасоглу поэтому, пожалуй, обращается в своем романе к прошлому народа. Но обращение к истории служит автору средством ответить на актуальные вопросы современности, в том числе о перспективах развития национальной куль-

* См. материалы заседания Президиума Верховного Совета СССР от 12 января 1983 г. — «Правда» от 13 января 1983 г.

туры, ее сближения с культурами других народов и обогащения, о роли личности в исторических судьбах народа и его культуры. За десять лет, прошедших между двумя переписями населения (1970 и 1979), удельный вес гагаузов, владеющих русским языком, вырос от 63% до 68%. В молодых поколениях, в составе которых особенно много активных читателей, процент знающих русский язык, как показывает опыт, еще выше. Вместе с тем распространение русского языка, как языка межнационального общения, не вытеснит у населения язык своей национальности. По данным переписи населения 93,6% всех гагаузов, проживающих в СССР, указали в 1979 г. в качестве родного язык своей национальности.

Сегодняшний гагаузский читатель уже совсем не тот, что был двадцать лет назад, когда первые гагаузские фольклорные сборники, подготовленные еще не на высоком уровне, все равно читались с захватывающим интересом, только из-за того, что они впервые были изданы на гагаузском языке.

Появление первого гагаузского романа — неординарное явление в панораме культурной жизни нашей страны. Поэтому нельзя его рассматривать в отрыве от магистральных путей развития многонациональной советской литературы. Наблюдая за первыми шагами самой молодой из всех советских литератур — гагаузской, — следует прежде всего подчеркнуть тот факт, что она является неразрывной и неотъемлемой составной частью единой литературы единого советского народа. И первейшая особенность ее развития проистекает прежде всего из этой связи. В широком смысле речь идет об относительно ускоренных темпах развития профессиональной художественной литературы на младописьменных языках. Гагаузский язык, как видно, блестяще подтверждает эту тенденцию. Действительно, меньше трех десятилетий разделяют между собой два знаменательных события в культурной жизни гагаузского народа: создание письменности в 1957 г. и выход первого романа на родном языке. Фактически же путь, потребовавшийся для зарождения молодой гагаузской литературной прозы — еще короче. Первые книги поэзии появились в начале 60-х годов, а роман «Долгий караван» по существу был завершен в конце 70-х годов.

И здесь, разумеется, трудно удержаться от некоторых очевидных исторических сравнений, параллелей. Единство младописьменных литератур народов СССР со старописьменными сегодня представляет собой сложное, динамично развивающееся явление. Как и большинство других младописьменных литератур, гагаузская литература начала свой путь с поэзии. Читателю полюбились поэтические публикации теперь уже известных гагаузских поэтов и писателей Николая Арабажи, Николая Танасоглу, Дмитрия Карачобана, Диониса Танасоглу, Николая Бабоглу, Мины Кёся, Степана Куроглу, Гаврила Гайдаржи и др. Иными словами, в первоочередном развитии поэзии проявляется сходство гагаузской литературы с творческим путем литератур многих других народов. Различие состоит в том, что исторический путь от поэзии к прозе, пройденный многими младописьменными литературами за несколько десятков лет (если иметь в виду промежутки времени между 20-ми и 70-ми годами), гагаузская литература преодолела менее чем за три десятилетия. И глубоко символично, что роман Д. Танасоглу был создан к 60-летию образования СССР, подтверждая тем самым неразрывную связь социального и культурного развития в

условиях социализма. История знает немало примеров, когда само по себе создание письменности бесследно терялось в истории национальной культуры народов. Известны случаи, когда от создания письменности до выхода в свет первого художественного произведения в прозе проходили века.

В период пребывания гагаузов на Балканах в XVII—XVIII вв. были переведены некоторые богослужебные книги с использованием греческого алфавита на гагаузский язык с греческого. В XIX в. и позднее были написаны некоторые книги, например «История гагаузов» М. Чакира на гагаузском языке с использованием румынского алфавита. Неоценимым источником для изучения духовной культуры гагаузов является том «Наречия Бессарабских гагаузов», изданный в 1904 г. в Петербурге В. А. Мошковым в многотомной серии академика В. В. Радлова «Образцы народной литературы тюркских племен».

Роман «Долгий караван» представляет собой достойный пример неограниченных возможностей культуры эпохи развитого социализма. В нем органично сочетаются национальное и интернациональное. Будучи произведением глубоко самобытным и истинно национальным в лучшем смысле этого слова, роман одновременно несет в себе мощный интернациональный заряд. Это вполне закономерно, так как, работая над своим произведением, автор опирается на могучий взлет всей советской литературы, на художественные принципы всей нашей науки и культуры, на богатейший опыт 77 литератур советских народов-братьев.

Воссозданный на страницах романа национальный колорит не представляет самоцель, не замыкается в экзотику, а дает выход на более широкую арену, представляя интерес для общесоюзного читателя. И этот читатель должен получить возможность познакомиться с историей трудолюбивых гагаузов, их предков, с пыльным ароматом Буджакских степей, с прекрасными восходами и закатами гостеприимных гагаузских селений.

Роман состоит из трех книг, объединенных общей исторической основой, сквозным литературным образом каравана, движущегося не только в пространстве с Алтая до Балкан, но и во времени (с доисторических времен в XX век), и который приобретает новое содержание с переходом предков гагаузов к оседлому образу жизни уже на Балканах.

Действие романа охватывает длительный период времени, насыщенный глубокими социальными преобразованиями, оно многоплановое, многоступенчатое и многосюжетное и разворачивается на разных землях пребывания далеких и близких предков советских гагаузов. Но общая главная линия действия — жизнь и борьба народа за лучшую долю — целостна и объединяет все сопутствующие ей события и сюжеты. Начинается книга обращением автора к памяти народной, которая сегодня подобно тающей льдине, постепенно теряет сведения о «делах давно минувших дней». Затем читатель переносится в глубь веков, в те времена, когда в обширных пространствах Великой Степи волнообразно передвигались многочисленные тюркоязычные кочевые племена с предгорий Алтая в Среднюю Азию, затем в Юго-Восточную Европу, в составе которых передвигались и древние предки современных гагаузов — огузы. Образно говоря, это был не только географический путь, по которому двигались кочевые турки из Азии в Европу. По-

путно преодолевался еще один путь — социальный путь, путь из кочевого в оседлый образ жизни. Конец этого второго «социального» пути пришелся на северо-восточные районы Балканского полуострова. Заканчивается роман началом XX века, озаренным в истории этого народа пламенем крестьянского восстания в Комратской волости Бессарабии, — пожалуй, одной из самых ярких страниц его социального движения и революционного брожения в дооктябрьский период.

Перед нами, однако, не историческая хроника, а художественное произведение, исторический роман. В этой своеобразной книге воспроизводится эпическая по своему размаху панорама социально-экономической и культурно-бытовой жизни народа. При этом автор извлекает из бездн забытых времен яркие, волнующие страницы его героического, духовного богатства. Народ является главным героем романа — автор впервые вызывает на сцену художественной жизни совершенно нового героя — гагаузский народ с его сложной и многотрудной этнической историей, народ гордый, свободолобивый, сплоченный, с богатыми национальными традициями, обычаями, правами, пронесший через века самобытную культуру.

История далеких предков гагаузов теснейшим образом переплелась с историей многих соседних народов, и особенно славянских народов на этапах консолидации гагаузской народности. В крутом водовороте событий проходят перед нами многочисленные герои романа. История гагаузов, взятая в органическом единстве с историей соседних народов, дала автору значительный запас сюжетов, персонажей, ситуаций и обстоятельств, с помощью которых исторически достоверно или напряжением художественного воображения воссоздается длинный путь каравана. Зримо предстают образы целых периодов, каждый со своей своеобразной социальной атмосферой. Осмысливается героический эпос древних огузов, сущность и соотношение кочевого и оседлого образов жизни.

Перед читателем чередой проплывают картины не только тяжелой кочевой жизни народа и завоевательных походов велико-тюркских каганов и ханов в Азии, но и усилий Тюркского каганата, затем и Огузской державы в Средней Азии, чтобы задержать нашествие Ирана и Арабского халифата на степные народы селения большей части огузов, хак-огузов в южнорусские степи, жизнь в союзе с Русью и совместной борьбе против печенегов и кыпчаков-половцев; нелегкое передвижение кочевых племен по Балканам и ожесточенная борьба за самостоятельное развитие в союзе с болгарским народом против крестоносцев Латинской империи; принятие христианства, как важный шаг на пути культурного развития и сохранения своей этнической самобытности; дворцовые интриги и бытовая жизнь богатых и бедных, беев и простых скотоводов, трагические судьбы простых людей, вовлеченных законами истории в запутанную игру государственных интриг и кровавых переворотов; беспощадность османского господства на Балканах, борьба против него и уход гагаузов под защиту России; русско-турецкие войны и братская поддержка со стороны русского народа в обретении гагаузами своей новой Родины — в степях полынных Буджака; освоение тяжелой многовековой Буджакской целины и борьба с гнетом помещиков и царских чиновников, крестьянские волнения и, наконец, крупное восстание и захват власти в свои руки в январе 1906 года.

В пламени человеческих страстей оживает богатый мир целого народа, с его социальными и человеческими драмами, военной жизнью и мирным бытом, классовой борьбой и стремлением к свободе.

Малонизвестная широкому читателю история гагаузов предстает со страниц романа в своеобразном укладе жизни, традиционных занятиях, в богатом опыте производства материальных и духовных благ, в орудиях труда, в национальных песнях, в сказках и легендах. Все это отражено с помощью родного языка и на родном языке, раскрывшем свое богатство и выразительную силу под опытным пером писателя. Центральная мысль автора относительно того, что у любого народа, пусть даже малочисленного, обязательно длинная дорога жизни, богатая история и оригинальная, самобытная судьба,—служит патриотическому и интернациональному воспитанию подрастающих поколений. Этот тезис убедительно раскрывается системой образов романа, наглядной панорамой событий и сюжетов. Этому служат достоверно выведенные удавшиеся художественные образы.

Роман «Долгий караван» густо населен героями. Суровые испытания ждут многих из них. Один их выдерживают и становятся нравственно и духовно более сильными. Именно такие герои становятся активными борцами за прогрессивное развитие жизни. Другие — особенно те, кто в своих поступках руководствуется личными корыстными или чувственными мотивами,—погибают в поисках новых и новых удовольствий. Герои романа выступают под разными именами в соответствии с разной исторической эпохой и в соответствии с собственной этнической культурой. Читателю запомнятся образы рода кочевников Куруогов, Ог-огула, образы Истеми-кагана и Огуз-хана, Олдана-батыра, рода табушников Сундубаев, юнака-Кирчу, гайдука-Ганди, чебана-Оглана, народного мстителя Дилбера, задунайского переселенца Тодура, пионера-колониста Тикенжи, социально правдивого крестьянина-бедняка Кысметсиза, молодого революционера Андрея Атмажи. Монументальность образной системе романа придают образы киевского князя Святослава, русского богатыря Бажая, болгарского повстанца Ивайло, образы Суворова и Кутузова, Инзова, декабриста Юшневского и Пушкина, русских и молдавских революционеров в Бессарабии. Веренице положительных образов противостоят представители мрачного мира — ханы, беки, бен, шаманы, султаны, визири, паши, янычары, башибузуки, монахи, попы, царь, помещики, чиновники, ростовщики, жандармы, кулаки — и их лакеи. Подстрекательные своими классовыми интересами, алчностью и корыстолюбием, они разрушают семью и налаженные мирные связи народа с соседними народами, обрекают людей на гибель, обволакивают население ядовитой пеленой страха и неуверенности. С просторов кочевой степи с ее отсталым общинно-родовым и феодально-патриархальным укладом жизни до баррикад Первой русской революции — таков путь героев романа, воплощенных в перечисленных образах; от бубенчиков степных табунов до набатного зова баррикадных боев — таков путь многострадального каравана. И вместе с этим путем такова содержательная социальная канва романа. Изображение борьбы светлых и темных сил, столкновений положительных и отрицательных героев, анализ движущих сил каравана-народа — все это свидетельствует о зрелости социальной мыс-

ли автора, о его умении изображать социальные в своей основе явления художественными средствами. Этот ракурс, найденный автором, дает свои плоды. Выбирая из народной культуры наиболее яркие и выразительные особенности, эмоционально окрашивая сюжетную линию, Дионис Танасоглу как бы открывает глаза читателю, дает ему возможность самому находить в обыкновенной и будничной жизни черты необыкновенного и небудничного. Шаг за шагом следуя за символическим караваном, читатель обогащается новыми чувствами, насыщается свежими идеями и мыслями. Таким образом, нравственно-политическую суть романа «Долгий караван» составляет проблема единства и своеобразия исторического восхождения народа, признания его роли в контексте истории соседних народов, и шире, в контексте всемирной истории. Суть историко-социального подхода автор излагает в прологе к каждой главе романа, а затем, в последующем изложении, раскрывает ее всем ходом повествования, украшенного в ряде случаев увлекательными повторами сюжетной линии. Два типа персонажей — реальных и вымышленных — представляют собой довольно стройную систему образов. Опираясь на уже известные литературные источники, а также воспроизводя подчас впервые свежий исторический материал, автор не уклоняется от реальных событий, не допускает особой вольности в интерпретации тех или иных общеизвестных исторических фактов. Там же, где логика требует вымысла, автор своим воображением создает вполне достоверные сцены, судьбы, ситуации, не нарушающие картины исторического процесса.

Так, например, давая яркое изображение быта и нравов далеких предков гагаузов, рисуя картины мирной и военной жизни, кровопролитных сражений и увлекательных спортивных состязаний, драматические придворные торжества и убийства, автор умеет акцентировать внимание на серьезных проблемах, жизненно важных для народа в тот или иной конкретный период его развития. В ряде мест романа личное тесно переплетается с общественным, судьба героев складывается на фоне исторических событий, а ход истории складывается из совокупности человеческих судеб.

Роман вызван к жизни общественной потребностью. Народ должен знать свою историю. И чем выше культурный уровень народа, тем сильнее его познавательная потребность. Но нельзя сказать, что автор романа — беспристрастный регистратор событий. Вглядываясь в повседневную жизнь народа, размышляя над удивительным в своем многообразии образом жизни огузов-гагаузов и их соседей, писатель находит нужные краски, чтобы своим искусством утверждать хорошее и высокое, отрицать плохое и низкое. Он проводит умелой рукой грань между нравственной и безнравственной сущностью традиций, между реально существующим и идеально должествующим. И в этом мы также видим одну из сильных сторон идейного замысла автора. Иными словами, роман нужен широкому читателю тем, что он включается в борьбу за нового человека, дает ему надежные классовые ориентиры в понимании судьбы своего народа. Прославляя и возвеличивая славные страницы истории, соединяя борьбу за национальную независимость с борьбой других народов-братьев, роман служит нравственному, патриотическому и интернациональному воспитанию. Характерен такой пример. В борьбе против османского ига, а рав-

во и в борьбе против общего классового врага объединяются герои разных национальностей: гагауз Дилбер, болгарин Пенчо, серб Драйчо, турок Мехмед. По обычаю народных мстителей они на крови клянутся бесстрашно уничтожать общих врагов и совместно бороться за освобождение угнетенных балканских народов. Интернационалистическая позиция автора романа проявляется и в том, что герои его романа влюбляются друг в друга вопреки существующим национальным и религиозным преградам: болгарин влюбляется в турчанку, турецкий юноша (мусульманин) в гагаузку (христианку), серб в болгарку, гагазка в молдаванку, огузка в славянку. Реалистическая достоверность, классовость и партийность романа являются высшей формой проявления его идейности и народности. Дионис Танасоглу написал очень важную книгу о жизненном пути ныне малого народа, его борьбе за лучшую долю. И хотя повествование не доведено до наших дней и караван-народ не доходит еще до счастливого привала, можно интуитивно ощущать, что это стремление имеет глубокие жизненные корни. Подтверждение тому — массовое участие гагаузов, вместе с другими народами, в баррикадных боях Первой русской революции.

Роман — многослойный и многоплановый, с множеством сюжетных линий, разделенных, с одной стороны, длительным временем и широким пространством, но связанных, с другой стороны, единым планом — становлением и формированием гагаузов как самостоятельной этнической общности. На страницах романа переплетаются судьбы племен с судьбами государств и судьбами человечества.

Автор ввел в роман обобщенный образ старого народного сказителя-певца «каушчу-пиеччи», своего рода ашуга, как прием, свойственный народно-поэтической литературе Востока и как связующий элемент между событиями различных эпох и развития сюжетных линий на многовековом пути каравана. Мудрый старец вспоминает о волнующих событиях, героях и делах своего родного народа, дает им оценку. Этот весьма эффективный прием позволяет автору передвигаться как бы страницы истории, оглядываясь на пройденный путь, сопоставляя прошлое с настоящим, выявляя традиции и новации, размышляя над тем, что отживает свой век и тем, что может служить коммунистическому строительству. Что касается формы включения этого персонажа в ткань романа, то выбор здесь ничем не ограничен. Может быть и повествование от его имени, и рассказы в духе народного эпоса, и воспоминания мемуарного характера, и свидения, и взгляд в прошлое с высоты 2000 года и т. д. Этот прием, конечно, важен не сам по себе, не как самоцель и не с точки зрения соблюдения принципа системности. Его функция, как представляется, значительно глубже и стратегически дальновиднее. Такой подход позволяет полнее воссоздать историческую связь времен, глубже раскрыть живую преемственность между эпохами и поколениями, между старым и новым, между отжившим и прогрессивным.

Размышляя над новым романом Чингиза Айтматова «И дальше века длится день», Ю. Суровцев отмечал: «Современный роман стремится к увеличению своей смысловой емкости. Смысловой — еще раз подчеркну — вовсе не значит только рациональной, интеллектуальной. Нравственная проблематика, эмоциональное напряжение — это ведь тоже непреходящие слагаемые художественного

смысла. Отсюда поиски формы, способной эту емкость не просто вместить, но выразить собой». (См. Ю. Суровцев. Многозвучный роман — контрапункт. — «Дружба народов», 1981, № 5).

Думается, что приведенная характеристика вполне может быть отнесена и к роману Д. Танасоглу. Опыт наших современников, таких известных романистов, как Ю. Бондарев, О. Чиладзе, О. Гончар, А. Крон, А. Иванов и некоторых других, свидетельствует о том, что роман наших дней стремится к двойной развернутости своей композиции. С одной стороны — назовем ее синхронной — события разворачиваются в одной и той же хронологической плоскости. С другой стороны — диахронной — писатели прибегают к таким композиционным решениям, когда с помощью ретроспекции читатель мысленно следует из настоящего в различные временные пласты прошлого или даже в моменты истории будущего. Подобные временные и событийно-смысловые выражи, безусловно, позволяют увеличить как информационную, так и художественную нагрузку произведения. Воспринимая одно и то же состояние персонажей с точки зрения их современного состояния, а также с помощью ассоциативных связей, читатели получают в одном романе как бы два или более произведения. Происходит сжатие времени, сгущение мыслей, увеличение художественно-эстетического воздействия произведения на умы и чувства читателей. Указанные черты в известной мере присущи и многоплановому роману Д. Танасоглу.

Есть в романе еще одна вполне самостоятельная тема, о которой нельзя не упомянуть. Об этой теме вроде бы прямо и не сказано в тексте. Но в многозвучии этого произведения особенно выделяется голос памяти. Той самой памяти, которая чрезвычайно важна для нравственных исканий нынешних читателей. Все мы являемся свидетелями того, что в наши дни с особой глубиной осознается значение социально-культурного опыта прошлого для деяний нынешних, и для нынешней нашей духовной жизни. Вот почему связь трех отделенных друг от друга временных пластов в романе воспринимается не отрывно, а в органическом единстве. Думается, что по этой же причине с особой рельефностью будет укореняться у читателей романа мысль о необходимости бережного отношения к своей прошлой истории. Но не для того, чтобы идеализировать прошлое. Нет. А для того, чтобы лучше видеть дорогу в будущее, увереннее ощущать себя строителем грядущего.

Вся советская культура, в том числе литература, призваны так воспитывать людей, чтобы все сферы их образа жизни, вся система их жизнедеятельности, весь их жизненный уклад был проникнут духом интернационализма, чтобы каждый советский человек свято выполнял свой гражданский долг — уважал национальное достоинство других граждан, всеми силами укреплял дружбу наций и народностей нашей страны, содействовал расширению их сотрудничества и взаимопомощи. Именно этой благородной цели призван служить и роман «Долгий караван».

Язык романа богат в средствах художественного изображения и лексических ресурсов. Текст изобилует живыми диалогами. Удачными представляются попытки автора использовать и отдельные драматургические приемы, например, изобразить общение героев по ролям. Красочность стиля дополняется вполне уместно влиятельными в ткань изложения пословицами, поговорками, народными песнями. Документальные источники придают роману информатив-

ную надежность и дополнительную достоверность. В отдельных эпизодах сами герои раскрывают происхождение названия *гагоузов* от *хакогузов* (истинных огузов, не принявших ислам) как их прямых потомков.

Да, ты встретишься, читатель, с караваном. Караваном истории и историей в судьбе каравана. Он расскажет многое о своем длинном, нелегком пути. Мы вместе полюбим его и его насыщенную событиями историю. Но мы не попрощаемся с ним навсегда. Мы скажем: счастливого пути, тебе, караван, до новых встреч!

Михаил Губоглу

Илк кият

УЗАК ДЕДЕЛӘР

БҮҮК КЫР

Масал гиби гелир,
ама масал дийлдир...

— Аннатсана, ба дәдү, ихтиар каушчу-пиегчи, бизим халкымызын о дерин гечмиш заманнары ичин неләр аклында тутәрсын. Нәндан биз чекилериз? Киммиш бизим деделермиз? Нәнда, нижә йашамышлар оннар?

— Ее, достларым, бизим халкымызын көк-сенселе-лери ескидән, нек ескидән чыкажәклар. Өлә ескидән, ани уиудуләр шансора да хич инанамарсыныз, ки не чок аслы ишләр олмушлар, дейжез, ики би иылдан зседә герн о чоктанкы Түрк-огузларда, ангылары пейда олмушларды ески Алтайын легендалы ерлериндә озаманнар. Масал гиби гележәк, ама масал дийлдир... «Бир вакытлар вармыш... бир вакытлар йокмуш...». Бөлә чекедилер сансы бизим масаллар. Е, бән дә бөлә чекедейим, ама аслы гиби ишлери аннадайым.

Вармыш о заманнар о узак Гүндуусу ерлериндә түрлү йашайан халклар. Ама хепсиндән ески хем чоклукмушлар китай инсаннары. Оннар дүзмүштүләр корунту ичин девлет анныкларында узун хем үсек дувар — «Китай дуварыны». Тә те о дуварлардан гелелим буйаны доору, гечип Монголиеин, бизим Алтайы, бүтун Ортакы Азиеин, Арал хем Каспика денизлерин кырларны, Волга дересини, Дону, Днепрайы, чыкалым бизим Днестрайа, Бужаклара, Туна* дересинә — хепбир гениш хем узун тутәр кыр, Бүүк кыр! Онон хем Керулен дерелериндән таа Тунайадан! Буйдур о бүүлү Кыр, ани нек ески заманнардан гениш кужакларында бүүдүп колверди түрлү сенселеләр, ордан орайы гезән, имелик хем башка да йашамак ихтизалары ичин койун, хайван, хергелә отладарак заманнар узуннуунда... Хем дә чоюу оннарын файдалы гирдиләр дүннә историясына, тә нижә түрк-огузлар, кыпчаклар, уйгурлар, ески болгарлар...

* Туна — Дунай дереси.

— Оннардан, олмалы, чекилер шиндики түрк халклары, болгарлар...?

— Хализ: казахлар, кыргызлар, түркмөннәр... Бу Бүүк Кырын баш ерийди Алтай топраклары, кырлары хем байырлары — Бүүк Алтай. Хее, не фийылдармыш о дерин заманнарда йашамак о Алтай алчакларында, Иртыш, Обь, Абакан, Енисей, Селенга, Орхон, Онон, Кёрулен дерелерин бойларында!

— Е шиндики вакытта, — афединиз, ани кесерим лафынызы, — о Бүүк Кырын генишлериндә үзлән халк, миллионнан инсан йашээр?!

— Доору, йашээр, хем оннарын сайысында Бужак гагоузлары* да, биз дә.

— Ама хализ кимнердән калмыш бу кырлар бүүнкү инсаннара йа? Кимди бу кырларын йашайаннары о дерин чоктанкы заманнарда? Бракты мы оннар нышан, хабер, кенди излерни, йаптыкларны гелән вакытлара?

— Брактылар, елбетки, брактылар: анмак ташларында, мезарларында, күй ерлериндә; ев, иш теда-рыкларындан, гийимнериндән, түркүлериндән, сөлейиш-лериндән, масалларындан, адеетлериндән, ески сөлемекләр, аклыя гетирмекләр — хепси буннар бир дерин айна гиби гөстерерләр бу Бүүк Кырын чоктанкы мейданнарны, нәндан дири сансын бакэрлар о узаклардан Скифлар, Сарматлар, Хуннар хем Огуз-түркүтләр, Хазарлар хем ески Булгарлар, Аланнар хем Аварлар, Уйгурлар хем Кыргызлар, Печнекләр хем Кыпчаклар, ески Монголлар, Киданылар-татарлар... Чоойу оннар бүүнкү түрлү халкларын сенселә аталарыйдыр. Хем, беллики, оннарын арасында булунажэк бизим гагоузлары да ески деделери.

— Сэйлер, бизим историрмыз да о заманнардан чекедер, хеп оралардан, ески огуз деделермизин историясындан? Олса ама билелим таа йакындан, таа уфактан, неләр нижә олмуш халкын историясында.

— Ее, бу узун, пек узун история. Онун хализлерни й билер анылмыш уста Заман, битмәз дә Омүр; оннар долдурэрлар беним ески каушуму о акыла гетирмекләрлән, ани кайбелмеерләр, саде унудулэрлар. Йа чааралым оннары бизим дернеемизә да барабар аклымыза гетирелим хем дирилделим о узак сенселелермизин сүретлерини, йашайышыны, савашмаларны да гөрелим, насыл етишмишик биз оннардан.

* Проф. Баскаков Н. А. булэр, ани аад «гагауз» гелер ески огузларын бир бөлүүн аадындан — «хак-огуз» аадындан (хакына, аслы огуз) — бундан — *гагоуз*.

Незамандан пейдаланмыш инсан о Бүүк Алтайын ерлериндә, зоор аклыға гетирмәә. Ама шинди дә, ики бинин үстүнә йылдан сора, сансын ишидерим о гезижи арабаларын одун дингиллердә үсек тафта текерлеклерин гыжырдамасыны, ордан орайы ташынарак, өртүлү кечә палайлан мы, дерийлән ми, кибита, шатра есабы, үклү нелери варлан, ушакларлан, карыларлан хем шаматайлан, йаннары сора да адамнар атлы түрлү бейгирлердә, геридән дә хайван, койун сүрүлери, хергелеләр отлайып илерлейрәк кенарсыз йабан кырларын ичиндә хич билмейрәк нәны доору... да гечерәк өлә 25—30 вөрст гүндә...

О кырларын, Бүүк Кырын, олармыш ики өмүрү: биркач үз йыл оннар ешилмиш, биркач үз йыл да куруйармышлар. Ачан ешилмишләр, оннарын ичи доллармыш инсан, хайван, куш, дүзүләрмиш гүр йашамак, бүүк девлетләр; ачан да куруймушлар, бу инсаннар чыкып гидәрмишләр башка ерлерә, бракып бураларны бош. Ачан енидән йашлык олармыш да кырлар ешерәрмиш, бурайы доллармыш да калкынармыш ени инсаннар, башка сенселеләр, дүзүләрмиш башка девлетләр, культуралар.

Үзләрлән йыл йашадыдылар Алтайн кырларында хун сенселелери, комшу оларак ески китайларлан, таа ени эрадан илери. Диллери оннарын бензәрмиш ески түрк диллериә. Ама ачан Кыр курудуйду, хуннарын да арасында олдуиду бозушмак, оннар даалдыдылар башка ерлерә: бир пайы Үүлен тарафына акыштыйды, Персиянын анныкларна йакып ерлештийдиләр; башка бир пайы да калкып гиттийдн Гүнбатысына, таа Итил* дересинә чыкып, сора да Европайа етиштийдиләр Атилла ханын вақыдында.

Бүүк Кыр генә өлдүйдү...

Даалыкы Алтайда ама йашарды о сенселеләр, ангылар гележейдиләр хуннарын еринә, дүзежейдиләр пек бүүк хем кави бир девлет-падишаалык, Ески Түрк Каганлыны, да оннара дейжейдиләр «огуз-түркутләр», ески түркләр.

Бүүк Кыр дирилежейди генә...

* Итил — Волга дересинин ески аады.

— Гечелим «Хун дересинä»!— баарды биркач киши тубаалар сойундан, ески оралы сой, узун йапаалы бiaz калпаклары саллайрак.— Хуннар чоктан чыкып-гитмишлär орадан да о ерлär, кырлар диннендилär, тавлу отлан öртүлдүлär!

— Несой «Хун дереси»?— кестирди гүженикли телеут адамнары, башка ески бир сойдан.— О бизиммиш чоктан, Орхон дереси, йок не аадыны бозмаа онун. Бизим таа ески сенселелермиз орада йашамышлар да оннардан калмыш бу аад.

— Дурун, баарышмайын, оглар!* Гечежез!— дургудуп бу тутушмушлары, деди геврек гүр сеслän кырмызы-есмер чейрели, батал, боз быйыклы бир адам, атлы йалабык кара-чакал бейгирдä, ангысыны гүжүлä тутарды ериндä.

— Ог-Огул! Ог-Огул!— баарды хепси ог-сойлар севинерäk хем дайанамайарак.— Сән, бизим башымыз, карарла да гечелим таа тез, зерä башкалары öнүмүзү алып!— екледи сой башларындан бири.— Сән артык билерсин, Ог-Огул, ани те о йабан жужаннар* хеп качармышлар Китай ерлериндän орадакы хуннарын куведи алтындан. . . Ерлешмесиннär орада?!

— Жужаннар хализ ани арсыз, вар насыл йайылсыннар бүтүн кыра!— екледи фикир öлчүсүннän аксакаллы бир ихтиар, ани тутарды едектä бир бүүк буйнузулу инек бир тарафта.

— Коркмайын, оглар,— усландырды инсаны Ог-Огул,— оннар Орхон дересинä, Селенга кырларна пек öзөнмейжеклär чыкмаа, ама каплээрлар таа ашаадакы ерлери, нанда йашээр топрак ишлейän инсаннар, зерä бу жужаннар кендилери ишлемäй севмеерлär, хазырдан йашамаа бакэрлар.

— Ама о ачык ерлерä чыкмаа,— теклиф етти есаплы аксакаллар, чекерäk түтүнү одун лүлелердän,— биз есаплээрыз, олса бирлешик олмаа. Топлашалым биз дä бирери, ки олсун бизим дä куведимиз хем дайанмаа бири биримизä! Ислädир оглармызы бирери гетирелим, узлашалым, ог узлуу дүзелим!

— Ог-узу, дейжез, сенселä бирлешмеси олалым!— баарды бүтүн о тоглуш.

* Ог — сой, сенселä, аналык; көк, ок; жужаннар — öлä бир халк.

— Диллермиз дә уйэр, аннашэрыз,— алатлады кургаф хем балабан бир аксакал,— тә, сиз, канглылар, деерсиниз йә «су»? Биз дә өлә деериз, тубаалар да, толисләр дә, телеутлар да... е «ат», «куш», «ог», «огул», «сыыр», «күн», «ай», «гәк»... саймак та биртакым — бир, ики, уч, түрт...?

— Ог-узу дүзериз, ог-узу олэрыз! Огузлар! — баарды Ог-Огул сансын бир карар гиби калдырып бир елини йукары, айдыннадып хептән суратыны.

— Биз ама кайыл дийлиз! — баарды ансыздан толислерин өндери-башы, чыкып илери бир доору бейгирдә атлы. — Биз башка ерә гидејез, башка йашайјез! — да сыкып бейгирини хайдады, онун да ардына акышты бүтүн о сенселә.

— Орада сизин ишиниз, — услу деди ардларна Ог-Огул, да чевирип бейгирини баарды — гидериз, огузлар, Орхон кырларна!

Таа о илкйаз Орхон хем Селенга дерелерин кырлары долдулар огуз йурталарыннан, шатраларыннан, топрак бордейлериннән. Өлә ешерәрди о кырлар, ани дарсык хайваннар шашыардылар, нәнда отласыннар таа тез. Гиттикчә зееделенәрди ог-узлуклар, оннарын маллары, занаатлары, диллери дә бирлешәрди таа да чок — огуз дили оларды. Йашамак о кырларда шинди зоор дийлди, отлайјак варды чок, хайван да варды. Хайван да варкан, катык та, гийим дә варды. Хем инсан занаатланарды дийл саде хайванјылыккан, ама авјылыккан да, кыр авјылыныннан, коуламак авјылыныннан, хализ о бүүк отчул хайваннара, нијә куланнар, антилопалар, мараллар, йабан бейгирлери... Йашамак гидәрди, үзйыллар гечәрди...

Ее, те бурада, ий достларым, дургунуп динненелим бирәз, бир ески кумус ичелим, бир дә шиндики боза, да сора аннадырым таа неләр олмушту илери доору.

* * *

Башладыйды ени эра заманы, гечәрди шансора онун илк асирлери. Жужаннар дүзерләр кави бир ханлык-девет да койэрлар комшуларны өдесиннәр оннара верги — хайван, йапаа, дери, демир, алтын хем чок ишләр таа. Огузлара да гелер зоорлук ийилсиннәр жужаннара, версиннәр хайван, байырлардан да чыкарып демир, алтын.

Хеп о заманнар Пойраз-Китай девлетиндә булунар-

ды чок капланмыш сенселеләр. Оннарын арасында бу-
лунарды «бешүз айлели» бир сенселә дә, ангысына кы-
тайлар деярмишләр «тү-кү», зерә бу сенселени ханы
аадымыш Ашуна Түркүт, ама буннар деәмәзмишләр
блә. Бу сенселә — дүзгүн бир ордуимуш, ама ниләрмиш
китайлары кулланан хун ханына, Мугана; йардым едәр-
миш она жөнкләрдә. Бирдә, 439-жу йылда Муганы-ханы
ансыздан енсеер китайлары бир ханы, Тобо, да аләр
куведи елинә. Ашуна Түркүт озаман куртулуп, бир
геждә калдырәр ордусуну да чыкәр Дуварын буйаны-
на, жужаннара, да данышәр оннарын ханына Дуэдайа
ерлешмек ичин.

— Ишлейжән benim куведимә, зерә benim елимдей-
син!— сырыдарак деди Дуэдай узадарак Ашунайна бир
одун таска долу кави кумуслан, кенди дә таа уйгун
узанаарак каба дериләр үстүндә бүүк хем артык до-
наклы шатрасында.— Хем дә ерлештирежән сенин түр-
күтлери огузлары арасында да койажан оннары
еритсиннәр некадар таа чок демир бана о байырлар
ичиндән! Есаплээрым, кайылысын, йок нәбасын, benim
елимдейсин, хә, хә, хә, хә!

— Кайылым!— деди Ашуна, фикрлейрәк кенди кен-
дисинә, ани о демирләр она да файда олулар бир
йакында.

Чок му вакыт гечти, аз мы — Ашунанын түркүтле-
риндән салт аады калдыйды огузлары арасында, ама
ески киданы-монгол дилини, ангысыннан оннар гелдий-
диләр Китайдан, кайбеттийдиләр шансора да лафедәр-
диләр огузлары диллериндә. Хепсинә дә шинди ком-
шулар деәрдиләр «түрк-огуз».

Ашуна Түркүт өлдүйнән бурада баш, йабгу деерләр-
ди, койулду онун буралы оолу, огуз кызындан оолу,
Огуз-огул. Ачан ону йабгу айырдылар, калдырып демир
калкан* үстүндә йукары, аадыны койдулар Түрк-Огуз
йабгу. Өлүм атиндә бобасы, Ашуна, демишти:
«Куртуласыныз жужаннарын елиндән. Демир биз вер-
дик оннара, ама кендимизә дә топладык, силәх дүздүк,
аскерләә үреттик хепсини огуз түрклери дә. Сора
калмайыныз ериндә, илерлейин Гүндуусуна хем Гүн-
батысына, отлайжаклары генишледин, хайваннары
зеделейин, зерә бураларда сыкылажэныз гиттикчә. Ама

---

* Демир калкан — жөнктә корунмак ичин колунда гечирили
бир томбарлак йада узунжа капак гини йасы демир; ок, кылыч
ону деләмеер.

оралы инсаннара феналык йапмайын, йардым един, китаа ий йашасыннар. Кендимиз зоор чектик, билерсиниз»...

Түрк-Огуз чок ийлендирдийди түрк-огузларын халыны, чок корудуйду Алтай кырларны, даалыкларны, байырларны гүндуусу тарафындакы киданылардан хем кытайлардан, түрлү дә авужу сенселелердән пойраз тарафындан. Чок гиргинникләр гөстердийди бу кыйметли йабгу. Онун ичин, о өлдүйнән, түрлү сөлемекләр, легендалар өрүйәрди инсанын арасында.

— Аннат, ба нәне, о Түрк-Огуз ичин, ба! — хеп йалварарды шиндики йабгунун ушаклары ихтиар нәнея, ангысы бакарды оннары.

— Түрк-Огуз пек гөзәлмиш хем кавиймиш, ушакларым, бүүк мешә аажыны йалныз көклән чыкарармыш. Хее, ама сөлеерләр, ани ону севмишмиш Тәнгри-Гәкин*, үсек аллаалыын, кызы Ай-кыз. Ама Түрк-Огуз севәрмиш Селенгайы...

— Ие, Селенга — о су дереси, ба нәне!? Биз гечтийдик ондан бабайлан.

— Шинди о дерә, ама о заманнар о пек гөзәл бир кызмыш, айол. Да гидер Турк-Огуз йавклу олмаа о кызлан. О алчакта са чорбажыймыш бүүк хем титси Бир-Буйнуз, бир чиркин хем фена хайван. Да о да севәрмиш Селенгайы, да зоорлан истәрмиш алсын ону гелин кендисинә. Түрк-Огуз тутунмуш гиргин дүүшмәя бу чиркин хем фена хайваннан да хемен енсәрмиш ону. Бир-Буйнуз ама гөрүп бөлә, бүйлеер Селенгайы да чевирер ону олсун бир су дереси, ки олмасын не она, не дә Түрк-Огуза. Бу завалы гөзәл генч чок гезмиш хеп о дерә бойунжа да хеп чаарармыш «Селенга, Селенга». Да бүүн дә о деренин аады калды Селенга...

II

КАГАНЛЫК

«Гечтийдн шансора «Сычан» йылы, «Инек», «Барс», «Дракон»... йыллары. Йаклашарды генә «Маймун» йылы... (Бир ески хроникадан).

Түрк-Огуз йабгунун ики оолу калдыйды йашамаа, каланы өлдүйдү, йада кайбелдийди авжылыкта мы, дүүшлердә ми. Таа бүүк олана деәрдиләр Бумән, таа

* *Тенгри-гәк* — оннарын аллахлыы (гаг. Тангры); гәк — гөк.

күчүүнә дә — Истеми. Айырылып баш-йабгу, бу ооллар пек уйгун аскер дүздүләр, «орду» деярдиләр она — хепси атлы хем силәхлы узун мызраklarлан, узак ок атан йайларлан, илин кыврык кылычларлан, бейгирлердә алчак өннү йерләр, аяк гечирмәә дейни демир бзенгейләи; жөнк етмәә дейни оннар сефтә дүздүрдүләр текерлекли талига — ики текерлекли, — озаманадан текерлек таа йокмуш бу Гүндуусунда. Орду байраklarрында йазылы-дикилийди йабаны кафасы — инан хем кувет нышаны.

— Хепси адамнар шиндән шалвар ташысынар, дери кушаклан баалы белиндән, кара үсек калпак башларна гийсиннәр, сыртларна дизәдән кафтан, аякларна да кара деридән узун аяк кабы гийсиннәр! — изин верди Бумән йабгу. — Биз бир халк олалым! Бизим бир адеетлермиз хем бир гиймимиз олсун! Хем ләзым куртулалым жужаннардан! Шансора вар колай оннарын үстүнә вармаа! — деди о кардашына Истеми-шада бир гүз авланмасында йабан домузларна Алтай даалыкларында.

Түркүт аскер-ордулары чыктылар жужаннара каршы кышын 552-жи «Маймун» йылында. Дүүш олду пек бүүк, ама түркүтләр енседиләр бирпак. Жужан ханы Анахуан, зоору гөрүп, өлдүрттү кендисини койуп бир бекчи аскержисини сапласын ону мызраклан.

Енсенмиш жужаннар качан-качан олдулар Гүнбатысына доору, түркүтләр дә дүздүләр кенди девлетини — бир ени кыр девлетини.

— Истеми, кардашым, — данышты Бумән, — бизим куведимиш шансора енсенмәз, бу кырларын ичиндә бөлә кувет йоктур! Девлетимизи генишледежез некадар таа чок, үредежез башка кыр инсаннарны да, насыл таа ий йашамаа.

— Девлетимизи йапалым каганлык, нижейдн жужаннарда! — кайыл олду Истеми.

— Турк Каганлыгы! — баарды Бүмән.

— Сени айыражәз Бүүк-каган, Бумән-әгә!

— Сени дә, йардымжы бана, — Илк-каган, аскер башы! — бирдән сансын пайетти фйдалары Бумән, ангысы пек тамахты куведә хем зенгиннәә кадар.

Каган баурчусу* чокча качтырды ашчылары: ен айры койун манжаларны хазырласынар, ен севги ички-

* Баурчу — каганын, ханын софрасы ичин жувапчы; архи — сүттән рагы; дуг — сүттән серинедижи ички.

лери — шарап күпләрлән, архи*, дуг* тулумнарлан ташыдылар каган йуртасына, зерә бүүк конушмак топлалды Бумән-каган, ки анылсын Түрк Каганлыын курулмасы.

— Түркүт ордулары ериндә дурмайжәклар!— дагыштыды Бумән софражылар.— Биз илерлейжес саа тарафына да, сол тарафына да, нижә изин бракмыш бизим бүүк дедемиз Ашуна Түркүт үз йыл гери! Бән гөтүрежәм аскерлери Гүндуусуна, Истеми, или-каган, да Гүнбатысына!

Икийыллык хазырланмактан сора Истеми-каган калдырды бүүк аскерини да йолландырды Бүүк Кырын ичинә. Ачылан мейданнар гүр отлан өртүлү — бейгирлерә дейни паасы йок, хайван сүрүлернә дә хем инсана — йашамак! Ораларда йашайан телесләр, дуулар, карлуклар, нушибиләр каршы пек коймадылар, ордулар колай илерлеерләр Ортагы Азиянын ичинә доору. Ама орду-аскерлери ардына каган чекәрди гелсин ишлейән инсаннар да — хайванжылар, авжылар, занаатчылар, ки ерлери йашандырсыннар, буралы инсаннары да карыштырсыннар түрк сенселелернә да хепсидән гелир каблетмәә бүүән девлетин ихтизалары ичин. Ама зенгиннәрди бундан каган, онун йардымжы ханнары, орду беклери, ог-сойларын да бүүкleri. Хепси зоорлар йыкыләр гөчүжү хайванжыларын сыртына — оннар хем өдеерләр, хем дә аскерә гидерләр.

Бу инсан калкынмасы, гезишмеси хем илерлемеси бензәрди бир копан ериндән тозлу борана! Гүнбатысына доору сансын йолланарды бүүк бир керван...!

* * *

Инсан өлә дә гөчәр ордан орайы хайваннарыннан, ама кенди заатына, кендини беслемәә, бакмаа. Оннар гөчүжү. Нижә занаатланэрлар айлейжесинә хем куренжесинә*, өлә дә гөчерләр конакларынан текерлекләр үстүндә, малларыны отладарак, гежә дә дургунуп, доздолай сарэрлар йурталарны хем малларыны арабаларлан хем койэрлар бекчи караул. Бу кыргызаннар кулланэрлар таа чок койун, инек, өкүз, хергелә, камбурдевә, кечи, бирәрәз дә топрак екерләр, ама пек аз хем сейректә. Түрлү панайыр ишлери оннар алэрлар комшу чифтчи инсаннарындан дийштирип хайванлык

* Курен — йурта күйжези.

маасулларна. Да бутакым, бу инсаннарын хич йокту зоору дүүш-женк копуштурмаа башка инсаннарлан, оннар кайыл услу йашамаа, айлә зоорларны гечирмәә. Шинди сә ләзымды таа хызлы гөчмәә, каганлыын аскерлерини беслемәә, адамнарны женклерә йолламаа. Бу бетерә ески огузларын араларында чок керә оләр баарышмалык.

— Биз малларымызы бакалым ләзым, хем бунжа ушак — оннары дойурмаа, гийдирмәә ләзым, — лаф дайарды ихтиар огузлар.

— Ама бу ерлери отлаттык шансора, олса дийшти-релим кырымызы, — хавезленәрди таа генч хайван-жылар.

— Бән калкмээрим бирәны бурадан, — хеп уселдәрди сесини Куруог, бир карайаз, орта йашта адам, башы кара-көмүр сачлы, ама сет-сет кыркылы койун маказыннан. — Гүжүлә ыхтырдым бирәз ишлерми да, ха, генә калк ериндән! Нәны сычаннара гитмәә?

Йуртасы Куруогун ерлештирилиди ердә, текерлеклердән индирмишти ону, ки дуражәк ериндә шансора.

Карысы, Күлен, есмер тенни, кургафча бир инсан, кыврак бойлу, некадар да качынса ев иилериндә аар да олса, о хеп илин, уз, бир генч гиби гезер, макар ани шансора дөрт ушаа да варды. . . Гетирмишти ону деликанны Куруог боба арабажында таа Орхон деревсинин бойларындан бир керейт сенселесиндән. Селенга бойунда йашамаа шинди она хеп өлә севгили геләрди, нижә дә ог-Орхон деревнин бойунда. Оннар ики йурта койардылар: бирисиндә о кожасыннан, бирисиндә дә ихтиар Бабаог чожукларлан йашарды. Хепси бойнуларында муска ташыйардылар — йабаны диши йада айы диши, ки корусунмуш оннары фена духлардан, тылсымнардан, аманнардан. . . !

Ама ачан оннарын да курени калкынды да йолланды аскерлерин ардысора, Куруог да йокту нәпсын, да калдырды айлесини нейиннән варды да йолланды хепсиндән геридә. Онун да ардына ама хеп пейда оларды бирәр башка араба сүрүлериннән, олмалы онун гибилери, асылан ериндә дурмаа, ама да йалныз калмаа йокту насыл. Куруога сансын таа илин геләрди, бир тарафтан, ани о дийлди ен биткиси. Илердә өннериндә кыр кенарсыз ачыларды, хем сол тарафында, үүленә доору, ерләр гиттикчә таа отлуйду. Гидәрдиләр гежә дә. Кимәр керә дургунардылар диннендирмәә маллар-

ны, кузулары, бузаалары калкындырмаа бирэз, маасуларлары топламаа, котармаа, ишлеттирмää — бу ишләр чокту; хем дүзгүнненмää. Ачан аз вақыда дургунардылар, йурталары текерлекләр үстүндән индирмәздиләр, чеврә-чеврә салт дизәрдиләр оннары. Ачан ама таа чок вақыда ерлешәрдиләр, озаман курен-курен олардылар, бири бириндән йыражык, ки маллар карышмасын хем отлайжак етишсин, да ев ишлери, курен ишлери кайнашарды нижә ериндә йашаркан. Йуртанын ичиндә генә дүзәрдиләр атешлик, ортасында, түтүн чыксын өртү тепесинин делииндән. Хем дышарда да бир атешлик дүзәрдиләр. Күлен атеши сүндүрмәзди, коор тутарды, бак атеш тә коруйармыш оннары фена духлардан. Йазын ама имää йапэр таа чок дышарда, йуртанын өнүндә — бир куйу үстүндә уч парды докуржун баалы, бир ченгелә дә казаны асэр атешин үстүнә да йапэр, не она ләзым бир кахырсыз: койун йаанысыны уфак доурайыи да кайнадэр, сүт, су кайнадэр хем түрлү кыр отларындан, чичеклериндән дә имää йапэр, балык пиширер коор ичиндә. Ачан ама Бабаог гидер узак кырда панайыр еринә да дийштирер кытайларлан йада башкаларыннан йапаалары, дерилери, пейнирлери, буйнуз ишлери да гетирер дары тенеги, боодай йада пиринч, озаман Күлен севинерәк йапэр буламач, булгур хем дә хамур чөрек... Атешә йакар, не булунэр — тезек, гүрлүк, чыбык... Ама губүр атмаа атешә олмаз! О гүнамыш! Адеетә дә гөрә, Куруог койарды ичери бир одундан адамжык — аллаалык йапысы, идолжык, йуртанын баш дуварына, да хепси она баш ииләрдиләр, дува тапарак, бир чанажыккан имää койардылар. Уста йонмушту адам кафасы гиби ону, ама пек титси бакарды о жансыз одунжык оннара... Бүтүн куренин кенарына ама койардылар бүүк идоллар, ангыларна, чыкып бөлүклән, курбан гетирерләр, илип тапынэрлар, сора да хепси ийерләр о курбаннары. Алтай байырларындайкан ама йылын бешинжи айын ортасында жүмлә инсан чыкырды «дува байырына» да курбан гетирәрди койун, буга Тенгри-Гәкә, онун духуна.

Бир зоорда, хасталыкта чаарэрлар бүүжүлери, окуйужулары, шаманнары, ангылары хич калмаздылар инсандан, гезәрдиләр гөлгә гиби ардларна. Пек ескидән дә калмышты адеет-инан, ки йабаныдан коркмаа, она хатыр бакмаа. Хер гүз, бу үзерә, йакын кыша, Күлен, нижә дә бүтүн курен, йурталарын капуларны сармысаккан йаалээр, йуртанын да ардына, бир пардыйа,

асэр бир сусак-коркунжулук, дүзүлү гөзләрлән, аазлан хем буйнузчуклан, нижә кузу кафасы, ки гелмесиниш йабанылар сүрүләрә кышын. О пек бүүдер гүл чичәә дә — ески адеет, генчлик адеети. Ушакларын аадларны хепсини верди Куруог: ен буўк чожууна — Ұлмәз, икин-жисинә — Турсун, ортанжасына — Барлы, ен күчүүнә дә — Назлы, зерә инанардылар, ани аадлара гөрә уурлары да гидәрмиш ушакларын*. Қомшусунда ама, Ұзгунда, варды саде кыз, да о үчүнә дә умутланмаклан койдуиду аад — Кыз-Тугмаз, есаплайып, ки баре оннар чојук дуудурсуннар евлендийнән. . . ки соју кайбелмесин. Огузлар пек истәрдиләр олсун таа чок чојук ай-лелериндә.

Траш олмак адамнара йок, оннар йоләрлар сакал-ларны жимбизлән бүүдүкчә. Куруог сакалыны качыр-мээр хич, дайма йоләр ону бирпак, белли бишей, ажы да чекәрди, ама алыштыйды, хем ләзымды дайансын, зерә карысы-арвады генчти бир чичек гиби!

— Гөзәл гелинини вар, бак, каптырмайасын ону бу йабанжы кырын ичиндә, ба Куруог! — сансын шака деди Басар-бек, бир орду башы, атлы гезерәк куреннар ичиндә аскержә сыраламаа инсаны, хем гөрүп, нижә Күлен кожасыннан савашәрлар дерилери гермәә ку-русуннар. Куруогун есабына бу шака хич гелмеди, зерә о биләрди бу ерифин синиржилинини, хем ани нейә о гөз койарса, биртаа бракылмээр ондан бир хайырсыз-лык йапмайынжә. Күлени бу Басар есап алмышты бир-кач керә шансора да хавезленмишти артык она, нижә дә башка гелиннерә дә. Хем она, нечинсә, жеза да уурамазды йаптыклары ичин?! Куруог бу шакайа жу-вап зермеди, бакты ишинә, ама ичи буланды бир-дән.

— Сени аскерә сыраларсам, Күлени кимә брака-жан? — көтү ниетлән сырытты Басар. — Беким бана? — генә хайырсыз шакасыны лигалы серпитти бу куветли женабет.

— Йе, зорлан аскерә алмаа биздә йок, бән исте-мәсәм, йок не лафетмәә дә, — ачык аннайрак иши, ама дайанарак та, деди Куруог. — Меер, сатырсан бир-түрлү. . . ?

— Орасыны гөрүрүз! Таа да сора, кендин дә истей-

* Ұлмәз — ко өлмесини, Турсун — дурсун, ко йашасын, Барлы — варды олсун, Назлы — пек севгили олсун; Тугмаз — дуумаз.

жән, зоору гөрүрсән, хем о вар колай олсун,— сыкып бейгирини кинни атты Басар да гитти.

— Таа нй калайдык Селенга бойунда... бән кабатлайым,— йаваш, ама кушкулу деди кожасына Күлен йаттынан гежейә куру хем четин дери дөшеклердә йуртанын бир дувары бойунда. Ушаклар уйудуйдулар чоктан, уйудуйдулар бир кечә пала үстүндә ортада ате-шә йакын, ангысы сарылайды таш котлонжук есабы, ки даалмасын коорлар ичердә, да дүшлериндә шансора сөленәрдиләр, гүлүмсәрдиләр, сансын йаарынкы гүнүн гүнешинә хем ачык гөкүн маависинә. Куруога хем Күленә ама хеп о гүн, хеп о гөк сансын башларды тун-маа. Уйку хич тутмазды оннары...

— Салт дийсин о сана... салт дийсин!

Гежә йавашты. Салт йаннашык йуртадан ишидиләр-ди ихтиар Бабаогуи аар солумасы хем кимәр керә ин-немеси.

* * *

Истеми-каган бежерикли хем хатыр гөрән бир аскер-жйиди. Шансора үз бин аскери варды. Ортакы Азия-нын да ичиндә хызлы хем колай ерлешти Турк Каган-лыгы дүзгүн ордуларынан хем изметчилериннән, кыр-лар долдулар фукарә хайванжыларын хем түрлү занатчыларын куреннериннән хем касабажыкларыннан да, йурталарыннан, шатраларыннан, топрак та евжезлерин-нән. Каганлыын аныклары етишәрдиләр ефталитле-рин («биаз хуннарын») ерлеринә, ангыларын куведи алтында чоктан булунарды ески Согдиана хем Бухара; Хорезм падишаалыын да аныкларна, ангысы булунар-ды Сыр-Деренин хем Аму-Деренин араларында; Арал денизин дә кенарларында булунарды артык женки аварлар, Урал кырларында да угурлар. Буннар дургут-туйду Истеми-каганын атлы ордусуну Гүнбатысына илерләркән. Кавийди ефталитләр дә, үүлен тарафында. Истеми-каган, дургунуи, койдуйду меркез конааны бу ени кырын ортасында, Тенгиз гөлүнә акан Нура дере-сини бойунда — бир отуз йурта, ортада да каганын бүүк йурталары хем шатралары, гирмәйә капулары хеп-сини Гүндуусуна доору, ески адеетә гөрә. Бурада булунарды салт онун ен йакын хем инан адамнары хем кешиктеннери*. Хеп бурада йакыннарда отладылар-ды масус сүт инеклери хем саамал кысыраклары.

* *Кешиктен* — коруйужу.

Истеми-каганын есабына гелмәзди онун комшулу-
унда аварлар хем ефталитләр, ангылары услу дурмаз-
дылар, хем ен чок ефталитләр бозардылар комшулуу;
бу барбар* девлети, Иранын да комшулуундан. Истеми-
каган дүшүнүп кестирди не йапсын илкин.

— Аварлар куш дийлдир,— деди о орду беклери-
нә,— ки учуп хавада, сапланмасыннар түрк кылычлар-
на, балык та дийл, ки далсыннар дениз дибинә! Ил-
кин битирежес иши ефталитләрлән, сора усландыражес
оннары да!

Да йолландырды Истеми-каган аскер-ордуларны
үүлән тарафына доору, узлашып илкин Ираннын, Хос-
рой Ануширван-шахлан хем Византиянын падишаасын-
нан, Иустиниан II-жийлән. Маана да женги чекетмәя
булундуйду. Бак, ачан Истеми-каган йолладыйды Ира-
на аражы адамнарны, ефталитләр коллайып тутэрлар
оннары гечәркән да гетирерләр кенди ханын, Гатфарын
өнүнә.

— А-хаа, түркүт адамнары, Ирандан гелерсиниз, би-
зә каршы душманлык дүздүнүз!?— дишләр арасындан
сүздү үфкели Гатфар-хан.— Хепсини паратарча кесә-
синиз!— баарды хан йардымжыларна.— Салт те буну
бракын гитсин, хабери гөтүрсүн о «акыллы» чорба-
жысына!

— Ефталитләр инат айкыры дурэрлар өнүмүздә!—
баарды Истеми-каган сансын бүтүн о Бүүк Кыра.—
Оннарын хем бетеринә Гүндуусу айырык Гүнбатысын-
дан, бир дә мал керваны гечәмеер шинди о ески керван
йолундан Китайдан Византиейә! Бундан бизә дә чок
кайыблык оләр! Тә не ичин ләзым копаралым бу
сойужу пердесини керван йолундан да озаман китай
бүрүнжуклери генә сел гини акышажәклар гүнбатысы
девлетлернә бизим елимиздән гечиптә!

Түркүт аскерлери, заалы атлылар, йабаны кафала-
рыннан байраklarында, илкин чыктылар Чача* касабасы-
на да алдылар ону, сора илерледиләр Чирчик дере-
синә, гечтиләр ону атлы. Ефталитләр чекилдиләр бай-
ырлар ичинә да пеклештиләр Несеф калесиндә*. Исте-
ми-каган сарды калейи да секиз гүндән сора ефталит-
ләр верилдиләр. Согдиананын инсаннары, хализ зенгин
сатыжылары, бирдән иилдиләр Түрк Каганлыгына, Ис-
теми-каганын ешил бүрүнжүктән шатрасына гелип чок

* Барбар — кыр инсаннары; Чача — шинди Ташкент. Несеф —
шинди Каршы.

паалы баашишләрлән. Ески о бүүк алыш-веришлик йолу генә ачылды да Гундуусу бааланды генә Гунбатысыннан, верип дүннә историясына ени дөнемен. Бу ишләр олардылар VI-жы асирин ортасы бирәз гечәркән шансора. Бурадан, Ортакы Азиядан, гечәркән үклү маллан керваннар динненмәә дургунардылар хализ Пайкенд касабасында, бак йол пек узунду — Китайдан Иранадан 150 гүн өрүмек, бурадан да Византиянын Низиб касабасынадан таа 80 гүн! Согдиялы сатыжылар пек уста безиргәндиләр да бу «бүүк бүрүнжук йолунда», нижә денилдиди она, аражылык ишини йапардылар да чок файда чекәрдиләр кендилернә. Каганлык та ама шинди зенгиннәрди хем оннардан, хем керваннардан, хем дә комшу девлетлердән, да кавилешәрди гиттикчә. Зенгиннәрди каган, орду башлары, бүүклерни. Дийл лаф, сырадакы ордужулара да дүшәрди бирәрәз о капма зенгинниклердән, ки таа тамах дүүш сеферлеринә гитсиннәр. Зенгиннәрди ески ог-сенселә башлары да, зерә аскерә верип фукарә йурталардан адамнары, кабледәрдиләр өдек орду беклериндән.

* * *

Истеми-каганын ики оолу варды — Кара Чури хем Турксанф. Оннар аз бензәрдиләр бири биринә. Таа бүү, Кара Чури, чок таа чөзүктү хем бежерикти да ону аларды бобасы жнеклерә, тә нижә ен илкинки урушмакта аварларлан хем угурларлан 558-дә Арал хем Урал кырларна йакын, хем нижә ефталитлерә каршы. Ону Истеми йалныз да йолларды дүүшсүн, нижә ачан Жунгариейи алсын да дүзсүн о ерлердә кендинә ханлык да кулланын, да шинди Чури шансора бөлүм ханыйды, чорбажыйды. Күчүк оолу, Турксанф, бекләрди сырасы гелсин онун да.

— Ей, не, Чури оолум, — данышты Истеми-каган, — ойаламайлып ләзым усландырмаа аварлары хем угурлары, зерә хеп хызланәрлар куреннермизин үстлернә, зарар йапәрлар, баалайып сүрүклеерләр адамнары хем карылары кенди куреннернә куллаа, йа да сатәрлар византи панайырларында.

— Шанлы каган, боба, бән хазырым, аскер-ордуму дизәрим сенин саа тарафында!

— Бу дүүшә чыкаражәз ама бизим куллармыздан

да дүзүлү айыры атлы аскери да ко гөстерсиннәр, на-
сыл үрендиләр түркчесинә дүүш йапмаа.

Аварлар хем угурлар ама бу сыра пек чиркин кар-
шы койдулар, да зоор енседи оннары түрк ордужулары
хем коулады Йайык* дереси ашыры, чыкып, таа бүүк
бир дерейә — Итилә. Бурада Истеми-каган дургутту
илерлемесини, койду анныкларны да верип бу ерлери
күчүк оолуна Турксанфа хем бир кызкардаш оолуна.
Бури-шада, дүзсүннәр оннар да кендилернә бирәр хан-
лык да куллансыннар, дөндү Чури оолунан генә Кы-
рын ортасына кенди каган-Ступ* куренинә. Беллиди
шансора, ани Чури оолу да, бобасы гиби, олурду бир
кәмил орду башы, женклердә уста, стратег.

Шинди Истеми-каган бир вакытчаз раат кулланар-
ды Каганлыын кожа бу йарысыны, гидәрди кимәр керә
Бүүк каганын Меркез Ступуна, Орхона, ачан чаарылар-
ды, йа да она ләзымды. Бир инсан олажаа гиби, о кен-
ди ишлернә, истеншлернә дә ханжасына бакарды, ама.
Бирәз сериннейип женклердән, о авланмаа да чыкарды
таа чокча, той-конушлары йапарды, буга дүүшлерни хем
кави адам-пеливан гүрешлерни дайма сийретмәә севәр-
ди, бак зерә буннарды, женклердән башка, ханнарын,
беклерин севгили занатланмасы.

Тә шинди дә бүүк бир авланмак хазырланәр. Каган
пек севәрди авланмак конушларны гечирмәә ачык ге-
ниш кырларда афтайлан.

Ава о чыкартты чок хем пек кәмил бейгирлердә ат-
лы алай-свита — икиузүн үстүнә бекләр, ог башлары
хем башка үсек хем зенгин кишиләр. Каланы сыра жи-
гитләр, атлы камбур девелердә чыктылар. Бөлә авлара
хер керә чыкарды каганын генч карылары да, гөзәл
гийимни, дүзүнүклү, атлы йа да масус уйгун йапылы
ни текерлекли арабажыкларда алтыннан хем гүмүш-
лән йалдызлы. Каган кендиси гийимни ешил атластан
халатлан, башкабак, саде бир дар йалабык ширит
баалээр аннысыны хем узун омузларнадан сачларны.
Алайжылар да гийимни симни парчадан халатларлан,
сачлары өрүлү пелик. Каланы да гийимни күрк хем
докума рубаларлан, силәхлы да узун мызракларлан,
күчүк байражыкларлан хем уз йайларлан. Олә чоклук
хепси, ани бир биткисиз аскер гиби гидерләр. Гөзәл
атлас хем ипек ренкләр* бүүлү су гиби акышәрлар, сим-

* *Йайык* — Урал дересинин ески аады; *ступ* — хан лагери, ор-
дусу, конаа, табуру; *ренк* — бойа.

ни гийимнәр гүнештә йанэрлар, йымышак та бийазыйэр күркләр; сансын ериндә тепинер ток хем ойнак бейгирләр, кафаларны саллээрлар дик хем курумну камбур девеләр. Хепси йоортуйжа хем түрлүлү, артык сачлар да варынжак алайжыларда таранма-дүзүнмә хер сенселеә адеетийжә.

Кырлар гениш, пелинни хем түрлү отлу, ордан да орайы чалылык гүмелери гөрүнер, кими аачлар да сейректә — хепси сансын беклеер бишей. Тә баарды зурларлар, коуламак авы чекетти. Жигитләр чок йабан хайваннарны коулээрлар, шанлы да авжылар оклардан, мызракларлан уйгун уруп жан ажысызлы актарэрлар оннары быкынжа. Авланмак пек берекетли олду. Да чекетти бир кендиразылы ав конушу-той, нижә бир дүүн! Истеми-каган орталыкта: хем шен, хем разы авланмайа. Хепси ийерләр: атешләр үстүндә чевирә-чевирә одун дингиллердә йарым-пишкин бутлары, енселери, жеерлери кана-кана; йанык-сусуз гиби ичерләр түрлү ичкилери,— бешүз кишийә дейни каганын авжылык йуртасы уулдээр шаматадан, шапуртудан. Öртү тепелери ачык, ки серин гелсин дейни. Той тутту бүтүн афта...

Истеми-каган дийл бүүк йашта адам, артык пишкин хем гөзәл бир ериф, куветли хем фикирли, хер керә билән, нейи хем нижә йапмаа. Кыйак ама пек, жансызлаадан. ч карысы гетирдийдиләр она дөрт чојук, ама йашар саде үчү. Ен күчүү, Тениз, ойнашэр таа анасынын кужаанда — каганын ен генч карысы Түле — нижә белли, кыврак гүүслү, бийаз тенни хем кара гөзлү бир ефталит кызы.

Түркүтлердә харем йок. Ама биркач кары тутмаа — ески адеет. Карылар доорулуклу еш сайылар, адам евленәр нижә дүшер хер бириннән, да бакар, коруйар, хатырлар. Карылар да таныйар, ани ләзым бүүтсүннәр некадар таа чок ушак, хализ чојук аскерә. Ама нижә Истеми-каган шиндийәдән таа чок женклердә булуарды, олмадыйды пек вакиды чок ушак йапсын. Тә бу аралыкта о таа чалышкан север Түлейи, умутланып зейделенсин онун да чојукларнын бөлүу.

* * *

Кыргызән хайванжылар гиттикчә таа фукарә йашэрлар, савашэрлар гүн йакмасында, лүзгерләр хашламасында, тозлар тыкамасында ыхтырмаа нелери варса,

ени отлайжак булмаа, текерлекләр үстүндә йурталары ордан орайы дийштирмәә, ушаклары бакмаа, гөкә илип-тапынмаа, ки кайбетмесин оннары, аманнардан корусун, хайваннары куртарсын хасталыклардан...

— Некадар курбан гетирдик Тенгри-гәкә, бүүк хайван да, койун да,— сөленәрди генч адамнар,— ама файда...? Тә, некадар хайван дүштү бу йаз...

— Сиз окадарадан кыйышмайын бөлә дүшүнмәә, утанмээрсыныз!— чекишәрди ама аксакаллар.— Бу инан-адеет калмыш ескидән, да сиз диймейин она, зерә сиз билирсиниз ха!

Курбан... курбан...! Өлсүн биркимсей, курбан хайваныны кесерләр, масус пиширип ийерләр, бир парчасыны да гөмерләр өлүйлән куйуйа, олсунмуш өбүр дүннедә она.

— Тенгри-гәк кабледер курбаннары да йардым едер,— хеп насаат едәрди таа билгичли бир аксакал.— Тә, Кара-Иссык-каган, ачан енсейәмәзмиш кидан сенселелерни, курбан гетирмиш кенди оолуну бүүк атештә, да сора енсемиш!

Ордужуларын чоюу да тутар үчәр-дөрдәр карыарвад, ки ушак-чожук йапсыннарымыш оннара — аскерә жигит. Ен бүүйү — кожа-кары, хепсинә чорбажыйка, икинжиси — орта-кары, ичерлерни бакәр, ен генжи — севги-кары. Ама хепсидән ушаклар бирердә бакыләрлар. Бу адамнар айып сайәрлар кендилернә йашамаа салт бир карыйлан. Хакына, хер бир ени генч гелин ичин адам ләзым өдесин бүүк «калым», сәйлер, ләзым олсун нәндан. Хайван гүдән сә кыржы бир карыйы ушакларлан гүжүлә бакабиләр. Карыйы ама бакарлар, она бүүк хатыр вар, адам онун өнүнү гечмәз, онун лафыны сесләр. Иран шахы дийл бошуна хеп үредәрди оолларны, ки истәркән түрклердән бишей чыкартмаа, истедини йапмаа, аннашсыннар илкин оннарын карыларынан да бутакым тутсуннармыш дипломатлыы Каганлыккан. Өлсүн адам, онун карысыны, йа карыларны, ләзым алсын-евленсин кардашлары, ки олсун дул карыйа корунту. Оол, йурта ичинә гирәркән, илкин селәм верәр анасына. Ама биркмсей зоорлатсын евли карыйы, бүтүн сенселә жеза кесәр она — өлүм! Қим дә йанылдырса ама бүүк кызы, ләзым осаат евленсин она! Варды бу түрк-огузларда таа да ески калмаклар. Дейжез, «кызлар бирлешмеси» («кардашлыы»): беш-алты кыз бирлешерләр да аләрлар бирисинә бир чожуу «гелин», да койәрлар она кары аады, да сора хепси сыравардыы

гелерләр генч евлилерә «датмаа» «гелини». Бу еркек сайылар оннарын, да өлә йашээрлар онуннан хепси бу кызлар, нижә сансын кыз кызлан.

— Бу маскаралык, дийл адеет! — баарарды аналар-бобалар, ама кимиси хеп таа тутарды бу бөлүклән евленмейи.

Кары — йуртанын саабиси, айленни өзү, огу, хем пек билер йалпак севмәә адамыны.

* * *

Иран азетмәзди, ани онун границасында дүзүләрди бөлә бир девлет, Хосрой Ануширван-шахын есабына гелмәзди бу комшулук, зерә аннарды, ани онун каплайжы тамахлынынын өнүндә кескин сиврилди түрклерин узун мызраклары, да Ортакы Азиея онун йоллары капанды, «Ипек* йолу» да булунэр Каганлыын елиндә; о хем дә истемәзди, ки Византия каблетсин китай малларыны да зенгиннесин. Да Иран башлады каршы гитмәә, бракмамаа керваннары гечсиннәр онун ериндән. Истеми-каган ама денеди аннашмаклан сыраласын ишлери Ираннан, ама шах каскаты тутарды кендисини. Истеми йоллады озаман согдиялы сатыжыларны аражы, оннарын ен уста алыш-веришчисини Маниахы, ама шах оннара окадар да есап вермеди, маллара хич бакмады, бишей алмады, керваны да Византиейә гечсин колвермеди. Озаман Истеми-каган битки денемейи йапты: йоллады бир салт түрк керваныны малларлан. Шах, гөрүп бөлә, алэр сатын маллары хепсини, өдеер алтын, ама артык керванжыларын өнүндә изин верер изметчилернә ачык бир мейданда йаксыннар бүүк атешлердә о маллары бирпак, ки генә дә гечмесиннәр Византиейә.

— Чевирин керванынызы гери, түркүтләр,— деди шах илинненмиш бир тарафтан, бир тарафтан ама аарлы харчлары ичин,— зерә малыныз йок башка хем гөтүрун хаберими шанлы кагана, ани Иран шахына йарды онун «баашишлери».

Йолда ама керванжылар ансыздан хасталанып өлерләр. Салт бири зар-зоор етишер, хаберлери аннадэр, да сора о да өлер.

Истеми-каган варды нижә урмасын окадар баш Иран шахына, доорутсун «Ипек йолуну» Уралдан Ви-

* Ипек — бүрүнжүк.

зантиейя, онун касабаларна Боспора, Херсонеся, ама чок узак атажэк йол хем дэ Итилин өтейанында угурлар хем аварлар варды колай сойсуннар хем кырсыннар керваннары. Ирандан гечмая таа йакынды, таа жузду, таа коркусузду. Да Истеми-каган неединя койду бу иши зоорлан баалатсын Иран шахына, силэхлан. Түркүтлеря дейни бу йол буюк йашамак хем политика сорушуйду.

— Йоллайын хаберими Иран шахына, ани биз, түркүтлэр, разы дийлиз, нижя о кабуллады бизим йолланмышлары, хем дэ шүпелийиз, ки бизим керванжылар өлдүлэр оталанмактан, да истейжез шахтан жувап етсин!— изни верди каган үфкели, ама тутарак исля кендини, нижя дэ херкеря.— Хем дэ согдиялы Маниахы тез бана чаарын!

Маниах гирди каганын зенгин донаклы йуртасына нилеряк гундуусу тарафындан — өлейди адеет. Каган бакарды масада дөшели бир инжежик, ама гениш дерийя да, чизип-чизип бишей, ордан орайы койарды фасуля тенелерни, сансын «куран» ойуну дүзярди. Безбелли, дуюш планыны фикирләрди.

— Маниах-шету, инансын мы бизя?

— Таманына, буюк каган!

— Лазым Византиейя теклиф йапмаа алыш-веришлик узлашмасы ичин хем дэ Ирана каршы женк бирлешмеси ичин. Хем буйур ет базилеуса, йолласын кенди адамыны бизя гезийя. Шинди хемен йола варасын да.

Базилеус Иустин II-жи каблетти Маниахы йаз резиденциясында август айында 568-дэ. Бу узлашмаклар о тез кайыл олду, зеря она куртарарды — Ираннан о душманды. Түрк девлетиня гезийя йоллады ен анылмыш аскер башыны Земархы. Етиштиги гиби каганын конак йурталарна, она илкин «пакламак» адеетини йаптылар атешлян, койуп адымнасын биркач керя бир масус атеш үстүндан, ки качсынмыш онун ичиндан фена духлар. Ески түрклэр инанардылар, ани атеш паклармыш инсаны, хайваннары фена духлардан.

Земархы да гечирдилэр гундуусу капусундан. Истеми-каган пек йалпак каблетти византи йолланмышыны.

— Чекедериз женк Ирана каршы. Буйурун, гелин, шанлы Земарх, барабар бизимнән.

Аскер табуруну Истеми-каган койду Талас деренин алчакларында. Тез дэ она орайы гелдилэр Хосрой ша-

хын йолланма адамнары теклифлән. Каган кабетти оннары, ама суук бакышлан.

— Шах Хосрой Ануширван истеер ий комшулукта йашамаа, истәмеер женк, шанлы каган!

— Не истеер шах йа? Алыш-веришлик истәмеер, женк истәмеер... йе, не истеер йа?

— Фикирли каган, бизим үсек шахымыз теклиф едер, ки Византиейә йардым вермейәсиниз, аф единиз арсыз лафымызы.

— Нее? Шах бакәр бизи кыр ичиндә капатмаа? Бу олмайжәк!

Каган башка да лафетмеди бу персларлан, ама де-ди, истәрселәр, буйурсуннар онун буўк софрасына — ики гүндән сора олажәк сефер* тойу-конушмак. Шиндлик верди оннары Чури-шадын, оолунун, бир шатрасында дурсуннар.

Той-конушмак чеккетти бир үүлендән сора каганын бүүк йуртасында, ипек безлериндән герили, кәмил до-наклы түрлү ренкләрлән. Чок имекләр, ичкиләр койулду, бешүз кишилик йурта долу йакайдан. Истеми-каган отурәр бүтүнүнә алтындан йапылы бир ложада ортада, бир йанында оолу Чури-шад отурәр, өбур йанында да византи йолланмышы Земарх, ангысына каган гөстерәрди истептә чок таа буўк хатыр, некадар перслара.

— Шанлы Земарх, — данышты каган, — чок саалык, шевклик Иустин базилеуса хем жәнабинизлерә! Бизим узлашмамыз файда гетирсин! Ама иранлы комшула-ра, — атты бакышыны каган таа узак ондан бир ерә, нәнда отурады перслар, — дүшер саде азарлык, оннар дийл ий ортакчы, да тә, арамызда женк салынәр. Биз **дийлиз кабаатлы**, ани шах айкыры конәр бизим йаша-мак йолумуза. Буйуралым, софражылар, бизим енсемиз ичин!

Шахын адамнары калктылар гитмәә да гөтүрмәә ески Персиянын Исфакхани башчаларына, Ануширван-шахын гөзәл хем пек зенгин серайларна женк ичин ха-бер. Бурада конушчулар шенненерләр бир кахырсыз, ичерләр согдия хем дә хорезм шарапларны, Китайдан пиринч ракыларны, ийерләр дийл саде койун йаанылар-ны, ама чок түрлү йабан авы йаанылары да. Софра-лары сүрерләр китай хем ефталит кызлары, масус ге-тирилмә бурайы аскер табуруна — куренинә, женклердә

* Сефер — дүүш, женк, кампания.

есирләя алынма кызларындан, айырылма ен гозеллери. Хепси кейfli, үсек-үсек лафедерләр, түркү узадэрлар өзленмиц Селенга бойлары ичин, Алтай кырлары ичин, ани калдыйдылар пекчя узак геридя...

Ертеси гүнү каган гечиртти византи мусафирлерни башка бир масус йурта ичерлернә, донаклы хеп гозал ренкли ипек безлярлан. Бурада дурарды тапымак ичин түрлү формалы идоллар да. Орталыкта да койулуйду бунжа алтын каплар, пүскүрмек ичин каплар, фычыжыклар хеп алтындан докүлү.

Каган геня конушту оннарлан, лафа дурду арадакы ишляр ичин.

Таа ертеси гүнү дя мусафирлерни буйур еттиляр таа да башка ичерлеря, одун диреклери алтындан гержиклярлан каплы хем геня алтын ложайлан, ангысы дурарды дорт алтын павлин-кушу үстлериндя. Геня конуштулар хем лафеттиляр. Истеми-каган оля жомертлендийди, ани дийл саде алтын, гүмүш баашишлярлан долдурдуйду мусафири, ама бир дя гозал кыз баашлады она — кыргыз кызларындан.

Земарх йолланды Константинополя аары гиби уклү бир талига керваннан. Гечирмяя хем корумаа ону йолда каган йоллады Маниахын оолуну бир орду бөлүүннән. Хеп онуннан йоллады кенди дипломатыны Византиейя Тамга-Тарханы.

Женги Ираннан Истеми-каган таа чекетмяз, зеря лязым она таа герчек бир маана. Да каган истеди Хосрой-шахтан одесин Түрк Каганлыгына о вергилери, ани алмышты шах ефталитлердән таа илердән. Шах атеш олду, кайыл олмады, ама женк етмяя дя түркүтлярлан сакынарды. Да геня ширетляя урду кендисини — кенди гелди Истеми-каганын табур-куренинә, есаплайып, ани түрк каганы онун шах үсек шанлы өнүндя верилежек, баашишлерин дя зебиллиннә тамахланажек.

Истеми-каган изин верди, ки йуртанын гүндуусу тарафындакы капусуну алчалтсыннар. Шахы гечирттиляр «атеш паклатмасындан», сора буйур еттиляр гирсин каганын йуртасына. Шах икикат илип гүжүля гирди, анжак чатлайрак үфкесиндән.

— Шанлы шах, дерин нилменизи бизим Каганлыгымызын өнүндя аннээрим хем кабледерим, — калкамайып алтын ложасындан деди каган. — Бу иши аннадырым бизим 5 сек каганымыза Тобо-хана, вар умудум каблетсин.

— Йок беним зоорум! Сиз бана илеженез, йабан хайваннары!— чатлайарак йаваш баарды шах та фырлады-чыкты йуртадан, чевирип бейгирлерни ойаны, нандан гелдийди.

Түрк атлы ордулары хызлы гечтиләр Аму-Дерейи, йаптылар бир гениш маневра бүтүн Журжаниянын ичиндә каплайып касабалары хем дә Хазер* дензиндә портлары. Шах зоору гөрдү истесин аниашмак да теклиф етти каганы гелсин онун аскер шатрасына. Каган да истемәзди кан дөктүрмәә, онун зооруйду, ки шах колверсин «Ипек йолуну» Константинополә, да кайыл олду булушсун шахлан. Алып йанына оолуну Чури-шады хем бир бөлүк ордужу, каган гелди шахын шатраларна. Ону койдулар сардырсын топласын йабаны кафалы байрааны. Сардырды. Койдулар чыкарсын чизмелерни. Чыкарды. Ачан гирмәә ама шатра ичинә, бакэр — капу алчак! Чок дүшүнмеер Истеми, да, дөнүп илер гери дору, да гирер кычын-кычын шахын ичеринә. Шах илкин кайнады үфкедән бөлә «арсызлык» ичин, ама сора гүлежәә дә чыкты, зерә онун шах кафасына бөлә иш гелмедийди гечән сефер. Аннаштылар, ани Согдияна калэр хептән Каганлаа. Йыл 571-жийди. Истеми-каган бежермеклән хем дә куветлән казандыйды шахлан кавгайы. «Ипек йолу» ачыкты.

Хеп о йылларда Истеми-каган оолларынан, гечип Итил деренин суйуну, каплады хазарлары, бүтүн Пойраз Кавказы, иилтти азак* булгарларны. Түрк Каганлыы йаклашарды Днепра деренинә. Бүүк Кыр артык май бүтүнүнә долдуйду йашамаклан: түркүт ордужулары, түрк-огузлар хем хепси башка йашайаннар да, ангылары нек тез дедиләр кендилернә хеп түрк, верәр-диләр бу дирилмиш кырлары ени солумак...

* * *

Басар-бег неедини тамамнамаа дейни дүздү, не дүздү, да сатып-илиштирди Куруогу аскерә, есаплайып бир зоорсуз гечирсин елинә онун гелинини.

Калып йалныз хем гөрүп бөлә, Күлен хеп савашарды сакланмаа Басарын о хырсыз гөзлернидән. Гөчәркән куренинәрлән, малларлан ени ерлерә, о карышарды арабажыныннан ба бир, ба башка сүруйә. Ама ачан дургунардылар ериндә куренжесинә, бу арсыз адам тез

* Хазер — Каспия денизи; Азак — Азов денизи.

буларды онун йамалы йуртасыны. Ихтиар Баба-огдан о сакынмазды, ушаклардан да хич окадар да. Саде Күлен, о биләрди, не чекәрди коулайынжа бу даданык көпәә өнүндән.

Кожасы дедийди она баксын хайваннары, баре бирәз зеделенсиннәр. Илк чоҗужаа, Трына, шансора ка-бажэйды, гезәрди отлатмакта. Ихтиар да йапарды башка ишлери, ама Күлен хем ичер-ев ишлериндә, хем дә хайванжылыкта качынарды, нижә йалныз кары.

Бир керә ама Басар коллээр ону кырда да ансыздан каврайып чекер бейгир үстүнә, да саклы гөтүрер кенди чобаннарындан биринин йуртасына.

— Сән, хайырсыз адам, хич коркмээрсын, ани бөлә зоорлан иш ичин биздә өлүм адеети вар!

— Нечин зоорлан? Сән кендин кайылсын, чүнкү бурада булунерсын бенимнән.

— Сән бени зоорлан гетирдин бурайы, хырсыз!

— Буну кимсей гөрмеди. Чек беним аяк каплармы, бән бекым, сән ләзым бана хатыр йапасын.

Күлен, сансын кылыч гүүсүнә дайалы, йок нәпсын, сеслеер.

— Шинди чөз дә сойундур беним халатымы, зерә йоргулум, истеерим динненейим.

Күлен сойундурәр бекын халатыны, ама о да ансыздан дартәр Күленни үстүндән ескижә йуфка халаты да каврээр ону кави кужаана...

Куленни дүннеси дөндү башашаа, түрлү шафklar шыладылар гөз ардларында, кафасы уулдады бир чиркин боран гиби — ону сансын йуварладыды бир сүрү фена көпек, сансын параладыдылар парча-парча... ама о дирийди, нечин сә...

Гөчә-гөчә, оннарын да курени хеп узакланарды о маскара йуртадан, ангысы гежә дә геләрди өнүнә нижә бир чиркин аманнык.

* * *

Бу огузлар дургундуйдулар шансора да йашардылар Арал денизин гүндуусу хем пойраз кырларында. Сора йайылдылар ашаа доору да бирәз, Аму-Деренин бойларнадан. Куреннери дүздүләр таа чок вақыда, ама илкйаздан таа кышадан бу хайванжылар хеп гездирерләр малларны ордан орайы отлайжак ардына. Бурада су да чок вар шинди, чоойу балыкчылыктан дениздә, дередә занаатланерлар хем авжылыктан, дийл саде

ачык кырларда хем чөл ерлердә жейраннары* тутмаа, ки имәә пек датлы йааныларны, ама Аму-Деренин буваз-делта камышларында да түрлү кушлары окларлан урмаа. Бу ерләр сансын таа зенгинди имек тарафындан — башчажылык та, мейзалык та, кәр бирәз екин-жилек тә варды колай туттурмаа сулара йакын ерлердә.

Ама мави Селенга, алтынны Орхон хем Онон дерелери ичин пек дарсыйардылар таа, о күчүклүк, ен илк ог ерлери ичин жаннары арылы далга ташыйардылар. Бунжа ер гелди оннар бурайдан. Санки бурада мы калажэklar шансора — узак о сой-оглардан, ани калдылар ойанда, да Алтай байырларны гөрерләр хер сабаа гүн дуумасынын думанжык пердеси ичиндән. Бурадан о севгили байырлар хем кырлар гөрүнмеерләр...

* * *

... 576-жы йыл башладыды гүр отлайжакларлан, ангылары о сыжак пек хем куру еркен йазын хавалары гелинжә ислә олдуидулар да чекиләрдиләр, дөнүп башка кокуйа, башка дада, катык-алаф олуп хайваннара хем аскер бейгирлернә. Бу вакыт ама, ансыздан ачылмыш женклердән бир аар йарасындан, өләрди йатак-йуртасында, каган курениндә, хич дийл ихтиар таа, Истеми-каган. Өлү гечирмесинә топланды чок алай. Өлүйү илкин окуттулар, ки фена духлар она илишмесиннәр. Сора да атеш факелләрлән ичерлерни «пакладылар», хан гийимнерни гийдирдиләр, донаттылар. Мезар-курганы ери хазырды — кырын ичиндә, ачык ердә, Каганлыын гүнбаты йарысынын орталыында.

Өлүйү ески түркүтләр — огузлар йакардылар мезар атешиндә. Сора о мезар күлүн үстүндә калдырардылар топрактан тепә-курган. Ханын йада башка заабит адамын курганыны калдырардылар чок таа үсек.

Тә хазыр йыылы мезар ериндә кожа йывын йакак. Хепси хазыр.

Ама ангы карысы каганын истейжек йансын да гөмүлсүн онуннан бүлә, нижәл адеет ескидән? Таа буүклери ми, таа генжи ми? Те аксакаллар беклеерләр оннарын жувабыны. Оннар да шинди херкез кенди йуртасында. Бирдә, гелип иилер ихтиарларын онүндә бир генч кыз — каганын кул кызларындан бири.

* Жейран — антилопа.

— Бән хазырым гөмүлейим. . . койун бени. . . бән каганы севдим. . .

Аксакаллар кайыл олдулар. Озаман кыза вердиләр масус ички, о кефленди да башлады айырылмаа, простолмаа йашамаклан. Адеетә гөрә, кими о истәрсә адамнардан конушсун онуннан, севнишсин, йатсын онуннан битки керә, те о ләзымды йапсын бу курбанын истединни. . .

Атеши тутуштурмаа дейни хепси тертипләр хазыр. Доз-долай дурэрлар аскер-ордужулары йайан херкез кенди бейгири йанында едек елиндә, мызракларын учлары ашаа саркык. Башка инсан да пек чок хер тарафтан гелмишләр гечирмәә Түрк Каганлыыны дүзән адамнарын бирини — Истеми-каганы. Тә гетирерләр өлүйү демир калканнар үстүндә аскер-беклери омузларында. Каган гийимни ен паалы гийимнәрлән — кырмызы халат-кафтан, сары шалварлар, кара деридән аяккабы, гениш кайыш кушақта белиндә асылы гөзәл хем паалы гержикли кывырк кылыч, ележәә паалы буйнуздан; башы башкабак, узун сачлары, бирәз бозлу, ешил бир йастык үстүнә йатэрлар, йанында да алтынны демирдән баш кабы. Ардына да ики ордужу гетирерләр чылбырларындан каганын биз бейгирини ерли, кайышлы, тасмалы, сансын дүүшә хазыр. Таа да ардындан гелерләр Улу-хан Тобо-каган хем башка да заабитләр, өлү каганын карылары, ушаклары, бүүк ооллары карыларыннан, ушакларыннан, каганын жәнк куллары хем кыз-куллары бүүк кахырлан жаннарында.

Кыр долу инсан, башладылар баармаа, түрлү сесләр чыкармаа, кахыр сеслери, ажы сеслери, Тенгри-гөкә тапарак йабан бакышларлан, ачан еникуну индирип калканнар үстүндән, башладылар өртмәә каганын өлүсүнү ешил тазә отлан да ерлештирмәә йакажакларын ичинә, башы Гүндуусуна доору, таа гөрүнмейинжә. Хеп бу шамата ортасында бурайы гетирдиләр кул-кызы да, уйудулмуш хептән, «жады» илачларыннан.

Үч тарафтан йанарак факелләрлән чыкты изметчиләр да тутуштурдулар. Атеш йалыннары гөкә калкэрлар копуп-копуп, кывылжыннар да гөк кушлары гиби учушэрлар хер тарафа. Сансын гүнүн дә атешиннән бүлә йанэр бу мезар атеши, да Түркүт Йуртлуунун бир бобасынын — Истеми-йабгу-каганын сүрет-тенини гечирер инсанын акылда тутмасына, йыллара анылмайа, Дүннә историясынын бүүк киадына. Онун аадыны аарайжәклар ики бин йылдан сора да историянын тозлу

сергеннериндә, да үренежеклар о ески деделерин йашамасыны гелән түрк сенселелерин билгижилери, йазыжылары, окуйжулары... хем дийл саде түрк сенселелери...

Иандыйнан бирпак о мезар атеши, да илкин ордужулар, сора да бүтүн о тоглу инсан, сыраварды дөктүләр онун үстүнә бирәр етек топрак, калдырынжа үсек бир курган. Бундан сора, адеетә гөрә, олду курбан имеси софралары, сора да бүүк хем шаматалы атлы йарышмаклары хем женк ойуннары өлмүш каганын хатыры ичин онун мезар-курганынын йакыннарында.

Түрк мемлекетин бу тарафларында о илк ен бүүк мезарды-курган...

Чури-хан каларды каган бобасынын еринә.

Бу сынашык хем четин бир адамды, бобасындан чок ишләр үрендийди, онуннан чок ишләр дүздүйдү, чок женклар гөтүрдүйдү. Та онун вақыдында да Каганлык чок таа бүүдүйдү, куветлештийди. Ону пек сайардылар гиргинник ичин да лаап койулду она Бөке-хан*, хем бүтүн аад — Кара Чури Түрк-гардуш. О олдуиду ен шанлы адамнарын бири бу ески түрк девлетиндә, хем дә ен зенгин дә. Каганлык бүүкту пек — Днепрайа таа етишәрди, гечәрди дә, хем кавийди.

* * *

Кавказ дүүшлериндән сора Куруог дөндү евә ий бир хазар бейгириннән, үклү хейбелери варлыккан бир камбур-девеси үстүндә. Ама Күленин курен-күйсүнү зоржа булдуиду, сора-сора, нәнда отлээр «каазайак» дамгалы сүрүләр. Иолунда о разгелди «зымба», «кертик», «чизи» хем башка дамгалы сүрүләр дә.

Женклердән Куруог гетирдийди бир есир адам ики дә есир кыз, да шинди кулланарды оннары хайванжылык ишлериндә, бир кызы ама, таа гөзелжә, тутарды ичердә измет етсин. Ордужулукта о чок ишләр гөрдүйдү — ий дә, хайырсыз да. Ама нижә дә олса, кенди карысы она гелди таа да гөзәл, таа да бееникли хем өзлемишти ону пек, макар ани дүүш-сефер йолларында кары тарафындан йоклук чекмемишти.

Олмушту о бир пишкин адам, семиз, чемрек хем ачыкгөз бенземәзди о хептән каранлык кыржыйа, ани калкындыйды Селенга бойларындан.

* Бөке — бүүк, гиргин, кахраман.

— Күлен, е о Басар...?

— Ах, Тенгри-гөк, не арсыз хем маскара адам! Некадар зеегледи о бени, салт бән билерим... Ама куртулдум ондан сансын, бир недән бери гөрүнмеди.

— Гөрүнмейжек тә башка! Кемиклери биазыды олмалы шансора пелинник ичиндә... Каршы еттийдн бизи гениш кыр бир керә ансыздан айдын бир гежедә — бейгир үстүндә баалы гөтүрәрди бир генч инсаны...

Күленин үрктү үрәә, солуу дийшилди, үрәә дүөлөр коркуйлан: «Санки билер ми о иши, аман?»

— ...еминдим, ани сени капмышты да качарды хырсыз...

«Билер» — дүшүндү Күлен да аз калдыйды ачыкласын, аалашсын.

— ...Да йардым кафасыны бир кылычта!

Күленин үрәәндән сансын бир бучак чыкты да бошлады аҗы бирдән.

— Е кимди о инсанҗык завалы йа? — сансын бишей гелмемишти гиби она хич, сорду Күлен чөзүп пелини, ки енидән өрсүн.

— О инсанҗык — «зымба» дамгалы бир сенселә кызыйды, да бу капмышты ону гүвесинин арабаҗыындан евленмек йолунда, өлдүрүп о огланы хич бир кабаатсыз.

— Нәнда кыз шинди йа? Нәптын ону? — сорду Күлен, да сансын дуйду да, ани сорушу ону арсызды, ама нәпсын, кары акылы...

— Кызы мы? — бираз тыканды Куруог, — насы «нәптым»? Елбет, сордум ким о, нередән да гечирдим анасына-бобасына... бир курен-күйә... узак бурадан...

— Хеп бейгир үстүндә ми...? — деди Күлен, ама гөрүп, ани коҗасынын үфкеси чыкәр, чевирди. — Сән о кыза дийднй сән, адам, беним азарым сана йок — йашамак өләдир...

— Е беким беним азарым олмасын сана...? — кендинә гелип деди Куруог.

— Не сән, Куруог? Бән не зор чектим йалныз, бөлә ишлердә ми аклым олаҗәйды? О көпәә бир керә хашлак суйлан хашладым, башка керә дә тазә майызлан йапыштырдым гөзлерни, комшулар да хепси билер тә. Бир керә ама, доорусуну сөлейим, атлы гелип ансыздан тутту ардымдан пелинмдән, ама бән өлә кескин чекеттим баармаа, ани чыкты Бабаог кылыҗыннан хем

биркач кары комшу йурталарындан, да бени о бракты, ама завалы бабайы йараладыды кылыжыннан нижә бир кудуз...

— Е, услан Күлен, дедим йа, ани кемиклери чүрүйер пелинник ичиндә...?

— Йе аннарса биркимсей, ани сән...?

— Йок насыл аннасын кимсей! Тенгри-гök гөстер-мейжек кимсейә, зерә хаин көпекти о женабет!

Куруогун үрәя илиннендийди, шүпеси гечтийдди, ани онун Күлени беким дүштүйдү о маскаранын елиня. Бу фикир хем дуйгу пек ажыдарды ону, некадар булуңдуйду ордулукта, макар ани кафадары, Гөрүк, деярди гүлерәк она: «Куруог, огум, айыфланма хич, зерә бөлә иштән карыйа бишей олмээр. Ама бейгирини сенин хайдаса башкасы, вар насыл коркасын, ани катыладажәк!»

Күлен дә коркту ачыклансын адамына, кенди кыскаимасыны да онун йаптыкларна олан, беким, тыкадыды; кестирдийди.

— Бизим Трына кожа оглан олмуш, евермәя вакыт дийл ми?— чевирди лафы Куруог.

— Ее, йаклашты сансын. Вар бир кызчаз, йакын бир курендә йашээр, пек йакышыкча, гөзелжә. Узак отлатмакта Трына ону гөрмүш апасыннан*, сора ама Чичәк, өлә онун аады, геләрмиш йалныз да, да северләр бири бирини.

— Йе сән ону гөрдүн мў, лафеттин ми, өлә мете-дерсин?

— Гөрдүм, лафеттим. Трына бракмады бени чыкмайынжа о кыра да булушмайынжа Чичәклән... дедийди кыз, ани бән генчмишим хем гөзәлмишим... хе, нерәм беним дә генч йә?!

— Генчсин, Күлен, генчсин, хем гөзәлсин, инан, бән чок кары, кыз гөрдүм, ама сенин гиби гөрмедим!

— Ха йаландырма, доору дийл, брак...

— Инанмарсан, нәбайым сана?

— Озаман нәпмаа тутәрсын ичердә бу генч угур кызыны? Не сана чырак кул му ләзым? Ичердә?! Йолла ону да отлатмаа, йада колвер гитсин. Куруога бу дөнемеч есабына гелмеди, ама сусту.

— Аскерә шансора гитмейжән, етер! Ләзым ишимизә бакалым, ушаклар калкынәр. Хее, бу ерлердә вар

* Ана — боба.

нейлән занаатланмаа, хем, дейжәм, бир евжәз туттуралым сары чамурдан, сувайлым үстүнү, өртелим, кышын олур таа куйтулу нижә йурта ичиндә. Тә кимиси йаптылар, чамура таш да катэрлар, пенчерә койдулар инжә деридән. . .

— Гөрдүм бән Иранда евләр, гөрдүм Кавказда — «сакла» деерләр, олмалы сакланмак ери. . . гөрдүм хазарларда да. Дурса куренимиз ериндә, йапалым, ама бакмышын, генә калкынэрлар да алэрлар башларны. . . зерә чок акыл вар, хер бир шатрада!

— Некадар да дурсак. . . Чок та йашамайжәз биз дә йа? Денейлим йашама инсанжа, топланмышкан бирери. Ени ердә ени йашамак чекеттирелим.

* * *

Түрк Каганлыы үз йылдан зеедә дүзүлдү, дурду, Ираны Бүүк Кыра колвермедди.

Ама ханнарын тамахлыын хем араларында душманнын бетеринә Түрк Каганлыы йаваш-йаваш башларды дүшмәә, дүүшләр дә Китайлан, Ираннан, Византие йлән онун дүшмесини тезледиләр. Кави Чури-хан бир зорда качып кайбелер хаберсиз. Бундан да башлады Каганлыын дүшмеси. Йыллар гидәр, ханнар бирибири аҗдысора дийшиләр, ама хеп о инсаннарын-сенселелерин сыртындан йашар, тамахланар да девлети хептән дүшүрмейә гетирәр. Бу бүүк Каганлык илкин ики пай олду — Гундуусу Каганлыы, меркези Орхон алчакларында, хем Гүнбатысы Каганлыы, меркези Или дересинә йакын, Суйабта. Сора, йакын 8-жи асирин ортасына, Гундуусу Каганлыыны енсейин каплээр уйгурлар; Гүнбатысы Каганлыы да пай олунэр биркач айыры сенселә-девлетинә: Жуңгарияда хем Едидереликтә йашарды карлуклар, түргешләр, шунишләр, басмалылар, лешетиләр, дулулар. Эмба дересинини бойларында йашарды кангарлар (печнекләр), Арал дензин долайында ен чоклук олдуидулар шансора огузлар. Үүлен тарафындан озаманнар (705—707) шансора йаклашарды араблар — тазә кувет хем пек дүүшүжү кенди динерни — исламы даатмаа дейни башка инсаннарын арасында.

Бүүк Түрк девлети даалды. Ама калды о девлетни инсаннары — чок сенселә, ангылары хепси сайэрлар шансора кендилерни түрк, тутэрлар ески түрклерни

адеетлери, гийимнери, лафедәрләр түрк диллериндә, да оннар каларлар илери доору йашамаа. Хепси сынаштылар ески түркүтлерин куведи алтында йашамаа да олдулар түрк. Айыры гезәр кыпчаклар.

Ашуна Түркүн хем Истеми-каганын ески түркүтлери чоклук дийдиләр, бу Ортагы Азиянын инсаннары арасында бир дамнайдылар. Ама туттулар куведи еллериндә, буралы инсаннарлан узлаштылар, да буннар каблетти оннарын сыралыкларны да ен чоойу инан олдулар түркүтләрә. Зерә Истеми-каган хем Кара Чури-хан олмадылар саде бежерикли аскер башлары, ама билдиләр капланмыш ериндә йашайан инсаннарын ишлерини дә кулланмаа, ерлештирмәә, оннары бирлештирмәә.

О ески түркүтләр-ордужулар шансора кайбеләрдиләр, зерә хепси оннар аскержийдиләр да чок дүүшләрдә хеп дүшәрдиләр. Ама оннарын кайбелмесиндән дууажәкты илери доору ени түрк аадлары-сенселелери: казахлар, түркменнәр, өзбекләр, каракалпаклар...

Ески түркүт-ордужулар кайбеләрдиләр, ама бракардылар да чок файдалы хем паалы ишләр. Оннар дүздүләр дийл салт бүүк девлет, оннар енидән дирилттиләр, хуннардан сора, о Бүүк Қыры бүтүнүнә, йашамак, ени солук ведиләр она, дүздүләр хепсиннән сенселеләрлән кәмил бир кыр культурасы: дин адеетлери, занатлык, евжилик, айлежилик, гийим, алыш-веришлик, жөнк тактикасы, кендитақымлы культура, йазмак ичин руни йазыларны чыкарттылар, йыллары саймаа хайванкуш аадларынан хем чок башка ени ишләр дә. Бу зенгинниклери каларды тутмаа да илери гөтүрмәә түркленмиш халклар, ама хализ огузлар, ангылары таа чоклуктулар, Алтайдан да хеп таа геләрдиләр буйаны, томбарлак йурталарны үсек текерлекли арабаларда гездирерәк хем бракарак анмак ичин дикили ташларны хабер йазыларынан Орхон, Селенга, Енисей, Йыртыш, Тарим йамачларында, хем алчакларында, нышаннарын байырлар ташларында, йапыларда, ев ишлериндә, түрлү капларда, одундан, кемиктән хем буйнуздан гөзәл йапылы ишлериндә...

Алтайлы кыргезәни дургуттуйду шиндилик арабасыны Арал денизин кырларында.

ОГУЗИСТАН

Бурада араблар бизә «гуззи» дедийдиләр, руслар да «узы», «торки» дедиләр... Сөйлә, каушум, сөйлә, зәрә илери таа чок вар!

Гүнбаты-Каганлыын ериндә калкынарды ени девлет — огузлар дүзәрдиләр бүүк бир сенселә бирлешмеси, 24 сенселә бирери геләрди. Караханын оолу, Иарун, орта йашта шансора бир адам, айырыларды бүтүн огуз илинә* баш — йабгу-хан. Демир калкан устүндән индирдийнән ону, хепси үсек-үсек баарды «Огуз ханы!»», «Огуз ханы!»», да өлә дә калды аады — Иарун-Огузхан Карахан огулу. Биткисинә йаклашарды шансора VIII-жи асир.

Ханын куведи бүүк — о сайэр кендисини, ески Түрк Каганлыында гиби, каган, да кулланэр аскери, ог-огузларны хем сой-бөлүмнерни озаманнар гиби. Онун долайында хепси аскер беклери; беклерин дә үстүндә бекләр-бекиди Күн-бек, Огуз-ханын оолу; хем сенселә-бөлүмнерин, бейлери, зенгин хайванжылык саабилери. Сенселә-бөлүмнерин арасында таа чоклукту хем кавийди ики сенселә — гак-огузлар хем кайг-огузлар, ангыларын бейн Карахан чок уйгун хем бежерикли дүүштүйдү хорезмилерә хем карлуклара каршы, ачан оннар савашардылар Сыр-Дерейә чыкмаа да капламаа огуз сенселелерин кырларны бурада.

Шинди тә бирлештиләр. Бу ени Огуз или-Девлети герәйгиби генишленирди шансора: чекедәрди карлукларын хем кыпчкларын ерлериндән, Тургай подишлериндән, Иргыз хем Сары-су дерелериндән да тутарды таа Йайык дересинәдән; үүлен тарафында да йаннашыкты Хорезм падишаалына; гүнбатысындакы Устйурт кырлары Хазер денизин бойларнадан хеп бу огузларын отлайжак ерлерийдиләр. Мемлекетин орталыында булуэр Сыр-Дерә хем дә Арал денизи.

Кыржылыктан, хайванжылыктан башка, огузларын чоюу, хализ аскержиләр хем зенгин сойлар, бурада башладылар касаба да дүзмәә да бүүк алыш-веришликлән занаатланмаа, ама фукареләр занаатлнэрлар ба-

* Ил — мемлекет, йуртлук.

лыкчылыклар, демиржиликлар, куйумжулуклар*, сепижиликлар, хамутчулуклар, чанакчылыклар, топрак та ишлетмәә кими ерлердә бирәрәз башлардылар, чифтчи комшулар бакарак. Эмба хем Йайык дерелерин кырларында ер ичиндән чыкарды нефта хем газ да оннары топламаклар занаатларды кимиси. О ески «Бүрүнжүк йолу» Китайдан Араб Халифелинә хем Византиейә хеп таа гечәрди огузларын да ерлериндән, да оннара да гелир-казанч оларды. Бак огузлар бежерәрдиләр керваннара йолу гөстөрмәә, Чолпан йылдызына гөрә, ангысына деәрдиләр «Кыр-керван йылдызы», хем дә керван-серайлара ерлештирмәә, конакламаа, бир лафта, керван-башы олмаа. Кендилери ама керван алыш-веришлинини кулланмаздылар, белли бишей, йокту не мал ишлери гөтүрмәә башка падишаалыклара — оннар кыржы-хайванжыйдылар таа. Кендилери бир узун керван гиби гезәрдиләр ордан орайы йашамак зоорларыннан.

Огуз девлети калкынарды хызлы, кавилешәрди, колшулар ону есаба алардылар, дейжез, хазарлар, аланнар, Кама дересиндеки булгарлар ий комшулук едәрдиләр огузларлар; Азак денизин бойунда да калан булгарлар, бак Ески Булгар девлети, Кубрат-хан өлдүйнән, бөлүндүйдү дөрт пай — «гүмүш булгарлар» чыктылар Итил дересийжә йукары Камайадан да орада дүздүләр кенди Булгар девлетини оралы сенселеләрлән барабар; «ич булгарлар» гечтиләр Днепра дересинә; Аспаруханын да булгарлары гиттиләр Тунайа; бурада ериндә йашардылар шинди «кара булгарлар», ий комшу; славрос сенселелери дә шансора топлаштыдылар, бирлешмек дүздүйдүләр да йайылардылар таа Дон кырларна хем Кама булгарларын ерлериндән, хем дә Огуз девлетинә дә йаклашардылар, комшулук та едәрдиләр. Оннар гиттикчә таа сыхча бакардылар Гүндуусу инсаннарына да, зерә йашамак йоллары хем зоорлары оннары да каршылаштырдыды огузларлар: кими керваннары огуз керван-башлары гечирәрдиләр росларын мемлекетинә дә, кимәр керә дә йардым едәрди огуз ханы рос князлернә аскерлән хазарлара йада башкасына каршы. Бак огузлар дүздүйдүләр кәмил илин атлы аскер, хызлы хем ансыздан пейда олан душманын аркасында хем хеп өлә хызы йоколан дүүш кырындан. Бөлә аскерлери башка девлетлерин чоойу савашарды хеп йанаштырмаа

* *Куйумжу* — алтын, гүмүш ишлери йапан, ишледән.

кендисинә йардымжы — булгарлар да, хазарлар да, византиләр дә. Огузлар деәрдиләр рослара «урус», рослар да огузлара — «узы», «торки». Расгеләрди, хакына, кимәр керә, ани рослар уушерәк* етишәрдиләр огузларын да курен-күйлернә, капардылар хайван, инсан да йоколардылар Итил деренин өтейанна. Озаман огуз атлылары илин кыврык кылычларлан, узун мызракларлан хем узак атан йайларлан дакышардылар ардларна да етиштирин ислә силкәрдиләр оннардан хенспин капмышлары.

— Сиз, уруслар, сансын уушмеклән занаатлашмээрсыныз?— деди Огуз-хан бир рос князинә, ангысыны гетирмишти беклери онун йуртасына бөлә бир коуламакта тутуп та алып аркана.— Биз артык сизин үстүнүзә уушмеериз, хем дә кимсейин дә үстүнә уушмеериз — ескидән таа биздә йок бөлә табеет уушмаә, биз хайванжылыклан занаатланэрыз. Сиз ама топрак ишлерсиниз, вар касабаларныз, даалыкларныз...?

— Ким топрак ишлеер, ама ким дә ордан орайы гезер бүтүн сенселесиннән... хем бизи дә пек сойэрлар хазар уушүжүлери, Авар Каганлыы чок зарар йапты бизин топраклармыза...

— Биз не кабаатлыйыз йа?

— ... хем сиз дә. Геченнердә кыстырдык бир бөлүк уушүжү да дедиләр, ани огузмушлар. Хем гийимнийдиләр дә огуз рубаларыннан — кара койун калпаklarлан, ал шалварларлан, ешил халатларлан...

— Хализ ани, генә алдаттылар оннар сизи. Хазарлар бөлә ширетләә урэрлар кендилерни бир недән сора, ки карезлендирсиннәр бизә комшулары. Не гелмедийсә хазар ханын есабына биздән? Сансын йашардык аннашыклы...?!

Огуз-ханын хич йокту неединдә жезаласын узак ерлердән комшусуну, ама үренсин ишлери ләзымды.

Хеп бу заманнарда Итил хем Дон кырларында шансора йокту мажарлар да — калкындылар да булунэрлар Ателкуза ерлериндә*.

Башка кырларда гезәр кыпчаклар хем печнекләр: Иртыш дересинин кырларында кыпчаклар, Йайык хем Итил дерелерин араларында — печнекләр. Буннарлан шиндилик бозушмак йок.

* *Уушмаә* — хызланмаа башка инсанарын үстүнә да капмаа не олурса.

* *Ателкуза* — шиндики Молдавиянын хем Украинанын Буг дересиндән ерлери.

Ен кушкулу ама девлетин уулен тарафы, нанда дургунду о пек дүүшүжү араблар, ангылары 700—750 йылларын ичиндә дүздүйдүләр пек гениш бир девлет, Араб Халифелини, каплайып Ираны, Хорасаны, Бухарайы, Хивайы, Хорезмы, Таласы, Кавказын йарысыны. Меркез касабасы — Багдад. Да шинди Бүүк Кырын үстүнә араблар хеп хызланэрлар савашып капламаа да инсаннары ислама чевирмәә. Капланмыш халклары пек чиркин зетлейип сойардылар. Ким качабиләрди — чифтчиләр, усталар Согдиядан, Хорезмдән, — качардылар да сакланардылар огузларын араларында, кырларында. Ама 776—783-жү йылларда Хорезми халклары калдырдылар бүүк бир соккынты Хашим иби-Хакимин колу алтында. Бундан сора араб аскер-башы, Кувейт, ләзым олду чыкарсын аскерини Хорезмидән да браксын буралы бир емири кенди еринә. Да тә шинди, макар ани Хорезми булунэр Араб Халифелини үстүннүү алтында, о хеп душманлык гүдер огуз комшуларна.

* * *

Огуз-ханын девлет ступу, меркез ери хем башкасабасы Йәнгикент касабасында булунэр, Арал денизинә йакын, Сыр-Деренин бувазларында*. Огуз касабасы! Несойду о?

Илкин бу ердә дүзүлдүйдү бир кышлак, нанда булунарды сой-ог башын евлери-серай, доздолай да — инсаннарын топрактан сары сувалы евжезлери, бордейлери, кечә паладан йурталары, кетен шатралары, сийрек-сийрек койулу. Бөлә кышлаклар вар чок шансора — огуз бейлерин конаклары. Сора бурада дүзүлдү йабгуханын евлери хем бекләр бейнин евлери, Девлет Диванын евлери, биркач та сатыжы еви, аскер дамнары, шатралары. Аач-ешиллик пек йок, сокаклар дар хем нйри-бүйрү. Дүзүлдү башка касабалар да: Сыгнак, Женд. Ханын кышлак ери ама Ортак касабажык-курени, нерейн о геләр дүүшлердән сора динненмәә.

Огуз-хан пек чалышар аскерлерни гиттикчә кавилетмәә, генчлендирмәә оннары, бакар ки хер бир айледә йапылсын чожукларын масус адеети — ергенник денемеклери, инициация, ачан чожук, деликанны олуп, ләзым йапсын бир бүүк гиргинник, ки сайсыннар ону ер-

* Шинди дә онун йыкынтылары белли Казалинск касабасына йакын.

ген адам, гиргин, да каблетсин бек аадыны хем аскер-жи гийимнерни да гирсин аскерä.

Хан ики керä йылда, нижейди адеет ески түркүт-лердä, йапэр той-конушмак, наны топлээр аскер беклерни да лаф йапэр оннарлан девлет ишлери ичин, фикир-лериннән дийшерлär. Конушлары ама хан йапэр башка разгелишлердä дä, тантаналы, үклү софраларлан, шениклärлän. Хан бөлä ишлери север. Пек тä север ама йарышмаклары, гүрешмеклери, хализ пеливаннары, хем буга дүүшлери. Оннара о хазыр биркач гүн сыраварды баксын, далгалансын, севинсин, сора да курсун бир конуш — о еи гержиклердән! Тä шинди: масус буга дүүшлери ичин дүзүлү «ак мейданда», кәр онун хан шатрасынын өнүндä, олажэк буга дүүшү. Үч чифт кыпчак бугасы хазыр дурэрлар баалы калын диреклердä, гөзлери кызмыш-кызармыш, шылээрлар кудуз бакышыннан. Мейдан доздолай сарылы ауллан, бунжа да инсан топлу, хавез бакмаа. Тä чыкэр шатрасындан батал хем курумну Огуз хан алайыннан да йаклашэр. Она дейни йапылы топрактан бир тепä гиби ер дөшели килимнärлän хем каба дерилärлän. Хан бакынэр бирäз долайа, шенненер да отурэр еи үсек дери үклүүн үстүнä кыврадып айакларны алтына. Шен, паалы деридән калпааны чыкарып койэр йанына сыжактан, да жыба кыркылы башы, суратындан таа ачык бениздä, гөстерди ону бир хализ куветли хем чорбажы адам; мави атлас халатын алтындан гөрүнер кырмызы шалварлар, еменилерин дä сары кончлары сырыдэрлар салт дийл өртүлү ерлериндән; сакалы бозарэр томбарлак да, кара быйыкларлан хем дä бүүк, бирäз дä кыйнаш гөзлерин үстүндä кара да кашларлан барабар, верер ханын үзүнä шанлы мертлик хем бүүклүк, ама четинник тä.

Каланы дурэрлар аякча ханын ики тарафында хем ардында. Саде беклär-беки — онун кенди огулу Күнбек, отурэр саа йанында, озан-фикиржи* дä Саваст — сол йанында отурэр. Огуз хан севинмекли лафедер оннарлан, гүлер, шашэр, сеслеер... Да тä, шаманнар, үч адам фасыл гийимнärлän башларында, гүүделериндä, йалынайак, үстлериндä асылы түрлү кемиклär, түйлär, демирлär, одун адамжыклар, бирär дä деридән дайрä* еллериндä, чекедерлär атешлери тутуштурмаа бу «ак мейданда», сөленмää түрлү-түрлү, баармаа, ойнамаа,

* *Озан* — түркү-пеет дүзән, ханын фикир йардымжысы; *дайрä* — калбур гиби даулжук.

колларны, аякларны сауртмаа, атешләр үстүндән гечип-атламаа, ки фена духлар «бозмасыннар» бугаларын дүүшүнү хем ханын кефини. О калын диреклердә син-жирләрлән баалы о бугалар ери копарэрлар, бири бириня ўфкели нечинсә, дайанамээрлар феналыктан. Бугажылар да — гениш аркалы, калын коллу хем аяклы кави адамнар, беләдән чыпак, бойнуларында асылы кемик-диш мускалар, беклеерләр колвермәя дейни изини.

Шаманнар битирдиләр да чыктылар ханын тарафына. Мейдана колверилди илк чифт буга — ен генчлери, бир йыллык ани. Оннар бирдән хызландылар бири бириня кыса буйнузлу кафаларлан, да ачан уруштулар, триады, да чатыштылар буйнуз-буйнуза, да шансора дирешмек енселердә хем герики аякларда: бир бири итирер, бир өбүрү, тә, тә йыкажэклар ерә. Хан — салт гөз хем үрек — ба аанээр о да о тарафа, ба ериня дооруләр. . . Да тә, дүүш пек чок та тутмады бу генчлердә — бири калдырды бажакларны йукары аркасы үстүнә йыкылып тоз ичиня. Ама енсейән бугажык, сансын билер, нижә север «публика» пеливанны, — дурэр кафасы йукарда, да фодул бакэр илери хич кымылдамайрак! Инсан севинер, баарэр, йукары атлээр — шамата буўк — уулдээр долайлар! Енсейән бугажыын саабиси хандан кабледер баашиш. Енсенмиш бугалары ама, адеетя гөрә, кесежэклар курбан, да бир той-конуш олажэк, ки анылсын, хепси дә разы олсуннар!

. . . Иоллансын ама хан авланмаа — онуннан барабар гидер 300 киши, атлы хем йайан. Женктя дә онун долайында айырылмаз булунэр да дүүшер хеп 300 аскержи.

Чок түрлү адеетләр, йашамак ишлери олэр, енидән дә дүзүлер бу огуз сенселелерин араларында, беклерин хем Иабгу-ханын изметчилииндә — ангылары ислә, ангылары да кахырлы. . . Ама хепси йашамаа истеер, хепси зооруну гүдер, зооруну тамамнамаа савашэр, өлә, нижә курулу дүннә, хем нижә буйур едер башлар, зенгин бекләр хем бейләр, хем инсанын да дайанмасына гөрә, о да битмейинжя. . .

* * *

Углан шансора орта, пишкин йашта адам, ама башында бизз сач бир дә тел йок таа. Бобасы ама Уг ихтиарды пекчя, ачан о дуудуйду, да бу геч чожууна

дедийди Углан, сэйлеер, Угдан олан. Дәдусуну, Қысыгы, Ариф-огун оолуйду ани, да чекиләрдиләр таа Куруогун сенселесиндән, о етиштирмеди, зерә өлмүштү чоктан чума хасталыындан, ачан феиа салгын олмушту кыргезеннерин арасында 800-нжү йылладра. Бу огуз Углан сенселеси чекиләрди таа чок Трынанын хем Чичаан тарафындан, алтайлы Куруогун оолуйду ани.

Углан услу йашарды карысыннан Гашлылан, сыртмачлык едәрди таа зенгин хайван саабилернә, кенди малларны да савашып ыхтырмаа, бунжа ушак бакып-буутмаа. Йашамасы оннарын зоорду гиттикчә, зерә хеп таа сык оларды кураклар, отлайжаклар тез куруйардылар, хайваннар дүшәрдиләр, чорбажылар да ондан чекмаа савашардылар кайыпларны. Бу ерләр башлардылар кумнан өртүлмәа, ангысыны лүзгерләр хайдардылар буйаны үүлен тарафындан, каракумнардан, кызгын чөл-лердән*. Йайлаклар* май бишей вермәздиләр, кыш-лакларда да дерин кышларын бетеринә чок мал кай-беләрди. Генә йыллар дүзелинжә инсан пек зоор чекәрди. Кыргызенник йашамасыны зоорладарды түрлү жанавар хайваннары да, хализ йабанылар, ангылары бөлә вакытларда таа да чок салынардылар сүрүлерин үстлернә. Завалы сыртмачлар, хергележиләр, чобаннар учлары учлара илиштирәмәздиләр, чок керә кендилери дә кайбеләрдиләр о йабан кырлар ичиндә, саургунарда күртүннәр ичиндә, йада йабанылар параламыш маллары коруйаркан, макар ани батал-батал көпек сүрүлери дә калкардылар каршы.

Ачан да женк дүүшлери оларды, инсан хептән зеетленәрди, кайыл хич дийлдиләр йашамайа, ил-Девлет башларна, беклерә, бейлерә үфкә топлардылар.

Ий вакытларда, берекетли йылларда, йашамак генә кайнашарды: кышлак кырларында, дерә бойларында дүзүләрди кими күйжезләр-кышлалар. Йазын оннарда каларды ихтиарлар хем ен фукареләр, кимин йокту маллары, каланы чыкардылар йайлыклар бütүн йаза да генә етиштирәрдиләр варлыкларны, топлардылар сүт, пейнир, кумыс, хурут*, бастурма, кавурма; түрлү палалар, килимнәр, гийим — хепсини кендилери йапардылар. Кышын дөнәрдиләр күйжезлерә. Ама күйлердә каланнар йазын, ки аач өлмесиннәр дейни, тутунарды-

* Чөл — кумну, ешилликсиз бош ерләл; йайлак — йаз отлай-жаклары, ерлери.

* Хурут (хурут) — куру пийнир.

лар түрлү занаатлара хем дә топракчылаа, нижә: аачта, кемиктә, ташта гержикли оймак, түрлү ишләр камуштан, хасыр отундан-папурдан, геврек сөгүттән, оттан, сусаклардан, сасаркалардан; өрмә, дикмә-ишлемә, докума ишлери, куймжулук алтындан, гүмүштән хем дә гержикли басым деридә, металлда, түрлү аппликация ишлемелери; силәх-түфек ишлери — кылыч, калкан, гүүслүк-заа, кушак, баш кабы-шлем; елбетки, ев дүзүн-түлериннән дә занаатланардылар — йурта черчевеси одундан, гержикли капу, скемнә, софра хем дә башка ичер ишлери, гержикли токатлар, ауллар зенгиннерә, араба, талига...

Огузлар ишчи, чалышкан инсаннар, услу инсаннар. Хепсинин кыргезеннерин арасында салт оннар үүшмеерләр башка сенселелерин, халкларын үстлеринә, йашээрлар оннарлан ий комшулукта. Чок адеет, сыра, ойун, түркү, жүмбүш, масал, сөлейиш, саймак, билмейжә коруйэрлар огузлар таа ойандан Селенга хем Орхон кенарларындан, башка да дүздүләр. Дернеклердә генчләр булушэрлар, ишлеерләр, түркү чалэрлар, ойун ойнээрлар, жүмбүш сөлеерләр, кескин лафлан гүрешерләр — «жувап» ойнээрлар — пиетлән соруш койун, пиетли жувап беклеерләр...

Угланын кызлары, Ашнажамилә хем Айкыз, топландылар генчлери йуртайа кыш авшамыны отурмаа дернек. Шафк йактылар бир кетен өзү дениз сүлүүндә койун донйаайы ичиндә, ортада да атеш кызарэр. Айдыннык олэр ислеежә — генчлерә чок та таа ләзым дийл ия? Чожуклар дайма сүндүрерләр ону, ки олсун кылбыкланмаа, кызлар «ишинә бакамээрлар» — ангысы йапаа дидер, ангысы өрөкедә ишледер, ангысы елдивен өрер, түбәжик* башына, йада колан белинә гержиклеер... ерлердә, койун дерилери үстүндә отураarak, аяклары алтларында бүкүлү чапраз*. Бир дә, тә гирер йуртайа Карабашларын огланы Килбаш да дургунэр капуда сысараk хем бакараk кимнәр бурада отурэр, кара койун узун йапаалы калпак башында.

— Хош гәлдин, кара калпак, егәнин* аазу капак! — бир гүлүш копарып деди кескин сесли, кургафча есмер суратлы кызлар.

— Дийл! Бакырым, ачырсам нә йанак йапышсам! — боорчлу калмады Килбаш. — Бу гөзләр ама бана уй-маз! — дейип чыкты да гитти.

* Түбәжик — ески заманнардан баш гийими; чапраз — круча гиби; егә — чорбажы, сааби.

— Нә башлы углан, кзыл дәвә кими!— отуртту Таннгаз угулу*, курумну, кара кашлы бир чоҗук қомшу йуртадан.

— Хәр атын өз кылы* вардыр!— серт чакты Улдуз беке саурдуп о чок пеликлерни аркасына көмүр кара бейгир өрүлү елелери гиби, хем буүлдүп кыйнашча гөзлерини өлә, ани гөзәл шылады кобак бизазлары нижә ики бүүк инжи*.

— Ол онлардан: нә вәрир, нә алыр!— ески сөлейиши йапыштырды Ашнаҗамилә, долужа йанаклы хем шыралы дудақлы бир кыз, оналтыйы гечмиш шансора, ама евленмеер таа.

— Нә битлериз угланы, ол гәтти чоxtан?— савашты дургутмаа хавезлери Айкыз, Угланын ортанҗа кызы.

— Кехлели башы битләмәк дүшәр!— деди Ашнасолтан, таа тойанҗа бир кыз, гечип башка бир кызын йанына, зерә ески ериндә пекчә башладыйды докунмаа она Саулат, кылбык бир чоҗук, ешил халатлан гийими, кырмызы да шалварлары.

— Ток едәрсә, битләйин,— деди генә Айкыз да сысты сора бүтүн авшам.

— Вар бир сөз,— екледи Гүлкыз, ангысы шиндийәдән карышмазды бу атышмақлара:— «Ит хүрәр*, керван гечәр...».

— Лейлек йазы такыртыйлан гечирәрмиш!— дайанамады Танназ угулу да.

— Биз лейлек дийлиз, такырдамарыз!— сертлешти Ашнасолтан.

— Ойлә, ама карынҗанын гардашы да вармыш,— үстүн чыкты Малбагыш, саа суратлы хем тыкназча бир чоҗук.

— Мән сана гардаш дийлим, бак!— чевирди сапланмыш гиби Ашнасолтан.

Генчләр, безбелли, дуйардылар ихтизалы, дитсиннәр некадар таа чок ески сөлейиш, жувап, ки унудулмасыннар мы, үренсиннәр йашаманын фикирлерни ми? Сора башладылар билмейжелери сыраламаа.

— Сөйлейим бир, да кимсей биләмесин,— хызлы деди Алтынҗык, хеп Угланнарын сойундан бир кыз.— «Ерләр йапыр йуртасыны, дәмир ачыр капысыны», билли, нәдир?

* Танназ — тан (дан ери) + аз (ачылан); угул — оол. кылык — гөрүм, табият;

* Хүрмәк — салмак, хырламак; инжи — жемчуг.

— Биләмәриз, сөйлә сәи,— верилди Ашнажәмилә.

— Ах, биләмәрсиниз!— о харпуздур! ха-ха-ха! Имәи сөвәрсиниз, биләә күсәрсиниз!

— Сөйлейим мән бир илин: «Ата-тай, мата-тай, ни-жә бәлли кара тай» — бир солукта серди Улдуз.

— Ее, шуну ким билмәз?!— «Карынжа!» — баарды хепси шен ушаклар гиби, сансын ким не бүүк иш ач-тылар.

— Иаалы кашык сусакта йапышык!, нәдир?

— Кулаklar!

— Кызлар, чалалым о бүлбүл түркүсүнү, нижә кыр бүлбүлү сөвмиш гүл чичааны,— теклиф етти бирдән Аш-нажәмилә.

Да калдырды бу кызлар бирәр үсек кескнн сес, буваздан сес. Ачан кызлар чаләр, чојуклар ашаа сестә, хеп буваздан, еникуну бызырдээрлар. Ама ачан йалныз чаләрлар, оннар да калдырәрлар үсек сесләр да хализ бүлбүл гиби чаләрлар. Пек гержикли сыклык та чаләрлар.

Огузлар түркүжү, жүмбүшчү, ойунжу, чалгыжы: дү-дүктә чалмаа, кобузда, дутарда, зурнада чалмаа, дастан сөлемәә, мааны чалмаа бежерерләр; карылар, кызлар «кадыйжайы» ойнээрлар дүз хем дик, узун ерәдән фис-таннарлан, сансын үзерләр, дөнерәк чалгыжынын авасына гөрә, дайрежинн тыкыртысына гөрә — салт елләр сансын ойнээрлар, башлар, гөзләр гүлүмсейрәк, бааш-лайрак башкаларна да кенди севинмелини, дуйгуларны. Ески адеетләр, ойуннар, сөлейишләр, масаллар, түр-күләр йашээрлар, ениләр йола йолланәрлар, да хепси гидерләр илерки гележеклерә, етишип башка евлатлара бир зенгин хем паалы чийз гиби, дүзүлү үзләрлән йыл...

Зоор кышларда ама йурталар инсана корунту ола-маз, дайма лүзгәр оннары ачар, актарар... бак йуфкай-дылар, фукарейдиләр. Да чоойу йапарды сары топрак-тан куфия, сувардылар оннары да йашардылар, ичлернә дөшедип от саманы, фышкы...

* * *

Хорезм емирлери йаваш-йаваш башладылар каблет-мәә Багдад падишаасындан шах аадыны — «хорезми-шах» олмаа, верип бүүк баашишләр хем калымнар ин-санын сыртындан. Бунуннан да барабар бүүәрди онна-рын тамахлыгы да Кырын инсаннарны капламаа да сой-

маа. Башка тарафтан ама, кыржы сенселеләр есап тут-мээрлар, нередә битер огуз кырлары, да гирерләр мал-ларынан Хорезмин ешил чайырларна да гери биртаа дөнәмеерләр, зерә оннары каврээр хорезми аскерлери да сора сатэрлар түрлү панайырларда.

Бөлә ишлердән Огуз-хан азетмеди да койду неединә аннашсын хорезм-шахлан Ибраимнан, ки докунмасын-нар онун кыргезеннернә, ани вар колай өдешмәә о от-лайжаклар ичин, комшуйжасына. Ибраим-шах ама ка-нырык тутэр кендисини, сайэр Огуз-ханы бир йабан, ангысыны ләзым тутуп капамаа кафесә да гездирмәә пазарларда. Да йоллээр огузларын йуртлууна аскерлер-ни жөнклән.

Огуз-хан тез топлээр аскер-ордусуну, хызлы атлы-лар чабуужакта даадып качан-качан едерләр хорезм душ-маннарны. Огуз-хан гечирер печнеклерин ерлериндән аскери, чыкэр. Устйурт кырларындан Аму-Дерейә да доорулэр Гурганж* касабасына — Хорезмин башкаса-басына.

Салт үч гүн дайанды шах Гурганж калесиндә да истеди баарышмак. Огуз-хана калды Арал денизин аша-анкы тарафында кырлар Аму-Деренин бувазларынан, да бутакым Хорезм чыкырды о ерлерин бир парчасын-дан, ани капладыйды Гүнбаты Каганлыын даалма-сында.

Саваст-озан бунун ичин неет-түркү чалды: «Комур ата Огуз-хан бинди, //Гурганж-кала бозулган:// Хорезм-шахы Ибраим деди:// «Аллах, куртар амадан!» Огуз-ханын аскери гери дөндү бутакым түркү чаларак.

— Кафалары кести, каннары дөктү!— битирәрди ан-натмасыны Саваст-озан Огуз-ханын гиргиннин ичин, ни-жейди озаманнар сыра койулу аскер башлары ичин аннатмаа.

— Кылыжын хич динмесин душмандан или кору-маа!— баарарды бекләр.

Арал денизин бойунда Огуз-хан сефтә дургунду, йурталарны койдурду ки, бүүк той-конуш олажэк. Дениз далгалары хавайы сериннедәрди да сүндүрәрди йанык гүүслери. Иканмак ама пек ий гелди, хализ бу жөнк йоргуннуундан сора. Су тузлу, сансын койу, бенизи дә койу. Бу денизин ичиндә чок та ада вар, ен бүүклери Кокарал, Барса-келмес... Балык та чок! Балыкчылар тез чектиләр су ичиндән бүүк читеннери балыклан да,

* Гурганж — шинди Ургенч касабасы Каракалпак ССР-индә.

атешлердә коҗа сазан балыкларны хем башка түрлү балыклары да пиширип, ийер бу үсек мусафирләр канакана.

Куртарылмыш шинди хемен топраклары Огуз-хан верди ортанҗа оолуна Демир-бекә.

* * *

Огуз-хан пек север кави хем чемрек адамнарын гүрешмесини дә, бир ески адеети гиби түрк кырларында. Бөлә пеливаннар вар чок огуз илиндә, чыкәрлар хер бир курендән, сенселедән. Йылда ики керә оләр гүрешләр куреннердә, ама хер йыл оләр бүүк гүрешмекләр ханын «ак-мейданында». Хан кендисни кави адам, да гүрешер хер йыл, ачан илкйазын сүрүлери сефтә кыра урәрлар, да оләр түрлү йарышмаклар, гүрешмекләр хем ойуннар. Ен мераклы ама озаман, ачан гүрешә топланәр түрлү кырлардан, сенселелердән пеливан-батырлар — ен кави адамнар! Вар батырлар, ани ики йыллык бугайы сыртында ташыйәрлар, җенклердә дә бир топузлан җингерләр онар-ирмишәр киши-душман.

Инсан есаплээр чок керә, ани оннарын кимисиндә бүүлү кувет вар. Огуз-ханы бүтүн огуз или есаплээр, ани о «бүүлү багадурмуш»*, онун ичин бүүлү ишләр аннадәрлар.

— Бизим йабгу-хан-багадур дуумамыш ерли ана-бабадан, — аннадәр Саваст-озан ордужулара. — О Тангри-гөкүн хем Үсек-байырын огулуймуш, онун куведи хем өмүрү биткисиздир!

Инсан да хепси сеслеер да бүүлөнмиш гиби инанәр.

— Илкин Огуз-хан бир Гөк кызыннан евленмиш да олмуш онуннан үч огулу: Күн-бек, Ай-бек хем дә Йулдуз-бек. Икинҗи евленмеси олмуш Ер кызыннан да онуннан да олмуш үч огулу: Гөк-бек, Таг-бек хем Денгиз-бек. Бу огулларын да сора хербиринин дөрдәр огулу олмуш — бүтүн огуз илинә сенселә башлары, Огуз-ханын йардымҗылары. Гөк огуллары ама еркекилериндән үсек, оннарын үстүнә чорбаҗы! — уйдурәр биткидә Саваст-озан, савашып гөстермәә, ани огузлар ики пай булунәрлар көктән таа — үсекләр хем алчаклар.

Унудуп кендисини, Саваст-озан аннадәр Огуз-хан

---

* Багадур — батыр, кави адам, пеливан адам, чок керә орду башы.

ичин түрлү буук ишләр: нижә сансын о пек чоктан йашармыш гиби, огузларын ата-бабасы; насыл о, чүнкү, куртармыш Топраа фена духлардан хем оннарын титси хайван йапылмаларындан, гүрешип-дүүшүп оннарлан, нижә вармыш чүнкү «бирбуйнузлу» титси хайван, «дракон» хайваны; ани Огуз-ата йашармыш бу дүннедә шансора биркач уз йыл. . . Хем дә хализ дә ани, Огузхан йашамыш йакын икиүз йашынадан, бу да еер алысайды! Бак огузларын арасында ааздан ааза, бобалардан ооллара, сенселедән сенселейә аннадыларды огуз-түрк батырларын, ханнарын, каганнарын йаптыклары, гиргинниклери, хализ Ог-Огул ичин, Бумән-каган ичин, Истеми-каган, Кара Чури ичин. . . Оннарын чок ишлерни шинди гийдирәдиләр Огуз-хана.

Герчек йашамак ама генә гетирәди оннара түрлү хаталыклар. Пойраздан печнекләр хеп таа сук үүшүп бозардылар куреннерни, кырларны, хайдардылар хайваннары. Қыржыйа са ен паалыйды кыр-отлайжак хем хайван маллары. Огузлар оннарлан дүүшәрдиләр дийл сефтә. Бу сефер ама гөрүнәрди, ани дүүш олажак зоор хем бүүк.

Печнекләр. Кимди бу кыргезән дә комшулар?

Секизинжи хем докузунжу асирлердә Арал денизин хем Итил дересинин кырларында оннар дүзмүштүләр сенселә бирлини. Диллери йакын бензеер огузларын диллернә, бак оннар да бир түркленмиш сойдулар, кангыл көкүндән, «бежняк» көкүндән. . . Оннар занатланардылар саде кыргезенниклән хем үүшмекләрлән, соймакларлан да чок таа йабандылар башка сенселелердән, чок таа дүүшчүйдүләр. Бакмышын, ансыздан пейда оләр кечә абадан кара калпаклылар атлы алчак, ама чапук бейгирлердә, чиркин баарарак, сыклык едерәк! Кендилери дә дийлдиләр балабан, ама тыкназ гүүделийдиләр. Капын кары, хайван, имелик маасулларны, оннар тез йок олардылар.

Огуз ордусу ама чок таа үсек дүзгүндү хем кавийди. Печнеклери енсәрди чок керә.

Огузхан, ихтиар шансора герәәгиби, ама четин хем кайретли, хеп хаберләрди оннары вазгечсиннәр, ама оннар өлдүрәдиләр онун адамнарны, кесип кафаларны, кемик тасларыннан кумыс ичәрдиләр.

— Дүүшежез, йок нәбалым!— четин деди о Диван отурушунда да изин верди Қун-хана, оолуна чыкарсын аскерлерин сол канадыны Эмба дересинә доору, Тургай-бекә дә чыкарсын саа канады Устйүрт сыртларна,

да ики тарафтан гирсиннәр печнеклерин арасына некадар таа деринә. Карылары, ушаклары, ихтиарлары докунмасыннар.

— Куртарасыңыз бизим инсаннары, маллары оннарын елиндән!

Дүүшләр олду чиркин. Огуз ордулары бежерикли сарып хем айырып бөлүк-бөлүк печнек ордуларны енсәрдиләр хер ердә да биткидә качан-качан еттиләр оннары, чоюуну есирләә алдылар да хайдадылар буйаны кенди кырларна чыраклык етсиннәр огуз беклернә, ишлесиннәр касабаларда чорбажылары.

Печнеклерин бүүклери, гөрүп зоору, калдырдылар сенселелерин йарысындан зедесини да гөчтуләр Итил дересинин өтейанына. Да бутакым огузлар бөлдүләр печнеклери ики пай. Бурада каланнары, Эмба хем Йаик кырларында, карыштылар огузларлан, калдылар оннарын арасында да биртаа зарар йапамадылар. Оннарын арасына Огуз-хан ерлештирди аскерин саа канадыны да ондан буйаны бу печнекләр кендибашына йашамээрлар, ама сенселешерләр огузларлан, йашээрлар оннарын девлетин ичиндә. Бутакым, огуз сенселелерин арасында пейда олэр бир ени сенселә «бичинәк», «бәжнәк», «печәнәк», да огузларлан барабар йуртлуу коруйэрлар, оннарлан да бүлә таа сора ерлерни дийштирерләр, дүүшерләр кыпчакларлан, ангылары дедиләр оннара «каракалпаклар». . . Шинди олду бунжа халк бу Огуз или-Девлетиндә, буннар да, оннар да кара калпаклы. . .

* * *

Огуз-хан өлдүйнән, Хорезм шахлары хептән арсызландылар да хеп дүүшә калкэрлар Огуз илинә каршы, зерә, чүнкүм, огуз кыржылары хайваннарыннан гирәрмишләр оннарын топракларна. . .

— Дүүшмәә огузларлан,— уүнер хорезмшах,— бизә бир хергүннүк иштир, бу бир адееттир хорезмиләр ичин, биз хер гүз чыкажәз дүүшә огузларлан да чыкаражәз жеремә оннардан!

Огузлар ама, хализ дә ани, хер илкйаз отладаркан малларны, бакмээрлар, кимин кырларында гезерләр, ангы мераларда сүрүлери гүдерләр. . .

Бутакым, Огуз Девлетини чокча хаталы тарафлар колларды шинди кыстырмаа зорда. Йашарды о шинди дийд ен ий заманнарны. Ама, нижә дә олса, бүтун бу

бүүк хем чоклук огуз халкы четин север йуртлук ерлерини, өмүрүннән коруйэр, евлатларна кави дуйгу хем адеет верер севсиннәр ана йуртлууну. Буну гөстерди бу чалышкан хем услу халк шансора дийл бир керә, хализ Огуз ханын вакидында, онун узун асириндә...

Араб Халифелни, Багдад Халифелни, нижә деерләр шинди она, хеп беслеер тамах хавезини капламаа, ислама гечиртмәә да кулламаа башка халклары. Шахын ниетли бакышлары етишерләр таа Пойраздакы Итил дересиндеки булгарлара, да йангикентли дә огузлара, азиядакы башка түрк халкларна, девлетлернә бу Бүүк Кырын генишликлериндә. Ислам динни араблар кылыч-атешлән гирдирерләр башка инсаннарын арасына. Ислам шансора дайанэр огузларын девлет анныкларна, Хорезм емирлинндә. Огузлар пек сакынэрлар ама бу йабанжы диндән, онун адеетлериндән, да каблетмеерләр ону. Ким дә кабледәрсә, саклы мы, ачык мы, ону көтүлеерләр, жезалээрлар да!

Бу чоклук огузлары, ани ен кавийдиләр дә Бүүк Кырын бу йарысында, халифежиләр савашэрлар дуушсүз имана гетирмәә, зерә женклән калкмаа үстлернә сакынэрлар — тутэрлар таа аклыларында Огуз-ханын сеферини етишән таа Багдада, хем огузларын гиргиннини. Бу үзерә Багдад бүүклери савашэрлар илкин чевирмәә огузларын комшуларны, хализ пойраз комшуларны, булгарлары, Кавказдан хеп йоллээрлар ислам изметчиклерни араларна.

* * *

...Иашамак... огуз йашамасы... кыржы инсан йашамасы... о хем зоор, хем илин, хем савашмаклы, хем шен, хем үфкели, хем севдалы... Евлери оннарын йапаа докумасындан, оннар ба дургунэрлар куреннериннән, ба гидерләр, ба бир ердә, ба, хеп оннар — башка ердә — нижә варды кыргезән гөчүжүлердә йашамак. Хайванжылыктан башка, май хепси огуз сенселелери ескидән таа занаатланэрлар дутчулуклан, бөжек бүүтмесиннән, ипек-бүрүнжүк или чыкармаа дейни, да түрлү гийимнәр хем ев донаа ишлерини йапмаа кендилернә. О кырларда, бак, о сыжак ерлердә ислә бүүер дут аачлары, да оннарын ешил йапракларынан йилкйазын пек ислә бүрүнжүк бөжеклерни беслемәә. Огузлар чоктан единмиштиләр бу бөжек тоумнарны кытайлардан да шинди кендилери бүүк занаатчыдырлар бу файдалы

иштә. Йапэрлар масус чалмарлар дышарда доздолай каплы-сарылы сийрек жибириклян*, ки кушлар, синекляр гирамесин, дөшедерляр ерлерә бишей, йада су-вээрлар сары топраклан. Бөжек тоумнарны гүнештә йысыдэрлар биркач гүн да чыкэр кучүк куртчазлар, ангыларна деерляр бөжек. О ерлерә койэрлар ешил дут йапракларны да колверерляр оннара о куртчазлары. Оннар бирдән чекедерляр имәә. Йапраклары биттикчә дийштиерерляр, бөжекләр бүүерляр да башлээрлар бүрүнжүк ипи колвермәә да сарылмаа коза ичинә. О козалары сора кайнадэрлар су ичиндә, чөзерляр ипек ипликлерни (чекерляр) да сарэрлар бүүк масурлара, калемнерә. Ипликлерни бойэрлар түрлү бойа да сора докуйэрлар түрлү безляр. Насыл ама бойээрлар иплери огузлар? Бүүк чауннар ичиндә кайнадэрлар чок вакыт түрлү аачлар кабы йа көкү, нижә: жүт аажы, нар* аажы, мейин* көкү, дут көкү, да чыкарэрлар түрлү гөзәл бойалар: сары, сарылгыт, саргыш, кызгылт, кызгыш, гөк, гөкшил (гөк-мави), турунжу. Сора докуйэрлар дүзеннердә, ангыларна деерляр «өрмәк», йада «козак», куруп оннары дөрт директән гермеләрлән баалы; узадэрлар иплери да докуйэрлар тараклан хем мәкийлән*, кулланэрлар кергилери*, илмек*, кылыч (иплик чекмәә кендинә ләзымкан.) Бүрүнжүктән докуйэрлар: атлас, шайы*, хан-атласы, кызыл атлас, гөк атлас, ак атлас, сары атлас, кара атлас; хан-шайы, бек-асам, кара шайы, кызыл шай, гөк шайы; парча*; пашшайы (кырмызы ипек беги); ипек безлердә ишлемә дикерляр: далгалы кораф, үзүк гөзү, коч буйнузу, карынжа бели, куш аяа, күн-кораф, ай-кораф, сары гүл, ак гүл, чинар гүл, боодай-дикиш, улдуз тамга. Хеп бойалы бүрүнжүк ипләрлән ишлемә дикерляр кары хем адам гийимнернә, баш капларна: жегде (енсиз кептар), ипек чулан, көлмек, йенжә (ани карылар гийерляр еннерни үстүнә дирсәәдән), савкеле (кары баш кабы, донаклы паалы ташларлан). Бүрүнжүклән донаклээрлар дөшеклери-йорганнары, перделери, өртемнери, йапэрлар астар гийимнерә, йастыклара. Атлылык бейгирлеринә дә донаклык йапэрлар хеп бүрүнжүктән, хем дә таа чок түрлү ишлердә кулланэрлар бүрүнжүк иплерни, безлерни; бу оннарда бүүк бир зенгинник!

* *Нар-аажы* — гранат аажы; *мейин көкү* — өлә от көкү, лакрица; *жибириклик* — синеклердән корунмак ичин без.

* *Мәки* — мекик; *керги* — герги; *илмек* — демір тегә, канжажык; *шайы* — бүрүнжүк беги; *парча* — далгалы бойалы ипек беги;

Иашээрлар ама огузлар таа чок бүүнкү гүннән хем пак йарынкы гүннән — олсун чөрөк хем сут, кумыс хем койун ети. . . олсун нередә маллары отлатмаа. . . Ушаклар да олэрлар сансын кендилери, савашмаа чок ләзым дийл. Салт карылар ама билерләр онун ажысыны, ани гелер адамнан татлы йашаманын ардына бир чиркин жеза гиби, зеег гиби!

Ачан ама олмээр ушаклар, олуп та өлерләр, инсан кахырланэр пек, йашайамээр оннарсыз. Корку да алэр, ани огузун сойу-огу кайбележек, ихтиарлыкта олмайжэк ким йардым етсин. Бу узерә түрк-огузларда чоктан бир масус адеет калмыш — «ушак истемек адеети», нижә деерләр бурада «бала келәве». Айлесиз, ушаксыз айлелар тапылэрлар Тәнгри-гөкә, Ходай*, ки версин ушак, ки корусун саалыны, өмүрүнү, ки ушак йашасын чок, кысметли, варлыклы, гиргин хем кави, олсун гөзәл. Бу истемеклерә гөрә ушакларын аадларны да койэрлар, нижә дейжез: Торсын (Дурсун), Ултемир (Ол демир), Улйәр (Ол адам), Килташ (Гел таш), Иштуган (Ешли дууан), Килбарс (Гел тигр), Айдар, Азнакай, Малтабар. . .; кызлара да бөлә аадлар: Ашнабике, Ашнажамилә, Айкыз, Улдуз, Чичак, Гүлкыз, Гүлсары, Кызылсары, Айнакыз, Наали, Бенә. . .; ама күчүк ушаклары наазландырэрлар — Кузый (Кузужук), Кулуй (Кулижик), Көчек (Палижик), Бүлтерек (Иабаны-палижик), Каратай. . . Нечин ушаклар олэр ама, кыржылар билмеерләр. Дууэр оннар йурта ичиндә дә, дышарда да, кырда да, байырда да, камышлар арасында да. Кары, зоору дуйуп, ер аарээр, булэр недән тутунсун еллериннән ки аякча дурабилсин дөшели бишейлән бир ерин үстүндә. Беллики, ажысы пек бүүк, кары тырмалээр, завалы, сыкэр демир еллән гиби бир аажын дирәәни, далыны, бир ташын мы көшесини, фалээр, кемирер камышлары, пелиннери, кумнары. . . не разгелирсә, ки дайанабилсин да гетирсин дүннейә о күчүжәәни, ангысы сормээр, йол ачэр кендисинә, зоорлан гелер инсанын арасына да зееделеер сенселейи, долдурэр өлмүшлерин ерини, узадэр сенселелери илери доору, гирип оннарын узун кеванына. . .

Билер ми бу огуз сенселелери, нәны гидер оннарын кеваны, ангы далгалары таа ашажэклар да ангы кеванларла чыжажэклар, таа не ерлердә отладажэклар

* Ходай — аллахлык.

малларны, ангы сенселеләрлән таа каршылашежәклар йада дүүшежәкләр?

Билер ми оннар, насыл гөстережәк бу халк чок үз йылдан сора, насыл аадлар ташыйажәк, насыл лафедежәк, несой занаатлар хем адеетләр кулланажәк, не ерлердә хем нижә йашайажәк? Е, йок нәндан билсиннәр. Шиндилик салт бир истейиш дуйгусу, таа да ий йашамак ичин дүшләр умутлээрлар бу йурталары, куреннери Ортакы Азиянын гөклери алтында...

* * *

... Чок вакыт гечәрди шансора да бу ески керван гери бракарды заманнарны, Огуз или-Девлети илерләрди башка гележәклерә. Огуз-хан хализ дә ани чок йашадыды, дерин ихтиарлаадан. О уйгун дүүштүйдү Багдад Халифелиннә каршы, етишип аскерлериннән таа Исфахана да кестирип арабларын кефини капламаа Ортакы Азиянын кырларыны хем чевирмәә түрк инсаннарыны ислам дининә.

Огуз-ханын өлүсүндән дә шансора вакыт гечтииди, гечтииди онун алтын асири, сансын даалдыды бир бүүк дүш гиби, гирдийди легендалара... Шинди Огуз ханы чок анэрлар бу огуз инсаннары, зерә ондан сора гелән ханнарын араларында, беклерин, бейлерин араларында хеп кавга, хеп дүүш гидер, аннашмак йок. Зоорлар да инсанын сыртына асылэрлар.

Салт 900-жү йылларын башлантысында, ачан айырылдыды беклербеки аскер-башы Етрак да ханын еринә таа чок о кулланарды девлети, ишләр бираз усландыды, огуз аскери генә куветлештииди. Да ачан хазар каганы истеди йардым Днепрадакы печнеклерә каршы, огузлар генә енседиләр бу ески душманнарны, сефтә чыкып урусларын кырларна йакын, хем ортаклашып оннарлап жәнк ишиндә. Етракин куведи таа да пек бүүдү. О йашээр кенди конакларында зенгин хем тантаналы. Орду бөлмелерин хем ил бөлмелерин башлары, бейлери — онун инан йардымжылары. Онун елиндә хепси, бүтүн огуз девлети. Койулма ени хан, Йынал-Күчүү, — йуфка, куветсиз, сөзсүз адам — саде, ки олсун девлет башы адеет ичин баре. Хепсини ишлери ама гөтүрер, битирер о, Етрак, Катаганын огулу, кайгогуз сенселесиндән, хем девлет фикиржиси Акылдач-озан,

хем дэ девлет тарханы* Баймырза. Бүүк жуваплы иш-лери карарламаа дейни, топлээрлар Диваны*, Етрекин изининдэ гөрә.

Йабгу-хан хем бек-бейләр ама чорбажы бүтүн огуз илин үстүнә, инсанын үстүнә, да йашээрлар орталык ерлердә. Оннара деерләр «ич-огуз», кыргезән инсаннар ама йашээрлар кенарларда кырларда да оннара дени-лер «тыш-огуз». Бу ики түрлү огузларын арасында денклик йок, доорулук йок, чок керә араларында дүүш тә оләр. Вар өлә зенгиннәр, ани тутэрлар онар бин бейгир, үзәр бин койун, чокар йурта, ев, кары, чок гениш кырлар, бүтүн куреннәр кулланэрлар. Вар ама чок та фукареләр, ани диленжи гезерләр, бир парча чөрек истеерләр. Вар куллар, ангыларны чорбажылар сатэрлар панайырларда малы гиби. Чорбажы хасталан-сын, кул-карылар, кызлар хем адамнар бакэрлар ону, дүзүп масус шатра бир тарафта, курендән дышары. Хасталыклар са пек улашкан — холер, чума, чичек бо-зуму... Ама хасталансын кул, чырак, йада башка фу-карә, ону сыбыдэрлар курендән узак йабан ерлерә да качэрлар ондан.

Огузларда ескидән калма таа вар өлә денилән сой-сенселә демократиясы: жуваплы ишлери карарлээрлар «бүтүн кураллан», хер бир огузун вар доорулуу каршы гитсин карарлара, дийштирсин оннары; көзеркән* даава кесер, ама өлүмә дүшүрмәә дейни кабаатлылары, о ләзым топласын сырадакы инсаннары да оннарлан ба-рабар карарласын. Хер бири дэ вар насыл о күзеркәни маскара етсин түрлү-түрлү хич бир жезасыз.

Етрак тутэр беклери елиндә, бүтүн дэ куведи дев-леттә, хем кендиси атылмаз олсун йабгу-хан, ама бунун ичин о ләзым таа кавилетсин баалантыларны башка сеснелә башларынан, башка да девлет ханнарыннан. Да онун гөзүндә бу үзерә дурэр Итилдеки булгарларын ханы-йылтывары Алмус, ани Шилка йылтыварын оолуй-ду, Шилка да «славларын кыназыймыш». Етрак илкин верди бир кызыны Алмуса арватлык. Қайыл исламы да каблетсин, билерәк, ани Алмус истеер ислама гечир-мәә бүтүн халкыны.

Огуз башлары билерләр, ани пойразлы булгарларын йылтывары душманны хазарларлан, хем ани она ләзым йардым. Хазар каганы енсемишкән бир керә Алмусу,

* *Тархан* — ханын илк йардымжысы, вергилери инсандан топ-лээр; *диван* — девлет совети.

* Ханын йакын йардымжысы.

алмышты онун кардашыны хем бирәр-бирәр истәрди Алмусун кызкардашларны кендисинә арватлык. Да огузлар олдулар она ортак, зерә шинди оннар да душманлык едерләр хазарларлан, оннарда булунәр огуз аскержилери есирликтә, ангыларны хазарлар каврадыйдылар буннар гери дөнәркән уруслардан. Булгарларлан бирлик олмаа да куртарәр огуз башларна, аристократиейә, хализ Етракә, ангысы булгар гүвесинин, Алмусун, өрнеенә гөрә, есаплээр ки файдалы олур тутсун Багдад Халифелин тарафыны хазарлара каршы, ама бу ишә дийл кайыл йабгу-хан Йынал. О душманлык тутәр Хорезмә хем бүтүн Багдад Халифелинә.

IV

БАГДАДТАН ЙОЛЖУЛАР.

«Огузлар услу, чоклук хем кави бир халктыр»,— йазажәк сора бир араб йолжусу Ахмед Ибн-Фадлан, гечип огузларын девлетиндән 10-жү асирин башлантысында.

Бир еркен илкйаз гүнү, лелекләрлән барабар, бир хабер дә гелди Етракә булгар йылтыварындан, Алмустан. Гүвеси билдирер, ани о йоллармыш адамнарны Багдада теклифлән, ки халиф йолласын она бир миссия да каблетсин ону ислама хем йардым етсин калдырмаа бир калә хазарлара каршы. «Хем йалварәрым, кайнага, йардым верәсин беним йолланмаларма гечәркән Огузистандан,— йазарды Алмус хабериндә,— имеликлән, киражыйлан»...

Илкйаз таа еркенди, ачан булгар йолланмышлары пейда олдулар Йангикентин семтлериндә илерлейәк Багдада доору. Булгар йолланмышларын башы Абдаллах аннатты Етракә, ани өрүмүшләр бурайдан 80 гүн!

Таа да 70 гүндән сора бу булгарлар етишерләр Багдада йаз ортасында, пек зоор дайанып орадакы бүүк сыжаклара. Халиф ислә каблетти оннары, икрамнады, сеследди Алмусун теклифини, Абдаллахын аннатмасына гөрә, да адады тамамнасын. Билип ама, ани огузларын беклербеки Етрак хысымны булгар йылтыварыннан, дүшүндү качырмасын бу расгелиши ки, йоллайып миссия

булгарлара, хеп бу заман Етраки дә чевирсин ислама гечәркән о ерлердән. Бунун ичин о йоллээр Етракә хабер, дийл йабгу-хана, ани гелән йаза, йада гүзә, оқун адамнары гечежекләр Булгарнейә доору да каблетсин исла оннары, файда да чексин кендисинә «доору динә гечип». Етрак сөледи бу иши йабгу-хана, өлә маамилә-сурат. Девлет башы азетмеди, ама кайыл олду тез.

Багдадта тә хазырланәр бу миссия, шах диванында аннашмаклар гидер, кими баш коймаа, неләр йапмаа о узак топракларда. Койулду тә Сусан-ар-Расси миссия башы, бир үренмиш адам да Ахмед Ибн-Фадлан тефтер-жи койулду. Да йолланды бу миссия Багдадтан узун йола 920-жи йылын йазы ортасында. Йол гечти Рей касабасындан, сора Нишапурдан, Бухарадан, сора суда Аму-дересиндә йукары таа Хорезмин меркез касабасындан, Кәсадан, ордан да, кышлайып, онар илкйазын зоор гечип Устйурт кумнарыны, етиштиләр огузларын мемлекетинә, «чоклук хем кави халкын» ерлернә. Бу миссия бир буёк керванды.

Ердән ерә оннар тутэрлар бирәр йол гөстерижиски-кылавуз, керван-гечирән. Бу керванда измет едер бир дә башкырт мусулман.

Етрак йоллады аскержилерни каршыласыннар бу миссийи да гечирсиннәр керваны онун куренинә. Ама керваны илкин гетирдиләр йабгу-ханын конакларна, ангысы каблетти мусафирлери пек каскаты хем фодул. Багдадта биләрдиләр, ани бөлә олажэк ишләр, хем дә ани огузларда, буралы адеетлерә гөрә, ләзым олажэк йапсыннар чок баашиш, халифе хазнасы колвермишти чок паалы баашишләр: паалы парча хем ипек гийимнәр, чадралар, паалы халатлар, шалварлар, калпаклар, чизмеләр, түрлү куйумжу ишлери, түрлү мейвалар хем башка ишләр дә — хепсини гетирәрдиләр керванда, бөләки, хырсызлара йолда чыкып өннеринә варды не соймаа, аскержилерә дә варды не корумаа. Елбетки, бу баашишлерә оннар да есаплээрлар каблетсиннәр каршылык баашишләр — паалы дериләр буралардан. Да тә миссия башы Сусан-ар-Расси сердирер йабгу-ханын өнүнә түрлү паалы баашишләр — бир гержик кафтан алтын теллән дикили, бир топ докума пай-баф, екмек чөрәә, үзүм хем жевиз.

— Шанлы йабгу-хан,— данышәр Сусан,— бизим үсек халифедән селәм сизә хем чок өмүр!

— Саа олсун,— суук деди Йынал хан да илди бирәз салт адеет ичин.— Беним евлерим олмасалар йырак

бурадан дивандан, бәи, мытлак, гетирдим сизә койун курбан, нижә биздә гечер, хем достлук баашишлери, ама өлә, афедин!— дейип, хан чыкты да гитти, изметчилери дә ардына ташыйвердиләр багдад баашишлери.

Керванжылар кырык үреклән, ама йок һапсынар, йолландылар илери доору, бак шинди калавуз оннары гечирәди Етракин конакларна. Ама ертеси гүнү йолда каршы чыкәр оннара бир инсан йыртыклы, забун, бир лафта, заваллы. Бир дә сук йаамур чекеттиди. Ериф дурду йолун ортасында.

— Дургунун!— баарды о керванжылара.

Керван бирдән дургунду ериндә, макар ани чоклукту да колай дийлди дургунмаа, ама йокту һапсынар — йабанжы мемлекет!

— Бириниз бүлә гечмейжек!— деди генә бу ериф хич бакмайып йаамура.

— Биз душман дийлиз, зарар йапмэрыз,— сакынарак данышты Сусан.— биз сизин көзеркәнин достларыйыз, да ондан кайыллык каблеттик! Йынал-хан да колверди бизи...

— Хм, ким о көзеркән, окадарадан? Сычэрым бәи онун сакалына! Истәрсәм, бир дә изинини каблетмәрим, о бизи ләзым сеслесин!

Хепсинә бир фасыл гелди, титсиндиләр дә коркудан бу адамжыын өнүндә.

— Өлә, ама не истеерсин сән биздән, кардаш?— кыйышты десин миссия тефтержиси Ахмед Фадлан.

— Несой кардашсыңыз сиз бана? Сиздә вар, бендә сә йок! Паканд* верин!— хызлы баарды ериф саллайрак колларны сансын чекишерәк.

Она тез вердиләр екмек, о да бирдән чекетти имәә хеп үфкели, олуп бир тарафа, йапты нышан гечсинәр.

Керван йолланды. Ериф тамах-тамах далээр екмәә хем бакәр бу чоклуклу кервана, шашарак беким, насыл о, бир киши, дургутту кожа куведи...

Таа ики гүннүк йолу гечип, керван дургунду беклербекин, Етракин, конакларында. Та ерлештирдиләр табура, ауллара кими маллары, бейгирлери, кими инсаны. Етрак чок таа йалпак каблетти бу мусафирлери. Кыр-

* Паканд — екмек (кыргезепәр екин екмеерләр да екмек оннарда сейрек булунәр).

жыларын адеетинä гөрä, о койдурду халифежилерин хатыры ичин масус огуз йуртасы, ки динненсиннär орада, гетиртти бир сүрүжүк тä койун, ки кендилери кессиннär да хазырласыннар имää, нижä истеерлär. (Бак, огузлар койуну сапламээрлар, кан дөктүрмеерлär, ама бир токмаклан буйнузлар арасына уруп актарэрлар, сора сойуп парчалээрлар). Мусафирлерä изметедер Етрäкин кул-карылар, чыраklar, ангылары чок вар бу аскер-башын бүүк евлериндä. Тä оннара бейгир дä гетирерлär, ки атлы да гезинсиннär, истärселär. Етрäk чаарды кенди евдекилерни дä, амужасынын да оолларны, пиширтти чок койун да курду бүүк бир конуш багдад йолланмышларын хатырына. Сусан-ар-Расси даатты бурадакылара түрлү баашишлär.

Конуштан сора Етрäкин карысы (арвады), Узунбойхатун, алды бирäз йааны хем сүт, баашиш емишлериндän хем татлы пиширмелердän бирäз, чыкты евлердän дышары йабан кырын ичинä, казды бир куйу, гөмдү, не гетирди, да деди: «Буннар рааметли Катаганын, Етрäкин бобасынын, баашишлери, она гетирди оннары араблар».

Гежä Ахмед Фадлан бир талмачлан* гирди Етрäкин йуртасына. Етрäk отуларды. Фадлан верди она бир киат багдад заабитиндän Назир-ал-Харамидän исламы каблетсин дейни хем дä баашиш 50 динар*, үч мискал мускус*, кырмызы дерилär, ики чифт Мерв касабасындакы руба, ангыларындан шафк йалабээр, кырмызы деридän чизмä, парча докумасындан да руба, беш сыра да ипек руба. Онун карысына да верди баашиш бир паалы дөшек өртүсү хем бир дä зенгин үзүк.

Етрäk, танышып араб заабитин теклифиннän, сансын кызышты бирдän-бирä гечсин ислама, да алсын бүтүн куведи огуз девлетиндä кенди елинä, кестирсин ески демократия сыралыкларны, ески сенселä сыралыкларны. Ама аклысына гетирип, нижä йабгу-хан Йынал-Күчүү каблетмишти саклыда исламы да аз калмышты огуз бейлери фырлатсыннар ону девлеттän дышары, дүшүнүп дургунду.

— Бän сизä жувап вермейжäm,— деди Етрäk,— сиз дөнмейинжä Булгаристандан. Озаман да йазырым киат

---

* *Талмач* — чеврижи бир дилдän башка дилä; *динар* — халифе парасы; *мискал* — араб өлчүсү; *мускус* — кокулу йаа, сакыз гяби.

падишахыныза бу иш ичин. Хем дә бән ләзым топлайым курултай да сорайым кайылык.

Етрак таа ериндә башлады чыкармаа үстүндән кенди гийимнерни да гиймәә араб баашишлерни. Үстүнкү рубанын алтында о гийимниди бир ески, шансора йыртыклы антерийлән, зерә огузлар алтынкы рубаларны ташыйэрлар таа йыртылынжа. Да та, о гийди бу ени араб рубаларны мусафирлерин кәр өнүндә, йолду сакалыны хептән, да калды гөзәл бир генч олан, хализ бир падишаа гиби. Фадлан мететмек лафларлаи йапынды, ани майыл олэр, да, верип ев саабисниә таа баашиш — руба, узүм, жевиз, кара бибер, дары, илди да йолланды кафадарыннан чыкмаа.

— Керван дурсун ериндә,— йаваш деди Етрак,— жувабымызы беклейжениз.

Миссияжылары бөлә хабер пек кахыра дүшүрдү.

Бир гүндән сора Етрак топлады курултай.

— Хакына, буннар араб падишаанын йолланмалары булгар йылтыварына, беним гүвемә Алмуса Шилки-огула да дүшмеер бана колверейим бу керваны сизин кайылыкнызы сормайынжа. Хем оннар теклиф едерләр бизә исламы кабледелим, истәрсәк.

— Биз некадар йашээрыз,— хырылдады тархан Баймырза, ен зенгини оннарын ичиндә, ама топал, бир гөзү көр хем дә куру елли чолак*,— бизим деделермиз дә, гөрмедик таа, ки буралардан гечсин елчиләр*. Буннар ама, олмалы, истеерләр падишаахын изининдән бир шалвирлик йапмаа да калктырмаа хазарлары бизим үстүмүзә?! Ислам о саде бир тузактыр*.

Буннар насаатлашаркан бурада Фадлан коймушту саклыдан бир кулакчы сеслесин, не сөленер оннар ичин. Да ачан Баймырзанын лафларны ишиттиләр, араблар хептән кыпыттылар.

Баймырзанын лафлары кушкуландырдылар калан отураннары да.

— Доору, доору!— баарды хепси. Етрак жанында кайыл дийлди бөлә шүпейә, ама ачыкламээр кендиси.

— Биз ләзым ислә дүшүнелим, нәпмаа бу сүндүклер!— кызды Балтыз, сой башларындан бири.— Шинди, оннар бизим аужумуздайкан! Сора зерә гелмесин

* Чолак — сагат коллу; елчи — йолланма; тузак — ав тутмаа ичин илмек.

сыра коркутмаа йабаныйы, о байыр ардындайкан шап-сора, нижә вар бир сөз!

— Не чок дүшүнмәә?— алатлады Баймырза генә.— Алалым оннардан хепсини, не гөтүрерләр, елчилери кеселим икишәр парча, ама инсаны хем маллары есирләә алалым! Оннар бизим душманнармыздыр, барабар о хорезмли көпекләрлән!

— Йок, Баймырза, таа ий олур верелени оннары хазарлара да кабледелим оннардан бизим аскержилери, ани тутнак орада,— кайыл олмады Йынал-хан.

— Дийштирелим баша-баш.

— Оглар,— данышты ширетликлән Етрак,— вар өлә масус сыралык девлетләр араларында, ки йолланма елчилерә докунмамаа! Ко, таа ислә гитсиннәр йолларна, зерә башка түрлү биз гүжендирежез бизим ий комшулармызы да, булгарлары.

Чок аннаштылар, чекиштиләр бу огуз башлары, таа биткидә карарлайынжа, колверсиннәр артык о кевраны Булгаристана бир зарарсыз. Да дийл ани чевирсиннәр огузлары ислама, ама кенди дерилерни бу араблар гүжүлә куртардылар, шүкүр олдулар, ани тә аякларны ташыйажәклар бурадан.

Етрак тә генә енседи хепсини, йапты истединни да разыйды ишинә. О изин верди адамнарна тедарыкласыннар кевраны йолжулук ишлериннән. Ертеси гүнү кевран йолланды пойраз тарафларна доору. Гечирмәә бу мусафирлери йолланды кенди Етрак алып бир чоклуклу свита йанына. Кевран илерлеер пек йаваш, да онун ичин Етрак буләр колай түрлү ишләр гөстөрмәә бу мусафирлерә, нижә камил бежерерләр огузлар атлы гезмәә, ок атмаа йайлан, кәр кыр авжылыны да гөстерер. О кендиси ба лүзгәр гиби гидәрди атлы о гөк бейгириндә бир учан кааз гиби, ба гениш герер о демир йайыны да колверип оку хызландырәр бейгирин ону етиштирмәә башка оклан. . . Сора о селемнешти елчиләрлән, деди оннара «ий йол», генә йоллады селәм гүвесинә да дөндү гери Йаганда дересиндән.

Кевран илерледи Йайык хем Итил дерелернә доору. . .

Гери бу кевран гечти ертеси йылын, 922-жи йылын, гүзүн.

Сора гечмеди чок та ишидилди, ани о үренминн ериф Ахмед Ибн-Фадлан йазмыш хепсини, неләр олмуш хем гөрмүш бу йолжулукта, хализ огузлар ичин йазмыш чок ишләр, насыл о оннарлан булушмуш, гөрмүш, та-

нымыш йашамаларны о заманнар. Беким бу йазылар етишежек чок сорадакы заманнара, огузларын узак евлатларна? Ким билсин!*

V

БОЗУШМАК

«Үч огуз ханы бозушуп айырылдылар да үч пай бөлүндү бу чоклук огуз халкы...» («Огузнаме»).

Багдад елчилерин гезисиндән сора гечти бир парча вакыт. Огуз Девлети башлады калкынмаа генә, дүзгүнненмәә. Етрак дүшүрттүйдү Йынал-ханы орду беклерин йардымыннан да кенди олду йабгу-хан. Гиргин хем сыншык аскер башы, Етрак таа да пек кавилетти булгарларлан бирлини хазарлара каршы, хем дә каршы дурмады Араб Халифелнин урушмаларна хазарларлан — «ко езсиннәр бири бирини», — дүшүнәрди о, — «зерә икиси дә оннар Огуз илинә хаталыйдыр».

Булгарлар да биркач керә дүүштүләр хазарларлан, да огузларын йардымыннан енседиләр да кестирдиләр хазар каганын кефини истемәә оннардан верги, Алмусун да генчежик кызларны она арват, хем дә көстеклемәә оннарын алыш-веришлинини башка мемлекетләрлән. Да бундан сора огузлар хем булгарлар тә пек уйгун комшулук гөтүрерләр, урусларлан да ий комшулуу башлээр огузлар. Етрак бакмады она, ани булгарлар артык каблеттийдиләр исламы, олду оннара хер керә йардымжы.

Хазарлар ама бир недән сора башладылар саклыдан хыстырмаа огузларын үстүнә кыпчаклары Йыртыш кырларындан, ангылары хеп түрк сенселеси, ама чок таа гери калма, йабансы булунэрлар. Да те, бир ансыздан кыпчаклар пейдаланэрлар огузларын аркасында, да бу услу сенселә сефтә урушәр таа бир душманнан, бу йабан кыпчакларлан, ама, нижә деерләр, койусу таа илердеймиш, бак сора оннар олэрлар огузларын, нижә дә урусларын, ен фена душманнары. Дүүш олду Түргәй кырларында 946-нжы йылда. Етрак, бу кави девлет адамы, дүшер кыпчак топузундан, ама огузлар

* Бу йазылар, хақына, етиштиләр о огузларын бүүнкү евлатларна, гагоузлара, рус дилинә чевирили кнат.

енсеерләр кыпчаклары бу сефер да урэрлар оннары гери. Бу йабан ордулар гиттиләр, кайбелдиләр өлә хызлы, ани сансын хич олмамыштылар бураларда да чок вакыт хич гөстермедиләр кендилерни. Бу ама салт бир илк дөнемекмиш. . .

Огузларын бөлә зорларыны гөрүп, Ыўлен тарафындан Хорезмин шахлары, о ески душманнар, о Ганзеви шахлары, башлээрлар генә ел калдырмаа Огуз девлетин үстүнә — илкин Махмуд Ганзеви, сора да Алп-Тегин-шах. Огузлар ама каршы дурдулар четин, хализ ачан, биркач йабгу-хан дийшилдийнән, куведә тә чыктылар ики кави сенселә: кайыг хем байындур. Бу ики сенселә чекилерләр бир көктән, Камханын сенселесиндән, ангысынын ооллары етиштиләр тә, да кулланэрлар огуз илини, кавиледиш хем зөсделейни херкез кенди сенселесини.

Йабгу-хан шинди булунэр кайг-огузларын башы Кайг-хан, онун баш-аскер-беки, Азнакай-бек, девлет фикиржиси дә Ййсәнтуг-баба. Байындур-хан олду йабгунун илк девлет йардымжысы, көзеркәни. Хепси ку башлар уйгун гөтүрерләр девлет-ил ишлерни, мемлекет тә чыкэр белли үүсек уурлара, да генә бир «алтын асир» гиби гидәр 10-жу асирни икинжи йарысы. Дүзүлер бааланты Русь девлетин кыназыннан Святославлан хазарлара хем булгарлара каршы; огуз аскерлери пай алэрлар онун жөнк сеферлериндә 964-тә, 965-тә, 966-да да хазарлары даадэрлар хептән, булгарларын ени ханнарны-йылтыварларны да усландырэрлар, ийилдерләр. Ачан ама Святослав Византиейә сефер йапты, Кайг-хан йолламады аскерини өлә узак ерлерә, зерә бурада йакасында дурарды хорезм-шах хем дә кыпчаклар. 972-дә ама орадакы печнекләр ансыздан хем хайынжа өлдүрерләр Святославы. Озаман огуз аскери тез чыкэр йардыма ени кыназа Владимиrä да кырэрлар печнеклери барабар.

* * *

Багдадлылар, хорезмлиләр дурмээрлар хайлак, хеп йоллээрлар дервишлерни огузларын арасына да аваландырэрлар гечсиннәр ислама. Да огузларын бир пайы кабледерләр исламы да олэрлар Халифелнин дин инсаннары. Буннар кынык дамарыйды, оннарын башы Селчук-бейди, Дукханын оолу; о кендиси гелди бу фи-

кирә, ки каблетсин исламы, хепсини инсаныны да му- сулман йапсын, да Багдадын хем Хорезмин йардымын- нан каврасын куведи Огуз илиндә. Бөлә есап йапэрлар шахлар да, шейхләр дә, ки бутакым капласыннар Огу- зистаны да даатсыннар исламы Бүүк Кырын бүтүн ге- нишлеринә. Саманидләр буну чоктан беклеерләр; бу «дөмүш» огузлара да бирдән дедиләр «ислами-селжук- огуз», сора да салт «селжук». Ама есаплар чыкмады- лар, зерә Кайг-хан хем Байындур-хан енседиләр Сел- чук-бейин аскерини хем араб-хорезм йардымжыларны. Озаман Селчук-бей калдырды инсаныны да гечирди он- нары Аму-Деренин өтейанына, Хорасанын ичинә, кенди дә олду багдад Саманидлерин вассалы, сора да йабгу бу ердә. Бурада калан ама огузларын ен чоойу четин тутту сенселә адеетини да дедиләр-кестирдиләр: «Биз, хакогузуз, хақына, аслы о гузуз, биз дөмсеериз!»

Йыртыш кырларындан ама калкынмаа башлээр кып- чаклар бүтүнүнә, да гечмәй буйаны Сыр-Дерейә доору. Бөлә ишләр гөрүп Кайг-хан, хем билли, ани бу ени гелмә комшулар бракмайжәклар раат огузлары, каршы да дурмаа зор олажәк ики парча олунмуш халка, дү- шүндү, ки таа ий олур калкынмаа, чыкып-гечмәй Йайык хем Итил дерелерин кырларна хазарларын хем ески бул- гарларын ерлеринә дә, да куртармаа инсаны, маллары хем тедарлыклары.

Байындур-хан ама кайыл дийл, о калажәк да са- вашажәк аннашсын кыпчакларлан, йада гөчөжәк инса- ныннан Азербайжана. Пек зор хем кахырлы заман сапты тә огузларын үстүнә — кардаш сенселеләр айырылэрлар, ана йуртлууну бракэрлар, кышлаклары, касабалары — кимә? Башка кыржыalara гечер Бүүк Кы- рын бу кенары. Бизим керван да генә йолланэр Гун- батысына... ени йола, урус кырларна...

Селжук огузлары ама башладылар илерлемәй, кави- лешмәй да үстүн чыкмаа, үүшүп енсеерләр Гансевилери да каплээрлар Хорезми, сора Ираны, Кавказын бу та- рафларны етишип Күчүк Азиянын ичинә таа да дүзүп кожа бир девлет, Селжук девлетини, генишленип сора таа Африкайа, Нил дересинин кенарларнада. Сора Кү- чук Азияда оннарда дүзүлдү Түркие — осман пади- шаалы.

Хорасанда калан огузлар түркмен олдулар, башка- лары да азербайжан олдулар. Оннар да, буннар да хеп исламы каблеттиләр сора.

Хак-огузлар ама дөнөмдиләр ислама, доору огуз калдылар да гечтиләр Яйык хем Итил дерелерни, ама пек зоор: куру отлан долдурулу тулумнар, чуваллар үстлериндә, Дон дересинин кырларына.

... Огузлар... Үч пай олду тә бу ески хем чоклуклу халк... Олур му ама каршы гелсин оннар генә? Таныйыр мы оннар бири бирини? Гөрүрүз илери доору.

VI

ХАК-ОГУЗЛАР

Гүженмә, урус комшу, ки бу ерлердә малларымызы хем сенселемизи бакырсак бирәз. Хем сиздә йардым олуруз.
Чал, каушум, чал...

«Славлардан үүлен тарафына, о кырларда гезерләр сүрүлериннән, шатраларыннан хем йурталарыннан гузлар...»,— йаздыды араб хроникажысы Массуди.

Хализ дә ани, ордан орайы гезерәк бу ени кырларын ичиндә, уйгун ер аарайрак, хак-огузлар тә ерлешерләр Дон хем Днепра дерелерин араларында, уруп печнеклери Гүнбатысына доору таа өтейә.

Кырлар гениш, отлайжак гүр хем тавлы, сүрүләр-хайваннар, хергелеләр сайысыз, даанык отлээрлар йакар гүнешин алтында сессиз, салт «аурт-аурт» ишидилер үсек отлар ичиндән... Дийл пек йакын бири биринә серили йурталы, кибиткалы, шатралы курен-аилләр увада-ачыкта, дереләр бойларында. Бу кырларда су вар чок, ерләр берекетли, чок дерә хем дережик алчаклары, чукурлар, отлайжаклы йамачлар— йабан отлар негаралыккан хем тикенни гүрлүкләрлән карышык. Азак хем Кара деннзлерин бойларна доору ама кыр оләр таа дүзлүк, сора да башлээр түрлү гениш лиманнар, куру да кумну ерләр.

Макар ани Огузистаны бракып буйаны гелди огузларын салт бир пайы, хак-огузлар, сенселә ама чоклукту. Арабалар, куру отлан долдурулмуш дери чуваллар үстүндә баалы бири биринә, гечәрдиләр Днепранын да өтейанына, Рос дересинин кырларында да ерлешәрдиләр. Огузларлан барабар гелди Эмба дересинин кырларындан о печнеклерин дә бир пайы, ани огузлара

карышыктылар. Иашамак гидер, — кыр-хайванжы йашамасы: ески адеетләр, занатлар, савашмаклар. Касаба бишей бурада йок таа, касабажы огузлар калдылар орада, Огузистан йуртлуунда. . .

* * *

Кач йыл олду шансора бурада йашээр бу хак-огузлар раат хем услу, урусларлан ий комшулукта да ихтырэрлар малларны, айлеелерни, дүзүлерләр генә бир кендибашына сенселә-бирлешмеси, кенди ени йуртлуунан, ангысыны севдиләр шансора, бааландылар она бүтүн үреклән! Саде те о «ески» печненекләр услу дурмээрлар, хеп үүшерләр огузларын да аиллернә, урусларын да күйлернә, касабаларна. Гелер сыра дүүшмәә оннарлан, урусларлан ортаклашмаа оннара каршы, аскер-орду топламаа, дүзмәә, орду-бейлери сеслемәә, пеливанбатырлара дайанмаа зорда. Дон деренин гундуусу тарафында хазарлар йуфкайдылар, дааныктылар, бак незамандан фаладыйды оннары урус кыпазы Святослав 965-тә, кендилернә биртаа гелмедиләр. Ама Йайык деренин өтейанындан бир бүүк сел гиби геләрди шансора кыпчаклар, огузларын ески кыр душманнары, да үүшәрдиләр аиллеринә, малларына. Бурада уруслар деди оннара «половци». Буннарлан таа зорду дүүшмәә, оннардан кенди уруслар да сақынардылар. Башка тарафтан, нижә дә олса, кыр-хайванжылык йашамасы пек сертти бурада да, инсанын ежели колай дийлди, хер тарафтан, ачыклыктан фена аман варды колай гелсин. Оннарын йашамасы дышардайды, йоллардайды. Бу инсанар хеп бир дурмаз йолжу керванды. . .

* * *

. . . Бир хак-огуз күй-аили. Йурталарда, шатраларда карылар, ихтинарлар йапаа паклээрлар, дери ишледерләр, гийим дүзерләр, имәә хазырлээрлар. . . Ушаклар дышарларда качышәр, ойнээр хергележик, дүүшмек, гүреш, йуманжак, «көр-чөпүш». . .

Адамнар, таа бүүк чожуклар, кызлар кырларда хайваннарлан, хергелеләрлән савашэрлар. Гийимнери, нижейди илердән, ама бирәз дийшилди дә бу ени ерлердә, зерә таа суук оләр — таа чок деридән шинди: күрк,

мешин, кара йа да боз йапаалы калпак, күрк саргы, чарык; карылар гийерләр материядан фистан да, ани алэрлар уруслардан хем башка комшулардан да, хем дә узун, белли күрк, чарык та; ушаклар ама таа чок чыпкак гезерләр, бу да хавайа гөрә.

... Ихтиар Салтук-ата топламыш авшам үстү бир бөлүк генч оланнары да аннадып-үредер. Бу, үз йашын үстүнә огуз дәду, чок кырлар ашмышты сенселелериннән, буралара етишинжә, чок өлүмнү каврашмаклар гечирмишти түрлү душманнарлан.

— Салтук-ата,— данышэр она генчләр,— нередән биз чекилериз ба, ата-буба?

— Нередән? Елбетки, ойдан, Орхон дересинин бойларындан, Алтай байырларындан, кырларындан!... ески Ашуна түрклериндән, Истеми-каганын хем дә Огуз-ханын сенселелериндән. Ее, не кави батырлармыш оннар, кимсей оннары есейәмәзмиш. Оннар не бүүк хем кави мемлекет дүзмүшләрди ораларда, хем дә чок дүүшмүшләр китаиларлан, ефталитләрлән, персларлан-фарсизләрлән, арабларлан, хазарларлан да. Шинди тә биз, оннарын евлатлары, кыпчакларын бетеринә бурайы гелдик, бракып гөзелим йуртлуумузу ойда. Ама биз о ислама гечмедик, дөнмедик. Биз хакогузуз, аслы огуз! Бурасы да олду бизим йуртлуумуз! Биз коуладык бу кырлардан печнеклери да отурдук ерлернә, да бизим бу ерләр! Дүннедә йашамак өләдир: бири өбүрүнүн ерини каплээр. Не отлайжэklar вар,— хелал маллармызы бакмаа! Салт ләзым четин корумаа бу йуртлуу о тамах хем кинни кыпчак хапындан, Чагайдан. Көнек! Делермиш ордуларны хеп үстүмүзә хызландырэр. Бу илкйаз кендиси гелмишти, аз калдыйды келлесини кайбетсин, ама вазгечмеер. Ех, о чичек-бозумну кара-пүсүр сура-тына бир најак чексәм, о саркык та майызлан долу шкембесинә бир сиври казык итирсәм да аадыны башка ишитмейим! Доору му, генчләр?

— Дооруу! О бизим душманымыздыр!

— Ама биз ләзым туталым достлуу урусларлан, ки, аркалашып, о душманнара каршы дуралым. Бән конак олдуйдум Кыйф* бейиндә Владимирдә, тә дийл чоктан гечинди,— ее, не чок зенгинник хем кавилик оннарда, Тенгри-гөк! Шинди оннарын бейи Йарыслав, Мудри де-

* Кыйф — Киев касабасына деер бу огуз дәду.

ерләр оһа уруслар. Фикирли, үренмиш хем гиргини кы-
наз! Пуртлуу корумаа ләзим, чоҗуклар! Бурада сиз
дуудунуз хем бүүдүнүз!

* * *

Корунмаа душмандан калкынарды бу сенселеләр бү-
түннә гиргини хем кави пеливаннарын колу алтында,
ангыларна огузлар чоктан таа деерләр «батыр». Вар
шинди бизим бу хак-огузларда коркусуз хем енсенмәз
бир батыр, аады Олдан. Иашлары онун бир отузун
үстүнә шансора, ама евли таа дийл. Бойу батал, арка-
лары бир чадыр кадар; панчасына ташы сыксын — су
чыкыр, колу да о аар топузу ерә урсун, — батар ичинә
бир адам бойунҗа. . . Куведи артык бүүк — омузуну
койсун, топраа ериндән кымылдадыр, дийл азбучук! Хем
ий үрекли, гениш дуйгулу, үфкесини колайыннан чыкар-
дамаз кимсей. Ама душман докунсун йуртлаа, о ону
наралар!

Услу вақытта о занаатланәр хергелә гүтмесиннән
хем дә усталээр түрлү силәх ишлерни кендисинә, үре-
дер генчлери гүрешмәә хем дә аскерҗиләә.

Бу Олдан-батырын бобасы, Узордаш, йары өмүрү
аштыйды герәәгиби. Незаманса, вармыш о да бир парча
адам, ани дур десин душмана. Оолуну севә-севә кал-
дырды бир дев кадар, үретти силәхлары хем хергелейн
кулланмаа, йуртлуу севмәә, онун ичин җан вермәә.
Шинди о оолуна разы, она дайанын ихтиарлыгына
гирер.

— Кудретлийсини, оолум Олдан! Бүтүн бизим бу хак-
огуз сенселемиз сана умут койәр бир зоор вақытта.

Огузларын арасында хепси биләр, ани Олдан-баты-
рын кардаш-досту вар, генч батыр Сумбат, емин досту
да уруслардан бир батыр — Бажай. Ен инан үренҗи-
лердән хем йардымҗыларындан да бири — кескин фи-
кирли хем шен бир олаһ — Караҗа.

Олдан-батырын анасы, Бенә-хатун, хализ ана, ушак
бакмасыны нек севәр хем беҗерәр, еви тутмаа ха-
тырлы, лафы да уйгун, ама гөзлери йаш ердә, оолуна
дүшүндүкчә суланәрлар, зерә йок онун да бир арвады,
она гелин, йок та евлады баксын, бүүтсүн. . . Ама да
җенгә-дүүшә гидирсә, аман, Тенгри-гөк, дөнүр мү саа
евә! . . . Майыл да ама она, хеп өрнек гөстерер ону таа
күчүк ушакларна — деликанна чоҗууна Алтайа хем дә

генчежик кызчазына Наалия. Ки олсуннар инсан, ки олсуннар файдалы.

Кеэди Олдан-батыр чок йакынды үреклән кардашына хем кызкардашына.

— Алтай ба, сән о данайы сыртына калдыра билирсин ми? Сынаштыр куведини хем желлатлыны, зерә йаклашэр о гүн, ачан ергеннинни гөстерәсин ләзым олажэк, бир белли гиргинник йапасын да аскержи хем адам сайыласын.

— Коркма, Олдан ага, геченнердә айыйлан гүрештим да асылладым ону!

— Ее, бөлә есаба гелерсин, кардашым, сүтләр курумуш дудакларындан!— гүлүмсейрәк деди Олдан да, герип бир кожа йай, колверип етти оку бир йакын булудун ууруна.

Кызкардашы да, Наали, хеп сачыны чөзүп аркаларна колверер, башына гердан чембержик хеп уйдурэр, кызларлан да хеп гүлүшер... хем лафчы, геврек-геврек гүлер, Алтайы хеп гүрешмәя чекер... Санки не дуйгулар башламышты онун үрежинни кушкуландырмаа?!

— Кызым, о атеш атламаклара пек сокулма! Каврар ансыздан бир атлы олан, ким олса, да набарыз?— деярди хеп анасы, Бенә-хатун.

— Евленирим, анам...

— Вазгеч! Күчүксүн таа, кардашларың, сендән бүүк, таа евли дийл!— бирдән кестирәрди анасы.

* * *

Кырда. Отлатмакта. Генч Алтай атлы бейгирдә чевирер хергелейн дерерйә доору суламаа үүлен ортасында. Йаннашык онуннан генчежик кыз Меневшә хеп атлы. Оннар ойнашэрлар, гүлерләр, коулашэрлар... Алтай йапэр түрлү атлылык чемрекликлерни, сора бейгир качаанда нилли каврээр ердән бир кулийн да койэр йанына бейгир үстүнә. Меневшә шаш-беш олэр онун гиргинниннә, беенер ону хем север. Алтай аниадэр, ани она ләзым буннар хепси, зерә тездә о «ергенник» денемеклерни гечежек. Тә етиштиләр дерерйә. Бейгир хергелеси гириш дерерйә бирдән калакларны нилдерләр да тамах-тамах ичерләр хошулу суйу.

— Бәи йапажам ен зоор гиргиннини-кахраманны, Меневшә, да бени сайажэклар биртаа ерген адам!

— Ерген адам!? Хи-хи...

— Гүлмә. Бу олажэк беннм ежел саадым, бән олажам аскержи, кабледежам тертип, варлык хем дә «бек» аадыны — Алтай-бек!

— Алтай,— йалпак деди Мeneвшә,— не ислә олажэк!

— Озаман,— хеп йалпак деди Алтай да,— олажэк насыл евленейим... нижә ерген адам, аннээрсын, Мeneвшә?

— !:вленәсин?— бозума дүштү Мeneвшә да онун томбарлак йанажыклары алма гиби кызардылар, кара гөзчезлери дә сансын йашландылар.

— Икимиз евленелим!— гүлдү Алтай она доору да йамандырды бейгирини онун бейгиринә.

Мeneвшә дә ансыздан гүлдү, ама тез утанды да. Бирдә, темрә узаклыында сансын тоз башлады калкынмаа, сора да дирек гиби гөрүнмәә. Буннар кушкуландылар. Тә сансын ишидилер сыклык, баарыш, ама гөрүнмеер таа бишей.

— Кыпчаклар!— баарды бирдән Алтай.— Хайдайлым аилә, тез!

... Хайын хем кинни миннет, Чагай-ханын кыпчакларны онун орду-башларындан бири, Титси-Гөз, ууштүрер тә генә огузларын кырларна, аиллернә. Генә бозгунжулук, генә дүүш. Хем билмиш, колламыш Чагайхан, о йабан гөчүжүлерин хырсыз башы, незаман йолласын о капыжы ордуларны хем дә о мискин Титси-Гөзү — сыжак хавалы бир гүпәгүндүздә, ачан Олдан-батыр гитмишти огуз аскериннән печнеклерә каршы, урус батырына достуна йардым. Да тә, хырсызчасына, кыпчак ордулары урэрлар аиллерин үстлеринә, тутуштурэрлар йурталары, арабалары, чыкарэрлар генч карылары, кызлары да сүрүйлән хайдээрлар оннары хайваннарлан бүлә кыржа Чагай-ханын конакларна доору. Бурада калэр бозгунжулук, аалайыш, тоз-думан о сойжулары ардындан гөкәдән калкэр. Адам тарафындан евдә калмышты саде ен ихтиарлар, елбет, каршы койамадылар. Наали куртулмушту тез гирип бир саклы куйуйа. Ачан чыкып ама о куйудан, Наали хем анасы гирерләр йанарак йурта ичинә, орада саплы мызраклан өлү йатэр ихтиар ата-буба Салтук-бей кылыч елиндә...

Кахырын ужу йок. Дүбүдүз бу хак-огуз сенселелери, аннайып, топланэрлар хер тарафтан гечирмәә ески бобайы битки йола. Чок үфкә, ажы, бетфа-артык кенарадан ташэр: кими ажымаа, кызлары мы, карылары мы, бубайы мы?

Авшам үстү, тозлара гөрә, хепси аннады, ани Олдан-батыр аскерлән дөнер гери, мызраклар йукарда — енсемишләр душманы.

Йок вакыт ама севинмәә, йада кахыр ташымаа, лә-зым завалылары есирликтән куртармаа. Олданын башына түрлү фикирләр геләрди гөтүрәркән дөрт демир-челик калканын үстүндә, башка батырларлан, омузларында ата-бубанын өлүсүнү гөммәә сапа кырда буралы адеедә гөрә. О аалайышын, айыфланмакларын арасында, ани чыкардылар биннән инсанын ичиндән гидәркән урулмуш гиби ажыдан өлүнүн ардына, зоорду аннамаа, неләр олажәк илеридоору...

* * *

Чагай-ханын конакларында шенник, гүлүш, тамахлык, карезлик — бак пайолунәр чалынмышлары.

— Үсек хан, таа чок мал аламадык, жезалама, башка керә уурумуз таа ий чыкыр,— шалвир илерәк сырытты Титси-Гөз, саклайарак аслысыны.

— Озаман да пайыны гөрүрсүн! Е кызлар нәнда?

— Кыз пек аламадык, саклыйдылар булунмаз ерлердә. Аарадык, вакыт та кысайды... бир бөлжүәк тә гетирдик, истәрсән гөрмәә... — деди бу ордубашы да изин верди гетирсиннәр о «мискин» огуз кызларны. Ичйанна итирдиләр бир бөлүк кыз, ангылары сыкыләрлар коркмуш бири биринә. Араларындан ама илери чыкәр Гүлйәри, кара сачлы, гөзлери мави атеш сачәрлар.

— Колверин бизи, нечин бурайы сүрудүнүз, хырсызлар!

— Алатлама, гөзелим, тездә булажан кожаны,— бакып онун гөзүнә гүлдү хан.— Титси-Гөз, кызлары сакла Кышлайа ер алтына да ко жады-карылары гөз алмасыннар оннардан!

Титси-Гөз, йоллайып гөтүрсүннәр огуз кызларны саклы ерә, дөндү ичери, нәны гелмишти шинди ханын оолу Ичкан, өбүр орду-башы Йасы-Баш йаланарак капсыннар оннар да бишей бу калымдан. Хан ама кысдан битирди иши: кендиснә беш пай аләр, бир пайыны да верер каланына. Кавга конуш арасында салт кызышәр. Хан сусуп бакәр йабаны гиби...

Аксакаллар топлашып фикирлешмәй карарладылар йолласыннар гиргин Олдан-батыры Чагай-хана каршы, ки куртарсын есирликтән огузлары хем капылмыш варлыклары.

Шен хем ариф Каража бу вакыт араштырмышты хем үренмишти хепсини: нәнда саклы огуз кызлары; ани хайваннары хайдамышлар йакында бир каленни ауларна, ангысыны коруйармыш Йасы-Баш.

Олдан-батыры бааладылар баш-бей кушааннан хем вердиләр она ески Огуз-ханьн бир кылыжыны, ангысыны коруйарды аксакаллар да верәрдиләр бир зоорда ен гиргин огуз батырына. О хазырлээр аскерлери дүүшә. Топлээрлар ен кудретли генчлери, денемеклерә койэрлар, айырэрлар. Алтай да гечер чоктан бекленмиш денемеклери. Тә о ләзым гезсин атлы бир үренмедик бейгирдә. Дүшүрәрсә ону бейгир, йок аскерә гирмәй! Бир калыи казыкта баалы тепинер, атлээр, кишнеер о үренмедик бейгир, йабан хептән — гит тә йаклаш она! Насыл да бааламышлар ону? Алтай чок кезледи, хич уймазды, ама бирдән атлады тайын аркасына, сыкы тутунду елесиндән хем сыкты аякларны шкембесинә; чатыйы илмек гечирди бейгирин зоткасына да чекти кендисинә. Да чекетти о бейгир дели гиби атлайрак качмаа казыын долайында, харман йапын ораларны, йакын дүшүрсүн Алтайы, ама бу тутунэр, дүшмеер таа бейгир дининжә да верилинжә — бак пек истәрди бу чоужук ерген адам олмаа, аскер олмаа!

Аскерләр хазыр. Олэр адеет: кызлар гечирер аскержилери тикенни далларлан дүүп аркаларна, ки таа фена олсуннар, сора да өлерләр бир йанааны да деерләр, ани беклейжекләр оннары дөнсүннәр мызраклар йукарда. Олэр сора еминник, «хома» ичкисини дадып аскержиләр кефленерләр коркусузлук ичин. Бир бүүк атештә курбан гетирерләр Тәнгри-гөкә.

Аксакалларын бүйү деер биткидә: «Кафалары кесин, душман каныны селлән акыдын!»

Алтайы геридән ажылы бакышлан узун гечирди генчежик Меневшә. Сора йашлар гөзлериндә о топлээр чийненмиш гүллү башчежинни, ани пек паалы хер бир огуз кызын үреенә.

Чагай-ханын ералтында зындан-кышласында, нередä капалы-саклы огуз кызлары. Бурайы гирер кенди Чагай-хан Титси-Гөзлән хем Ичканнан, бакэрлар есирли кызлары. Хан есап алэр генä о кызы, ангысы чакарды мави гөзлериннән, йакарды кара сачларынан хем көр едәрди биз суратыннан, да кинни чиркин бакарды душманнара, гиргин чекишәрди оннарлан.

— Баашла ону бана, бүүк хан,— тамах йалварды Титси-Гөз.

— Йок, бана баашла ону, боба,— сокулду Ичкан.

— О беним олажэк, хем тездä!— кестирди хан.— Шинди гиделим конушмаа! Бурада кокланнар* ко баксыннар дөрт гөзлән!

Таш дуварлар араларындан, маазалы кемерлердән, нишалардан, хер тарафтан чыкэр чиркин карылар гиби титси кокланнар-жадылар да иилерләр ханын өнүндä сырыдарак таа да титси. Чагай-хан чыкэр, өбүрләр дä ардына. Капанэр аар демир капулар да оннарын дышанда дикилер силäхлы бекчиләр. Ичйанда коркмуш кызлар беклеерләр ежеллерни.

Коклан-жады карылар алэрлар еллернä бирәр факела, сыраварды тутуштурэрлар оннары саклы атештä, ани дувар ичиндä — бу оннарын «бүүлү» куведи,— да чекедерләр бир жендем ойуну саурдарак о атешлери, атлайарак, баарарак кескин о кызларын долайында, нижä бир дүннä биткиси. . .

Кызлар умутсуз савашэрлар корунмаа, хализ Гүлйәри. Ама тә карт жады-кары чекедер бүүлемäя оннары. Бирәр-бирәр о генч гөзäl кызлар ерä дүшүп-йатэрлар уйудулмуш. . .

Гөрүп, ани кызлар бүүлениш, жады нышан сыклык едер да бурайы хер тарафтан сыклык едерäk пейда олэр шейтан гиби адамнар да хепси бирердä чекедерләр таа да титси ойнамаа, кудурмаа, дартышмаа.

Бирдä, жадылар дургундулар ансыздан: дуйэрлар йабанжы инсан кокусу, хазыр хызланмаа ени курбанын үстүнä. Аар демир капулар бирдән ачылэрлар да пейдаланэр бир дев гиби бүүк хем кави огуз батыры Олдан бу ералтындакы мындар топлунтунун арасында. О курмну, гиргин хем гөзäl. Жадылар, «шейтаннар» хыз-

* Коклан — масалларда жады-кары, бүүйүжү.

ланэрлар онун үстүнә, ама о желлат хем чемрек дүүштә, онун кылыжы хич шашырмээр да «шейтаннар» дүшерләр хыштыр гиби, качып-сакланэрлар. Ама жадылара бишей илишмеер, оннар хеп дийерләр факелларыннан о саклы атешә, алып ени кувет, верилмәз дүүшерләр Олданнан хем бүүлерләр ону да. Олдан башлээр дуймаа уйушуклук да онун дүүшү йавашыйэр. Буну ама есап алэр онун досту Каража, ангысы бир керә булә бракмазды Олданы йалныз, бир саклы ердән сийр едәрди да гөрдүйдү о бүүлү саклы атеши, да бир кылыч чекер о деләә да бозэр ону, саклы атеш бир узун дил гиби куртулун чыкэр да гидер йоколэр! Жадылар кайбедни бүүлү куведни олэрлар бир сүрү гарга да куветсиз баарарак учэрлар.

Кызлар бүүдән куртулун кендилернә гелерләр да, гөрүп Олданы хем Каражайы, диз чөкерләр оннарын бинериндә. Каража далгалы үреклән калдырэр оннары, кн чөкмесиннәр хем дә Олданы да савашэр кендисинә гетирмәә. Йаклашэр Гүлйәри дә, гөрүп йакындан Олданы гөзеллини, хептән майыл калэр. Олданы да кызын атешли гөзлери далгаладэрлар бирдән. Ама йок вакыт бакышмаа, хызлы чыкып-гидерләр илери душманын йуваларна доору, кызлары колверип евә. Бурада калэр бир титси, ама куветсиз жендем...

* * *

Чагай-ханын зенгин, парлак конакларында хеп тапталы кейф гидер. Йабан сойужулар шенненерләр, үүнерләр, үсек-үсек дийшик сесләрлән баарышэрлар, сансын бүтүн дүннә оннарын олмуш. Ашчылар ичери түрлү имекләр, ичмекләр ташыйэрлар, чалгыжылар, есирли кызлар ойуннары чыпак гөбекләрлән хем бутларлан зоордан ойнээрлар ханын шевкинә.

— Бана кыз буду, сана койун буду, ха-ха-ха-ха!— байыларак сарфош гүлер хан, сарсалайып Йасы-Башы гүүсүндән.

— Дийл, бана кыз буду, хан!— кайыл олмээр Йасы-Баш.

— Дедим!— дирди кендисини Чагай-хан.

Бир тарафта чекиник отурэр ханын ааретлик кызы Зүлфери, кахырлы. Ону Титси-Гөз истеер хандан. Зүлфери сә азетмеер ондан, севмеер. Ичкан да, «кардашы», корумээр кызы, гүлер.

Бирдә, ишидилер йаклашарак гарга чиркин баарыш-

лары да бир тутнук сес сөлеер, ани Олдан-батыр куртармыш огуз кызларны ер алтындакы зындандан, хем ани кырмыш Титси-Гөзүн аскерини да алмыш гери хепсини капылмышлары. Чагай-хан, атеш олуп үфкелән, бааррә ордубашларна, кендисинә дә ер буламәр. Изин верер, ки тепелесиннәр Олданы тутупта да силсиннәр топраан узүндән онун йуртлууну. Хем дә адээр, ани, ким енсейжек ону да гетирежек кафасыны чувал ичиндә онун өнүнә, она вережек баашыш огуз кызыны Гүлйәрийи. Ичкан да кудуз баарәр, улуйәр бүтүн бу йабаны йувасы, ани алмышлар аазларындан капылмышлары. Емин едерләр, йапәрлар түрлү адеетләр, женк, үүшмек адеетлерни — хепси титси, фена, чиркин, жанаваржа...

* * *

Алтай хем Меневшә дүүштән сора дарсык булуштулар гүл башчасында. Алтай хеп аннадарды нижә о дүүшмүш кыпчакларлан, нижә гирмиштиләр жадыларын зынданына ер алтында; ама да нижә ону алмышты бириси чатысына да сүрүйәрмиш, о да нижә дирмиш куведини да копарып куртулмуш...

— Аман, Алтай, не чиркин иштир бу женкләр! Салт зарар инсана. Сән ама женгә башка гитмейжән, бракмайжам!

— Е йуртлуумузу ким коруйажэк йа?

— Ким... вар башкалары да, ани сынашык, оннары өлүм алмээр, хем вар йалнызлар...

— Меневшә, өлүм бени дә алмээр! Зерә... северим... Ама хепси ләзым корусун, бу бизим бооржумуз, аналардан дуйгу!

— Озаман бән дә гидежәм сениннән! Коркәрым сенсиз калмаа.

— Бән дә истәмеерим сенсиз калмаа. Сенизим — нижә бир үүсүз, нижә бүлбүл түркүсүз...

* * *

Олдан-батырын йуртасында. Гезиш, качыш — дүүнә хазырланмак гидер: Олдан-батыр евленер! Аләр Гүлйәрийи. Бенә-хатун хем Наали, Алтай хем Меневшә бракмадылар ону раада кавратмайынжа бу гөзәл йавклуйу. Кыз бееникли, йалпак бакышлы — ермишти

бу «байырын» үрсенä. Некадар да онун аклысы гез-мәзди кыз тарафына, хеп тә үреенä дамнамышты буйол бир йанғынны дуйгу, ани онун батыр куведнидән дә кавийди.

Боба ама, Узордаш, бу ишлерä карышмазды пек-пек.

— Коркма, тутушажэк онун да башы бир керä да евленежэк!— хеп деярди о карысынын хомуртуларна.

— Ölä, ама тә ардыдан етиштиләр Алтай, Наали...

— Ха, не сөленерсин шинди йä? Тә дүүн йапэрыз сансын!

— Шүкүр, Тянгри-гөкә!

— Гелин дә ислä, хатырлы...

— Нижә бир гүл чичәä!

Шинди, тә, Бенä-хатун качынэр, етишти Олданын дүүнүнä.

Адеетä гөрä, лäзым дүүн ери айырмаа. Олдан-батыр алэр о бүүк йайы, койэр бир ок, герер бүтүн күвединнән да колверер: наны дүшäрсä ок, орада койулажэк дүүн йуртасы-шатра, гержик дүзүлү хем донаклы.

Дүүндä чок инсан тоглу, шамата, севинмек, адестләр түрлү гидер... Алтай хем Наали дә пек севинерләр бу бүүк айла йоортусуна. Боба ама, Узордаш, сансын не сә дуйэр кахырлы. Ана, Бенä-хатун, дүүн ишлериндән йок незаман бишейä дүшүнсүн дә. Шенниклерин жаны ама — кескин фикирли Каража, макар ани йапэр кендисини кимикерä ахмажык.

Дүүндä булунэр урус батыры да Бажай, өз көшейä отуртту ону Олдан, паалы мусафирини. Кәмил баашишләр дә гетирмишти, хепсинä — паалы дериләр, гийимнәр хем башка ишләр дә. Генч Бажай-богатыр, гөрүшүн Наалийлән, севдалы дүшерләр икиси ölä хашлак севдайлан, ани шинди олса евленсиннәр, ама...

— Беклә бени, Бажай, бән тез бүүежәм... таа бирәзижик калды...

Дүүн пек гөзäl гидер. Ама таман еи кайнашмасында кесилди бирдән: ордужу Октай гүжүлä дургутту бейгини, хызлы солуйарак.

— Хаберләр фена пек, Олдан-батыр! Ёстүмүзä генä гелер Титси-Гөз кыпчак ордуларынна!

— Олдан-кардаш, дүүшежез барабар, колвермейжез!— деди бирдән урус батыры Бажай.

— Беним дә ордум сенин сол тарафыны тутажэк, Олдан-ага!— атешли деди генч батыр да Сумбат.

Огуз аскерлери хазыр генә дүүшә, корунмаа зарар-
жы душмандан. Алтайлан йаннашык жєнгә гидер инан
хем гиргин Меневшә дә. Гечирмекләр оләр генә адеет-
лерә гөрә, ама бу сефер бурада каләр усланмаз жап
ажысыннан хем кушкулууннан беклемәә ики севдалы
огуз кызы...

* * *

О гундән берн Наали ер буламээр кендисинә, үрежин
сызлээр, сансын тә ерийежек.

— Анам, бән бүүдүм шансора, евленежәм, салт дөн-
сүн женктән Бажай!

— Йок, кызым! Евленмәә сән хазыр дийлсин. Нәнда
сенин үрек гүллерини?

— Несой гүллерим?!

— Ее, биздә вар ески адеет, ки бүүк кызын ләзым
олсун гүл башчасы, кызлык башчасы, да кенди ұраан-
пән о бүүтсүн севда гүллерини, үрек гүллерини. Бизим
инсаннар нек северләр гүл, кызым, кырмызы гүл. Да о
гүлләр ачмайынжа кызын үреендә, о евленмеер. Зерә
о ләзым үрек гүллерини баашласын йәринә, ки сора ики-
си бүүдүп, баашласыннар инсана о гүллери ийлик ичин,
битмәз севдалык ичин! Е, хазырмыйсын, кызым, адеетә
гөрә евленмәә?

— Хазырым, анам! Башчама гүллери шинди койэрым
да Бажай дөнүнжә бүүдерим дә оннары! Беним үре-
жим не йанэр, билсән... оннар хызлы, нек хызлы
бүүежекләр, ма мамужуум...!

— Дуйэрым, кызым, нәбайым сана, ачан өлә нек
севмишин! Бүүт гүллерини, кызым, бүүт... бүүмүшүн
зерә...!

* * *

Титси-Гөзүн женк табуру. Бурада жансызлы зет-
леер есирли огузлары, айырэр кендисинә карылары,
кызлары, капылмыш варлыклары. Бирдә,— хабер, ани
Олдан-батыр огузларыннан хем урус богатыры Бажай
дружинасыннан каленин йакасындаймышлар. Титси-Гөз
кинини гүлүмсеер, үүнерәк тә адээр, ани бир пак чүр-
тежеймиш бу «кибирли арсыз» огузу. Ама йоллээр Ча-
гай-хана хабер йардым ичин, кенди дә хызланэр дүүшә.
Аскерләр уруштулар, дүүш гидер ен чиркиннердән. Кып-

чаклар кайрым дүшерләр огузларын хем урусларын кылычларындан хем мызракларындан. Батыржасына дүүшер Олдан, нанда таа койусу, актарып-фалээр душманнары. Пек гиргин хем чемрек дүүшер Бажай-богатыр, Сумбат-батыр, хем дә Алтай-бек хем Меневшә. Ама тә етишти Иасы-Баш тазә ордусуннан. Дүүш пеклешти, кыпчаклар сыкыштырэрлар. Тә дүштү Алтай. Меневшә тез каврээр ону кужаана, ама чожек өлү. Не ажы бу дүүш ортасында! Меневшә акылсыз гиби хызланэр кыпчакларын үстүнә, нанда таа чоклук, кыйэр душманнары, йавклусунун өлүмү ичин! Ама дүштү тә о да. Кесилди генчежик бир севда, ани үрек гүллерни дә таа бүүтмедийди. Йатэр ики генч, дудакалары сансын гүлүмсеерләр бири биринә. . . Олдан-батыр хем Бажай генә хызланэрлар дүүшә. Ама тә дүшер Бажай да. Олданы сансын бир йылдырым чарнты. Бүүк ажыдан о үфкейлән хызланэр Титси-Гөзүн үстүнә. Бу, гөрүп зоору, качмаа капанэр. Онун ардына дакышэр Сумбат. Бурада дүүш гидер карма-карышык. Олдан-батыр ама дуйэр кендисини кабаатлы, ани өлүм булду онун ий досту Бажай, ажысы кенарсыз. Дурэр тә дизчә достунун өлү гүүдеси йанында унудуп кендисини. Дүүшән аскерләр узакландылар. Ама ансыздан бурада генә пейда олэр Титси-Гөз. О алдатмышты да дүшүртмүштү Сумбаты бир өртүлү саклы куйуйа. Шинди онун ордужулары сардылар Олданы хем Каражайы, ангысы херзаман онун йанындайды, тутуп баалээрлар кави хем сыкы чатыларлан да гөтүрерләр бурадан. Кырлар калды серли инсан, бейгир леши, белли дийл, ким енседи. Ама Титси-Гөз хем Иасы-Баш, кендилернә гелип, хайдадылар ордуларны огузларын аиллернә, йакып-сойэрлар, не оннернә расгелер, да кини каврээрлар есирләә Олдан-батырын бобасыны, анасыны, Наалийн хем гелинини Гүлйәрийи. Иасы-Баш хайынжа савашэр алдатмаа Гүлйәрийи, ани Олдан-батыр өлү шансора, о да ки олсун она йавклу. Гүлйәри ама инанмээр да үфкейлән түкүрер бу маскаранын гөзлернә. Иасы-Баш кудурду хептән, ама шиндилик йапмээр бишей кыза.

* * *

Олдан-батыры кападылар, ер алтында зындана сыбыттылар, кышлайа. Каражайы да хайдадылар калан огуз есирлериннән.

Ер алтында. Олдан-батыр баалы, ердә серили, хеп

таа семели фикри аҗыдан хем кахырдан. О хич каршы да коймадыды, шинди дә бишей савашмазды йапмаа куртулмак ичин. Ама та бурайы гирди ханын «ааретлик» кызы Зүлфери. О аннадыйды, ани огуз батырыны каврамышлар да тез алатлады бурайы, гөрсүн ону. Та бакәр да пек майыл онун гөзеллиниә хем кавиллиниә, кәр бу халында да булунаркан. О саклы гирди бурайы, алдадып бекчилери. Савашажәк куртарсын ону өлүмдән, качсын о да онуннан, беким, зерә о да аманда булунар.

— Батыр, диримийсин, аман, не бааламышлар?!— деди Зүлфери да хызлы чекип белиндән күчүк ханжерини савашәр кесмәә чатылары зооруна. Салт шинди Олдан-батыр кендинә гелди да аннады, не халда булунар хем ани ләзым куртулсун бу маскара деликтән. Дирип куведини копарәр о чатылары хер тарафтан, пар-парча. Калкып аякча дурәр та кызын онундә, аннамайарак онун гелмесини хем истедини. Олдан-батыр шинди таа да гөзәл она, жанына гирер бир йакын инсан гиби.

— Қоркма... сакынма, батырым, бән ханын кызыйым... ама дийл хализ... бени каптылар күчүжәккән, бобам урус князийди... дийштирдиләр аадымы... сансын тутарым аклымда, ани дийлди бу аад бендә, ама сансын Аләна деәрдиләр евдә... пек азыжык аклымда тутарым. Чагай-хана ама дүштүм шансора бүүжәк да о истеер шинди версин бени Титси-Гөзә гелин, о да пек арсыз саташәр бана дайма... Огуз-батыр, качалым тез бурадан, бекчиләр дургутмайжәк, хан да билмеер! Алатлайлым!

Олдан-батыр бакты генә, ама жап ажымасыннан кызын биз үзүнә, мави дә гөзлернә — хақына, урус кызына бензәрди, гөзәлди йашлары йанакларында, завалы титирәрди йапрак гиби.

— Йок, бән бу жанавар деллиндән чыкмайжам, өдешмейинжә оннарлан хепси ичин! Куртаражам сени, достум, хем хепсини завалылары!

Ансыздан пейдаланәр, нижә бишейдән, Каража — качмыш есирликтән!

— Ох, достум Каража, насыл бурайы гирдин?

— Капулардан, батырым! Бекчиләр бени есап аламадылар!

— Ха, дири шуфа! Шинди тез чыкар те бу кызы

бурадан, куртар ону — о бизә дост! Бән беклейжәм йабанылары ннинә гелсиннәр кемик ичин!

— Йок, сенсиз бән гитмәм, батыр, олсун не дә олурса!— деди Зүлфери да, чыкарып бүүк кылыжыны, йанашты Олдан-батыра.

— Хепсимиз дуушелим жанаварларлан, батыр!— сауртту кылыжыны Караман да. Бу заман да ишидилди дышардан шамата — бурайы гелерләр. Адымнар йаклашэрлар. Зүлфери умутсуз, йалварэр Олдана корунсуу.

— Бу кенди хан, сесиндән танийэрым, өлдүрежекләр сени, батыр, кач! Шаматалы ачылэр аар капулар да ичери дикилер кенди Чагай-хан сырыдарак.

— Ахаа, кызым, сән дә бурадайсын, сатыжы миннет?! Да чыкарып кыврык кылыжыны салды кессин кызы. Ама Олдан-батыр чемрек хем куветли каврады онун колуну да буруп качыртты кылыжы елиндән, Зүлфери дә саплады шкембесинә күчүк ханжерини, хан дүштү өлү. Калан кыпчаклар хызландылар буинарын үстүнә, ама батыр куведини енсейәмедиләр, ерә серилдиләр.

— Не чиркин ежелдән гечтик, аман!— деди Зүлфери кылыжы елиндә таа.

— Бу дийл бишей!— кабарды Қаража сокарак топузу бел кайышына.

— Чыкалым бурдан, не дурэрыз! Гиделим тезлийә ханын конакларна да куртаралым сенин айленн, батыр!

— Оннары да мы алдылар? Көнекләр!— сыкты диншлерни Олдан да хызлы чыктылар хепси бу чиркин ердән.

* * *

Ханын калесиндә. Бурада ханын оолу Ичкан, орду-башы Тиси-Гөз хем дә бир генч кыпчак карысы конушэрлар шаматалы, гүлүшлү бир конушлан. Ичйанына гетирерләр Гүлйәрийн да чекедерләр зеедлемәә, койэрлар зоорлан ичсин, ойнасын. О ама верилмеер, корунэр нижә билер.

— Сән бенимсин, огуз миннет! Баашиш бобамдан!— дикти гөзлерни она хан оолу Ичкан.— Сенин батырын тездә келлесиз калажэк, умутланма!

— Олдан-батыр өлмейжек, о фалайжэк хепсинизи, маскаралар!

— Бенимиһән сана ислә, пек ислә олажэк, ама бирәз конушалым таа. Өлә йә, Татси-Гөз?

— Бу олмайжэк биркерә бүлә! Таа ий өлүм!

— Өлүм олмайжэк, зеег олажэк! Йа гетирин бурайы өбүрлерни дә! Ичери итирдиләр Олданын бобасыны, анасыны хем Наалиһи да чекеттиләр зееглемәә илкин ихтиарлары түрлү зеегләрләи.

— Бән северим, ачан кыз кенди верилер, ха-ха-ха-ха! Ал есабына, огуз кызы!

— Шишәсин сән таа ислә, маскара жанавар!

— Узордаш, буба гиби, де бу инада аҗысын баре сизи, тә генчежик кызчаазы да...

Ихтиар сусэр, бишей есаба алмээр. Гүлйәри дә сусту. Озаман Ичкан чаарэр биркач ордужу аскер, верер оннара Наалиһи елдән гечирсиннәр. Наали баарэр, дүүнер, ихтиарларын хем Гүлйәринин жаннары ичлериндә коңэр.

— Дурун!— баарэр ансыздан Гүлйәри.— Кайылым... — да кайбедип кендисини ерә дүшер. Ичкан сырыдарак куҗаклээр да чыкарэр ону кенди йатакларна. Ихтиар ана-боба бетфа едерләр Ичканы хайыннык ичин, Гүлйәрийи дә сатылмасы ичин. «Таа ий өлүм, некадар бу айыплык!»

Бу сефер капулар ачылэр да гирер Олдан-батыр, Каража, Зүлфери хем огуз аскержилери. Бу ичердә хепси кала-калэрлар бир чалайа. Олдан-батыр ама тез кестирер бу калмайы чекедип дүүшү хепсиниһән бирдән. Дүүш узун тутмээр — Титси-гөз келлесиз ердә узалы. Ичкан таа дүүшер. Она хызланэр Зүлфери дә, ама ансыздан дүшер душманын кылыҗына да өлү калэр. Каража чок бекләмеер, итирер кылыҗыны Ичканын шкембесинә. Усланды орталык. Бурайы ама чыкэр Наали, бозук акылы коркудан. Ихтиар ана хызланып куҗаклээр кызыны аалайрак. Каража гетирер куҗаанда Гүлйәрийи. О өлдүрмүштү кендисини.

— Тәнгри-гөк, не олду бурада!— аҗы кахырлан деди Узордаш.— Гүлйәри кендисини курбана верди Наалиһи куртарсын дейни хем бизи дә. О хич кабаатлы дийл.— Сора илип Зүлферинин үстүнә:— Йазык бу кыз да, макар ани душман.

— О душман дийл, баба, о урус кызы.

— Аннээрым, ани кыпчаклар кыпмышты? Завалы, завалы!

— О бизә йардым етти, баба...

— Ушак дуйду, достлара чекти...

Хакогузлар, зоор ежелдә. Йуртлук ерлери, йурталары бозгунну, йангыны таа түтерләр, сансын бурадан гечмишти бир дүннә биткиси... Херерси олду бир таазә мезар. Йатәр ооллар, йатәр аналар-бобалар, деледәр...

Бүтүн сенселә, хепси топланэрлар хер тарафтан нелериннән варса хем куртарылмыш маалларынан бу мезарын йанына, Олдан-батырын долайына. Лаф хич йок, хепси бир сые дурэрлар, кайыплары жаннарында пек аар сызлээрлар.

Неләр гечирмеди бу сенселә! Не чывгыны вакытлар хем ежелләр урмады онун йашамасына кырлы уваларда, йабан стихиянын арасында! Некадар дүүшмеди о, ки корусун малларны, ушакларны, сербестлинини хем адетлерни!

Гиттикчә, ама, хеп таа зоор олду даианмаа. Хеп таа чок сойужу ордулар акышэрлар Гүидуусундан үстлеринә.

— Безбелли, ани биз бураларда раат йашайамайжез шансора, маллармызы бакамайжез,— кахырлан дүшүнәрди ихтиарлар.— Ләзым гөчмәә!

— Ләзым гөчмәә!— баарды хепси.— Башка йуртлук аарамза!

— Ләзым,— деди ажьйлан, ама четин, Олдан-батыр.— Ишидерим, уйгун ерләр, зенгин отлайжаклы, чок суларлан хем дә таа куйтулу зоордан вармыш үүленбаты тарафына дору... Ләзыммыш ама гечмәә ики бүүк су дерә.

... Бир сабаа, учан гаргалар гөрмеди бу ерлердә бир дә инсан, бир дә жан. Олүлерин дә мезарлары белли дийлди. Ки булмасын о Чагайжылар йада башка душманнар, мезарлары дүзелтмиштиләр ерлән бир, даатмыштылар куру от хем башка гүбүрләр, ки санылсын, ани буннар йурта ерлерийди, калмыш калкындыктан сора...

Бүтүн бу сенселә бирлини ески арабажыкларынан, малларынан, аскерлериннән, хеп таа чок узакланарды бу өзнек ерлердән, хеп таа йыракта калкарды тоз башка кырларын үстүндә...

Батыр-бейин арабасынын герисиндә отуларды огузана Бенә-Хатун, кужаанда тутарды бүүк-кыз рубаларны — Наали, онун гөзәл кызказы, акылдан бозулмушту

ани коркудан, атылмыш бир пунара да кайбелмишти. Не дүшүнмекләр, не дуйгулар ажаба сыкарды бувазыны бу ананын шинди.

— Ен бүүк кайыбымыз ама,— деди о,— бизим йуртлуумуз!— да силди гөзүндән сыжак йашларны.

— Прост ет, ана топрак! Прост един урус кардашларым!— дургудуп бейгирини да гери дөнүп бакарак о думанны генишлерә, дерин ичинә чекти жан ажысыны Олдан-батыр...

* * *

Огуз арабалары, мал сүрүлери дургундулар Буг, Днестр хем Туна дерелерин араларындакы кырларда, чыкып Кара-Денизин дә лиманнарна хем бойларна.

Бу ерлерә 9-жу асирин биткисиндә угурлар дедийдиләр Етелкөз, ачан бураларда йашадылар бир парча вақыт. Сәйлер, Ателкуза, нижә дедиләр сора историяда, таа да сора да Бужак.

Бу кырлар таа йамачлы, алчаклы, вар чок дерин кыр перделери, да кыр хайванжылары булунмээрлар окадар ачык-увада, ама таа саклыжа, хем отлайжак та чок. Хакына, буралары таа курак, чок керә куруйуп йанэр гүндән хепси отлайжаклар. Олэр пек зоор йашамаа да гөчүжү хайванжылар чок дурамээрлар бураларда.

Хакогузлар да дурамадылар чок бурада, ама дүздүләр анл, күйжәз да йашадылар таа генә үстлернә етишинжә илерки кыпчак бөлүклери.

Түрлү аадлар гетирдиләр огузлар бурайы ески ерлериндән, күй аадлары, кими дерелерә, гөллерә, топраклара койдулар огуз-түрк аады, ангыларны сора беким куланды кыпчаклар да, татарлар да, зерә бүүн дә Бужаан ичи долу ески түрк-огуз аадларынан.

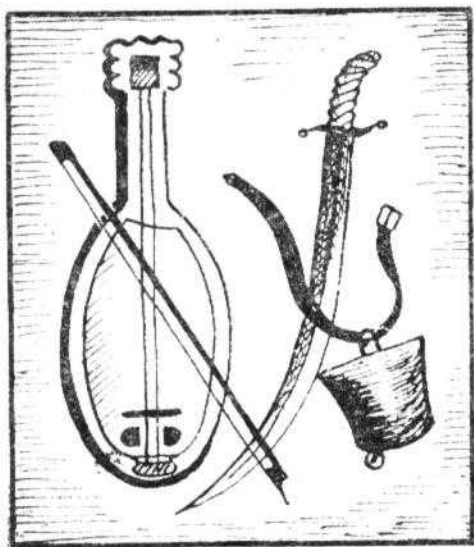
Одлан-батыр ихтиарлайып гечинди, бу топракта ону гөмдү бүүк жан ажысыннан бу хак-огуз сенселелери — кайг-огузалр, гәк-огузлар, керейт-огузлар, ләнга-огузлар, конга-огузлар...

Ама гелди сыра бракмаа бу кырлары да. 1064-жү йылын йазын биткисиндә, Туна дересини гечип биркач ердән, хак-огузлар ерлешерләр онун ашаанда, Күчүк Скифияны ичиндә, византи падишаасынын кайыллыына гөрә, корусуннар падишаалыын пойраз анныкларны башка гөчүжүлердән, измет етсиннәр она. Бурада бу

чоктанкы узун керван дургунду чок вақыда... Балкан-
нар кабетти ону ий үреклән. Орада йашээр ески визан-
тийләр, орайы чоктан гелдийди Аспарух-хан азак бул-
гарларынан, дүздүйдү Болгар царлыыны. Аспарух өл-
дүйнән олду башка царлар, ама Крум-царын вақыдында
бу девлет кавилештийди герәәгиби 9-жу асирин башлан-
тысында. Шянди Византия оннары куведи алтында ту-
тэр, болгарлар савашэрлар куртулмаа. Бакалым, бе-
ким хакогузлар оннара йардым едежекләр...

Икинџи кият

БАЛКАНДА ЙУРТЛУК

УЗИЕЙАЛЕТ

I

Бүүк Туна дересини гечип, кыржылар Кара депизин бойларында ерлештиләр Византия аныкларыны корумаа... Бейлик дүздүләр.

(Византи хроникасындан).

— Бураларда, Кара Депизин бу бойларында, ерләр хептән башка, сансын таа топлу, кенарлы, дийл өлә дам-даанык, ува-ачыклык, хем отлайжак-кырлар хеп өлә кәмил, нижейди ески йуртлукларымызда. Е бизә дә не ләзым йа? Олсун корунтулу, тавлы отлар, маллармыз ток хем чок, саалык хем ийлик,— хеп сыраларды орта йашыны гечмиш шансора хергележи Сундубай бир кара жүбейлән* гийимни византи попазына-миссионерә, ани гелмишти бу ени инсаннарын арасында христиан динини даалыштырмаа, да үшенмемиш өрүсүн йайан бу гүдүжүнүн ардына таа бу Озакай алчакларна, нәнда тамах-тамах отларды бунжа хергелә, хайван, койун хем ордан орайы качарды сыртмачлар, хергележиләр, чобаннар...

— Сиздә йок Теос*, дува етмеерсиниз, сизә пек зоор олажэк бураларда. Бу ерләр санкта, ы... айозлу...— йапты бир бүүк ставроз бу попаз хайваннара доору.

— Хы, бизим дувамыз — Гөк, Гүн, Ай хем кылыч белимиздә, йай окларлан хем дә качак бейгир,— синекленип гүлерәк деди гүдүжү да истеди гитмәә попазын йанындан, ама бу, дургудуп ону, башлады түрлү ишләр таа сыраламаа:

— Ваатиз олурсаныз, сиз кабледеженнз башка гөзәл аадлар, гидеженнз хер сабаа клисейә, Теосу сеслейженнз... Тә сенин аадын нижә?

— Сундубай, биз Сундубайыз таа... чоктан, дедәм йашамыш башка кырларда.

— Сенин аадын олмайжэк өлә чиркин. Ама дейжез, Савелинос, Симонис...

— Хе, хе, хе! Бөлә аадлар бизә йакышмаз!— кестирди ону бу гүдүжү, да дургудуп бирдән гүлмесини, йаклашты попазын йакасына, каврады бойнусунда асылы паалы кручейи:

* Жүбә — попаз гийими; теос — грек дилиндә «аллаа».

— Алтын? Ха дийшелим! Верерим бин аршык, карт койун аршыы, оннар пек гечерләр! Аннаштык мы?

— Дьяболус! Ал елини, кирли хайван!— дартты «айозлу» демири попар да етеклернә көстекленерәк ийри-бүйрү капты йолу, сансын хич йокмуш иши бурада.

— Баш аарысы мы, оса үрек ми тутту буну?!— шаша калды гүдүжү да гитти аннатсын өбүр гүдүжүләрә дә бу фистанны адамнан лафетмесини.

— Оннарын кенди зоору вар,— деди бир ихтиар хергележи, тарайарак сейрек сакалыны куру пармакларынан. О печнекти. Оннар пек аз калдыйды шинди бу ерлердә.

— Бизим зоорумуз ама гөчүвлүк етмәә хем үүшмек,— үфкели деди Сундубай.— Хм, бракэрлар ески адеети, занаты, ахмаклар, нейлән йашайжәклар? Бу бизим занатымыз, ишлемемиз! Топрак ишлемәә давранэрлар. .. Хм, не бу иш ми, занат мы?!

— Сундубай ага, ама болгарлар, ангыларна сиз үүшерсиниз, топрак ишлеерләр да биздән таа ий йашәэрлар,— дайанамады хергележилерин бир таа генжи.

— Калкәрсыныз ата-бубаларын адеетлернә каршы, пезевенкләр!— дүрдү кендисини үфкелән Сундубай.

— Калкмәэрыз, өлә лаф сырасы гелди дейни. . . Таа да сора ишиниз, сиз таа бүүксүнүз.

Сундубайын куфнесиндә авшам екмәәни ийерләр.

— Йок, десин ким не истәрсә, ама гөчүжүлүк чок таа ислә занаттыр! Хализ бурада — о чок таа берекетли: бир үүшмектә топлардык бүтүн кыша имелик, тедарык, алтын да, хализ о византилердән!— текрарларды Сундубай оолуна Ормана, генә далдырып одун кашыы о бүүк топрак чанаа допдолу сүтлән малай, хич бакмайрак калан бунжа айлә жаннарна, ани отурардылар о алчак томбарлак софражыын долайында ердә нижә бир сүрү боз тавшаннар.

— Өлә, ама бурада комшулар башка, айып биз оннары сойалым, византиләр дә силәхлы пек,— качы бизим өлүм булдулар?— сакынарак деди Орман.— Ихтиарлар деер, ани йокмуш үүшмек бизим огузларда; оса сән о печнеклерә ми бакәрсин?

— Даа, ерлешмишик биз бурада, ама, бана калса, наафилә!— айыфланды Сундубай, койуп кашыын софрайа да силип аазыны елиннән.

— Нечин, ба баба? Бурада ислә пек, гөзәл тараф: байырлар, даалар, дениз, кырлар. . .

— Гөзәл сизә, генчснннз,— калкарак софрадан деди Сундубай да чыкты дышары кырык үреклән. Хепси дә калктылар. Кары топлээр софрайы. Ушаклар качывердиләр дышары ойнамаа, баарышмаа. Алып тертиплерни Сундубай оолуннан гиттиләр гежә отлатмасына. Ешиктә, каушан авшам гүнүн шафкында, таа бүүк кызы битлеер анасынын башыны. . .

* * *

Бурада дүзүлдү бир бейлик, огузларын икинжи девлети — хак-огуз бейлиги да денди она «Узнейәлет». Меркез касабасы онун таа йок. Бейлик башы әйлесиннән хем девлет адамнарыннан булунэрлар бир кыр калесиндә, дийл бүүк бир аскер табурунда, Девлет Кырын йакынында. Бу кырда дийл чоктан топландыйды хак-огузлар хем башка да гөчүжү сойлар ени огуз девлети дүзмәә хем айырмаа, коймаа бейлик башыны. Таа чоклуу баардыйды, ки Араслан олсун баш-бей, о бежерикли, онун ордусу кави.

Араслан-бей шансора йашта адамды, биркач йыл дурдуйду болгар царын йанында, бак таа илери калдырыйды огуз, печнек ордуларны йардым болгарлара Византиейә каршы куртулмак дүүшүндә. Сынашыкты дүүшлери хем үреникти, гиргин дә аскержийди, девлет ишлери биләрди да савашарды кавилетсин бейлини, ки о да куртулсун византи изметиндән, вергилериндән. Карысы өлдүйдү, калдыйды чождуу Еймур хем кызчазы Айна, оннарлан йашамайа севиңәрди, оннарды онун өмүрү. Пек зоор одлуйду, ама, бейлиги тутмаа, зерә Византия езәрди, хализ дә шинди, ачан орайы гелдийди Гүнбатысындан кручал* аскерлери да каплайып Константинополи дүздүйдүләр кенди девлетини — Латин империясыны, да йапардылар хакогуз девлетинә чок зарар, күчүк ушаклары алардылар верги есабы. Бу ишләр пек аар басэр Арасланын омузларна, ама хализ инсанын сыртына — ондан чыкарылэр хепси вергиләр, оннары сойэр кенди зенгин хайван чорбажы-саабилери, бейләр. Латин империясынын падишаасы-базилеусу Комнин Теодор алмышты Арасланын ихтиар анасыны Бахар-хатуну Константинополә тутсак, ки бей унутмасын бооржуну.

* Кручал — Византиядакы Латин девлетин кручалы аскерлери;

Ихтиар ана капалыйды Едикүлели* Серайын бир күлесиндә.

Константинополь патриархы да истәрди, ки бей браксын онун попазларны христианныы гирдирсиннәр бу инсаннарын арасында, клисә йапсыннар. Шансора дүз муштүләр дә биркач бүүк клисә, наны зоорлан чекәрдиләр бу «динсиз» инсаннары.

Араслан-бей гиргин адамды, жеерли хем үрекли дә. Йуртлуу севәрди бүтүн кувединнән. Ону гежә-гүндүз раада бракмазды фикир: ләзым кручаллардан силкинмәә, сербестлик казанмаа, ләзым оннарлан дүүшмәә. О хазырларды аскержи, чок хем сынашык аскержи, саклыда, кавилештирәрди генчлери, курарды түрлү йарышмаклар, денемекләр дайнамак, желлатлык хем гиргинник ичин.

Ватан-йуртлаа ләзымды кувет.

Гүн ачыкты, гүнешлийди. Араслан-бей дурарды пенчерә урунда да бакарды, нижә сол тарафында иракта дениз бойлары чырпынарды, илердә дөшенәрди ешил кырлар, йамачлар, саа тарафында байырлар гүр дааларларлан сансын бекчийдиләр девлетә, о да бейди, хепси она деәрди «Араслан-бей».

* * *

Попазлар зоорлан гетирдиләр Сундубайы карысыннан клисейә да йапәрлар христианнык адеетлерни, чевирерләр оннары христианнаа. Йарыкараннык ичи, иконалардан бакәр образлар, ангыларында титси ойнээр узанан гөлгеләр кандиллердән, мумнардан. Попазлар йардымжыларынан савашәрлар титсилик гирдирмәә буннарын ичлернә, түрлү ишләрлән денеерләр бу умутсуз «динсизлери», ани өлүм коркусуннан бакәрлар образлара хем попазлара. Биткидә зоорлан дөкерләр оннарын аазларна «ай-комкайы», кручаларлан ставрозлээрлар үзлерни, койәрлар өпсүннәр о кручалары хем иконалары, гийдирерләр үстлернә бирәр бийаз гөлмек, серперләр айазмайлан.

— Шиндән сора, динсиз-түркләр, сиз чевирилийсиниз христианнаа. Коркун бизим аллахтан-деустан, нилин она хепсиннән, инанын хем дә, үфкелендирмейин ону, амин!

Евдә Сундубай карысыннан нижә урулмушлар, жаннары серсем коркәрлар тутунмаа нейә дә олса, диймәә бишейә, ески ишлери, адеетлери йапмаа... сансын ка-

* Күлә — каленин йа серайын үсек көшә башналары.

баатлы, гунахкер! Гүндуз Гүн сансын киши, канны-кызарык бакэр оннара, гежә дә Ай сансын буйнуз чиркин гөстерер, Топрак сансын батэр аяак алтында! Чиркин дуймак халы!

Күй ичиндә ама бу иш титсиндирди хепсини: не башларна гелер инсанын бу ерлердә! Хем хепси иш те о клиседә, онун ичиндә неләр вар, ани адамын аклысыны алыр, дийл азбучук! Хем те о попазлар та!

Да башлады бу хакогузлар таа да пек дува етмәй Тәнгри-гөкә, Гүнә, Айа, Топраа, ески адеетлери йапмаа таа сук, беким куртулурлар бу беладан! Ама йок, гиттикчә таа чиркин ишләр олэр. Нәпмаа?!

Бир тарафтан ама, сансын башларды йакышмаа да бу ени динин адеетлери хем службаларын гөзеллини, кимиси вериләрди. Гечмеди чок, та Сундубай да унутту о коркулары, усланды, чаардыкча гидәрди карысынан клисейә, өлә кендиндән гитмәзди. Ушакларны таа гечирмәзди ени динә, салт евдә кими ишлери аннадарды хем гөстәрәрди оннара. Попазлар вермишти биркач ресмин киятчык огуз дилиндә оннара, кручайык, иконажык да бакардылар оннара. Клисейә гиденнерни попазлар үредәрдиләр бирәз окумаа хем йазмаа грек буква-ларны. Геләрди ама болгар попазлары да. Оннар служба йапардылар кенди клиселериндә башка күйлердә болгаржә, үредәрдиләр болгар букваларыны. Кимиси оннара гидәрди.

Сундубайларын Курбан күйсүндә ама бир гежә, кимсә, атешетти о клисейи, йанды, капкара олду, дурарды бир бүүк йанык геми гиби күйүн ичиндә... Сүндүрмәй кимсей сокулмадыды. Чоойу деәрдиләр, ани Тәнгри-гөк үфкесини индирмиш бу йапынын үстүнә.

Күйлүлерин арасында бүүк кавга тутуштуйду: кимиси коруйарды ески дини, кимиси дә ени дини, клисейи хем попазлары.

Сундубай сусарды, карышмазды. Салт карысы хеп коркуйлан гезәрди, хем таа чок коркарды те ондан, ани кожасы сусарды. «Санки карышмады мы акылы да дей-ямеер бишей. Башка түрлү о сусмайжәйды, баала ону! Аман, не олажәк?» — хеп айыфланарды кары да коруйарды ушаклары адамындан.

— Бак, сенин аклын ериндә олсун! Беним ериндә, коркма! — деди бир недән сора Сундубай, да башлады о да карышмаа кавгалара.

Дениздә, ачык бир ойма кенарында, үзер бир кайык. Ону ичиндә Еймур хем Айна, Араслан-бейин оолу хем кызы, ойнашэрлар, гүлерләр, суйу серперләр — оннара пек шен. Сора сойунуп суйа атлээрлар, үзерләр, далэрлар дурук су ичинә. Бу генч бей евлатлары кахырсыз йашларында, бишейә таа өлә пек дүшүнмеерләр. Денизин йалпак далгалары таа да чок севиндирер оннарын дуйгуларны.

Ама тә бурайы гелерләр адамнар, бей Серайындан: оннарын үредижиси хем ики дә башка изметчи. Үреджи, иилк башлан хем сеслән:

— Ий, генч чорбайым, афет ани кестирерим бирәз сизи шенненмениздән, ама Үсек хем ий бабаныз, Араслан-бей, буйур етти геләсиниз она Серайа, шинди хемен, чорбайым.

— Бусаат гидериз, беним йалпак үредижим. Айна, гидериз, ләзым гийинмәә. Тез өрүдүләр хепси Серайа доору. Айна кылбыжак хем шен качэр илери атладарак кендисини бир каражайык гиби, чекәр Еймуру коулашысын онуннан, адамнар са ардларна анжак етиштирерләр гитмәә. Хава сыжак, карышык азбучук бир йалпак лүзгержикләп. Кумнар. Тозлар. Чименәр. Үсек отлар. Сора да ташлы аулун ичи — гетирдиләр оннары евә. Бурайы етишинжә оннар гечтиләр биркач сыра караул күлеси, үсек корунтулук дуварларын бүүк хем аар токатларны ачтылар оннара, бир лафта, бурасы бүүк бир каләдир, дерин хендекләрлән хем көпрүләрлән, ангылары калдырылэрлар, душманы ләзымкан дургутмаа. Бу калейн ишлемишти болгар хем серб усталары Араслан-бейин теклифиндән, ама өдек тә ислә олмушту: алтын, койун, имелик, дери...

— Оолум Еймур, хаберим сана олажәк гөзәл: бу йыл сенин йашын етишер ергенник йашына, таман Хедерлездә. Тә о гүнә вердим изин олсун Ергенник йортусу бүтүн йуртлуумузда, ки генчләр гөстерсин куведини, бежериклийни, чапуклууну, гиргининини хем сынашлыны, гечсин трүлү зоор денемеклери, ки кабул олунсунар аскер сыраларна, йуртташ олсунар. Сана да сыра, оолум, гөстерәсин ергеннини!

— Не мутлуйум бән, баба, ани Гөклән Гүн гетирдиләр бана да бу севинмелин! — ачык үреклән деди Еймур бобасына, ангысы отурарды бир византи креслосунда ешил кадифе парчайлан сарылы.

— Ах, Еймур, аскержи олажан, сана йарашажэк!— сарылып онун бойнусуна севинчли баарды Айнә.

— Шиндән илери, о гүнәдән, бән кендим үредежәм сени түрлү сынашлара. Шинди ама гүрешежез, нижә илердән гүрешәрдик. Салт аннадажам сизә илкин бизим евелки батырлар ичин неләр билерим беним Дүзорман дедемдән, о зерә чок ишләр аннадарды бана.

Да башлады бей-боба ушакларна аннатмаа ески огузларын йашамасыны, оннарын кави хем гиргин батырлары ичин, ханнары ичин.

Еймур хем Айнә сеслеерләр хич солууну чекмейрәк.

— Чок дүүшмүш бизим деделәр, ки корусуннар душманнардан ана-йуртлууну, адеетлерни, чок жан кайбетмишләр, ани шинди дә о өзленмиш кырларда ер алтында йатәрлар,— узадарды биткидә бей.— Шинди дә сенселемиз гиргин, ама услу хем чалышкан. Салт ани раатлыны онун шинди башка душман бозер— те о византи кручаллары, йашамамызы зетлеерләр. . .

— Боба, ләзым силкинмәә оннардан!— үфкейлән деди Еймур.

— Ләзым, оол, пек ләзым! Ама баалыйым. Сиз билмединиз шиндийәдән. Күчүктүн сән, Еймур, ама Айнә хич йокту таа. Ки олалым Гөк алтында биз дә, ләзым олду илелим византи бейинә-базилеуса, Теодор Комнинә. О да истеди гөтүрейим анамы, сизин ненәнизи, Константинополә, амаанет, ки булуналым онун елиндә. Шинди дә завалы о дурәр запта бир кале күлесиндә. Салт биз кымылдайлым, ону йокедирләр!— дейип, бей сусту.

— Завалы ненә, биз ону хич таа билмеериз,— гөзлери йашланарак деди Айнә.

— Ону ләзым куртармаа, чыкармаа ордан оннарын елиндән!— гиргин деди Еймур.— Насыл о орда даһанәр? Олса беним куведимдә, колайлыымда. . .

— Билерим сенин кыйаклыны, оолум. Ама шинди йок һәпмаа. Ей, ама хади чыкалым үренмеклери чекеделим!

Араслан-бей чок чалышарды ушакларны хазырламаа йашамак ичин, женк етмәә дә генә, йуртлуу семвәй пек хем корумаа.

Дөнүп генә ичери одасына, йалныз, бейин үрәә севинер ушакларна, кысметли-мутлу дуйәр кендисини. Ама девлет ишлери генә аклысына гетирерләр бу зоор вакытлары хем бүүк неедини, ки йуртлуу куртарсын, сер-

бестли йапсын. Чаарэр фикиржи йардымжысыны Бек-дези хем башка девлет адамнарны да. Лафедерлэр, фикирлешерлэр, не йапмаа.

— Болгар царындан йардым шинди хич уймээр истемйя, зерэ бизим о Курбан күйүндан ордужулар генэ үүшмүшлэр оннарын күйлерия, алмышлар хайваннарыны! Незаман усланажэк бу инсан да аннайжэк, ани бутакым тутмаа кендини ий комшуларлан дүшмеер!— айыфланарак деярди Араслан-бей да теклиф едәрди, ки болгарларлан, волохларлан узлашып йашамаа.— Душманын варса, ко бир салт олсун!

— Ама инсан дийл кайыл атылмаа үүшмектан,— шалвир деди зенгин бейлерин бириси.— Хем бизя дә бу ески занаат файдалы...

— Йок, битсин бу занаат, гечсин онун вакиды!— серт кестирди Араслан-бей.— Салт душман еденериз. Инсаны лазым, бежим, үретмйя буралы занаатлара да. Хайванжылык гидер, чифтчилик тә гидежек, балыкчылык та, алышверишлик тә...

Аулда топлу кабаатлылар. Бурада Сундубай да. Бейин изметчилери чекишерлэр, жезалээрлар, койэрлар версиняр, не капмышлар.

Хич колай дийлди озаман таа үүшүжүлери чевиртмйя ески табеетлердан! Хем дә оннар зееделенди дә: дийл очктан, Тунайы гечип, гелдийди кыпчак-куманнарын биркач бөлүү. Араслан-бей усландырып ерлештирди оннары огузларын арасында. Башкалары, ама, гечтилэр да болгар царына илдилэр. Кыпчаклар йуфкайды шансора...

* * *

Тә гелди о Хедерлез гүнү дә! Бүүк йоорту! Ергенник йоортусу! Йуртлук коруйүжуларын йоортусу! Чинсабайлендан уулдээр Девлет Кыры: бурайы топланды инсан хепсиндан ордулардан, гелди генч чожуклар, хазыр гечирмйя ен зоор денемеклери. Бурада Сундубайын да ооллары — Орман, Күнез, Демир хем Сабай, хем о кендиси дә.

Бир таа үсекчя ердя дурэр Араслан-бей атлы биз бейгириндя, онун йакын адамнары, девлет кожаманнары, оннарын да ики тарафында инсан дизили, хепси беклеерлэр чекетсин.

Бейин изинийя гөря, масус дуран изметчилэр йанарак пардыларлан еллериндя тутуштурэрлар бир бүүк

адеет атеши, сурлалар башлээрлар баарма, да йоорту чекедер! Йарышмаклар бири бири ардысора дийшилерләр, генчләр савашэрлар үстүн чыкмаа, тамамнамаа хепсини денемеклери да каблетмәә бей аадыны, аскер силәхларны. Түрлү зоор денемекләр олэр куруда, дениздә хем байырларда, даалыкларда. Инсан бакэр ахты, баарэр, сысэр, беклеер, гүлер, севинер. . . йоорту пек уйгун хем гөзәл кайнашып-акар. . .

Бирдә, битки йарышмаклара етишәркән, терли бейгириннән етишер бир атлы да узадэр Араслан-бейә бир йазылы хабер, кендиси дә саушэр бир тарафа: бейин адамы Константинополидән йазмышты она биркач кахырлы лаф — ихтиар ана атылмыш күледән ашаа да өлдүрмүш кендисини, бракып изин оолуна, ки «кайбетмесин кендисини бир коркак гиби, ама калксын дүүшә сербестлик ичин бир гиргин гиби, еер кайнарса онун дамарларында ески огуз каны!»

Бу ачык хем шен суратлы бей бирдән далгаланды, бир кескин ажы дуйду жанында, ама сыкып хепсини ичиндә, деди йоорту хайдансын илери. Салт, илип баш орду-бекин кулаана, кими неләр фисирдеди она да изиннеди йоллансын тамамнамаа дедий иши. Бу аскер башы, Колтун, пеливан хем чемрек бир генч батал адам, мави гөзлү, калыңжа дудаклы олан, хызлы чевирди бейгирини да учуп-гитти. Айнәнин, ани дурарды бейин йанында да бүүк севинчлән бакарды йарышмаклара, хализ Еймурун түрлү бежермеклернә, үреенә бирдән дамнады бишей кушкулуну, о шинди дуйду, ани север бу кождаман аскержиини да жаны сызлады бир аманны шүпейлән.

Йарышмаклар биткидә. Чок кәмил, дайанчлы, чалымны, куветли хем бежерикли генч ооллар емин олдурлар йуртлаа, акыштылар аскерә. Үстүн чалышмаклар хем казанмакларлан чыкты баша Еймур, бей оолу. Айнәнин севинмесин хем фодуллуу кардашы ичин кенар буламээр. О кутлээр ону, чичеклән кужааны тә долдурэр, сарылып өпер ону, майыл олэр онун аскер силәхларна, хализ дә о ени кыврык кылыжа. Еймур йоргунжа, ама шен, чевик.

Йоортуунун биткисин дә пек гөзәл олэр: генч аскержилерини ен ий гөстеришлери. Сора генә йалыннариин йукары калдырэр о адеет атеши, да онда хепси йоортужулар тутуштурэрлар бирәр парды да, долуп о Кыра, баарыш, наара, сыклык даалэр долайлара! Хепсиндән пек савашэрлар баармаа Сундубайлар, оннар да пек

беендиләр бу йортуйу, ооллар аскержи олдулар каланы гиби, да сансын бир фасыл ени йашамак башлайжәклар оннар да, йуртлук ичин дүүшежәклар! Та бу кыр долусу генчлик гечер бейин онүндән, метин лафлар сөлейрәк, да йаваш-йаваш даалышарак курбан софраларна, ани үклү имекләрлән, ичкиләрлән беклеерләр шансора. Баш софрада шен, ама кушку үрекли отурэр Араслан-бей, йаннарында да ерлештиләр башка девлет адамнары. Чалгыжылар чалэр, пеетчиләр сөлеер, ойунжулар ойнээр... изметчиләр ама ички буйурэрлар, конушмак кызышэр гиттикчә. Араслан-бей калдырэр купасыны ша-раплан:

— Саалык-ийлик хепсинә! Аскеримиз бүүлер хем генчленер. Ама дийл о сойужу үүшмекләр ичин ком-шуларын үстүнә, ама йуртлуу корумак ичин! Генчләр, сиздә чок умут, сизин гиргиннииниздә хем инанныыныз-да! Сизин дә саалыныыз ичин буйурэрым бән бу ич-кийи!

Генчләр бир гүрлемек гиби севинчлик сеслерни гүүс-лердән чыкардылар, кайыл олдулар, шүкүр еттиләр, емин вердиләр. Таа йашлылардан хем зенгиннердән ки-миси ама каршы мырылдадылар.

Софра тутту некадар тутту, сора хепси даалышты лафедерәк, гүлерәк, аннашарак, таа ишиндилмейинжә бир дә сес. Девлет Кыры калды бош, сыс, хептән йал-ныз, сансын дүшүнәрәк, неләр олажәктыр гөрсүн о таа илери доору...

Ертеси гүнү. Бей Серайында двелет отурушу гидер. Араслан-бей салт шинди гетирер хепсинин хаберинә не олдууну Константинополидә хем ихтиар ананын изи-нини.

— Бу жәнк!— четин деди бей.— Византи базилеусу Комнин Теодор, белли иш, кручалларынан үстүмүзә калкажәк жезаламаа. Каршы койајжәз, бирәдән дүше-лим, ама коруйалым сербестлиимизи!

— Хализ ана салт бутакым варды насыл йапсын!— деди Бекдез, девлет фикиржиси.— Онун өлүм изинини биз ләзым тамамнайлым!

Хепси даалышты. Араслан-бей дургутту Колтуну.

— Денейжез байыр дүүшүнә чекмәә кручаллары. Оннар байыр араларна сокулэрлар, ама дүүшәмеерләр. Душман пек кави, ачык кыр дүүшүндә биз каршы ду-рамайжәз. Ачан бән болгарлара йардым еттийдим ви-зантилердән куртулмаа, оннар байыр дүүшү курдулар да енседиляр. Хем койајжәз аскерә куманнары да.

Бу заман ама хайатлардан ишидилер шамата, пек адымнар, силӕх-демир жынгырдамасы, да бурайы гирер арсыз хем чаарылмадык биркач кручал — йолланма базилеустан сорарак таа гирӕркӕн:

— Ихтинар ананын ӕлӕмӕ недир? Каршы коймак! Вассаллар, жуваба!

— Биз шиндӕн вассал дийлиз! — еникуну деди Араслан-бей да урду авучларны. Тез гирди хер тараф капуларындан батал огуз аскержилери.— Да, биз сербест девлетиз! Аскержилӕр, дышары оннары!

Кави генч силӕхлылар еникуну йаклашӕрлар бу кручаллылара, ангылары етиштирерлӕр салт баармаа, ани «базилеус жезалайжӕк фена каршы коймак ичин», нижӕ оннары фырлаттылар дышары.

— Сӕйлеер, жӕнк! — деер Колтуна Араслан-бей, сансын севинерӕк тӕ.

— Жӕнк! Ӓлӕм-йашамак жӕнги! — четин атты Колтун.

* * *

Византи кручалларын жӕнк лагери курулду бу огуз сенселенин йуртлук топраанда, «Карбонум Терра»*, нижӕ деӕрди латиннӕр бу бейлӕӕ, сайып та, ани о оннарын. Ашып девлет анныкларны, бозуп гечӕн анллери, биркач та сыртмач алып есирлӕӕ, зерӕ инсан чекилдийди шансора байырлара-дааларлара, кручал аскер башлары есаплӕэрлар, ани колай каплайжӕклар бу ерлери да хептӕн чорбажы олажӕклар, сойажӕклар, не булажӕклар да ташыйажӕклар евӕ. Аскер чок гелмишти, баштан айаадан демирлӕн гийимни, силӕхлы — хич йаклашма оннара! Фена, арсыз, чинар хем дӕ артык кабарык, оннар жӕнсыз зееглеерлӕр тутулмуш инсаннары, хайваннары кыйып конушӕрлар, огуз кызларны зееглеерлӕр... нижӕ башыбозук сӕрӕлери.

Комнин Теодор кенди дӕ бурада, сефер шатрасында насаат йапӕр аскер башларна. Татрос, Бӕӕк аскер-башы, сыралӕэр, нижӕ ислӕ дурармыш ишлӕр хем дӕ не планнар дӕзулӕймӕш, ки кысадан енсейип капламаа бу «йабаннары».

— Оннар — барбарус-хайванус!, benim ӕсек базилеусум! Йок не окадар вакыт ӕлдӕрмаӕ оннарлан!

— Биз йапӕрыз бӕӕк бир айозлу жӕнк бу мындар

* «Карбонум Терра» — кырбунарларын топраа.

миннетләре каршы хем башка да динсизләре! Идолжулар! Паганус! Пакләэрыз бу «санктус террайы» оннарын чарыкларындан! Византия шинди «Имперуум Романун»! Бәним дә — Чезарус! — Гелдим, гөрдүм, енесдим! Бу йабаннары жезалайжез, ани оннар, ыы, оннарын деделери боздулар ески Ромайы. Бизиз шинди Елада хем Рома, дүннейин чорбажылары! Бизиз! Бу «Карбонум Терра» да бизим!

— Виват! Салве императоре! — баарды хепси аякча калкып.

— Буннарда аскер дә адеетчә йок, каршы бизә чыкмаа коркелар! — гүлдү Комнин. — Ама чыкаражез биз оннары деликтериндән да хайдайжез малы гиби сатмаа ен бүүк панайырларда!

— Хепси доору. Ама кыйышажам, Сир, дейим, ани оннар вар колай ширет олсуннар, савашсыннар алдатмаа бизи, тузаа чекмәй, — деди генч аскер-башы, кызгын башлы, ама дурук фикирли Мидор.

— Бравус, кавалерус! Чык оңа!

— Мидор Везалис, айыры аскер бөлүмү башыйым бән, Сир!

— Аа! Ама инанын йок, ани енсейжез?

— Вар, Сир, планым да вар! Илкин аннамаа ләзым, нәнда оннарын аскер койусу. Байырлар ичиндейсә, биз оннарлан дүүшәмейжез!

— Бош лаф, оолум! Бизим тарашчылар ләзым дөнсүн тездә да хепсини билежез! Ама нәнда да булунсалар бу кыржылар, биз енсейжез оннары! Дедим!

Шатра ичиннә хызлы гирер сых солуйарак бир аскержи да билдирер, ани йолланмыш тарашчылар дүшмүшләр огузларын елиня, куртулмуш саде бир киши, о да аар йаралы.

— Бана гетирин шу дангалаа! — тутушту базилеус. — Гөрүнер, коркак кечилери йолламышык гиргин ишини йапмаа!

Биркач аскержи ташыйэрлар бу йараланмыш ерифи ичйанна, ама о етиштирәмейип бишей демәй, жан верер...

— Сана, генч кавалерус, верерим изни кин чыкарасын бу мискин йабаннардан! Йоллан о сакаллы айыйа, ани аад йокмуш кендисинә «бей», да онсуз, бил, ани Елада сени гери каблетмейжек!

Ама битирәмейинжә лафыны базилеус, ичери итирерләр үч киши, гийимни огуз рубаларыннан.

— Кимсиниз, көпекләр, сөлейини тез?— усектән ийре-
нерәк баарды кенди Комнин.

— Араслан-бейин йолланмаларыйыз!

— Хм, «бейин»! О дийл бей, о бир айы! Хайван!
Сиз хепсиниз беним хайваннарымсыныз, кулларым!

— Араслан-бей бизим бейимиз, биз дә кул дий-
лиз!— хызлы хем коркусуз жувап етти огузларын ен
баталы.— Биз гетирдик сана онун хаберлерни.

Да үчү дә чыкарэрлар хейбелериндән бирәр иш: би-
ри бир сычана, бири бир енгеч, бири дә бир гарга, да
койэрлар оннары базилеусун аяаклары өнүнә. Сора чы-
карэрлар еннериндән бирәр ок, гөстерерләр да саклээр-
лар генә гери. Ийлерләр да чыкынэрлар илерки ер-
лернә.

— Аха! Бунар нышан, мааналарны да бән колай
булдум: бу мискин йабаннар верилерләр бизә жөн-
сиз! Веререләр топраа — гөстерер сычана, сулары — гөс-
терер енгежә, хем гөкү дә, ха-ха-ха-ха! Биз ама койа-
жэз бизим истетдиймизи — хепси оннар олсуннар бизим
куллармыз!

— Биз оннары, Сир, кулланажэз Күчүк Азиядан үс-
түмүзә хызланан селжүкклара каршы!— савашты фикир-
ли чыкмаа Татрос.

— Алатла, кавалерус Мидор, да о «бейин» едектә,
йулар башында бурайы таа тез гетир! Бу «дипломат-
лары» — өбүр дүннейә!

— Бән хазырым, Сир! Салт бракын бир огуз беним-
нән гелсин,— иилди Мидор да чевик чыкты шатра
ичиндән.

* * *

Мидор өлә колай етишәмеди Араслан-бейин конаана,
насыл о есапладыйды. Оннары, таа тез демәя, гетирди-
ләр бейин өнүнә. Ама Араслан-бей кабетти Мидору,
нижә бир шанлы хем паалы мусафири, койду софра-
конуш онун сөзүнә. Бейин варды кенди тактикасы хем
аннамасы. Айнә ама каршылээр Мидору кескин бакыш-
лан, нижә душманы. Мидорун са генч үреендә бу бакыш
бракты бир саклы дуйгу, ама четин тутэр кендисини
дүшүнүп тә бирдән, ани бу атешли «йабан» кыз өлә
дә она дүшежек.

Софрада Мидор бирдән чекетти жувабы сормаа:

— Хепсиниз сиз бизим мискин куллармызсыныз, хем
сән дә, сакаллы айы! Дүз кендинә бир йулар, гөтүрейим

сени едектә benim кави базилеусума — хепсинин мемлекетлерин падишаасына, о беклер! Ама бана еер дий-арсениз, о сизи бирпак силежек топраан үзүндән! О сизин үсек чорбажыңыз, буйдур онун изини!

— Йавашы, достум, алатлама, зерә билинмеер, чыкажан мы сән кендин бурадан — бурада биз чорбажыйыз!

— Сән насыл лафедерсини, кул? — калкып баарэр Мидор.

Ама ики батал огуз ардындаи осаат отурдэрлар ону ерниә четин панчаларлан.

— Ковушмак салт чекедер, оолум, — таа да услу сүндүрдү ону Араслан-бей да дөктү онун чөлмеенә кырмызы шарабы. — Лазым лафеделим таа.

— Benim йок кефим! — баарды Мидор үфкә кызгыннында, ама ериндән кымылданамээр: о ики огуз аркасында солуйэрлар.

— Жувабы кабледежән, ама ичелим илкин бир услулук шарабы, ийелим койун йаанысы, шербетлердән дадалым. . . сөз дийштирелим. . .

— Дедим, йок кефим кулларлан вақыды кайбетмәә! Бән лазым тез гидейим, алатлайын йуларлары гиймәә, мискиннәр! Сиз верилдиниз бизим базилеуса, шинди дә дөймәә савашэрсыңыз!

— Сән бурада чорбажы олма, чожук. Бизи Византия енсәмеди, биз кендимиз зоордан баш илттийдик базилеуса, о да есаплады, ани биз кулуз шансора. Дийл өлә! Бизи о енсейәмейжек тә! Ана йуртлууну коруйан халк енсенмәз!

— Хы, сиз верилмек нышаннарны кендиниз йолладыңыз, коркаклар!?

— Доору, йолладык, ама гөрерим, сенин базилеусун йанныш аннамыш бизим нышаннары, — деди Араслан-бей калкарак софранан. — Достлар, софра битти. Саа олунуз, ийликләи, хошча калыңыз! Душманы ама биз енсейжез!

— Енсейжез! — баарэр хепси, да калкып софралардан чыкэрлар.

Капулар капанды. Араслан-бей Мидорлан йалныз.

— Нышаннар дийл верилмек ичии. Несой аскер башыйсын сән, ачан букадар ачык иши аннамамышыи? Бән сени аскер башы коймам, ама гиргинсини дейни, аскерә алырым.

— Сенин йок доорулуун бени капайасын есирләә! — кушқулу деди Мидор.

— Сеслә нышаннары да кендин гөрөжән, нейсин сән бурада: илк нышан — еер сиз айытланмазсайдыныз бурадан сычаннар гиби, икинжи — еер сиз гери чыкынмазсайдыныз енгечләр гиби, үчүнжү — еер сиз учмазсайдыныз бизим бостанымыздан гаргалар гиби, озаман хепсинизи дележез бизим уз гидән окларлан! Бөлә дә аннат сенин о кабарык базилеусуна.

— Бөлә лафлар ичин бән ләзым өлдүрейим сени ериндә, карт йаланжы! — баарды бирдән Мидор чыкарып кылыжыны. Капу осаат ама ачылды да гөрүндү Колтун хем Айнә. Араслан-бей колай койдурду четин колуннан Мидорун кылыжыны еринә, йапып нышан капудакылар гитсиннәр. Ама Айнә тез сиврилер бейин йанына.

— Сән калдырдын елини кенди сенселенә! — сарсалады генч византилийи Араслан-бей.

— Насыл сенселә, алдадыжылар? — ийреник шашты Мидор.

— Дийл зоор аннамаа, ани сән дийлсин византили, ани сән огузсун! — инанны деди бей. — Бак, дамга нышан бойнунда — кручежик!

Айнә шашырып ачып-йапты о бүүк хем гөзәл гөзлерни.

— Бош лаф! Бу бүүклүк нышаны, базилеуса инанык нышаны! Хализ византи нышаны!

— Ахмак ушак, насыл алдатмыш оннар сизи, ки измет едәсиниз душмана капалы гөзләрлән!

— Сенин не аннаман олур, карт йабан? Бу — айозлу круча! Ени Рома аскержилернә ен үсек кыйметлик нышаны!

— Бу дийл үсеклик, ама айыплык! Бу кручажыкларлан византи сойжулары дамгаладылар о ушаклары, ани алдылар бир вакыт есир едилмиш топраклардан харач-өдек еринә да, бүүдүп, үреттиләр сизи өлдүрмәә кенди сенселелерниз, йаптылар сизи душман кенди ана йуртлуунуза. . .

— Да бән мискин огузум му, сенин есабынжа?! Ха-хаа! Гүлдүр бени таа пек! Сенин өлүмүн йакында, есапсыз кул!

— Да тә, сән бүүдүн да калдырәрсин кылыч кенди йуртлуунун үстүнә, сән — бу топраан оолу. . . Хем сенин гибилери вар чок. Е аадын нижә?

— Олуерә бән кендими билдирмеерим!

Айнәнин ичи кайнээр, гөзлерни тырмаласын бу инат чожуун, ама. . .

— Гөрерим,— узатты илеридоору бей,— сән гиргин-
сини, фикирлийсин дә, хализ огузсун! Да насыл вар
нижә дүүшәсин о топраа каршы, ани сени дуудурмуш?
Сенин анан-бобан, нәнда са, бу кырларда йашээрлар
да аалээрлар сени... Сән ләзым оласын кенди йуртлу-
унун кахраманы зоор вақытта! Қин чыкарасын онун
душманнарындан, ани сойдулар топраамызы, сакатла-
дылар сизин жаннарынызы, йаптылар сизи йуртлуксуз,
сенселесиз... Бизим куведимиз күчүктү озаман, гелән-
дик бурайы. Шинди ама бурасы бизим йуртлуумуз, биз
ону коруйајез!

— Бу пүсүр топрак дийл benim йуртлуум! Бизим
арамызда — салт жепк! Хепсинизи кыйајез, йок еде-
јез!— Мидор чиркин бакты Араслан-бейә, сора да Ай-
нейә, сапланып сансын генә онун бакыш кескининнән.
Айна серт дөндү аркасыны, сора генә она каршы да,
кини дартты Мидорун кылыжыны кынадан да сыбытты
бир тарафа:

— Ко гитсин бурадан, нижә бир колверилмиш
есир!

— Кызым!— деди бей.

— Боба, о дийл огуз, о византи миннети, пүсүрлу
кручал!

Мидор, шашкынны калып, истеди сансын десин, ама
буламады не, да хызлы брүдү чыкмаа. Капуда бекчи-
ләр ону дургутмадылар, брақтылар гитсин, нәндан гел-
дийди.

* * *

Мидорун аннатмасы Араслан-бейин мусафиржили
ичин хем четинни ичин базилеусун бүтүн фенолыны
ичиндән терсинә калдырды. Кручалларын лагериндә ка-
рышмалык, карезлилик. Изин: бусаат запетмәә бүтүн
бу огузларын кырларны! Бүтүн лагерь аяк калкты,
йолланды чиркин неетлән. Нәндан гечерләр, салт боз-
гунжулук сачэрлар. Базилеус та геридән гидер хем та-
мах топлээр капма маллары, зенгинниклери.

Падишаака ама, ангысы хеп геридән геләрди кен-
дибашына аскерлерин ардындан, кенди свитасыннан
хем тантаналы екипажлан, севинәрди, ани генч аскержи
дөндү лагерә. О неетли гөз коймушту бу гөзәл еркәә,
беенәрди ону, истәрди датсын онун генчлииндән хем
дуйсун еркекли куведини. Йоллээр гејә изметчи кызы
чаарсын Мидору онун шатрасына. Мидор дүшүнмәә
етти, ама тез дә карарлады, ани гитмәрсә, падишаака

бааашмайжэк ону. О биләрди, ани падишаака хем гөзәлди, хем дә ахтлыды...

Шатранын ичери пек йакышыкты, гержикли, паалы килимнәр, парчалар, дөшекләр, гөзәл кокулар йарым-караннын ичини долдурэрлар, сарфош едижи дә ичкиләр, бакышлар, сөзләр, куҗаклар, дуйгулар... Мидор билер византийжесинә арсыз да олмаа. Да дургунмээр падишааканын кызгын арзусунун өнүндә, атылмады. О гежә пек кадифели гелдийди она, сансын нижә араб масалларында... Ама, нечинсә, о огуз бейин кара гөзлү кызы онун өнүндейди хеп...

* * *

Аралсан-бейин женк табуру. Бүүк дүүшлерә хазырланмак гидер. Олежекләр хепси бирәдән, ама верилмейжекләр! Араслан-бей верер изин чыкынмаа байырлар ичинә да орада беклемәә душманы. Сакладылар хайваннары хем башка варлыклары. Карылар, ушаклар, ихтиарлар чекиндиляр таа да дерин байырлар ичинә. Қаланы хепси аскердә. Аскербашы Колтун буйур едер хепсини аскер ишлерни: дүзерләр турлү кавиликләр, дүүш кураннарыны дерин байыр аралыкларын үстлериндә, хализ бир белли аралыын үстүндә, һәндан есаплээр Араслан-бей, ани вар шүпә гечсин византи кручаллары.

Куманнар да ордуларны ерлештирдиләр бу аралыын бир башында.

Арасланын женк табуру кыр ерлериндән гечирилди байырлар ичинә.

Аскердә Сундубай да хепсиннән ооллрыннан.

Еймур да аскердә, таа чок бейин хем Колтунун йанында булунәр. О пек гиргин хазырланәр дүүшмәә йуртлуун душманнарыннан.

Айнә капанмыш бир байыр евжезиндә да буушәр кенди аннанылмаз дуйгуларыннан. О Мидорлан расгелиш бирдән дийштирдийди бүтүнүнә онун олушуну, о дуйәр дийл кызчаз гиби, хем аннайамээр: кинни ми о Мидора, оса север ми? Кимәр керә Еймур гелер ону долашмаа, кечижикләрлән лафа дурмаа, булушмаа севгили көпәннән Качаклан — бир болгар тазысы.

Вақыт пек кушукулу, зоор, йуртлук-ватан хаталыкта, зоор ежелдә, ләзым бүүк инан хем умут. Нейә иннан? Кимә? Нәнда о дайак, ани верер кувет кәр таа чок, некадар ватан севмеси, ани йәпәр бүүлү ишләр? Бу

фикирләр хем аар да дуйгулар басардылар Арасланын үреенә шинди биткисиз. О айык адамды хем иракты инанмактап, ани дийл топрактакы бир кувет-бишей вар насыл куртарсын ежелдән, каршыйды курбан гетир-меклернә гөк аллахына Тәнгри-гөкә. Ама буну хеп таа инат истейдиләр аксакаллар хем о ески таа калмыш шаманнар. Инсанын да арасында лаф гезәрди, ани бей саймээр сенселенин ески адеетлерни.

— Араслан-бей,— данышты баш фикиржи Бекдез,— ләйзм йапмаа адеети, инсан аннайамээр, шаманнар, бейләр дийл разы, үфкели.

Арасланы ен чок езәрди ани бошуна бу хем дә ани курбана ләзымды гетирмәә бей оолуну, онун севгили Еймуруну, зерә өлә инанарды шаманнар. Завалы Еймур, насыл пек истеер о дүүшмәә ватан ичин! Хем дә не генчежик таа!

Ләзым олду бей кайыл олсун — ишләр пек гергийди, инсан ама инанарды буна, кәр Сундубай да, макар ани христианды шансора, ама ени инана таа алышмамышты, нижә гөрүнәрди.

Айнейн бу хабер кестирди хептән, о не севәрди кардашыны. Баарды, чекишти бобасына, Бекдезә, Қолтуна, ама бишей дийштирәмеди.

Еймур ама каблетти бу карарлыы гиргин хем услу. О инанарды, ани бу жан вермек куртаражәк йуртлууну чиркин ежелдән, огузлар енсейжекләр душманы. Сайарды буну боржу гиби.

Курбаны гетирежекләр бүүк алайлан сабаа каршы.

Еймурун битки авшамы. О простолду кызкардашыннан. Коккэр мы о? Йок, хич бирәз бүлә. Жаны ажыйэр мы? Ажыйэр, белли ки. Ажыйэр, ани йашамайжәк бу гөзәл топракта, ажыйэр, ани олмайжәк Айнейлән хем бобасыннан, ани таа генч, билмеди не о кыз үрәә йаклашмасы, бирлешмек дуйгулары... Сабаа каршы боба да, Араслан-бей, бүтүн бир гежә кахыр ездиктән сора гелди прост олмаа оолуннан. Четин үрекли адамды, ама айырылмаа зоорду пек она да. «Не фикирсиз адеет!» — деди о кенди кендисинә, йудуп зооруна бу кенарсыз ажысыны.

Еймур простолду топраклан, онун еркен солуннан, кайбелән йылдызларлан, севгили дә бейгириннән; простолду йашамасыннан.

Ону гийдирдиләр бир узун биәз гөлмеклән, вердиләр ичин кави ички да о йымышады хептән, бишей билмеер кендисини. Адамнар, алып. колларындан гөтүр-

дүләр ону бир айырылмыш узак ерә таа байыр тепесинә, йактылар бир бүүк атеш жевиз далларындан да койдулар ичинә уйумуш бир ушак гиби гозәл хем услу Еймуру. О йанды. Йанды үрекләр дә онун йанында... Ама дин башлары хем каранлык инсан инанэрлар, ани бу курбанын жаны чыкты йукары, Тәнгри-гөкә да о кестирежек каблетсин ми, оса каблетмесин ми ону.

— Тәнгри-гөк биркерә бүлә йапмээр ону, не ләзым инсана!— баарды Айна бобасына бүтүн ичиннән.

Бирдә, конту бир бүүк йаамур, дөктү нижә бүүк күплердән биркач гүн сыраварды. Топрак йымышады, йоллар бозулду, батәр дизәдән.

— Шүкүр, каблетти Тәнгри-гөк бизим курбанымызы!— хеп текарларды аксакаллар хем шаманнар, да оннарын хатыры пек бүүдү.

Зоорду демәә бишей каршы бөлә расгелиштә.

Византилерин аар кручаллары, атлылары, женк арабалары, топлары батып ериндә калажәклар.

Айна чок вакыт кендинә геләмәзди бөлә кахырдан сора да кестирди биткидә, ани о Мидору севмеер, ама кинни она, ани о шинди ачык аннээр дуйгуларны.

— Боба, бән олажам аскержи Еймурун еринә!— деди о четин хич бекләмейрәк бир дә жувап.

Гийип кардашынын рубаларны хем силәхларны о чыкты байыр тепесинә Еймурун атешинә да емин етти онун күлүндә жаныны версин Ватан ичин хем онун ичин кин чыкарсын душмандан.

* * *

Византи кручаллары зоор кымылдээрлар сулу чамур ичиндә, йаамур алтында, качырылып дүшер аар үкләр чукурлара, бейгирләр кручалларлан... Аскер башлары ама хеп хайдээрлар илери инат киннән.

Мидор, бейгириндә атлы, зоор дүшүнмекләрлән буушәр. Ону артык пек сарсалады Араслан-бейин дедиклери, о кызын да бакышлары: үфкә хем сенселә дуйгулары, үфкә хем севда дуйгулары. Насыл оннары сөкмәә? Ама йок, о базилеусун аскержиси, ләзым тутсун кендисини, дүшмесин бош лафларын алтына! О ләзым тамамнасын аскержи боржуну! О кыз да... е, не аз кыз мы вар? Йа, йоколсун хепси онун башындан!

Ама генә дә: йе аслыйса, ани о огуз? Озаман? Нечин дуйгулар ону дартәр өлә? О кыз да сансын йакын

онун үреенä... Бей дä лафетти онуннан бир боба ги-
би... Нереси асыл ажаба йа? Нереси? Бир дä, генä
фикири ачылып, о серт кестирди кенди кендисинä: «Йок!
Беним йуртлуум Византия! Бән дүүшерим базилеус
ичин!» Сора генä йымышайып: «Бән дийлим кабаатлы,
ани бени вермишлär күчүккән...». Да сансын аклысына
да гетирер, нижä бобасы үредärди ону севсин йуртлу-
уну, масал, легенда аннадарды; аклысына гетирди, сан-
сын, Олдан-батырын аадыны... биркач та лаф — «ана»,
«йурта»... «Мытлак, бән йуртлук сатыжысийым! Ара-
слан-бей баашлады бени. Теклиф етти йыкайым ка-
баатымы... Ама йок! Олмаз! Бән кручалым, Иисусун
аскержисийим! Оннар са динсиз, йабан! Женк! Салт
женк! Оннары лäзым йокетmää, ки калмасын бир дä
из, ани аклыма гетирсин бу мискин фикирлери! Бән
византи аскержисийим! Бүтүн куведими койажам, ки
силейим бу йабаннары топраан үзүндән!»

Бутақым дүшүнмеклерни онун, ангыларны йаамурлу
хава, хем дä аар йол бастырарды, кестирди ансыздан
бир атлынын сеси, гетирән изин Татростан, ки о урсун
огузларын үстүнä илердеки байырлар арасында. Мидор
ама деер, ани буну йапмаа олмаз, тузаа вар колай
дүшmää, таа ий долайламайа чыкмаа. Тä гелер кенди
Татрос: жезайа койажэк сатылмак ичин хем коркаклык
ичин, сеслемäрсä! Хайдасын атлы легионуну о байыр
бувазына да окадар!

Мидор гирер легионуннан байырларын дерин арасы-
на. Хакогузларын аскер башы Колтун бракэр гирсин-
нär некадар таа деринä, да сора верер изин, ки хепси,
хем йукардан, хем ашаада чекетсиннär тепелеmää душ-
маны: хер тарафтан кручалларын башына дыгырланэр,
дүшер таш, кесик калын аачлар, демир парчалары, кай-
нак смола; йайжылар да түрлү саклы ерлердән үзлär-
лән ок учурдэрлар оннара каршы йаамур гиби. Кручал-
лар артык бишей йапамээрлар. Чоойу ердä серли ка-
лэрлар, башкалары гери качэрлар. Онезейä оннара кар-
шы чыкэр шинди Колтун. Дүүш кылычларлан хем мыз-
ракларлан. Мидор каршылашэр Колтуннан, дүүшерлär
йа ансамää, йа өлmää! Колтун ама дүшер Мидорун кы-
лыжындан, ангысы, гөрүп, ани ишлär чиркин, колверер
бейгирини качаа. Айнä, есап алып, чыкарэр ордусуну
бир оймак ардындан ону етиштирmää. Огуз аскержиле-
рин узун мызраклары дүшүрерлär Мидору бейгирдән
ерä. Айнä танийэр ону, деер бааласыннар да койсуннар
бейгирä. Енсенмиш кручалы гетирерлär Араслан-бейин

табуруна. Онун омузу йаралы, о кайбедер кендисини. Айнә деер жезаламаа ону, ани калкты йуртлууна каршы. Араслан-бей ама изин верер илачласыннар аскер-жйи, баксыннар.

— Айнә, сән бакажан ону кенди, доорулсун.

— Бән? Душманы мы?

— О бизим бир оол!

* * *

Куртулан кручаллар качан-качан дөнерләр византи лагеринә. Бүүк аскер-башы Татрос, аннайып, ани Мидор өлү, койер онун еринә башка аскер башы да изин верер хазырлансын ени бир сефер байырлар ичинә. Кенди дә севинер, ани базилеусун «севдин» кайбелди, она о кин тутарды бу бетерә.

— Сүтлүйдү таа, бежермеди дүүшмәә,— деди Татрос базилеуса, хаберлейерәк, ани бу дүүшү онун кручаллары кайбеттиляр.

Базилеус ама конушәр кенди шатрасында. Үрәә сә кырык, үфкели, ани женк узанәр, аскер башлары гамсыз, аскержиләр сатылыжы хем коркак. О кендисн ала-жәк гөтүрсун аскерлери да енсесин.

* * *

Байырлар ичиндә, Айнени евжезиндә. Бир одажыкта хаста йатәр Мидор. Онун йарасына илаччы кары койер илач оту, баалээр. Кайет ажыйер, ама генч аскер-жи дайанәр, хализ дә ани бурада Айнә дә; Айнә ама она чиркин бакәр, үфкели, ани бобасы-бей койду баксын бу душман кручалы. Мидорун са үреендә, бу атеш бакышлы кыза севда дуйгулары кызышәрлар гүн гүндән. Йара алышмээр тез. Олду бир хайли о бурада, ама нечин сә жаны гери алатламээр...

Айнә дә йаваш-йаваш башлады олмаа таа йымышак Мидорлан, алышмаа она, таа ахтлы бакмаа ону. Дойурәр ону кечи сүдүннән, гидип авланмаа, гетирер она ав йаанысы, емиш, чичек. Нижә дә олса, генч үрекләр истединни алмаа дарсыйәрлар. Да оннар севдалы дүшерләр бири биринә өлә, ани айыртмайжан! Айнә башлээр инанмаа ону, аннадәр огуз масалы, легенда, огуз адестлерни. Мидора да бу ишләр сансын йакын гелерләр. Бурайы гелер бей, гөрүп аннээр оннарын севдалыны...

Мидор шансора алышты хептән: колай чекер йайы, атэр узун мызраа, кулланэр кылыжы хем калканы. Айна севи́нер, ани Мидор доорулду хем донду кенди йуртууна, олэр онун аскержиси. О да ону пек севди, хазыр олсун онун. . .

Вақыт гидәрди ама. Византиләр шансора хызланмаздылар өлә, нижә олурса. Оннар хазырланардылар бир бүүк дүүшә.

Араслан-бей дә бу вақыды файдалы гечирер: байырлар ичиндә дүзерләр силәх, үредерләр кулланмаа византилердән алынма топлары хем башка да силәхлары, дуздүрерләр түрлү кавиликләр.

Бир керә Айна аннадарды Мидора огузларын ен ий легендаларындан бирисини — Огуз-хан ичин. Мидор сеслеер атеш гөзләрлән да генә аклысына гетирер бобасыны, генә урәә далгаланэр, ани о огуз. . . Ама бирдән дә сансын уйанып бир дерин уйкудан, аклысына гелди, ани о аскержи-кручал, ани о емни! Да фырлады ериндән, капты кылыжы, калдырды ону Аиненин үстүнә. . . ама дургунду, кыйамады өлдүрсүн севим кызы. Айна бишей аннамады, санды, ани о үрекленер Огуз-ханын гиргининдән да севи́нерәк өпер ону, деерр она, ани о хализ огуз аскери, верер она кардашынын, Еймурун, рубаларны, силәхларны да йалварэр гийсин. Мидора пек ислә дурэр огуз донаклары, Айна севи́нер, хептән йукары атлээр, сарылэр Мидора, ойнашэр онуннан, гүлер, шашэр. . .

Илктән Мидора сансын хеп окадарды бу рубалар. Сора ама гиттикчә хеп таа чок башлады азетмемәә, ама дайанды, гөстермеди кендисини: онун жанында өлмемишти о кручал табеетлери.

Бу заман да бурайы гелди бир атлы, гетирип хабер, ани ону чаарэр Араслан-бей.

— Шинди кәр гидерим! — бир дүшүнмексиз деди Мидор да башлады хазырланмаа. Айна гөрүп, ани о сыбыдэр үстүндән огуз тертиплерни, йалварэр гитсин оннарлан, ки бей сеvineжек. Мидор истәмейип кайыл олэр. Айна озаман чыкарэр саклы ердән онун кылыжыны, ани бир керә сыбыттыды онун белиндән, да баалээр генә гүлүмсейрәк. Мидорун жанында ама буушарды ики дүннә, бакышы да, дурушу да ериндә дийлди. Айна гөрәрди буннары, ама ерәмәзди, не олэр онуннан.

Чыкып гиттиләр хепси.

Табура етиштиләр авшамүстү. Бей каршылады ону аскержесинә. Чаарып шатрасына аннадэр, ани вар ха-

бери византилерин хазырланмасы ичин бүүк дүүшә.

— Биз дә хазырыз! Уражэз өлә, ани башка жаннары чекмесин гелмәә устүмүзә!— деди бей бакарак Мидорун доору гөзүнә.

Мидор сеслейип, хеп таа чок айыфланэр жанында, ани дүштү бурайы, ани дийл онун кручалларыннан. Бу фикирләр качышэрлар онун башында да, сансын кеидисини билмейән, чекедер генә сыбытмаа үстүндән огуз силәхларны, гийимнерни... Араслан-бей теклиф едер калсын, дүүшсүн йуртлуу ичин, о са хич ишитмеер... Айна йалварэр кайыл олсун, ани о да онуннан олажэк йанында хер керә, хер ердә... Ама бирдән дә есап алэр, ани Мидорун үзүндә хептән башка душүнмекләр йазылы.

— Етәр, боба! О олмайжэк аскержи биздә! О истамеер!— да бошанды бир ааламаа, ани жанын копажэк.

— Айна, кызым, дур, алатлама!

— Йок, о дийл бизим! О кручал, запедижи, йуртлук сатыжысы! Өлүм она! Ах, насыл бән колвермишим үрема бөлә зихирли йыланы!

Мидор сыбытты үстүндән огуз тертиплерни да ачык гөстерер, ани о дийл кайыл олсун оннарлан, о ләзым дүүшсүн оннара каршы!

— Колверин бени бурадан! Йада өлдүрун!

— Нечин өлдүрелим? Гит, сән боштайсын,— деди бей ажысыннан да верди изин гетирсиннәр она византи тертиплерни хем гийими.

— Боба, өлүм она!— баарэр Айна аалайрак хем жаныны копарарак бакып, нижә бу инат чожук аркасыны дөнүп тә чыкэр да гидер, йоколэр. Она сансын херерси, бүтүн йуртлуун ичи бош калды. Жанында бир ажылы йара ачылды... Сансын ондан копту бишей, дериндән...

* * *

Мидор дөндү византи лагеринә. Бекленмедик хич, о гирер Татросун шатрасына. Бурада конушмак, шамата, йарычыплак генч кыз-карыларлан ойнашмак, севишмәк, ички, имек... Бир дә, есап алып, ани Мидор, бир гөрүнтү гиби, дурэр өннериндә, буннар дели-шаш калэрлар.

— Есапладыныз, ани бән өбүр дуннедейим?! Тә, бән ама дирийим! Кылыжым белимдә! Сиз сә өлүйсүнүз!

Ани чыкажэныз дүүшә о йабаннарлан, сиз бурада, коркак хайырсызлар, йамулэрсыныз бу маскараларлан? Фыйдырын шуннары аскержи бойнуларныздан көпеклэрә да — илери, дүүшә! О йабаннары шинди кәр ләзым кырмаа, сора геч олажэк! Бән ислә билреим, нәнда хем нижә оннары кыстырмаа!

Татрос, кеңдисинә гелип, бир гүлүш копарэр, дейжәи, ани акылдан бозулду, да гүлмәә алэр бу геч хашлак кафайы Мидору, сора да серт баарэр она:

— Сени жуваба чекежез коркаклык ичин хем девлет сатмасы ичин!

Хепси гүлер, генә илерки ишлерә тутунэрлар, сансын бишей дә олмамыш. Мидор, үфкедән хем ажы гүженикликтән, хызланэр Татросун үстүнә кылычлан дүүшә да саплээр ону нижә бир койуну. Бурада карышмалык, баарыш-чырыш, кимиси хызланды Мидорун үстүнә сплэхларлан, ама ичерн гирди тә базилеус да хепси калды ерлериндә. Гөрүп, не олмуш бурада, хем дә Мидору гиргин, кави, базилеус деди:

— Олү бейгир тепмәз! Бана ама ләзым качак бейгирләр! Дири гиргиннәр! Иашасын Бүүк аскер-башы Мидор Везалис! — дейип, базилеус чыкты.

* * *

Араслан-бей пек аннады, ани ишләр артык кескинненди, ани Мидор билер, не ләзым византилерә, ки енсесиннәр. Йалныз куветлериннән зоор олажэк дургутмаа кручаллары. Куманнарын да бблүү бракып гитти Туна ашыры. Ләзым тез йардым аарамаа. Да йолланды Тырновойа, болгар царына, Хасана. Араслан-бей адамнарыннан гиттиләр бир хайли йаклашынжа Тырновонун семтлеринә, гечтиләр бунжа байырлар ичиндән, гүр даалыклардан. Тә бу кәмил касабә! О дурэр ики байырын тепесиндә — Царевец хем Трапезица — сарылы үсек калә дуварларыннан, гениш хем үсек күделәрлән хем чок атыш деликлериннән, мазгалларлан. Тә еникуну чыкэрлар Царевец байырын үстүнә бир ески таш йолдан, калмыш ани, бежим, таа ески римлилердән, да етишерләр касабанын дуварына. Калә капулары аар хем капалы. Йол са битер таа байыр тепесиндә, нәнда үсек дурэр кәмил цар серайы! Араслан бакты ашаа, онүнә — бүтүн Тырново нижә аужунда: Янтра дересинин үстүндә сансын асылы бир күлә, ангысында бир заман капалы дурдуйду есирли дүшән византи кручалларын башы

Болдуин; евләр ерлешик каршыдакы йамачларда хем ашаада, дерә бойларында ама — зенгиннерин евлери, девлет йапылары, хем дә биз-биз клиселәр. . .

Бир хаберлик адеетиндән сора калә капулары аар ачылдылар герийәдәк. Бу мусафирлери гечирдиләр касабачиндән бекчи атлылары таа серайадан. Араслан-бей пек беенди касабанын ичиндеки гозеллини. Кабул етмекләр гозәл, достчасына хем дә үсекли, нижә дүшер бир бейн икрамнамаа.

— Шанлы цар Хасан! Сайма душманлык еринә, ани бизим огуз ордуларын ичиндән булунду таа кими бозуклар да үшүмшләр сизин күйлернизә да бозгунжук йапмышлар. Афет, хазырым өдейим кайыблары, биразыны гери чевирттим таа озаман! — иилип деди Араслан-бей.

— Ий комшулук бизә дә таа файдалы, некадар киник! Арамызда фена йок бишей, Араслан-бей, салт услулук хем ийлик! — деди йалпак цар да буйурду икрамнардан алсыннар мусафирләр.

Бу ики комшу девлет башы аннаштылар, ани бир атлы аскер гележек йардыма огузлара болгарлардан, хем дә ани Хасан цар теклиф едежек волох войводуна Дан-Водайя, ки о да йардым йолласын.

Ислә каблетти бейн болгар цары, ий өрүдү иши, разы оларак дүшүнәрди Араслан-бей гери доору йолда атлы бейгириндә, йанындакыларна бакарак дийл белли бакышлан. Бүүк фикирләр, зоор давалар ону тутардылар пек сыкыдан. Ама бу Хасан цар она гелди, ани түрк сенселеси ләзым олсун, беки ески булгар түрклериндән, Аспарух-ханын, Тарвела-ханын бир дамарындан. . .

* * *

Базилеус быктыйды дурмаа да беклемәә, незаман енсенежек бу мискин огузлар, да хеп сыкыштырарды Мидору узатмасын иши. Мидор са биләрди, ани Араслан-бейин үстүнә чыкмаа «илинжә» — аслы наафилә. Ләзым дериндән хазырланмаа.

— Озаман, бән дөнүнжә Константинополидән дүшү чекетмейин. Бән кендим башлайжам бу енсемекли дүшү! Шинди селжүклерә каршы ләзым гидейим, дур-гудайым, ки Ени Рома дурсун өмүрүнә!

Айна̄ аар калмышты, ама буну саклээр хепсиндән, истәмеер олсун ушаа о душман Мидордан. Ама север ону шинди таа да пек, да бу ажыдәр жанын дибинәдән. Мидор аннайамээр, не йапэр! Насыл өлә вар нижә олсун? Айнейә пек зоор. Дурэр о евжездә, гезер кахырлы, ани күчүү ләзым олсун, билмеер, нижә куртулсун ондан...

Бир дә, гелди вакыт. Ушажаа бабулук етти бир кары измечилердән. Чожук! Айна̄ генч ана олду истәр-истемәз. Йавружуу ама север. Мидора бензеер... Ама чыксын бу аад онун башындан, о душман олду!

Аннайып ушак ичин, Араслан-бей севиңди. Аннайып буну, девлет адамнары дүрдүләр кендилерни: «Бу душман йаврусуну ләзым йабаны-көпекләрә атма!»

Бей кайыл олмады: «Кө бүүсүн. О огуз олажәк. Хем византи кручалларна бүүк киң тутажәк, зерә билежәк, насыл бозду оннар онун бобасынын ежелини!»

Араслан-бей болгар царындан гелдижәнән, Тырноволу митрополит башлады хеп таа сук йолламаа огузларын арасына кенди миссионерлерни, ки инандырсыннар буннара, ани ләзым ваатиз олсуннар, бир клисейә дува етмәә башласыннар. Салт озаман аллаа йардым едежәк оннара куртулсуннар душманнардан. Ама византи попарлары сесләмесиннәр, оннар душмана измет едерләр. Христиан олурсалар, озаман клисә дә оннара йардым едежәк, корунтуяа аләжәк.

Ама ең үсек санлы попарыны митрополит йоллады Араслан-бейни йаңына, ки инандырсын она, ани илкин ләзым ваатизлетмәә аскерлери. Башка түрлү, насыл оннар дуражәклар каршы византи христиан аскерлернә?

Араслан-бей топлээр девлет адамнарны фикирлешмәә. Чыкэр, ани хепсн кайыл каблетмәә бу дини, ки олсуннармыш сырада дүншейлән.

— Сиз ама санэрсыныз, ани дува етмәә о файдалы иш ми? Аз умудум. Хем дә ангы дин таа ийдир? Оннар вар чок, да херкези кенди динини метедер, — кайыл олмайарак деди бей. Кенди кендисинә ама дүшүперәк, есап кестирди, ки хеп окадар ләзым олажәк кайыл олсун, зерә башка девлетләрлән таа колай олур баалантылык тутмаа, хем византиләр дә башка түрлү, беким, бакырлар оннара. Башка тарафтан да, бу иш файдалы олур онун огузларнын таа уйгун кендилерни кулланмаклары ичин, кнатчылыы хем чекедирләр каврамаа,

башка культуралы ишлери дә... Кестирди: аскерлери ваатизлейжек илкин.

Ваатизлик ери айырылды: бир бүүк хем гениш алчаан ичиндә, дерә бойунда. Аскерләр топлу. Бунжа попаз, кара жүбеләрлән гийимни, кручалар еллериндә, ваатизлик дуваларны башлээрлар, бу аскерлери христианнаа чевирежекләр! Олажэк бүүк бир история акты: хакогузлар христианныы та кабул едежекләр!

Ачан чекеттиләр попазлар сысмалыын ичиндә батал сесләрлән о үсек-үсек дувалары, кандиллердән дә койу түтүн калдырмаа, бу кушку инсанын хептән далгаланды жаннары, дерилери титсиленди, сачлары терс калкты — окадарадан бүүлу гелди хем алышмадык оннара бу ени адеетләр!

Тә попазлар айозлээрлар деренин суйуну да олажэк хализ ваатизлик. Хепсинә баардылар диз чөксүннәр! Корку хем титсиленмек таа да нек бүүдү, чоойу башлады баарып та качмаа, ани оннар истәмеерләр башка динә гечмәә — гөзләр буүлмүшләр, сансын кесерләр оннары. Аскер башлары етиштирип чевирерләр оннары зорлан, ваатизләә гетирерләр. Гөклерә чыкарды карышык дувалар хем баармаклар, ааламаклар. Бу сеслерә карышәр карыларын да сеслери, ани гелмиштиләр коркуйлан да йума-йумак дурэрлар бир тарафта, паралээрлар кендилерни кожалары ичин, ооллары ичин.

Башкалары ама кендилери сокулэрлар, бир коркусуз.

Тунук булутлу гөклерин алтында оларды бир аннадылмайан сийир!

Бирдә, хепси сис олду, шаш ериндә калдылар: дерә бойунжак, йалынайак, биз узун гөлмеклән гийимни, сачлары сөкүк омузларна, ушажык кужаанда, йаклашәр бир генч, умутсуз кары. О өлә хызлы геләрди хем фасыл, ани чоойу генә качмаа хызландылар баарарак коркудан, кәр попазлар да титсинерләр, санарак, ани бу бир «Панайнә инмеси» гөктән... Йаклаштынан ама танынды, ани бу бейли кызы Айнә да хепсини башка бир дуйгу капты. Етишип, Айнә гирер ушаклан су ичинә, да йалабык бакышларынан йалварәр ваатиз етсиннәр оннары да. Девлет адамнары кудурдулар, баарэрлар, ани дүшмеер, о душман, динсизли! Попазлар да истәмеерләр ваатиз етмәә, атылэрлар, ки писләмесиннәр суйу... Айнә ажылы умутсузлуктан билмеер һәпсын, йашлан йалварәр.

Четин үрекли Араслан-бей аләр озаман ушаа ку-

жаана да йаклашып бир попаза, алэр елиндән о алтын кручейи хем пүскүлү, серпер ушаа айозлу суйлан, йапэр ставрозуну.

— Ушак христиан артык! Аады да олсун... христианжа — Васил!

Кимсей каршы бишей деәмеди. Попазлар серпин ваатиз еттиләр хепсини, ени аадлар койдулар таа чоойуна, болгар аадлары, ама ким истәмеди, ола калдылар ески аадларлан.

Ени аадлар түрлү-түрлү, бири бириндән таа фасыл гелерләр бу ени христианина: Кирил, Борис, Петер, Тодор, Любен, Герги, Христо, Димитр, Добре, Нико, Мирчу, Костадин, Йордан, Кирчу, Стуян...

Биткидә попазлар хем оннарын клисә йардымжылары чалдылар гөзәл гимналар, сора да Митрополит чыкты насаатлан:

— Шиндәнсора хепсиниз сиз христиансыныз, Божинин инаныжылары! Шинди кручаллар дүшмеер сизинән дүүшсүннәр, оннар сизиниән кардаш Христозун аадында, гүнаа олур оннара. Божидә буну бракмаз!

Хепси сеследи сусулу, инаныклы. Салт Араслан-бей дүшүнәрди, незаман хем нередән уражэк о «Исус кардашлары» оннарын үстүнә.

Бу заман да бир атлы гетирер она хабер, ани византи аскерлери илерлеерләр Девлет-Кырына доору, хем дә, ани йардым гелмиш болгарлардан хем волохлардан.

— Белли, Девлет Кырында каршы едежез душманы, орда да дүүшү оннара вережез!

* * *

Девлет Кыры. Ики аскер дурэр каршы каршыа үч ок атымы кадар йакын. Хепси хазыр буүк жеңгә, бүүк дүүшә. Хава ачык, гүнешли, сансын хич истәмеер өлүмнүк, ама йок һапсын, о ләзым олсун мытлак бүүн! Пек хазыр зерә хепси!

Араслан-бей сыралээр адеетчә аскерлерни, пайлаштырэр битки керә, ким не жеңк изметини гөтүрежек. Айна дә аскер бөлүүннән хазыр кин чыкарсын душмандан, йа өлүм булсун йуртлуу ичин!

Мидор да кушкулу, кендиндә дийл, умуду кырык. Базилеус кенди дөмеди, ама изин йоллады битирсиннәр бурада жеңги таа тез. «Таа тез!» Колай демәй...

Ама кручал кини чок, о дүүшежек енсейинжә, тепелей-инжә хепсини!

Айнә дайанамээр. Истеер бейдән ону койсун, ки гө-түрсүн огуз аскерини Мидора каршы. Боба гөрер, ани кызы йанык үреклән, ама хеп таа север, север пек о чожуу.

— Кызым, сән ону северсин, һаны хызланэрсин?

— Йок, севмеерим! О душман!

— Бракамам, кызым, буну йапасын!

Айнә чекилер гери гүженик хем үфкели. Беклеер дүүш чекетсин. Да та Араслан-бей чыкып илери баарэр:

— Чыксын, ким гиргинсә, айры дүүшә, бир бирә!

— Сизи, йабаннары, тепелемәә дейни биздә хепси гиргин!— баарды Мидор да чыкыверди гүмушлү бей-гириндә атлы орталаа.

Етиштирәмеди Араслан-бей чевирин бейгирини йол-лансын, иижә лүзгәр гиби Айнә атлы кара бейгириндә чыкты мейдана, да бирдән дүүшмәә дә тутунду Мидора каршы. Хепси кала-калды, бакэрлар. Айнә дүүшер гир-гин, чемрек, чекишер Мидора турлү лафларлан, үфкедән хем ажыдан аалээр, баарэр она өлдүрсүн ону, зерә о өлдүрежек! Мидор да семели калмышты Айненин чыкы-шындан өлә ансыздан, бак хич бекләмеди о бөлә бир дөнемеч. Нәпсын? О салт корунэр, сакынэр йаралама-сын Айнени. Бир дә, дуйэр, ани гүүсү тутушэр, башы дөнер: Айнә сапламышты ону мызраклан дерин хем ансыздан. Мидор дүштү бейгирдән, серилди ерә. Айнә дә тез илди бейгирдән, ажыдан билмеер нәпсын, иста-меер өлсүн Мидор. Да бир нышанда онун бейгири диз чөкер да о калдырэр Мидорун жансыз тенини бейгирә да чыкарэр ону дүүш кырындан дышары.

Араслан-бей хызландырды аскерини кручалларын үстүнә, гидер бүүк дүүш. Византиләр шашырык хем сыкыштырылы огузларын илин ордуларын урмакларындан качан-качан өлэрлар, аскер башлары куртарэрлар кенди дерилерини, ама огуз, болгар хем волох аскерлери бу кручаллары, иижә йабанылары бу услу чобаннарын кырларындан, коулайып, куртарэрлар зееetlenмиш топраа. «Карбонум Терра» олмаээр оннарын...

Огуз аскерлери чекилерләр кенди табурларна.

... Девлет Кыры калды бош... Салт Айнә йалныз, гөммүш Мидору ана топраанда, калкып аякча дерин үрек ажысыннан дсер йаваш:

— Прост ет ону, ана топраам...

КАЙКАУЗ ИЗЕДДИН

Бир дā селжүк бөлүү Күчүк Азиядан гелди хак-огузларын үстүнā куветлāн... Султанлык дүздү. (Пазыжыоглу Али. Огузнаме, 1424).

Чок вакыт анылдыды о Девлет Кырындакы дүүш хем Араслан-бей, ачан түрлү гиргин сенселелār, бир олуп хакогузларын долайында, енесийдилār олā фена хем кави капыжы душманы, нижāлди византи кручаллары. Мидорун мезары шинди дā дурарды о ердā, нāнда гомдүйдү ону йанык жаны Айнā... .

Араслан-бей олду-гечинди ихтиарлыктан, бракып изин, ки бей айырылсын онун кызы-евлады Васил, нижā стишежек йашлары, ама озаманадан Айнā бейлик етсин.

Бирдāнбирā хепси кайыл олдулар.

Айнā, елинā алып куведи, дайанарды бобасынын инан адамнарна, бейлик адамнарна, ангылары ону сайардылар да йардым едāрдилār. Хакына, о зоор чекмек-лердāн, ани гечирдийди, Айнā олдуиду некчā серт, четин. Кимār керā артык фена да оларды. Ама йуртлуун душманнарна пек дүрүктү.

Византилār шиндилек илишмāздилār, бак кендилерин ишлери зоорду — Күчүк Азияда селжүк султаны Алаедин Кейкубад I-жи хеп таа сык хызланарды ордуларынын Византиянын орадакы ерлеринā, каплайып парча парча ардына, хеп урадарды ону бу йарыададан. Бурада да калкынарды каршы болгарлар. Империянын кенди ичиндā дā ишлār пек гергийди: инсан кайнашарды зоорбалаа хем феодалларын езгинининā каршы. Хепси бу ишлār верāрди колай, ки Айнā дүзгүнтүлесин бейлик куведини, аскерлерни зейделетсин хем үреттирсин болгар аскержилернā; христианны кавилетсин, клисā йантырсын түрлү йабанжы усталара; хайванжылыы, топракчылыы хем алыш-веришлин илерлетсин... . Ама кими тамах хем айкыры-каршыжы бейлерин дā оннернā лāзымды чыксын, хализ о тамах Қыржан-бейин, ки соймасыннар окадарадан девлети хем она душманнык етмесиннār. Бөлелери ама озаман чекедāрдилār карез коймаа чорбажыйкайа, лаф колвермāй, ани «нечин он-нара бир дини бей олсунмуш?», ани оолу да онун ви-

зантн каныймыш, дийлмиш ләзым бей олсун!» Кимисини о чиркин жезаларды, йокедәрди бөлә ишләр ичин. Онун тарафыны ама тутарды таа чоойу, хализ баш-фикиржи Бекдези хем аскер-башлары. Ама генә дә, Айнә куш-кулуйду. О пек алатларды гөрсүн оолуну Васили бей — кави бей, да битсин хепси кавгалар, бош лафлар! Бу фикирлердән, бу дуйгуларлан кызарып-ачыларды бир чичек гиби да оларды артык гөзәл, макар ани дийлди генч шансора!

Василин каларды таа ики йылы бей айырылмасына-дан. Шинди о булунарды болгар царын йанында — Айнә вермишти ону үренсин кватлары, девлет ишлерни хем женклик усталыны. Курумну, балабан олдууду бир олан, гөзәл хем, бензәрди таа чок Айнәйә, ама Мидора да бензәрди кашларындан хем ченесиндән. Болгар принцесаларын бириси, аады Цветана, хеп бакарды Василә, севда она дуйарды. Васил дә она... Айнә сә кайыл хич дийл: евленмек вар насыл бозсун оннарын бейлик ишлерни. Да хич бекләмейин тамамнасын оолу йашлар-ны, алды ону ордан да верди изин ки бей айырмаклар-лары олсун.

* * *

Девлет Кыры долу инсан. Хер тарафтан гелди хепси, хазыр бей айырмаа. Лаф, баарышмалык — уулдээр бү-түн о кыр! Бурада Сундубай сенселелери дә: илк Сундубайын оолун оолу шинди Николчу хем бунун ики деликанчојуклары Танас хем Ради, хем хепси хысым-нары еркек тарафындан — кыркын үстүнә киши, атлы уфак, ама хызлы-кескин бейгирлериндә дурэрлар топ-лунтулуун орталыында.

— Ишидерим, кими бейләр каршыймышлар раамет-ли Араслан-бейин изиннә,— деди комшусуна сиври бир сеслән хергележи Николчу Сундубай, шансора о да йашта адам, сураты, еллерни йанык гүн сыжаандан хем хайван гүтмеси лүзгериндән.

— Душманнар! — сыкы деди оолу Танас.

— Васили айыражәз! — баарды таа да сиври сеслән Николчу Сундубай.

— Василни! Василни! — баарды топланмышлар. — О бей олсун! Араслан-бейни хатырынаа!

— Олмаз! — баарды биркачы башка бир бөлүктән. — О душман каныдыр!

Да бурада башлады бир шамата, баарыш, кавга о

каршыжыларын үстүнә, ани паралайжәклар бири бирини.

— Иа кестирин шаматайы!— дургутту оннары батал сеслән баш-аскербашы Деве.— Васил олсун бей! Калдырын кылычлары, да окадар!

Бүтүн Девлет Кыры йалабыды гүнешә каршы калдырылмыш кылычлардан.

— Бей айырылды Васил, да окадар!— генә гүмбүрдеди сесиннән Деве.

Айнә тез баалады Васлин белинә рааметли Араслан-бейин кылыжыны — бейлик нышаны да таа шинди бир аз усланды. Иашлар, долу гөзлериндә, бу гөзәл карыйы йапардылар таа да четин, севинмелин онун — бүүк үрек иллийди, ама бүүк карезди дә душманнарна. О бурада шинди хич тә дурмады, гечти хызлы ичйанына. Кыр са уулдээр хеп баармактан ени бейин хатырына. Салт бир тарафта есап алынды, нижә биркач бей атлыларыннан бракерлар бу кыры да йолланэрлар кинни умутларлан башка уурлара.

— Деве, оннары гери чевирмәә ләзым, жувап версиннәр шинди!— айыфланарак данышты генч Васил бей.

— Йок бишей,— усландырды ихтиар Бекдези,— шакаллары херердә танийырлар — оннар кокэрлар...

* * *

Бейлик Серай-калеси. Топлу девлет адамнары, изметчилери — Васил-бей ишлери сыралээр. О хепсиндән генч, ама билер тутмаа кендисини, данышмаа да.

— Бизим бейлимиз, шанлы Сизләр, күчүк, ама инсаны гиргин, ерлери дә зенгин. Зеедә дә бизә кимсайдән ләзым дийл. Ама биз дә башкаларны үстүмүзә колвемейжез да илеридоору да сербестлинимизи коруйа-жэз, дост комшуларлан бирлешежез, алыш-веришлин тутажэз. Ама бизим кыржыларын кими бөлүкклери хеп үүшүн зарар таа йапэрлар комшулара. Буннары кестирмәә ләзым! Кенди зааметимизлән йашайлым, дийл аалемин сыртындан! Душманымыз да хеп о — византи кручаллары.

— Ләзым, бежим, бирлешелим византилерин душманнарыннан да барабар езелим, усландыралым, ки башка сокулмасыннар?— деди бир аскер бейи.

— Йок, сакыналым бундан! Оннар башка диндә, мүсүлмән, селжүк оннар,— кайыл олмады Васил-бей.—

Бана болгар кнатчылары чок ишлери аннаттылар. Бу селжукләр бизим огузлардан айырылмышлар чоктан, икнүз йыл гери, да урушмушлар мўсўлман арабларлан хем фарсизләрлән. Шинди оннар буйаны савашэрлар чыкмаа, бу топракларда да ер капламаа. Ко оннар тутсуннар Византиейи чатыда баалы!

— Фикирли лафын, Васил-бей,— тутту онун тарафыны Бекдези.— Хепсиндән кави ама шинди дуннедә монголлар, татарлар. Берке-хан, Батыйын ардына гелип. бунжа ер таа каплады, Ателкуза, ашаа дениз бойларна да акышэрлар, бизә йакын. . . оннарлан ләзым аннашалаым биртүрлү.

— Болгар цары, Константин Хасан, өдсөр оннара верги. Қыпайым, узак, та пек өлә сымээрлар дайма; бизә дә шиндилек етишмеерләр. Ама салт денесиннәр, дүүшејез, колвермейјез чийнесиннәр!— серт деди Васил да калкып айкача калды.

— «Алтын Ордуылан» биз куведимизи койамайјез, бей,— йаваш деди Бекдези.

— Ама о каршыжы бейлери наафилә колвердик биз озаман,— деди Деве, да кожа гүүдеси сансын бирдән долду үфкейлән.— Көпек гиби византи йатаандан, олмалы, кезлеерләр.

— Кручаллар икисини сапламышлар таа гечәркән оннара, үчүнү ама базилеус тутармыш капалы,— аннатты Васил.

— Бән дедийдим йа,— есап алды ихтиар Бекдези.— Ама да вар нейә дүшүнмәә дә; ачан о ширет базилеуса ләзым олајэк, колверејек бу качкыннары үстүмүзә, нијә көпеклери синјирдән.

— Колверејек, хақына,— кайыл олду Васил-бей.

— Коллайјез, беклейјез!— узатты Деве.

* * *

Сундубай Николчунун айлесн чоклук — оналты жан, ама буўк шансора салт беши: Танас хем Ради, сора Узена, ондан да брәз күчүкләр — Зинчи хем Дончи. Каланы гиттикчә таа күчүк, еи күчүү дә мемедә бир чојужак-бонјужак. Танасы хем Радийи боба хазырларды Васил-бейин аскеринә изметчи. Оннар хер гүн сынашэрлар мызраа кулланмаа, йайы окларлан, кылыжы, кементи. Бир болгар попазында кнат үренерләр, ама май бишей аннаямээрлар онун дилиндә; бейгир

хергелелерни гүдерләр ама чок таа уйгун, атлыжылымы хем пек бежерикли кулланэрлар.

Узена койуннары гүдер, кузулары бакэр, йуртада хем топрак евжездә ишлери йапэр анасыннан барабар. Башчасында да гүл чичеклери башладылар пейдаланмаа... Күчүктән Узена пек гөзәлли, она хепси майылды, ама гиттикчә хеп таа гөзәл олэр.

Зинчи хем Дончи дийлдиләр гөзәл, ама хеп ишчи, сабайландан авшамадан башчаларда ишлеерләр, түрлү ешилликләр бүүдерләр имелик ичин.

Николчу кенди таа чок хайванжы, ама топрак та ишлеер бирәз. Ачан ләзым олэр, хепсини ичердән чыкарэр кыра.

Некадар да чок ишләрди ама бүтүн айлеси, маасул аз чыкарарды, хайваннар дүшәрди, кураклардан берекетләр олмаздылар. Бейлерә ама вергилери хепсини таманнамаа ләзымды, кендилернә май бишей калмазды, йашамаа зорду, геләрди сыра уушмек тә йапмаа, кәр византилерин дә үстүнә, шуну-буну капмаа — «е аач өлмәә таа ий ми?». Аклыларна гетирәрдиләр Араслан-бейи; о да бракмазды уушмеклери, шинди Васил-бей дә. Ама рааметли бей фикирлийд, инсандан верги аларды салт некадар ләзымды девлетини зорларына, бейлери бракмазды инсаны сойсуннар чыплаадан. Айненин сә вакыдында бозулдуиду сыралыклар, бейтәр ону сесләмедиләр. Шинди Васил-бейдә умут, о сансын дәдусуна, Араслан-бейә, бензейжек. Баакалым, не гөстережек о.

* * *

Византи Латин империясы гиттикчә чытырдарды дикшилериндән, нижә вар бир лаф.

1261-жи йылды. Илкйазын Никея провинциясынын падишаасы Михаил Палеолог калкты кручаллара каршы, дүшүрдү оннары да койду генә Византия империясыны, кенди дә олду императ-падишаа—Михаил VIII-жи Палеолог. Латин империясы дүштү. Комшу халклар да илин солудулар, ани куртулэрлар бөлә душмандан.

Михаил Палеолог чекиләрди бир ески хем кави династиядан, тамах, пек ширет хем дә хайын бир миннетти — алып-сатыр кими дә олса хич бир кахырсыз, ама салт шалвирликләи!

Михаил VIII-жи Палеолог йоллады хабер, нижә дүшәрди, хепсинә падишаалыклара, ани достлук хем ий комшулук истеер тутмаа, дипломатлары хем дә башка

миссиялары дийштирди бирәдән. Унутмады, ширет, Васил-бейи дә, йоллады хабер, йоллады миссиясыны. Бутакым о сансын дүздүйдү ишлерни хепсиннән. Ама падишаалыын ичиндә не оларды? Е, ичиндә дә йапты шу-ну-буну, өлә илин ениликләр да ауртту инсаны.

Ерлештирдийнән уздә булуна ишлери меркезиндә хем бүтүн дә империяда, хем дә башка падишаалыклардан да, Михаил VIII-жи Палеолог тутунду хализ планарны кестирмәә: «болгарларын иши зоор, оннар дийл бирлик да о пайедежек оннары да кулланажэк, өдейжекләр верги она, некадар о истейжек; селжүкклери дә ләзым бири биринә хызландырмаа да йуфкалатмаа; пойраз тарафындакы хакогузлары, ләзым капатмаа башка түрлү: орада бейлик йуфка тутәр кендини о «быйыксыз» чожуклан, не о бей ми?—койажэк орайы кенди адамыны, ама хеп түрк сенселесиндән, ки дургутсун татарларын гелмелерни, хем вар кими дә коймаа — селжүккләр азетмеерләр татарлардан!»

Бу битки фикирләр гетирдиләр онун аклысына, ани бир калә күлесиндә вар капалы үч огуз качкыны, калмышлар таа кручал базилеусундан, хем дә ани бу «көпеклердән» она файда вар насыл олсун.

— Гетирилсин бана тез бурайы о качкын огуз бейлери!— изин верди падишаа.

Тездә онун өнүнә итирдиләр о кинжи бейлери, ангылары чокча дурмуштулар капалы да умуду кайбетмиш тиләр шансора хептән.

— Кайбетмә бизи, Ысек падишаа! Сән пек куветлийсин, сана илир курт-куш да бу дуннедә!— бүкүлүп хем меклейиш ердә тутнук сеслән деди бейлерин таа арсызы Кыржан.

— Сизә ләзым башка бей, өлә йә?— шалвир сырытты Палеолог.

— Сенин билгичли доорулуун, падишаа!— мизледи бейләр умутланарак.

— Ама хептән башка! Иабанжы, хысымсыз хем достсуз о топракта! Сизинкилерә инан йок! Кендиниз гөр-дүнүз!

— Падишаа, ама...— шашкын савашты демәә Кыржан.

— Бөлә дедим!— кестирди падишаа.— Сиз ама вар колай ий халда каласыңыз, еер варса бааре бирәр черкердек о кабақларнызда!

— Оо, кайылыз, Ысек падишаа! Не ләзым йапмаа йа?

— Қарыштырмамаа, ама йардым етмää беним адамыма. Зоорлан койажээ ону бей!

— Биз онуннан бир олажээ, падишаа, тә емин!— аклынжа дүшүнәрәк башка хептән, деди Қыржан да дийди аннысыннан таа ерә иилерәк.

— Ачан ләзым олажәк, чааражам! Шинди айытланын!

Изметчиләр чыкарды оннары шинди башка капурлардан, артык таа бошта ерә, дийл зындана.

* * *

Васил-бей пек севәрди анасыны, Айнә-хатуну, онун ичин дә хализ, ани биләрди чектиклерни, онун йанык севдалыыны хем не олдукларны онун бобасыннан Мидорлан; биләрди онун гиргинниини хем йуртлук севмелиини. Некадар о чалышты, савашты онун ичин!

Византилерә ама ажы бир кин тутарды бобасы ичин.

— Анам, беним бобам ама хализ огузду му?

— Огузду, оолум, хализ-хализинә. Чок ушак алмыштылар византиләр верги бизим инсандан да бутакым бозмуштулар оннарын жаннарны, йапмыштылар оннары душман кенди йуртлууна...

— Нечин сән ону йок еттин, нечин?

— Ләзым олду. О кает дөнәмеди бизә, йапты бүүк зарар йуртлуумуза.

— Сән ама севәрдин ону?

— Да, хем шинди дә северим, унудамээрим...

— Гөрмедим ону, билмеерим баре нижейди... Гиргинмиш пек деерсин? Бән дә пек истеерим онун гиби олайым! Ох, византиләр чиркин өдейжәкләр бобам ичин!

— Сән топла аскер, кавилет оннары, Палеологлан дүүшмää зоор олажәк, о шалвир пек.

— Костадин Хасан йардым едежәк, анам, хем дә... санки хеп тә бирлешсәк биз селжүкләрлән, да кестирелим Палеологун тамахлыыны хептәнә?

— Бән билсәм, Васил! Зоор билмää чоктанкы сенселейи, некадар йакындыр о сана. Вар нижә чыксын таа узак йабанжыдан да.

Бөлә лафедерәк хем фикирлешерәк оннар, ичйанна гирип-илди бир изметчи хаберлейрәк:

— Ёсек бей, бир адам оолларыннан йалварәр кабледәсиниз.

— Гирсиннәр! Анам, дур бакалым, не ишлән гелмиш бу ерифләр.

Изметчи колверди гирсиннәр: Сундубай Николчуйу хем оолларны Танасы хем Ради, хепси тертипли аскер-жә, шинди йолла жнегә!

— Васил-бей,— данышты боба,— ики оолум аскерә хазыр, гетирдим сана измет етсиннәр. Беним бобам да, рааметли, дедәм дә измететтиләр инаннан гиргин дүүштүләр душманнарлан.

— Чок саа оласын! Аадын нижә?

— Сундубайларыз биз, Николчу, Сундубай Орманын, ваатизли ани, оолуйум. Бобам измет еттийдни ихтиар бейә Араслан-бейә да хелал метедәрди гиргиннини онун.

— Е оолларын адлары недир?

— Беним Танас!

— Беним дә Ради!

— Чок ий, ани кендиниз аскерә гелерсиниз! Шинди чок гелерләр, хер гүн. Бөлә олажэк колай кувет дүзмәә да душманнара каршы дурмаа!

— О хырсыз византилерә!— үфекейлән деди Ради.

— Чок ий, чојуклар! Ким дә гелсә үстүмүзә! Ама шинди Танас калажэк каледә измет етмәә, Ради дә дөнсүн евә да хазырда олсун.

Аскержиләр чыктылар. Васил-бей сансын чок таа куветли хем умутлу дуйду кендисини.

— Қәмил үретмиш аскержилери дедәм Араслан-бей, йуртлуумуз ичин хазыр олмаа!

— О огузду...— йаваш деди Айнә, сансын аклысына гетирерәк о заманнары.

* * *

Күчүк Азиядакы селжүк түрклери хеп таа чок парчалардылар евелки бүүк хем кави Селжүк Девлетини. Бурада олдуиду бир кендибашына султаналык, Конийе Султанлы (Конийе — ески Иконикум касабасы), ангысынын башында булунарды султан. Да XIII-жү асирин башлантысынадан бу султанлык бүүдүйдү, чок илерлендийди хер тарафтан. Ама монголларын гелмеси хем Гийәеддин султанын чиркин енсенилмеси 1243-тә йуфкалатты Конийе султанлыны да, о да башлады пайолунмаа бөлмеләрә, ангыларна деәрдиләр «уч», хем хер бирини варды кенди султаны — ирмидән зеедә күчүк бей-

лик. Хеп бу XIII-жу асирин ирминжи йылларында Кониине султаны Алаеддин Кейкубад вермишти Сөгүт бейлиини Ертогрула, ангысы гелмишти кайы огузларыннан хеп Ортакы Азиядан. Ертогрулун ужу-бейлини булунарды Византиейлән йаннашык да узажыкты монголларын улусундан (Тебриздән), да варды колайлыгы бүүлсүн, кавилешсин. Селжүк бейликлерин араларында бирлик йокту, дүүшәрдиләр бири бириннән, башларында да булунарды түрлү ерифләр, кенди ийлиинә баканнар, ангылары монголлага каршы дурамаздаылар да верги өдәрдиләр чок, алып инсандан чок түрлү харчлар.

Хепсини бу ишлери ислә үренәрди да биләрди византи падишаасы Палеолог, да савашарды чекмәә кенди файдасына: дүзәрди түрлү каврашмаклар, бей дүшүртмеклери.

О күчүк бейликлерин араларында булунарды Изеддин Қайкаузун да бейлини. Она да йардым етмишти Михаил Палеолог дүшүрсүн бейликтән кенди кардашыны да капласын онун ерини. Нееди онун пек йакынды.

Изеддин Қайкауз гөзәл хем йарымны бир адамды, дири хем йашайышчы, хализ еркекти. Башында сачларна салт шинди башламышты краа дүшмәә, кыса кыркыктылар; быйык ташыйарды, ама сураты хер керә трашты. О хализ ани гөзәлди! Гөзәл карылага суук жанны дийлди, кәр арсызды, ама биләрди нижә кулланмаа кендисини оннарлан, севдалы назламаа, бүүлемәә, истеднини алмаа. . . Сейрек ханум дайанарды онун өнүндә. Башка тарафтан, четин фикирлийди, зенгиннәә хем куведә тамахты, хем пек кыйакты, гиргинди артык, хем онун гиргинниин бензәрди таа тез башыбозуклууна.

Шинди о бейди, бейлиин ишлери гидәрди өлә ортажа. Онун ама зооруйду — йашасын шенни, севдалы хем куветли. Онун бейлик-Серайында конушмаклар битмәзди. Пек чалышарды, ки кәмил хареми олсун — ен гөзелләр, түрлү сенселә! — хеп севәрди о изин вермәә иннаны изметчисинә Кара-Харапа. Бу да пек бежерәрди уйдурмаа, дүзмәә, харамнык та йапмаа, ама ерлештирмәә хепсини, не ләзым хем нижә ләзым Үсек чорбажысына.

Бир кахыры ама варды Қайкаузун: онун кардашы пек савашарды ерини гери капламаа. Да ләзымды йок етсин ону, ама шинди вақыды дийлди уйгун.

Бөлә дүшүнмекләрлән буушарак йатыкча гениш бир софада дөшелә гөзәл бир барс дерисиннән хем кужа-

анда северәк генч хем кыврак бойлу гөзәл бир кызы хареминдән, да тә, ичйанна пейдаланэр иилерәк Кара-Харап:

— Айдынны хем куветли бей, Палеолог падишахын йолланмышы Теодос теклиф едер кабуллуқ.

— Каблет ону бейлик одасына, бән шинди гележәм,— деди Қайкауз да атешли өпүшүп харем кызынан колверди гитсин, кенди дә тертипленип гитти византилийлән булушмаа. Бейлик одасына о гирди гиргини, кыврак-левент, четин бакышлан. Отурду, йапты нышан-буйуруш мусафирә отурсун. Византили селемнейип бейи отурду.

— Нижәл саа-селемли үсек шанлы Михал падишаа? Верәсиниз она бизим иилмеклермизи хем баашишлермизи достлук хем танымаклык ичин! Шинди сөлейин, не хабер гетирдиниз, шанлы йолланмыш? Есаплээрым, ки дийлдир аман!— өлчүлү хем ширетли данышты илкин бей.

— Айдынны бей, чок йыллар өмүр хем кувет! Хабер шенникли: үсек падишаа Михаил Палеолог йоллээр Сизин Айдынныныза достлук селеми!— илип деди византи мусафири Теодос.

— Шүкүр падишаха хем Аллаха! Биз дә салт ийлик хем достлук истеериз!— шүпели деди бей. Сора уруп авучларны ики керә бакты тараф капуларна, нәндан чыкывердиләр кадыналар хем хараплар, койдулар емиш, ички, тütүн да савуштулар. Сора гирди чалгыжылар, урдулар дайрейә, үфледиләр сурлайа, дарттылар теллери кобузларда да орталаа чыкты ойунжу кызлар шеннендирмәә бейи хем онун мусафирини. Сиир пек гөзәлди, генч хем кыврак бойларын букүлмесиндә, дөвмесиндә, гезмесиндә...

Йалныз икиси калып генә, бей, дайанамайып аннасын, нейлән ама гелди бу «мискин гәвур», услу. ама шалвир, сорду:

— Беким падишахын бир зоору бишей вар?

— Вар, Айдынны бей, вар,— тез фикирлейип деди синиржи Теодос.— Зоору онун — те о йабан огузлар, ани болгарларлан комшу бизим пойраздакы анныклармыздан йукары, дениз бойунжа булунэрлар... татарларлан вар колай аннашсыннар...

— Не йапыр о кыржылар йа?

— Араларында аннашмак йок, бизә сә бундан зарар. Ләзым орайы четин бир кол, кавилетсин о йуртлуу. Топраклар зенгин, маллары чок хем гөзәл, ама не кыз-

лар, не кадыннар!— урду византили Қайкаузун доору гөбеенә, нижә деерләр.

— Ләзым бир четин кол?— йуткунарак деди Қайкауз да енидән ерлешти артык отураанда.— Дишиләр дә есанта, десрени?— актарылды гүлмәә бей.

— Падишах истеер, ки Сиз, шанлы бей, оласыңыз о четин кол бу сыртмачларын үстүнә да варлыклы йашайасыңыз хем кулланасыңыз!— иилип генә деди Теодос.

— Бән?— есаплайарак деди бей, аклысында ама дүшүндү: «Ажаба не куран хазырлээр она о билинир шалвир падишаа? Аха, бежим, о бурайы беним еримә башкасыны хазырлээр! Ха, кардашым, йок, олмаз!»

— Падишаа истеер жувабы шинди ериндә!— екледи Теодос, аннайып, ани бей бүкүнтүдә, ама атылмаа жаны истәмеер.

— Е биздән не истенежек?— денеди генә Қайкауз.

— Олмайжәк иш: булунасыңыз о ерлердә хем тутасыңыз инаннык падишаха, оқадар!— шалвир сырытты Теодос.

— Бракайым бән бурада бейлими да гечейим ойаны?!

— Хализ, бракасыңыз да гечәсиниз!

— Йоок, бу олмаз, ефендим! Бән бейлиимдән атылмам!

— Алатламайын бөлә жуваплан, шанлы бей.

— Дедим! Бу беним битки лафым!— таа да чок шүпейлән, ани дийл ииләә кестирди Қайкауз.— Саалыжаклан! Сиз боштайсыңыз!

Бейин авуч урмасына тез чыкты бурайы КараХарап.

— Гечирин паалы мусафири! Ерлештирини ислә баашишлери да атлылар гечирсиннәр византи анныкларнадан!

Бей хызлы чыкып-гитти, нижә дә гелдийди.

* * *

Аннык чизисиндә Теодосу бекләрди Қайкаузун кардашы бир топлу аскерлән, нижә аннашылыды: еер Қайкауз кайыл олмарса, девирсиннәр ону зоорлан. Гечирән ама атлылары алдадып қападылар, ки хаберлемесиннәр бейә, не гөрдүләр. Қайкаузун үстүнә ләзымды варсыннар ансыздан, башка түрлү ону зоорду девирмәә. Хем дә византи падишаасы изин вермишти, ки Қайкау-

за өлүм илишмесин, ама браксыннар качсын, куртулсун гиби. Кендиси Теодос йолланды аннык чизисини хализ о ериня, няны лязымды коуласыннар Кайкаузу девирижиляр. Да та, бей кардашы аскериннан, ики да йаннашык аскер гелерляр Кайкаузун үстүнә, ама илерлеерляр салт гежә, ки дуйулмасын хич бишей. Учүнжү гежә етишерляр да ансыздан чоклук бирдән үшүп, ишлери кысадан битирерляр: Кайкауз, зоору гөрүп, качер бир саклы ердән да «куртулэр» кылычтан, хем етиштирер алмаа зенгинниклери, ики оолуну хем да бир бөлүк аскерини. Девирижиляр, гөрүп, ани о качер шансора, дакышэрлар ардына да коулээрлар доору о ерә, нанда беклярди Теодос, ама «етиштирәмедиляр» да дөндүләр гери. Кайкауз, илинненип бирәз, етишти да гечти византи аннык чизисини, она кимсей бурада каршы коймады ама. Илердә гөрүндү бир калә да о доорулду орайы. Генә кимсей каршы чыкмээр! Саде ани каленин икинжи аулунда онун өнүндә, «ансыздан расгелә», пейдаланды Теодос. Кайкауз үрктү, хазырды куртулсун ондан, ама гөрер аул хер тарафтан долэр византи аскерлериннан. . . йок һапсын, кыпыттыйды. Ама Теодос йалпак данышэр она:

— Падишаа изиннедийди бана, ки гери доору гечейим, бу калейи бакайым. Пек шүкүрүм Сизә, Айдынны бей, ани атлыларныз гечирди да саалыклан етиштим! Хем да пек севинерим, ани та разгелдиниз бана паалы мусафир! Буйурун! Хей, ашчылар, тез софралары!

— Софралардан алырыз, шүкүр едириз!— деди Кайкауз,— ама. . .

Софрада Кайкауз чок отурмады, калкты. Теодос ама коллээр онун хер бир адымыны.

— Буйур, бей, гөр маазалары шарапларлан!— теклиф етти о, дуйарак, ани Кайкаузун вар бишейн сөлемәя она.

— Бела!— деди Кайкауз бүтүн ичи сарсаланарак.— Бени дүшүрдүләр! Кенди кардашым хем! Алдатмаклан, ансыздан, нижә сән гиттин, достум!

— Оо, Теос! Хализ ани бела! Бүүк белә!— йапынарак саллады башыны Теодос.

— Нәпмаа?

— Шүкүр Теоса, ани өлүмдән куртарды!

— Таа ий куртармайэиды! Өлүйү айыплык зетләмеер! . . .

— Айозлар корусун, Сиз не? Сизи падишаа не сайэр,

бракмаз аманда! Олур колай аннадайым хем йалварайым...?

— Падишаха бән кендим гидежәм, данышажам йардым етсин генә бейлнимә дөнейим.

— Олур, беким, өлә дә,— икиүзлү деди Теодос, гөрүп, ани дүздү иши, нижә таа ислә.

Оннар чыктылар маазалардан да бир гүннүк динненмектән сора алатладылар Константинополә.

* * *

Кайкауз алды йанына салт оолларны, Кара-Харапы хем бир он атлы. Аскерлери хем арабалары варлыкларлан бракты бир аскер-башына, йакын хем инан адамына, ки, Теодосун «фикиринә» гөрә, чекилсиннәр Кара Дениз бойунда бир калейә да орда беклесиннәр ону. Оннары орайы гечирежек Теодосун биркач атлысы. Бу ишләр дә дүзүлүйдү илердән, оннары о каледә шиндән беклеерләр. Бурада калмаа, Кайкаузун есабынжа, дүшмеер, зерә вар колай кардашы урсун үстүнә да капсын варлыкларны.

Константинополи каршылады Кайкаузу, илк селжүк бейини гирән онун ичинә, сабаа гүнешиннән бойалы шисә пенчерелериндә, йалабык алтын кобейли соборларда хем дә шаматалы, ама пек гөзәл сокакларыннан! Макара ани бу гержик касабайы сойуп-бозгуннадыды кручаллар, о хеп гөзәлди, бүүктү, зенгинди! Кайкаузун хышым гөзлери етиштирәмәздиләр бакмаа хепсинә, зерә генч византийкалары да качырмазды, ачан оннар курумну уз гидәрдиләр сокакча.

Ама падишаа Серайыи йапылары хептән алдылар онун шашмакларны! Хич ичинә дә гирмә! Салт дышардан майыл ол!

Ама гирмәә ләзымды. Пек артык ләзымды...

Михаил VIII-жи Палеолог чок беклетмеди мусафери, Анатолиядакы бейи. Падишаа кенди дийл балабан, ама тыкышык-тыкназ бир адам, аз нейлән гөзә нилер, ама фикир хем шалвирлик чалымыннан басар. Кайкауз, адам гиби, ондан чокту, нижә бир грек аллаасыйды! Буну о кенди биләрди, ама шинди таа бир керә аннады буну падишааканын да бакышындан — карылары о дуйарды бир ипләәдән, нижә деерләр.

— Гери чекмәә, бейим, йок!— доорудан алды падишаа ону.— Салт илери! Буйур едерим сана огузларын елрерини, Карбуна йуртлууну, Карбонум Терра! дүзә-

син бейлик кендинә, нижә жанын истәрсә! Қайылсын, есаплээрым, чүнкү бастын капума!

— Йок, Үсек падишаа, оламан! Бән гелдим йардым верәсни бейлиими гери алайым.

— Орасыны унут!— кестирди падишаа.— Селжүклер и биз кавилетмеериз, ама йокедериз! Есаплээрым, таа ийдир оласын бей йабанжы да ердә, некадар ани олмайасын бишей! Бир сыбыдылма! Ха-ха-ха!

Аннаып, ани падишаайын истедии салт биртакым, хем дә ани о таа узадарса лафы, калыр хализ бишейсиз, Қайкауз кайыл олду, койуп бирәз умут падишаакайа да, зерә, онун есабына гөрә, падишаака атешли бир адам севижиси кары ләзым олсун, хем ону беенди сансын. . . Башка да тарафтан, она хеп окадарды шансора, айырмаа йок не. Падишаа адады она аскер хем флот да деди алатласын огузларын дениз бойларна. Сора Серайда олду икрам Қайкауз-бейин хатырына. Икрамда о гөстерди кендисини ен ий тарафларындан да таа да пек беендирилди шен падишаакайа. Аклынжа о кестирди генә, ани бундан хализ ани файда олур она девлет ишлериндә.

Иатмаа бейи ерлештирдиләр хеп падишаа Серайында, нижә үсек мусафири.

Қайкаузун кафасы аламазды о чок фикирлери, дүшүнмеклери, ани уулдардылар кармакарышык онун ичиндә; гүүслерни дә шиширәрди о чок дуйгулар, ахтлар хем далгаланмаклар. Коркулуйду да, макар ани о, адеетчә, коркусуз адамды. Ама буннарын арасында о генә дә дүшүнәрди, нижә таа бежерикли етишежек хем индирилежек о кыржыларын үстлернә, насыл куведи каврайжәк, бейлини дүзежек, аскерлери, кенди йашамасыны. . . Конушмактан илери падишаа она гөстердийди о үч качкын бейи, ангылары она йардым едежекләр куведи каврамаа. Арсыз Қыржан емин дә етти ериндә Қайкауза измет етсин. Шинди йатаркан хепси бу ишләр дартардылар ону хер тарафтан. Уйку тутмазды хич. . .

Бир дә, аклысы дурулуп, сансын саклады хепсини бир тарафа, да гетирди салт падишаакайы, онун гөзеллини, кары атешлини. «Не кары! Бакышлары йактылар бени өлә татлы дуйгуларлан, ани шинди дә йанәрым. . .», дүшүнәрди о кенди кендисинә. . . «о хализ беендийсә бени, ислә олажәк! . . . Падишаа ама, бана гелди, суук адам севда үзеринә. . .». Бутақым дүшүнәркән о хич тә дуймады, нижә онун йанында пейда олмушту караннык ичиндә бир гөлгә. О бирдән дуйду, ани бу о

йанар кары, падишаака, да фырлады, ама бир сыжак елжаз, дийип онун тутушук башына, дургутту ону отуруп йанына да илиип үстүнә хашлак хем кокулу солуннан. Қайкауз тез алды онун инжә йымышак белини кави еркек колларыннан да, сыкып гүүсүнә, оннарын аазлары бирери гелдиләр истейишли сансын пек чоктан!

— Сән бир шейтансын, бей!— йымышады хептән падишаака онун кужаанда.

— Шейтаны сән дирилттин беним ичимдә, падишаака!— йаваш деди Қайкауз...

Қайкауз таа бир керә үстүннән таныды, ани ону карылар северләр, кәр византи падишаакасы да олсалар...

* * *

Дениз бойундакы бир византи портуна, нәндан ләзымды йоллансын Қайкауз огузларын үстүнә, ону гетирди бир гемижик. Бейин йанындан шансора хич айырылмазды Теодос ики йардымжысыннан. Бурадайды качкын бейлерин дә икиси, ама Қыржан йолланды илери курудан, ки етишип хазырласын башка каршыжы бейлери дә. «Буннар олажжэк сенин кулакларын хем гөзлерин Қайкаузун аркасында!», дедийди Теодоса падишаа.

Бурада шансора хепси хазырды: аскерләр дә, гемиләр дә. Қайкауз ерлештирди кенди гемисинә оолларыны, варлыкларыны, инан да изметчилерни Қара-Харапын колу алтында. Унутмады бир дә күчүк харем хазырлатсын Қара-Харапа.

Да тә — докуз геми үклү хем аскерли чыктылар фе-на ниетлән дениз генишлининә да бирдән доорулдулар о бойлара, нәнда оннары беклемәзди кимсей...

* * *

Девлет Кыры, херкерә гиби, услу хем өзнек кабл. дәрди буралы илкйазы. Дениз тарафындан чекәрди бир динсизчә лүзгәр, ама кимсейи о үфкелендирмәзди. Авшам геләрди еникуну, сансын истемәзди өлә еркен топлатсын ойнайан огуз ушакларыны, йалнайак та шансора, йурталара, бордейлерә, топрак куфнелерә. Оннар таа качышардылар, ойнардылар «бейгиржик», «евжежик», «лелек-лелек», «чайлак-чайлак», «көр чөпүш», «чөлмек-

чөлмек сатэрмысын?» таа каранник олунжа. Гел-геч ама, ев кушларны, хайваннарны ерлештирдийнән, бир парча катык бишей идийнән, инсан топланды йатакларна динненмәй. . .

Айнә бу авшам, нечисә, өзлемишти оолуну Васили, сансын гөрмемишти чок вакыт, сансын геләрди она, ани о йок олду, да тез хызланды онун ичеринә. Васил дә уйумазды, бакарды бобасынын, Мидорун, күчүк кылыжыны да савашарды баре дуйгуларыннан есапласын, насылды о. Айнә салт букадаржык иш бракмышты кендисинә Мидордан да коруйарды шинди дә ону. Васил аларды ону елинә кимәр керә да дүшүнәрди йашама сына.

— Васил, чождуум, нечисә, беним үрәям пек куш-кулу олду бу гүннердә. Урамасын бир бозгунжулук үстүмүзә?

— Қахырланма, анам. Е не вар насыл олсун? Олурса да, чыкырыз алтындан.

— Сенни ичин коркэрым. О душман бейләр. . . ?

— Йапмайжэklar! Оннарын халыны салт ажымаа вар нижә. . .

— Насыл сән хич корумээрсын кендини, хич сакын-мээрсын?!

— Коруйэрым, анам, сакынэрым да,— гүлерәк деди Васил.

Айнә сансын илинненди бирәз да чыкты. Гидәркән ама хеп сесленәрди, Серай ичиндә сансын коркулуйду. Сетфә о бутакым дуйарды кендисини.

Серай-каледә хепси ишләр йапылды авшамдан сыра-лаа гөрә: койулду караулар, капулар, токатлар резелендиләр, херерси сис.

Салт бир ердә усланмак йок: Кыржан саклыда топлады биркач каршыжы бей аскерлериннән да аннашэрлар, ким, ангы токатлары, капулары ачажэк Қайкаузун селжүклернә, нижә девирежекләр Васили хем Айнейи да вережекләр бейлик куведини йабанжы бейин елинә. Оннар вережекләр, да оннара да хатыр, файда олажэк, Қайкауз оннары сеслейжек. . .

— Тездә ләзым етишсиннәр, Аллаа хем дениз йардым едирләр. Хазыр олун!— изин гиби деди Кыржан, дйуарак сансын шансора кендисини куветтә.

Бир дә, тә бир хабержи гелип деди, ани селжүкләр каленин йакасындаймышлар шансора. Кыржан тез йоллада каврасыннар караулары хем ачсыннар ард токатларны. Селжүкләр сессиз, гөлгә гиби йаклашэрлар,

башлээрлар хер тарафтан гирмää калейä да каршы геленини өлдүрмää. Ичйандакы аскержилär дуйуп калкыштылар да каранникта бир гежä дүүшү чекетти, ани йокту насыл бишей аннамаа, не олэр. Кыржан адам-нарыннан алатлады Василини йатакларна. Генч бей далмышты анжак дерин уйкусуна, өлä дä уйанмады, саплы калды ериндä. Айнä баарарак фырлады Васили бакмаа, ама ону да тутуп бааладылар, бир ичерä кападылар — Кыржан вережек ону Кайкауза дири, баашиш, ко, татлылансын бөлä зоор иштän сора, хем она да разы олур. . . Бурада дүүшлär кылыч-кылыжа гидер, каплады бүтүн Серайын ичерлерни хем хайатларны. Аскер-башы Деве бир батыр гиби актарэр хепсини, ким она хызланэр, ихтиар Бекдез дä кылычлан корунэр таа саплайынжа ону геридän бир селжжүк мызраклан. Сундубайлар, Танас хем Ради, дүүшерлär дышарда, гиргин каршы койэрлар, кыйэрлар душманнары. Ама тä, Ради дүштү, саплы. Танас, гөрүп, тез чекти ону бир сапа тарафа, да савашэр йарасыны бааламаа. Ама бу сефер үстлернä уурээр бир генч селжжүк кылыч елиндä хазыр кыйсын. Гөрүп ама өлүйү, хем дä Танас та нижä она бакэр, дургунэр.

— Бен дүшенине урмам, йардым веририм,— деди о йаваш.— Ал, чыкар шуну бу жендемден.

Танас алды кардашыны сыртына, саклы ердän чыкты, да кыржа ташыды ону евä доору.

Серай-каледä дүүш битти. Ердä, ичерлердä серили дурэр гиргин коруйжулар. Селжжүклär алдылар куведи. Сатыжы о бейлär баш илерäk каршылээрлар Кайкаузу да теклиф едерлär, огуз бейлиниä бей олсун.

— Шиндän сонра бурада селжжүк бейлини олажак! Бей де — беним, Кайкауз Изеддин 1-жи! Йыл 1263-жү!

— Чок өмүр хем кувет айдынны бейä!— баарды хеп о сатыжы бейлär, херкези умутланарак капсын некадар таа чок гелир кенди торбасына.

— Үсек бей, вар баашишим Сизä, Серайын гөзäl чорбайжыйкасы. . . Айнä-хатун. . .

— Беним ичериме!— деди бей дä бир гүлүш калдырды, ани өттү херерси.

— Илк гежейи огуз кадыныннан гежелейим!— да чыкты, гитти о ичерлерä, ани она дейни хазырламышты шансора Кара-Харап. Бурайы итирдилär баалы Айнейи.

— Оо, олмаз кадынайлан бутакым! Айытланын бурадан!— ширет деди Кайкауз, да, йалныз калып Ай-

— Танас, е сана?

— Али беним аадым.

Танас бейгирә пинмеди, алды едек да икиси гелдиләр оннара евә.

— Ради!— баарды Танас таа аулдан,— йа чык бурайы!

Бир куйунун ичиндән чыкты бир орта бойлу генч олан, аркалыжа, еннери сувалы, бир хамут бучаа елиндә.

— Не олду баа?— сорду бирәз есапсыз Ради.

— Бак те бу аскержийә, аады Али!

— Не бакайым? Бир селжүк! Оннарлан долу күйләр!— мырылдады Ради.

— Бу о аскержи, ани аннадардым сана, брактыйды чыкарайым сени каледән, башка түрлү — өлдүйдүн сән дә, бән дә!

— Олә десәнә йә бирдән!— ачылды Ради.— О са: «бак, о селжүк» ...Ха, буйур, дост, геч ичери! Абака баа, чык, бак, йа ким гелди бизә!

Николчу, нижә бир дамда койун дерилерни сепиләрди, өлә дә бракты да өрүдү дышары.

— Ләзым олсун о селжүк, ани аннадарды Танас!— деди о бакарак Алийә.

— Бу о Али!— севинди Танас, ани бобасы бирдән аннады, кими о гетирди.

— Ха гирелим хайада, не дурэрыз бу сыжакта?— теклиф етти Николчу да кенди йолланды илери. Отурдулар хепси ерә, кары да тез пейдаланды бир чанак пийнирлән хем биркач чөреклән. Танас та чыкты, да тез дөндү бир тавшан тулумжууннан долу шараплан. Илкин ичти тулумжуун деллиндән Николчу, сора тулумжук гечти елдән елә, даттылар таазә пийнир. . .

— Да нижә булдун сән бу Алийн, ба Танас?— сорду Николчу бир недән.

Алинин үрәә титиреди коркудан, ани Танас сөлейжек те шинди аслыйы.

— Авжылыктан геләркән гөрерим, селжүк бир кыза докунэр, кызы танымээрым. Деерим, йа үредейим бән бу душманы! Аз калдыйды саплайым ону бучаамнан, еер танымайэйды о бени илкин!

— Гүнааһа гирежейдин, оолум!

— Ислә, ани бөлә чыкты.

Шарап генә елдән елә гечти.

— Сән сөлә, аскержи, незаман сизи Кайкауз евлернизә колвережек?

— Колвермейжек! О таа да гечирер бурайа аскер. Гелир сыра киминнән сә дүүшмәә, алле.

— Зоор олду йашамаа, Али, Кайкауз-бей пек серт хем сыкы тутәр бизим инсаны, чок верги чыкарэрлар...

— Е, бән күчүк адамым,— сансын айыфланарак деди Али.

— Демеерим, сән, гөрүнер, ий үрекли чојуксун.

Бу сефер евә етишмишти Узена да. Хем севинди, хем дә кызарды, ачан аннады анасындан, ани хайатта «оннар» конушэрлар...

* * *

Кайкауз гечирди бейлик Серайыны касабайа, Кырбуна* касабасына, ангысы озаман касабда дийлди. Ама, чаарып анылмыш усталары Византиядан хем Анатолиядан, Кайкауз йаптырды оннара кәмпл йапылар, панайыр хем бир парча да корунту дувары кыр тарафындан. Чок харжанды бу йаптыкларлан, чиркин чыкарып инсанын сыртындан түрлү вергиләр. Дүзүндү, нијә бир араб-фарсиз халифеси! Ичиндеки донаклары, сыралыклары хем йашайышыны Кайкауз койду чок тантаналы хем алайлы, нијә Гүндуусундакы девлетлердә. Тутарды да кендисини бүүк султан гиби, дийл азбучук! Сыралыклары да гөтүрәрди султан гиби. Каларды салт хализинә султан аады каблетсин!?

Михаил VIII-жи Палеолог икиләмеди, кайыл олду «версин» Кайкауза султан аадыны. Тездә Каварнайа гелди бир мусулман шейхи да йапты падишахын аадындан султанлык адеетини, ани олду пек тантаналы, зенгин хем дә сийирли!

Кайкауз севәрди десиннәр она «Бүүк султан», девлети дә олсун кави бир султанлык! Шинди тә, о султан олду, бейлини дә султанлык олду! Пек ислә гелер она хем онун йакыннарна! Каланы ама — измет етсиннәр, сеслесиннәр!

Палеолог ама бир еллән верәрди, бириннән дә аларды: хеп шинди о йоллады Кайкаузун йанына бир митрополит хем бир сүрү дә попар, ки «измет етсиннәр» бурада огузларын хем селжүклерин арасында. Сора таа да пек кыстырды Кайкаузун пармакларны капуйлан, нијә деерләр, ачан истеди ондан йолласын бүүк оолуну Кай-

* *Кырбуна* — йада Каварна касабасы.

мерти Константинополидә калсын амаанет, ки «бир недә — олсун кими курбан йапмаа». Кайкауз ләзым олду хепсинә кайыллык версин, йокту һапсын. Буннар ама шиндилик онун кенди йашамасына карыштырмаздылар: о султанды, йашарды султанжасына! Зенгинник, имек, ичмек, карылар...! Онун куветлии, гөзеллии хем четиннии йапардылар ону гиттикчә хализ севдалык пеливаны! Бу бетерә, олмалы, падишаака дайма хабер йолларды она булушмак ичин да оннарын араларында оларды артык боранны севишмекләр, хич кимсей билмәз, не ерлердә; бу бетерә онун зенгин хареминдә дә «гөзеллерин» арасында бүүк кысканмаклар оларды, бири бирини йокетсиннәр! Хализ Нарсийә, кызгын бир араб кызы, хем Зерри, инжә дуйгулу селжүк кызы, артык гөрмесиннәр бири бирини! Аслы, харем кызларын чоойу бүүк кара кин тутардылар бу зорлайжыйа. Кара-Харап евнуқларлан гөз айыртмээрлар оннардан, олмасын бир дә зарар султана. Кайкауз ама «север» хепсини...

Бу авшам султан деди гелсин Зерри онун йатаана. Кула сачлы, биз тенни, гөзлери мави, гөзәл бойлу хем йалпак бир кыз гирди изметчийкаларын айналы одагына, һанда ону донадажәклар: йаалээрлар гүүдесини кокулу йааларлан, гөзлерни-кашларны дүзерләр, сачларны даадәрлар-тарээрлар аркаларна, пармақларны донадәрлар, үзүк, күпә, блезик... инжежик пембә узун гөлмек хем шалваржык топуқларнадан...

Ачан Зерри гирди о донаклы хем дөшели йатақлара, султан йокту. Үрәә титирер дуйгуларындан, севдалыктан, өлә татлы дуйарды ичиндә... о пек север бу кави еркәә, да ачан о ону чаарәр, ерийер кысметликтән...

Ачылды бир капу, Кайкауз дурду о капуда да майыл оләр кызын гөзеллиинә, генчлиинә, тазелиинә. Зерри дә гүүсүнү бирәз илери верип, йалпак бакышлан калды бакарак аллахлы чорбажысына. Кайкауз йаклашәр еникуну, ама хич диймеер кыза, салт тазә солууну савашәр чемкәә ичинә бир сарфошлуу гиби; сора йаваш аләр онун елжезини да гетирер дудакларна, илин дийдирер оннары кызын пармажықларна да йаклашып таа бирәз, дуйәр гүүс учларны кенди гүүсүндә, анжак дийерәк, да өлә каләрлар, бакышлары бири биринә сувашарак; йангын дудаклар еникуну йаклашәрлар да каршы гелип илин йапышәрлар; еркек кужаа еникуну хелтән йаклаштырәр кендисинә кызын имышак бүкүлән бойуну... да кайбедерләр кендилерни каба дөшеклерин ичиндә...

Бутақым йаваштан хем узун севишәрди Қайкауз бу пек инжә дуйгулу кызлан. Ама Нарсиейлән — хептән башка: бу бир кызгын лүзгәр гиби, хызлы ахтлы кыз, карагөз, араб кызы, онуннан севда атеши оларды нижә бир йангын — тез тутушарды, да хызлы йанарды битинжә.

Шинди ама, Нарсийә насыл дайанарды, билиркән, ани Қайкаузун кужаанда назланәр ий гелмекләрлән Зерри?! «Хаа, о алажәк султанын бүтүн атешини!» Нарсийә ер буламээр кендисинә, кудуражәк кысканчлыктан, чыкәр колласын Зеррийн саклы бир хайат көшесиндә. Тә, гелер о «хырсызка» илин басарак... тә йаклашты йанына... Нарсийә кары кудузулуннан ансыздан саплээр пармакларны-тырнакларны онун биәз бойнусуна да хич бишей демейип сыкәр бүтүн кувединнән... Кыз йыкыләр еникуну онун дизлернә... Нәпсын? Качсын тез! Качәр хайатча, да, истәр-истемәз, гирер султанын йатакларна... Дизчә дүшүп йалварәр, аалээр:

— Пек северим сени, бүүлү чорбажым! Йокетмә бени!

— Не гелдин? Йок ахтым шинди сана,— сертчә азарлады ону султан.

— Öлдүрдүм... бувазындан сыктым... Аман!

— Кими öлдүрдүн, гөзелим?!— шансора меракланып сорду Қайкауз.

— Зеррийн! Ох, кайбетмә бени! Северим сени бүтүн ичимнән, дайанамадым!

— Зеррийн?!— калдырып бир кашыны шашты султан.— Сән ама дирийсин ми... сыжаксын...— чекип öлдүрүжүйү дөшеклернә ахтлы деди султан да карагөз кызын аазы башка бишей дейәмеди. Султанын ичи генә тутуштуйду...

* * *

Бак сән, мари, о Сундубайын, Николчунун кызы, Узена, елвенәрмиш селжүк аскержисинә, айол! Пыы, недир бу маскаралык?!

— Айыплык, Аллахым!

— Ха көтүләмейин окадарадан! Чожук исләсейди, нечин евленмесин?

— Пек исләмиш чожүк, ристиан олармыш, кызын истедиинә...

— Нижә дә олса, дийл бизим, башка миннет!

— Анасы пек баарармыш, ама Николчу сысармыш.

—Те о кардашлары, те оннар иши йаптылар тә!

—Ее, не кардашлары? Кызын үреенә гелдийсә...

Бутакум дидәрди карылар Сундубайларын күйүндә бу ишидилмедик, анылмадык иши: огуз кызы евленир душман чоҗууна! Шака дийл!..

Сүндубайын са евиндә той-дүүн хазырлээрлар.

—Ее, качмыш, нәбалым она йа? Гүленҗек тә йапмайҗәйдым кызымы йа!—үздә доорулукларды кендисини кайынна олаҗаа.

Али йалнызды, анасы-бобасы бурада йок. Йок оннар башка ердә дә, о үүсүздү.

Дүүн адеетлери ескийҗесинә гидерләр, ама карыштырыләр христианлык адеетлери дә, хализ ниҗә стевноз олмаа клиседә. Ама несой стевноз олмак, ачан гүвә дийл христиан? Сундубайлар са үстүн чыктылар — христиан клисесинә гөтүрдүләр дүүнү, попар да каршы гитмеди, кайыл олду. Да чекетти бир дүүн, ани салт майыл оласын гөзеллиинә, адеетлеринә!

Беллики,— конушмак, икрам — ичмек-имек, ойнамак дүдүк, зурна, кавал, гайда, кауш хем дайрә аваларны таа чок кырҗасына, ама кими ойуннары хакогузлар алардылар шансора византилердән, болгарлардан, селҗүклердән хем башка комшулардан.

Кефлендийнән бирәз хепси унутту, ани гүвә селҗүк, ани дийлмиш доору бу евленимек. Хепси шен, шаматялы, уулдээр орталык! Дүүнжүлерин чоклуундан дышарлар долу, Николчунун бордейлери май гөрүнмеерләр. Софралар ердә серили хайван дерилерин үстлериндә, ани дөшели чеврә, софраҗылар да ердә отурэрлар аяклары бүкүлү алтларына. Татлы-татлы ийип койун йааныларны, кемиклери омуз ашыры көпеклерә атэрлар.

— Буйурун, дүүнжүләр, шефкинизә, саалыныза!— хеп теклиф едәрди Сундубай Николчу.

— Буйурун, саадычлар, ха, не, беким, беенмеерсиниз манҗалары?— данышарды Николчунун карысы, күчүк кайынна...

— Саа олун, хепси ислә, манҗалар, икрам... ама тә бир түркү олса...

— Танас, Ради, тез бир түркү саадычлара!— хыштырды Николчу да генә долдурду топрак чөлмеҗиклери шараплан саадычлара...

— Чалын Огуланын түркүсүнү, о гөзәл пек хем бизим, чобан түркүсү о,— деди Николчу сансын дуйарак кендисини кырда койуннарлан.

Танаслан Ради пек гөзәл чалардылар бу түркүйү, үренмиштиләр ону бабусундан.

Дүүн хеп таа пек кызышарды. Чалгыжылар чалардылар таа хавезлән. Дүүнжүләр хепси достлаштылдылар, шаматалы лафедәрдиләр, икарм едәрдиләр бири бирини.

Гүнеш йакарды таа, макарки авшама дору кайарды шансора. Күйүн ичиндә салт бу дүүнүн гүмбүртүсү ишидиләрди, сансын башка сесләр о гүнү йокту.

Дүүнүн койусунда чалгыжылар чекеттиләр баш дүүн хорусуну чалмаа. Ойнамаа чыктылды чок дүүнжү. Гелин дә гүвейлән йаннашык ойнардылар.

Бу заман султан Кайкауз свитасыннан атлы кәмил зындан бейгирлердә гечәрди бу күйүн ичиндән. Гөрүп инсан топлушуну йаклашты. Сундубай Николчу башкабак тез чыкты султана каршы да илип йалварды отурсун софрайа.

— Еверерим кызымы, Ы сек султан! Тә гүвә дә, услу бир аскержи. . .

— Шарабын кави ми?— геврек сеслән сорду султан.

— Кави, кенди баайымдан!

— Дөк!

Николчунун ооллары шансора бурадайдылар, тез узаттылар ики гөзәл топрак чөлмек, о да дөктү долдурду оннары көпүрерәк шараплан тулумдан. Танас илдип башыны узатты чөлмәә султана.

— Буйурун, Кави султан!— деди о.

— Буну гелинә!— йалпак деди султан.— Йаклаш, гөзелим!

Узена йаклашты, алды чөлмәә да утанжак хем үркек, нижә бир көрпә каражажык, дурәр султанын бундә. Султан бакып онун йабан гөзеллиинә, йанык гиби ичер о шарабы, узадәр генә долдурсуннар, ичер, сора генә. . .

— Генчлери шинди хемен гетирин Серайда йашасыннар, султана измет етсиннәр! Оләрым саадыч оннара!— деди Кайкауз да сыкты бейгирини илери. Онун адамнары, Кара-Харапын изиннернә гөрә, алывердиләр генчелери Серайа, Сундубай хич етиштирәмеди «шүкүр, султаным» да десин, есаплайып, ани үстлеринә кысмет уурады.

Серайа етиштигінән Узена хем Али хич гөрмедиләр бири бирини башка: Алини тез йолладылар башка бир калейә измет етсин да орадан хич айырылмасын; Узенайы койдулар султана йакын бир ичерә, ама кимсей билмесин. Султан деди браксыннар ону гелин гийминдә.

Авшам олдуинан бу ичерә гирди бир изметчийка да гетирди айыры имекләр, ичкиләр, емишләр... сора кокулады о ичерсини да чыкты. Узена хич аннайамазды не оләр, не истеерләр йапмаа онуннан. Бөлә имекләр, ичмекләр о гөрмедийди. Санки бөлә ми олажэк онун изметчилини султана?! Алды, датты хепсиндән бирәрәз, ичкилери денеди, кәр башына да урдулар бирәз... «Ейне, о евдә вардыр даттыы шарап кимәркерә, гечер...» — дүшүндү Узена. «Е Али нәнда йа? Аа, ишини битирдийнән олмалы гележэк та отуруп конушажэз, дүүнүмүзү баша чыкаражэз... саа олсун саадыч!»

Да тә ишидилер адымнар комшу ичердә, гелер. Ачыләр бир капу да гирер... султан. Авшам гийми она пек гөзәл дурәр. Узена, гөрүп султаны, утанжак иилер да селемнеер, алып елини өпер, нижәл адеет. Кайкауз сувазлээр онун башыны, өпер аннысыны, аләр еллерини да отурдәр ону, кенди дә отурәр йанында.

— Гелин, не гөзәл дурәр сана бу гиймнәр, сансын бир чичексин!— йалпак деди султан, дийип онун гелин дуваана.

— Е-и... — утанжак бакты ашаа Узена.

— Сән, кызым, кендин пек гөзәлсин!— дөкүп ички деер султан.

— Е не өлә метедерсин, султан?

— Мететмеерим, гөрерим. Нечин дийлим бән сенин гүвән?

— Насыл? Бән фукарә кызийым... Е сән саадычсын йә!

Султан таа да дебешик дөкер, ичер.

— Фукарә кызына зенгинник таа да ислә дурәр, уйәр!

Кайкауз чыкарәр чекмежилердән түрлү донаклар да койәр Узенанын өнүнә.— Сенин, ал да донан!— дөкүп, она да ичирдер.

— Хаа, не гөзәл ишләр! Паалы олмалы пек?

— Паалы, ама бир гөзелим таа да паалы оннардан! Верерим сана баашыш!

— Нижә саадычтан, өлә ми?— Узена шенненди ичкидән.

— Өлә,— деди таа да йалпак Қайкауз дуйарак, ани бу йабан кыр кызы тездә дүшежек она. О өпер онун сачларны, илишер дудакларыннан йанаана... Қыз үркүп-чекилер, ама донаклары хеп бакэр, денеер кулаана, пармакларна, бойнусуна... Қайкауз чыкарэр бир дә гөзәл фистан, гөмлек хем шалвар. Узена майыл хептән.

— Хни, буннар да мы бана? Саадыжым, не исләсин!

— Сана, гийин, пек ислә дуражэклар. Беким, утанэрсын бөндән? Йок нечин... тә те о пердежини ардында гийин... истеерим гөрейим.— Да султан алэр ону омузларыннан, гетирер о пердежини ардына, серер рубалары хем башлээр сойундурмаа да ону.

— Брак, саадыч, не сән? Бән кендим. Хем чык бурадән, ама демейинжә, гелмә!

— Утанэрсын!

— Утанмээрым, ама...— истеди кабарсын кыз.

Султан чыкты бир башка ичерә. Кыз гөрүп, ани о йок, башлээр хызлы сойунмаа, ама салт гийер гөлмежини, султан аркасындан тутэр ону кужаана, аазказыны йапыштырэр бир кефли өпүшлән, ани кыз не кымылдээр, не дә бир сес чыкарэр, дүүнер саде бир куш гиби онун кави гүүсүндә, ама файдасыз— Қайкауз пек кызмышты бу көрпә гелинжәә, кызын да башказы дөнәрди...

Бу ажамы, таа дийилмедик гелинин кызлыыны алып, султан, ки усландырсын ону, йалпак хем севдалы деди:

— Султаннарда бөлә адеет: гелинин илк гежеси— саадыжа...

— Пүсүр адеет!— кин гүжениклииннән деди айыпланмыш Узена.— Нәбажам бән шинди? Таа ий өлейим!

Өлә дә калды о измет етмәә султана. Бу беласыны ама кимсейә сөләмеди. Гүвеси ичин лаф чыкарылды, ани дүшмүш бир дүүштә татарларлан. Ачан да ушаа олду, дедиләр, ани гүвесиндән, да йолладылар анасына, буүтсүн ону. Башка да не варды нижә йапсын йа, завалы кыз?

Болгар цары, Константин Хасан, Василии хем Айненин девирилмесиндән сора, хем дә Қайкаузун гелмесиндән, кестирди инаны, раатлыыны да генә: «бу селжүк бейи доору дост олмайжәк, о татарларлан шансора бирлешер, оннар өлә дә Тунайы гечип дайма хызланэрлар Болгариянын үстүнә, Русчуу, Никополни, Силистрайы сойуп-дааттылар; Қайкауз ама византиләрлән дә баалы... Оуну бетеринә биз корунамээрыз татарлардан...» — кахырлы дүшүнәрди цар.

— Ләзым зап еделим оуну девлетини! О ерләр бизим! — деди болярын бири диванда бакыларкан бу ишләр.

— Қайкауз каршы койажәк, о кави аскер дүздү, — деди цар. — Ону ләзым ама коркутмаа, йа да алдатмаа да кенди верилсин, баш иилтсин бизә.

— Оуну аскери ләзым карышсын бизим аскеримизә, олмасын айрык! — насаат етти башка бир боляр.

Тездә Қайкауз кабледер болгар царындан четин бир хабер. Константин Асен аннадарды, ани Болгария иштеер топласын бирери хепсини топракларны, аскерлери да бүтүн куветлән корусун сербестлинини византилердән хем татарлардан. Бунун ичин Қайкауз ләзым йа браксын бу узиейәлети, йа да калсын бей, ама ерлери гийдирсин Болгариейә, да аскерлериннән бүлә сеслесин болгар царыны. Башка түрлү зерә Болгариянын интереслери куртармаз халда каләр да оннар ләзым олажәк зоорлан бу ишлери йапсыннар.

Қайкауз атеш олду бирдән.

— Аха, ачан олдуиду зоору Константин царын, бән она йардым вердийдим — татар мирзасыны йалвардыйдым ики йыл басмасын оуну үстүнә, исләди! Ама шниди танымасы йок, унутту!

Да осаат чевирди болгар царына бир хабер кысдан: «Беним үсек чорбайымдыр — византи падишаасы Михаил VIII-жи Палеолог, ама бейлиимдә царым бән кендим — Султан Қайкауз Изеддин I-жи! Цар цара баш иилтмәз! Бу ерлерә дә сизи колвермәм! Бурада йашээр түрк-огуз сенселеси».

Бөлә жувап кабледип, болгар болярлары итирдиләр Константин цары йоллансын женклән Қайкауза каршы, есаплайып казансыннар бу топраклары, олсун оннара соймаа, зенгинник зеделемәй.

Ики аскер бирдән йолландылар: бири Провадия чай-

ырындан, бири дә ашты байырлары Камчи дересинин алчакларна.

Кайкауз да калдырды аскерлерини, хализ о селжүк атлыжы бөлүклери, ани дүзүлүйдүләр Күчүк Азиядакы өрнекләрә гөрә, ләзымдылар чок иш битирсиннәр. Хеп бирдән йоллады хабер Константинополә дә. Падишаа деди чекетсин корунмаа да, ачан ләзым олажэк, о булажэк, не йапмаа. Бу жуваптан Кайкауз аннады, ани йардыма умут аз, данышты саклыдан Бужактакты, оза-ман, татарларын мурзасына Чатайа.

Селжүк хем огуз аскерлери ики керә уруштулар болгар аскерлериннән да дургуттулар оннары, колвермедиләр капласыннар бу ерлери. Татар ордулары урдулар пойраз тарафындан да бу бетерә болгар аскерлери тез чекилдиләр Провадиядан да. Бу жөнги цар Константин казанамады, боярларын тамахлыы сусуз калды.

Кайкаузун куведи бүүәрди, онун султанлыы да хеп таа чок четиннәрди; инсан карыштыйды герәагиби, май бир дилдә лафетмәә башлардылар, дуймаа да кендилерни бир, хагогуз, гхагоуз аадланарак; христианлык олдуиду адеет дини, макар ани селжүк мусулманнары савашардылар чевиртмәә инсаны — бурада кавийди византи хем болгар миссионерлерин ишлемеси. Кайкауз да вазгечти бир недән сора, варды бак башка зоорлар. Мемлекет дүзеләрди, ону сайардылар комшу девлетләр.

Султан дүздүйдү герәагиби флот, да дениздә онун гемилери таа Кырыма, Константинополә чыкардылар. Алыш-веришлик тә өрүйәрди. Зенгиннәрди султан гиттикчә, чорбажы олан инсанын үстүнә сойужу бейләр хем оннарын гибилери. Инсан ама гиттикчә фука-реленәрди.

* * *

Падишааа, бир тарафтан, куртарарды, ани Кайкауз татарларлан аннашәр болгарлара каршы, ани болгарлары дургутту хем ани татарлар Византиейә илишмеерләр; ани христианлык четинненер онун халкында; разыйды вергилерә хем баашишлерә, ани кабледәрди Кайкауздан. . .

Башка тарафтан ама азетмәзди: ону шүпейә дүшүрәрди Кайкаузун куветлешмеси хем кими йаптыклары — о вар колай гүнүн бириндә сесләмесин Константинопо-

ли. Таа да чок: о вар колай аннашсын болгарлардан да, она каршы!

— Патриарх Никодим, Сизә белли ми, ани узистандакы митрополит пек йуфка ишлеер? Селжүклерин чоюу таа дийл христиан. Кайкауз йапәр башына, кимсей она карыштырмээр!

— Бу митрополити бән дийштирерим. Ени митрополит ишлери дийштирежек.

Патриарх чыкты. Гирди Теодос.

— Чаардым сени, хайн, жувап верәсин бана, не планнар дүзер кендинә Кайкауз?

— Сир, онун зоору салт бүүклүк, зенгинник хем... карылар.

— Хм, карылар! Она ләзым бакмаа таа айык гөзләрлән. Беки бу карысевәрликлән о савашәр уйутмаа салт бизи?

— Сир, бән ону уруштурдум болгар царыннан да оннар шинди душман.

— Бу ислә. Е татарлардан нечин о аннашәр?

— Оннарын аннашмасына карышмайжәз, шиндилик о бизә йарээр.

— Шиндилик. Йок, онун йанында уйумаа наафиләдир! Онун ләзым еллерни бааламаа таа кысадан! Вар бир лаф: «Баалы попаз кавга етмәз!»

— Бу аслы, Сир.

— Сөлейжән, ани падишаа дийл пек разы она. Ко билсин корку!

* * *

Чок гечмеди да Кайкауз каблетти падишаадан изин: ики аскер онар бин кылыч йолласын Константинополә, ләзым империейи корумак ичин: болгарлардан хем Күчүк Азиядан селжүклердән; флотуну да бүтүнүнә гечирсин византи портларына. Хем дә йолласын Константинополә икинжи оолуну да, Масуду.

— Падишаа дийл пек разы сана, султаң,— таа да үстүнә екледди Теодос.

Кайкауз дуйду, ани онун ишлери зоор олажәк, чаты башлээр сарылмаа казаа. О да дийл ләзым дурсун еллери койнусунда.

Теодоса о демеди бишей. Верди изин тамамнансын падишайын истедиклери. Оолуну да Константинополә йоллады кенди.

Ама буннардан да барабар дүзер илк ишини: саклы бааланты татарлардан, Кыргыздакы Берке-ханнан.

Айнә хеп китли үреклән йашээр. Некадар да савашмады Кайкауз чевирсин ону кендинә, ки олсун онун севишмәк йавклусу, о четин дурэр каршы. О бу кави адамын онүндә дайанды, верилмеди! Кайкауз кенди дә инанамазды, ани бөлә вар насыл олсун! Уфкеси шансора чыкарды, ама инатлыы онун бракмазды зоорлатсын бу карыйы. О ону артык беенәрди, ама истәрди верилсин кендиси!

— Кара-Харап!

— Бурадайым, Усек султаным!

— Айнә-ханумун ичерлериндә олсун хепси не ләзым!

— Аннадым, камил султаным!

Бу авшам Кайкауз кенди гелди Айнейә. Айнә дә шүпелийди: хазырламакларә гөрә, аннадыйды, ани гележек, да фена ниетлендийди чекишмәә онуннан. Она бишей хем кимсей ләзым дийл! Салт өлүм! Ама йок бу софраларда не бучак, не бишей...

Кайкауз гирди бу сефер таа кескин.

— Бән сени, ханум, зоорламайжам, беенерим да чоктан сайэрым султан еши,— дейип йаклашэр кыврак узадарак елини она.

— Бән христианкайым, диймә бана! Маскара!

— Йок бишей!

— Жанаварсын сән, селжүк хайгыры!

Кайкауз ләзымды ериндә өлдүрсүн бу гәуркайы да башка ишитмесин сесини! Ама о генә дайанэр.

— Сән кендин йалваражам, ахмак кары! Ама бән коулайжам сени, нижә көпәә, сақынажам сендән, нижә зихирли йыландан!

— Ох, аллаам, нечин бән ишидерим бөлә хайын лафлар? Нечин йолламээрсин бана бир өлүм?!

— Йоок! Сән йашайжан чок! Йашайжан benim йанымда, хер гүн гөрөжән бени! Ама йолжаазын салт бир олажэк — benim йатаама! Евнухлар ислә бакажэклар да хабер едежеклар, ачан сән гележән! Ишиттин ми? Бирәны! Салт бурада, benim йанымда! Салт бир йолжааз! — кызды гиттикчә Кайкауз да фырлады о ичерлердән.

Айненин сансын гүлежәә дә чыктыйды, ани бу дайанык селжүүн өлә чыктыйды уфкеси, ани бу лафлар хептән бошунайдылар. Халы ама онун зоорду — не бошта, не дә куллуқта. О сефтә бакты айнайа да гөрдү,

ани варды таа нейӑ тамахлансын бу кары севиҗиси, макар ани йашы шансора ааз дийлди... «Окадар да таа ислӑӑ: ко, кудурсун йанымда, ко, делерсин, курусу! Баре бутакым җезалайым бӑн бу душманы, башка куведим йок» — дӱшӱндӱ Айна да башлады ерлештирмаӑ сачларны, дӱзӱнмаӑ. О ичердӑ варды хепси, не лӑзым...

* * *

Михаил VIII-җи ачыклээр, ани Кайкауз йапмыш бааланты татарларлан хем дӑ болгарларлан да она каршы. Йок нейӑ беклемӑӑ. Тез чаарэр Теодосу Константинополӑ. Кайкаузун аскер башларны Константинополидӑ изин верер бирисини ӧлдӱрсӱннӑр, бирисини дӑ кӧретсиннӑр, аскелернини дӑ даалыштырсыннар касабалара тӱрлӱ ишлерӑ, ки аскер олмасыннар онун йакасында; Кайкауза да йоллээр хабер, ани оолу Масуд хаста чӱнкӱм, да гелсин тез Константинополӑ, гӧрсӱн.

Бу ишлӑр ӧлӑ хепси бирдӑн гелдилӑр султанын башына, ани о илктӑн шашырдыйды. Ама онун кескин фикри хем сынашлыы йардым еттилӑр бу сефер дӑ. Хем о ислӑ билӑрди Михаил Палеологун шалвирлинни хем феналыны. О инанмады, ани оолу хаста. Хеп бӧлӑ хаберледи ону падишаака да, ангысы истемӑзди, ки онун бу «шейтаны» дӱшсӱн амана, макар ани гӧрсӱн ону Константинополидӑ пек истӑрди. Ама бу сефер о уурайҗӑйды доору капана.

Кайкауз башлады хазырланмаа җенгӑ. Йоллады гушларлан хабер Берке-хана Кырыма.

Бурада ама ансыздан олду башка иш: византилӑр сатын алӑрлар Кайкаузун бир калесинини изметчилерни, ки капсыннар султаны да версиннӑр оннарын елинӑ.

Ачан Кайкауз гелер орайы бакмаа хазырлыы җенгӑ, свитасыны тепелеерлӑр, ону да каврээрлар. Падишахын изининӑ гӧрӑ Теодос китлеер ону бир византи калесинӑ Кара-дениз бойунда.

— Хмм, «айдыны султан!». Сенин бетеринӑ май кайбетийдим келлеми! Шинди сенин келлӑн онун еринӑ дӱшеҗек! — зихирли деди Теодос. — Хем дураҗам йанында падишаа асынҗа сени, бурадан куртулмайҗан!

Кайкаузун еринӑ падишаа йоллӑр бир византили, зантили, ани йапынырды тӱрк сенселеси олаҗаа, аады Харазун.

Бу заман Кайкаузун серайында Айна аннээр ишлери да качер Сундубай Танасын хем Радинин йардымыннан болгар царына.

Кара-Харап, Кыржан, хем Нарсийа саклыдан йоллэрлар хабер татарлара. Аннайып, ани Кайкауз аманда, Берке-хан кенди йолланэр ордуларыннан ону куртармаа. Йолда таа кыстырэр Харазуну да өлдүрер, сора да чыкарэр Кайкаузу о каледан, фалайып византи аскерлерини, Теодосу да алып есир. Кайкауз геня ериндä султан. Берке-хан, ислä сойуп византи ерлерини, чекилер Кырыма, Теодосу баашлайып Кайкауза.

* * *

Падишаайын үфкесинин кенары йок: верер өлүм жезасына хепсини, ким жувап едärди бу ишлär ичин. Кайкаузун да оолларынын кафаларны верер изин кессиняр, ама дөнер: буннар баре онун еллерини баалы тутажэклар — дүшүндү о, да булду башка ширетлик. Билерäk, ани Кайкауз гөзäl карылара пек севижи, саклыда йоллээр она бир генч византийка, сымарламак-лан өлдүрсүн ону оталайып.

Бу «өлүмжү» кызы Кайкауз кенди гетирди ичериня, нижя деерлär. Расгелип жамидя гөрер бу кызы — гөзелин гозелли, о да она бакты бир-ики керä утанжак... Да таа озаман Кара-Харап гетирди византийкайы султанын йатакларна.

Кайкауз нижя бүүленмиш айырылмээр гежя-гүндүз бу севдадан; о да она артык йалпак верилер, аклысыны хептän карыштырэр кафасыны да тездя алажэк.

Византийка пек колайыннан варды нижя йапсын шансора падишаайын дединни, ама, нечин ся, алатлай-амазды...

— Ах, султан, сян анадан дуумамышсындыр! Сенин бүүлерин еридерлär бени...

— Дийл аслы. Бән дели олдум сендän, мүсүлман кызкардашым! Сени Аллах бана йоллады!

— Дийл Аллах, ама падишаа,— ачыклады кыз.— Хем бән мүсүлманка дийлим, ама христиан византийкайым!

Кайкаузу саплады таа деринядän бу лафлар, о дуйду Палеологун таа бир ширетлиини да титсинди, бак аклында таа тутарды ислä, нижя каптыйдылар ону да кайбелдийди, куртамайэиды Берке-хан. Ама сыкып кендини хем чекип кызы гүүсүнä йалпак деди:

— Да сән ләзым өлдүрәсин бени, гөзелим?

— Ләзымды... чоктан, ама сән бени өлдүрдүн сенин бүүлөриннән таа илери...

— Бән вар нижә өлдүрейим сени шинди хализинә!

— Таа бираз сыкарсан кужаана, жан верерим — йаваш деди византийка да корку алды ону, ачан дуйду, ани Кайкауз колверди бирәз онун гүүдежинни.

Кайкауз качынжы керә шансора генә аннады, ани карыларын өнүндә онун куведи бүүк. Ама несой карыйды те о Айнә, ани букадар дайанарды хем душманлык бесләрди она? Салт ойду бир кары, ангысынын өнүндә Кайкауз куветсиз каларды, шинди ама коркарды да. Айнә бак севәрди йуртлууну, оолуну Васили, хем унутмазды ежел севдасыны Мидору!

Фикир, ани чоктан вармыш нижә өлү олсун. Кайкаузун үфкесини чыкардырарды пек. Ама карезди о дийл бу кыза, ангысыны шинди кәр варды нижә чийнесин өкчесиннән нижә бир карынжәйы. Онун карези артык бүүдүйдү падишаха, о олдуиду онун хализ буужусу. Насыл о кин чыкарсын ама ондан? Варды колай: салт хабер етсин Берке-хана... Ама не дә зарар йапылса Византиейә бу тарафлардан, Михаил онун үстүнә атажэк, да озаман йазык олажэк онун оолларна, ани Константинополидә запта дурэрлар. Йок, ләзым дайансын, ама корунсун пек, хем таа да шалвир олсун падишаалан, таа дипломатлы.

Алып йаздырэр бир хабер: «Үсек падишаа, Михаил VIII-жи, бүтүн Гүндуусу падишааларына падишаа, бизә дә күчүклерә ий коруйужу, йаннышлармызы баашләэрсин да ий йола генә койэрсин! Бени, гүнахкери, кач керә денедин, инаннымы бактын — бән хич гүженик дийлим. Хем йокетмәә дә кәр денедин, ама бән илик башлан узун өмүр хем кувет Сана истеерим! Буннары беним бүтүн куветли Аллахымын өнүндә сөйлеерим хем инанны калэрым илеридоору да измет етмәә империянын анныкларында. Кайкауз Изеддин I-жи».

Кыржан йоланды Константинополә үклү арабалар баашишлән. Падишаа севинди сансын, ани, онун есабынжа, Кайкаузу о коркутту хептән да вар насыл олсун раатта бу тарафтан. Кайкауз кыстырылы капуда.

— Ама сиз хеп тә коллайын, — деди о Кыржана, билерәк, ки о дийл пек кайыл Кайкауза, ама измет едер. — Сөлә, ани падишаа кабледер онун инандырмаларны.

Падишааканын ичи йаныкты — Кайкауздан хабер

каблетмәзди. «Мытлак, о севди о кызы, ани падишаа йоллады өлдүрсүн ону. Ислади өлдүрейди, ама бөлә бән зееденерим — о са онуннан севишер... Бу йок на-сыл бөлә калсын!» — дүшүндү падишаака да саклыдан йоллады бир адамыны йок етсин о «арсыз» кызы.

* * *

Кыржан битирдийди хепсини ишлери Константинополидә да йолланды адамнарыннан гери. Байырлары гечәркән ама өннери чыкәр калкынтыжылар. Чете*-башы Кирчу чок азарлашмээр, зоорлан сөлеттирер Кыржана, не хабер гөтүрдү падишаага бу хайын Кайкаузлан хем не жувап каблетти да өлдүрдү дә ону ериндә.

Кирчу кыйак жеерли адамды, Муса Кесежи бейин хергелелериндә чыраклык чок вакыт еттиydi. Чок зеедләр чекәрди чыраклар, ама хализ ачан гелди Кайкауз да бейлерә бол ел вердийди сойсуннар, ездирсиннар инсаны, даанмаа йокту нейә шансора. Да Кирчу калкынды, башка хергележи хем хайванжы чыракларлан даадып-кырды Муса Кесежийн да сакланды байырларда. Николчу Сундубайы да беш оолуннан кин йангыны бурайы гетирди Узена ичин хем хепси ичин! О шүпелиydi пек, ани султанды кабаатлы кызынын айыплы ежелди ичин...

Байырларда бу калкынтыжылар зееделенерләр гүнгүндән, каршы гелерләр болгар юнакларынан*, ани дүүшәрдиләр византилерә каршы хем дә кенди болярләрна каршы.

— Биз дә шансора бу йолу каптык, юнак олдун, гери йок — салт дүүш бейлерә каршы хем Кайкауза султана, ани ичерләр теримизи хем канымызы! — үфкейлән деди Кирчу болгар юнакларын башына Светозара.

Кирчу четелериннән хеп таа сук бозарды раатлыы бу ерлердә.

* * *

Кайкаузун «дипломатлыы» салт үздә бирәз илинеттиydi онун халыны. Герчәә ама башкайды: онун иши хеп таа сыкы оларды, чаты хеп таа хызлы сарыларды

* Чета — бөлүк.

* Юнак — византилерә каршы дүүшән даалар гиргиннери.

да йаклашарды казаа. Макар ани о генә султанды, сансын генә дүзүп-уйдурарды ишлерни, карылар генә онун кужаана йатардылар, о йокту нейә севинсин: бир тарафтан падишаа, бир тарафтан да Кирчу! Хеп таа сук ишидиләрди, ани филан бейин конаклары йанмыш, султанын мал керваннарны соймушлар! Султана хабер геләрди байырлар ичиндән, ки: «илиннетсин инсанын йашамасыны, соймасын византи падишаасына дейни баашиш-верги хем дә татарлары колвермесин йуртлуун кырларны отлатмаа, ама таа ий болгарларлан достлук бааласын». Кайкауз ама инатлыгыны хем феналыгыны дургудамазды: бир дебештирили жанавар гиби хызланарды калкынтыжыларын үстүнә, кыстыраныны асарды, диридән сойарды... Ама буннар дийлди о карылар, ангыларны о бүкәрди ишжә истәрди, буннар — коркусуз кинжиләрди!

Гелди сыра генә данышсын Берке-хана йардым ичин. Ама онун атлыжыларны тутәр Кирчунун четежилери, алэрлар хаберни да тепелерләр. Бу иш хептән кайнаштырды калкынтыжылары.

Бир сабаа ансыздан Девлет Кыры долуйду силәхлы инсаннан: Кирчу топламышты бурайы хепсини калкынтыжылары.

— Кайкауз истәмеер инсана илик! О коруйәр византиләрлән хем татарларлан баалантыларны! Оннар хырсызлык хем сойужулук баалантылары!— баарды Кирчу кырын үстүнә дә сеси етишти таа денизин кенарларна хем байырларын етеклернә.

— Христиан бейин айыралым!— баарарды бүтүн кыр.

— Йолланэрыз султан Серайынааа! Кайкаузу зоорлан ерә коймаа!— баарды Кирчу да хызландырды бейгинини качаа, онун да ардына хызланды бүтүн кыр, ани тоозу да сансын хеп үфкейлән саурдарды ардына... Сол тарафындакы байырлардан да хызлы инәрдиләр Светозарын юнаклары!

Кайкаузун Серайында качышмак, баарышмак, түрлү изиннәр...

— Бу маскаралары касабайа колвермейжез, дышйанда каршы едежез да фалайжез!— кудурмуш анырды Кайкауз да хызландырды аскерлерни касабадан дышары.

Урушмак олду пек чиркин, ики тарафтан да дүүшканны гидәрди. Сундубай ама ооларыннан хеп султаны

колларды ортайа алсын, да тә, кылыч-кылыжа гелдиләр! Кайкауз кави хем желлат дүүшер алтысыннан да, Николчуйу май ерә дүшүрдүйдү бейгирдән атмайэиды Танас уйгун кементи онун бойнусуна. Николчу суук үреклән итирди кылыжыны онун ичинә тутанадан!

— Бу сана кызым ичин хем хепсийчин дә!— аар солуду Николчу.

— Ыхр.. кыз..хын.. гөз...ди,.. Сун...— иннеди Кайкауз да жан верди.

Дүүшләр гитти илери касаба ичинә, Серайа. Султаннык дүштү! Қалкынтыжылар башлады баармаа:

Кирчуйу бей айыралым!— кылычлар йукарда дурмамайынжа, уулдээр серай ауллары.

... Гежә дүштүйдү касабанын долайларна. О дүүш кыры таа иннәрди өлүмдән, ажыдан... Ики гөлгә аарэрлар йатаннарын арасында бир гүүдә. Тә булдулар. Зоор калдырэрлар ону бир чувал паланын ичинә дә сүрүйерләр султан жамисинә, нәнда илердән таа, адеетә гөрә, хазырды таштан склеп. Бурада гөмдүләр Кайкаузун өлү, ама хеп гөзәл хем кави, сансын, гүүдесини, Нарсийә хем Кара-Харап.

Нижә дә олса, олдуиду оннарын султаны...

III

СЕНСЕЛӘ ҚАРШЫЛАШМАСЫ

Севиңәсин ми, оса айыфлаңасын мы? Кардаш кардашы зеегә койду...

Ха, каушум, аннат илеридоору.

«Девлет Кыры» бүтүн хем чок сеслән баардыйды: Кирчу олсун бей! Биздә бейлик олсун! Дийл ләзым султаннык! Қо христиан бейи олсун! Бизим бейимиз,— Кирчу!» Өлә дә айырылды бей Кирчу. Ишамак та сансын башка түрлү солумаа башларды...

Ама, сөлейим тә сизә, дайаныклы достларым, бизим бу огуз бейлинимиз раат гидәмеді, чок зоор хаталар чекти таа.

Михаил Палеолог хем татарлар, узлашык, хеп үшәрдиләр болгарларын хем гагогузларын үстлеринә да зоорладардылар оннары. Инсан савашарды каршы коймаа, корунмаа, Кирчу-бей пек чалышарды, гиргин дә дүүшәрди, ама енсемәә душманы зоорду. Ачан болгар-

ларда 1277-дә чифтчи Ивайло бүүк бир калкынты калкырды хем душманнара, хем ичйандакы зенгиннерә каршы, бизим дә инсан калкынды, куветлешип болгарларлан барабар. Ивайло койулду болгарлара цар, биздә дә Қирчу бирәз таа колай кулланмаа бейлини башладыйды. Душманнар ама бракылмээр, зенгиннәр дә оннара йардым. Үч йыл анжак гечти да болгар боярлары дүшүрдүләр Ивайлоу. О да качаркан дүшер татарларын елинә. Оннар ону өлдүрерләр. Бизим дә зенгин бейләр, коллайып, ансыздан өлдүрерләр Қирчуйу да койэрлар генә кенди бейини.

Нижә дә олса, ама ески огуз бейлини бурада долдурарды шансора үз йылыны! Инсан да хич дуйамадыйды, нижә аады олмушту гагогуз... хакогуздан.

Болгар боярлары, дүшүрүп Ивайлоу, койэрлар цар кендилернә Тертер Гөргийи, бир зенгин куман сойундан ерифи, изин едип она, ки гагогузларын да үстүнә цар олсунмуш. Гагогуз бейлери кайыл олэрлар. 1285 йылда Тертер хем боярлар хептән гечтиләр татарларын куведи алтына, өдеерләр оннара верги. Хеп татарлар 1299 йылда девирерләр ама Тертери да койэрлар цар Ногайханын оолуну Чакайы. Болгарларын йашамасы олэр таа да зоор, гагогузларын да генә. Бейләр дә пишман, ани кайыл олдуйдулар Тертерин чорбажылынына да саклыдан койэрлар бейлик башы зенгин Томур-бейи, ангысы калдырэр дүүш Чакай-цара каршы да айырдер бейлини ондан, истәмеер иилмәә она. Бейлик отурааны да койэр генә Каварна касабасына 1300-жү йылда.

Томур-бей дә сүртмеер чок да үч йылдан сора Каварна отурааны каврээр башка бир зенгин варлык саабиси, Балыккаш-бей, да олэр бейлик башы. О бекләмедийди айырсыннар ону, кенди кувединнән үстә чыктыды. Койду кендисинә аад «войвода». Дүздүрдү Балчык касабасыны. Ачан 1312 йылда Византияда ичерженги гидәрди, Балыккаш-войвода йоллады ики кардашыны, Тодору хем Добруйу, бин аскерлән йардым етсиннәр Иоан Кантакузенә падишаакайа Анна Комнинә каршы. Сора еверди кардашыны Добруйу Константинополидә бир грек-урум принцесасына Апокафос сенселесиндән, таа да сора да гечирди оннары Каварна, гелинин үредижисиннән барабар, Атанаслан*, хем бунун оолуннан, Атанас-оглуйлан, бурада йашамаа.

— Бутақым баалантыларлан биз шинди кавийиз хем

* Атанас — аад, грек лафындан Атанасия — өлүмсүз.

кендибашымыза йашээрыз,— хеп үүнәрди Балыккаш-войвод.

Өлдү бу войвод 1357 йылда да онун еринә бейлиг-башы олду онун кардашы Добру, ангысына сора дедиләр Добружә-деспот, зерә сертти нек. О гечирди бейлик меркез отурааны Варна касабасына, дүздү орада бүүк бир флот да тутту коркуда Генуя хем Венеция колонияларны Кырымда хем дә башка колониялары Кара-Денизин бойларында, ангылары илердән хеп үүшәрдиләр бу ерлерин үстүнә, савашардылар илтмәә оннары. Добружә-деспотун кулланмасы уйгун хем четин гидәрди, бейлик кавилешти хем генишленди дә. Бак Византия гиттикчә дүшәрди Күчүк Азиядан осман түрклерин урмаклары алтында, хеп кайбедәрди топракларны. Олдуиду хем дийшилмекләр бу тарафларда да: Тунанын хем Карпатларын арасында дүзүлдүйдү 1318 йылда Волох войводлуу, (Мунтения), Гүндуусундакы Карпатларын хем Днестра дересинин арасында да дүзүлдүйдү 1359 йылда Молдова войводлуу да Алтын Ордусу татарлары нек чыкмаздылар буралара шансора, ки карышсыннар, зоорлатсыннар; ангылары да калдыйдылар, йашардылар гагогузларын хем башка сенселелерин араларында услу. Алтын Ордунун бу заманнарда варды кенди зоорлары, хализ ачан рус князи Дмитри Донской вердийди оннара бүүк бир дүүш Куликов Кырында 1380 йылда, хем ачан кырып-фаладыйды оннары Ортакы Азиядан монголларын ени ханы Тимурленг.

Хеп бу XIV-жү асирин башлантысындан Күчүк Азияда Византиянын комшулуунда, Анатолияда, бүүдүйдү хем кавилештийди селжүк-огуз түрклерин Сөгүт бейлини, хализ Ертогрул-бей өлдүйнән (1298) ачан онун еринә калдыйнан оолу Осман, ангысы дүздүйдү Кония бейлинини, сора онун да оолу, султан Орхан (1326), сора Орханын да оолу, султан Мүрад I-жи (1360). Да о ески селжүк-каини огузлары, ани чыктыйдылар Арал денизин бойларындан, чекишип, айырылып сенселелериннән, хак-огузларлан, шинди осман түрклери деерләр оннара, тә гечтиләр Балканнара да башладылар капламаа бурадакы халкларын ерлерини, йаклашарак гаг-огузлара да. Мүрад I-жи алды Адрианопол касабасыны, койду аадыны Едирне да дийштирди девлет меркезини Бурсадан бурайы.

Коркунмуш балкан феодаллары топладэрлар аскерлерни чыкмаа түрк султанын өнүнә каршы. Добружә-

деспот та чыкарэр аскерини оннарлан барабар османнелара каршы. Да тә, үч бучук үз йыл гери айырылан ики огуз кевраны генә каршылашэрлар!— бириси услу йашайан ени йуртлуунда, бириси дә бунун үстүнә гелән. Дүүш олду гүзүн 1371-дә Марица дересинин бойдарында. Енседи отоман аскерлери. Буннар чекилдиләр ерлернә.

— Зоор олажэк каршы дурмаа,— айыфланарды Добружә-деспот,— буннар дүүшерләр пек дели-афажан, хем дүзгүннү аскерлери вар.

Деспотун оолу ама, Иуанжу, башка фикир кулларды, о османнеларын тарафына чекәрди, зерә оннар ени куветмиш, оннара каршы гиденнәр кайбедежеймишләр хепсини. Бобанын хем оолун арасында — кавга, душманлык. Иуанжу саклыда бирлик тутэр османнеларлан, ангылары дейивердиләр она Добружәоглу да умут койдулар куллансыннар ону илери доору...

Добружә-деспот ама кави тутэр кендисини, хеп кавиледер бейли, башка девлетләрлән алыш-веришлик йапэр — волохларлан, молдованнарлан, грек колонияларыннан, болгарларлан — Варна олэр белли бир алыш-веришлик центрасы. О тутэр ий достлук болгарларын Тырново царлыыннан хем Видин царлыыннан, ани дүзүлдүйдүләр 1363-жү йылда феодалларын ара дүүшмелерин бетеринә. 1375-тә онун флоту пай алэр дениз дүүшүндә Трапезунд калесинә каршы. Онун вакыдында ески Карбуна йуртлуу, Карбонум Терра, документлердә йазылэр шансора «Терра Добрутичи», сэйлер, «Добружә йуртлуу». Добружә-деспот йапэр бааланты Византиелән дә, еверип кызыны, Надижейи, Иоан V-жи Палеологун оолуна, Михаила. Иуанжу ама бу ишлердән таа да пек азетмеер, кин гөтүрер бобасына, да бир бей конушунда үүшер тарафчыларыннан, өлдүрер ону да каплээр баш-бей ерини, олэр о да деспот.

Иуанжу-деспот север кувет, бүүклүк север, тамах та пек. О бирдән дийштирди девлет политикасыны османнеларын тарафына. Да, ачан 1386 йылда Никоплидә Европанын кручаллары гелдиләр османнелара каршы, о да гирди дүүшә, ама османнеларын тарафына. О койду кендисинә узун бир титул: «Магнификус ет понтес доминус Иоанкос, филиус боне ремеморие магнифичи домини Добрудизе» — «Бүүк хем куветли падишаа Иоанкос, ий рааметли Добружә падишахын оолу», 1387 йылда Иуанжу дүзер бир алыш-веришлик

конвенциясы Генуя колониясыннан, ангысына, онун тарафыннан, йазылды онун девлет изметчилери Чолпан хем Коста. Хем хеп таа чок баалашэр түркләрлән.

Ама 1390 йылда онун үстүнә ансыздан гелер жөнклән волох войводу Мирча Ихтиары да койэр өдесин она верги, нилсин онун войводлууна.

Түрк султаны Мүрад I, хеп хызланэр балкан халкларын үстлернә. Косовополиедә, 1389-да, бүүк дүүшлән каршы чыкты она серблар, болгарлар, волохлар. Чиркин дүүш олду, зоор билмәә ким енесди. Бир серб патриоту Миклош, гежә сыйырылып Мүрад султанын шатрасына саплээр ону бучаклан да өлдүрер. Ени султан, Мүрадын оолу Баязит, чок таа кыймаксыз үүшер халкларын үстүнә. Илкин каплады Македониейн, сора да 1393 йылда болгарларын Видин царлыны да дургунду Тырново царлыын калелериндә, зерә четин каршы дурардылар. Хеп о йылын ама онун аскерлери сардылар Тырново касабакалесини. Үч айдан зеедә тырновлулар дүүштүләр, өлүм булдулар, ама касабә дүштү. Баязит верди изин йыксыннар ону темеләдән, атеш етсиннәр. Инсан ама үреендә верилмеер, хеп лафлашэрлар: «дүүшежез, гележек вакыт та куртулажэз!»

Османныларын йардымыннан Иуанжу 1398 йылда чыкарэр бейлини волохларын куведи алтындан. Ама Баязит койэр ону бирери гетирсин флотуну отоман флотуннан, сора да бейлини дә йамасын Отоман девлетинә, Иуанжу да кайыл. Бутакым, XV-жи асирин башлантысында хакогуз Девлети «Карбонум Терра» кайбедер кендибашлыны, «Добротичи Терра» дүшер түрк султанын куведи алтына. Огуз бейлини олэр түрк провинциясы, аады Узнейәлет, Иуанжу да калэр ейәлетбейи, кабледи бирдән мусулман динини. Бу бир сой автономиялыкты сансын гагогузлар ичин, ки ани оннар түрк сенселесиймиш. Инсан да, гөрүп, аннайып, ани диллери уйэрлар, ани түркләр сенселә, бирдән бирә услу кабледерләр ени чорбәжыларын гелмесини хем оннарын традициясыны, есапламайып ама, ани башка динин бетеринә, хем хализ султаннарын, визирлерин, пашаларын тамахлыы хем жансызлыы унуттуражэктар оннара сенселелини да бу инанни инсаны койажэктар кара зоорбалаа. Гагогузлар са истәмеерләр калмаа султан бойундруу алтында, дайма калкынэрлар да башка халкларлан барабар дүүшерләр езижилерә каршы. Ама оннары фена буналдэрлар каплайжы аскерлери. Инсанын ара-

сындан гиргиннәр чыкәрлар дааларлара хайдук* дүүшүнә.

— Шуннар гәвур олмушлар!— баарарды заабитләр, йоллайып аскерлери изиннән, сойсуннар бир пак бу инсаны, чиркин дә зееглесиннәр, хем дә масус мусулман изметчилерни, басурманнарны, ки кылычлан чевирсиннәр бу «миннетлери» йанныш йолдан «доору динә».

— Шуннардан алмаа ейәлетлини, йапмаа оннары бир санжак!* Да олду Узисанжак, санжак-бей дә — османлы.

Шуннар ама верилмеерләр. Чок зеег чекерләр, ама верилмеерләр...

Султан ардына султан гелер. Оннар да олду чок, бири бириндән бетер фена хем тамах...

Огуз, гагогуз кеваны ама хеп тутунәр, хеп бирлештирер бурадакы калма ески кыргызанди ани түрк сойларны, башка да инсаннары, йаклаштырәр оннары бири биринә, да бу зоор ежеллерин ичиндә топлашәр да хеп дүзүлер ени бир сенселә, темел көкү ески хак-огузлардан,— *гагогузлар*...

IV

АЙ, ДААЙЫМ, ДААЙЫМ...

«Гелди сыра даалар йолларыны капалым...»
(Бир баллададан).

Тарафымыз, Узи-санжаамыз, долду завалы инсанан: үүсузләр, сакатлар, көрләр, «көроглулар», дилеңжиләр, ахмак-олмушлары, дели-олмушлары... айыпланмыш кыз-гелиннәр... Оннар күйлердә гезерләр да йашлар гөзлериндә аннадәрлар кахыры, кара кахыры:

«Динимиздән атылалым ки, нечин христианмышык!— Жеза! Зеег!»

* *Хайдук* (хайдутен) — болгар хем серб диллериндән — езижилерә каршы калкан инсан, дааларда йашайан, зенгиннери сойан да фукарелерә йардым верән; *санжак* — түрк администрация бөлүмү. (17-жи асирдә гечән буралардан түрк йолжусу, үренмиш адам, Евлия Челеби буләр 8 санжак: Видин-санжаа, Никопол, Силистра, Кылбудан, Лозенград, Аккерман, Бендер хем Узи-санжаа. Молдован үренмиши хем девлет башы ама Дмитри Кантемир йазәр, ани вармыш хакына озаманнар бир йуртлаук (бейлик) да аздыймыш Узиейәлет).

«Верелим оннара хепсини, нейимиз вар, йуртлуумузу да!— Биткисиз!»

«Измет еделим, ишлейлим жеремә оннара!— Кул-лук!».

— «Оннар хич доймээрлар!— Жанавар!»

Аннадын, завалылар, аннадын, неләр йапарды оннар.

ҮҮСҮЗ: Не дә зоордур, аман, үүсүз калмаа бу дүннедә! Йашардык күйүмүздә, нижә варды. Ама, гел бир гүн басурманнар:

— Гечин «доору динә», «гәвурлар!»— баарды ен бүүк оланы.

— Гечәмәм!— деди бобам.

— Айлениздән бири баре гечсин, озаман брақырыз раада!

— Гечмейжез!— деди анам, деди батүларым, какуларым.

Басурманнар кудурдулар: анамы, бобамы өлдүрдүләр, какулармы алдылар, батүлармы бааладылар. Бән куртулдум, анам фырын ичинә сакладыйды...

САКАТ. Не дә зоордур, аман, сакат олмаа бу дүннедә! Йашардым күйдә, нижә варды. Ама, гел бир гүн паша:

— Ислә атын вармыш, гәвур? Шуну бана верәсин!— баарды көпек паша.

— Верәмәм, паша! О бени беслеер!

Изин верди изметчилернә кессиннәр бир колуму, бир айаамы...

— Ат сана шимди ләзым дийлдир!— фена гүлдү паша, да гөзелим бейгирими алып гиттиләр.

КӨР ОЛАН. Не дә зоордур, аман, гөзсүз олмаа бу дүннедә! Йашардым күйдә, нижә варды. Ама, гел бир гүн йанычарлар, инсаны тутмаа, алмаа. Куртулмаа дейни хепси пинин сакландылар күй ортасында бир күлә ичиндә. Йанычарлар тутуштурдулар күлейи да баарэрлар: «Ким истәрсә куртулмаа, атласын те герили ашада палайа!» Атладык. Ама душманнар каврардылар бизи бирәр бирәр да кимин кулакларны, йада бурнусуну кестиләр, кимин гөзүнү чыкардылар, аллаа корусун! Үкү карылары дешәрдиләр да чыкарып ушажыклары саплардылар свври казыклары... Беним ики гөзүмү чыкардылар...

Диленжиләр, сиз, гездиләр чок күйләр, не гөрдүнүз, аннадын.

ДИЛЕНЖИ. Гелмиш басурманнар адамын евинә.

Икрам етсин, баардылар, дойурсун оннары. Сора коймушлар алсын бир араба текерләй сыртына да гечирсин оннары гелән күйәдән качарак өннериндә, оннар да атлы ардындан — чийнемишләр, фаламышлар адамы бейгирлериннән.

Бир башка христиан истемеш домузуну кессин йоорту ичин да качырэр ону. Домуз да баарарак гечмиш түрк чорбажынын аулундан. Бунун ичин онун табаннарна икиүз сопа урмушлар — адам өлмүш ериндә, ама күйлүләрә өдетмишләр бүүк бир жеремә.

БАШКА ДИЛЕНЖИ. Бир куйдә басурманнар гejя пинмишләр клисенин өртүсүнә да дийштирмишләр биркач керемет. Сабайлан жезаламышлар инсаны, зерә чүнкү оннар басмышлар фирманы ани дүзмемәә клиселери да чоойуну өлдүрмүшләр, соймушлар варлыыны, сора атеш етмишләр бүтүн күйү.

БАШКА ДИЛЕНЖИ. Комшу куйдә йанычарлар зоорлан чыкарэрлар кыра бир бөлүк кыз хем гелин, зоорлан айыплээрлар, сора кимисини харемнерә койдулар, кимисини, кесип гүүслерни, өлдүрдүләр, кимисини колвердиләр.

БАШКА ДИЛЕНЖИ. Кыржалылар гелдиләр куйә атлы хем арабаларлан да топлээрлар түрлү вергиләр — екин, пара, хайван, тутэрлар кызлары, гелиннери, геччожуклары да баалайып синжир-синжир гөтүрдүләр базарда сатмаа. Кими инсан сакламышты кызларны саманнаа, куйуйа, арпа ичинә, ама булдулар.

Бир күйлү, куртулмаа дейни басурманнардан, бүтүн йашамасыны гечирди бейгирдә атлы...

БАШКА ДИЛЕНЖИ. Күйлүләр гитмишләр монастыра дува етмәә Петроу йортусунда. Оннары чиркин жезалээрлар — одун енсер какэрлар тырнак алтына.

Сиз, дели-ахмаклар, аннээрсыныз фикирлидән таа ислә, не олэр дүннедә. Неләр олду, неләр олажэк?

ДЕЛИ. Зенгин түкәнжиләр алдадып-сойэрлар инсаны, фанариотлра сатэрлар...

Чорбажылар, басурманнар, йанычарлар, фанариотлар, бейләр, пашалар спахиләр ишледерләр инсана бедава, сойэрлар, дүөөрләр, зетлеерләр, өлдүрерләр, көпекләрә параладэрлар, маскара едерләр кызларны, гелиннерни, кыйэрлар ушакларны... Бөлә чиркин ежел ким чекмиштир ажаба!

Инсан оннарын малы, не истеерләр йапэрлар.

ДЕЛИ-АХМАК. Бени дүүдүләр... дүүдүләр кафама... ах, кафажыым ажыйэр, уулдээр нижә дермен...

Оннар фена, тамах, ама коркак... коркэрлар биздән, онуштан дүерләр, өлдүрерләр бизи... аа, не ажыйэр башым... ажыйэр, уулдээр нижә дермен... оннар коркэрлар... оннар кабаатлы... Оннар бири бирини дә кемирерләр нижә йабанылар... сеслейин, нижә улуйэр йабанылыр... үфкедән хем коркудан... тамахлыктан... оннар кан истеерләр, инсан каны... оо, насыл улуйэр йабанылар...! Ама гележек оннарын гүнү, оннарын да башлары ажыйәжэк... Аа, не ажыйэр кафажыым...

Заваллыларым, не йапайым сизә, насыл йардым едейим? Кендим фукарайым, сакатым, көрүм, диленжийим. Хеп оннар зетледи. Оннар са сеселә бизә, түрк сеселеси.

ЗАВАЛЫЛАР: Ислә сеселә, йок не демәә! Икрамы, үлештирмеси каннан карышык!

— Зенгин бак, куветли. Койдулар кауш чалайым инсаны зетләркән — истәмедим. Да озаман тутуп кестиләр сол елимдән пармаклармы ки чалмайым хич... Бән ама чалэрым! Хем чалажам биткисиз! Биз халкыз, биткисиз! Инсан, чоклук инсан, кавидир, салт о дайаныр бөлә ежелә!

— Дайаныр... Некадар? Незаманадан?

— Сөлә, ески каушум, таа неләр олду. Бак дурмады инсан өлә салт чексин, йардымсыз? Дурмады йа? Дурмады. Калкты душмана каршы. Чифтчи калкты, чобан калкты, сакат калкты. Калкты доору пулуктан, койун тырласындан, йол үстүндән... калкты да капты йолу даайа-байыра, Улу Даайа* да бүтун о үфкейи, кахыры-ажыйы урэр зетчинин башына!

Зенгиннәр она дедиләр «хайдут», «йол хырсызы».

Фукаралар она дедиләр «куртарыжы», «кинжи», «хайдук».

— Е, беки, бизим деделләр дүүшмедиләр езгийә каршы? Беки, салт зет чектиләр? Бизим йокмуш түркүлермиз о дүүшләр ичин...?!

— Ким деди, ани дүүшмеди гагоузлар? Ани йокту түркүлери? Е салт биз, каушчулар, некадар пиет-түркү дүздүк да кауш чаларак аннаттык инсана күйдән күйә: «Улу Даа», «Ай, даайым, даайым...», «Тудорки»... Бизим түркүләр ортаклашты болгар кардашларлан, валах хем молдован кардашларлан. Ама варды оннар, варды... Насыл дүүшмейжейди завалы гажал, ачан ону бууардылар? Ачан комшу кардашлар дүүшәрдиләр?

* Улу-Даа — Бүүк, гүр даайын аады Балканда.

Ачан хеп о даалар, хеп о байырлар варды, хеп оннар саклардылар хем коруйардылар завалылары, ачан бу инсанын да арасында варды гиргиннәр, коркусузлар, кыйаklar, кавиләр? Хем варды киминин аркалашмаа хеп бир душмана каршы!

Те аннадайым бир гиргини йаптыклары, ГАНДИ-хайдуун йаптыклары, ки хепсинә етишсин о даа йапра-андан түрку, о даа кушларындан пиетләр. . .

* * *

Бир завалы кары калдыды салт бир ушаклан кужа-анда йол үстүндә — кайбеттийдн хепсини. Йанык, ама четин бу ана бүтүн куведини топлайып савашты калсын йашамакта, бүүтеүн чоужуааны. Адыйды Ганди, Гандийик. Бу чожук бүүәрди инсанын арасында, онун солууннан хем ажысыннан дойуруларды, йуртлуун тавын-нан, гөрәрди онун чекмеклерни да үфкә топларды онун езижилернә, душманнарна.

Ганди бүүдү, олду кави бир олан, гүрешлердә хеп-сини енсәрди; хем бакарды таа чок каврашмаа чор-байы оолларынан, оннары енсемәә сынашарды, зерә биләрди анасындан, ани оннарын бобалары кестийди-ләр онун да бобасыны.

Гелди сыра евленсин, пек гөзәл йавкласу варды, Ани. Чалардым каушлан онун дүүнүндә хаксыз, фука-радан не хак алажәйдын, о чобанды чорбайыларда? Дүүн пек гөзәл гидәрди, адеетләрлән. Чалдыдым да ойнадыдылар «Чекиргейи», ани саадыч налламыш че-киргейи, беш пара вермиш елиня, да йолламыш Истам-бола туз, сабун алсын гелинә; о са туз-сабун алмамыш гелинә, ама бир лүлә алмыш кендинә! Таман бу адеет гечти, үүштү башибозуклар, дааттылар дүүнү, Гандийи бааладылар, Анийи дә алып гөтүрдүләр. Сатмышлар ону пашанын хареминә. Гандийи зетледийнән колвер-диләр. Кесмиштиләр бир кулааны.

Дайанмады Ганди да чыкты Улу Даайа, хайдук ол-ду. Бүүк киннән башлады о колламаа йолларда сойужу керваннарны, зенгиннерин арабаларны, фанарнотлары, басурманнары да алмаа не чалмышлар инсандан, же-заламаа оннары, ама не куртарылмыш, даатмаа инсана гери. Онуннан варды чоклук шансора, бир четейдиләр. оннары да атеш едәрдиләр. Бүтүн илкйаз, йаз хем гүз оннар даада йашардылар, кышын дадалышардылар йабанжы күйлерә. Илкйазын генә даайа топланар-Ушәрдиләр зенгиннерин конакларна, жезалардылар дылар.

...Улу Даа о не бүүк, не гүр! О бир кенарсыз дүниә, бир сербест дүниә! Ешил чамнар, мешеләр, суук сулу дереләр, гезилмәз дә ерләр... Орайы коркар силәхлы түрк пашасы гирмәә, орада онун куведи — бишей. Даа-байыр бүүк пек, солуйәр кудретли фышыр-дайарак гөкләрлән барабар. Дерин ортасында атеш даны кызарәр. О атешин долайында хайдуклар отурәр — узун сачлары омузларында, кывыржык қалпақлар башларында, быйықлар үстүндән картал гөзләр бакәрлар, аркалар мешә кадар, омузларында аба антери дикили кара гайтаннарлан, кырмызы кушақларлан кушалы, беллериндә пиштофлар хем кылычлар. Оннарын да арасында бир таа бүүк күтмектә отурәр вакытсыз краалы сачларлан, гөзәл тенни, мави гөзлү атаман Ганди. О лафланарды кафадарларынан, насыл куртаражәклар Курбан күйсүнүн инсаныны бүүк амандан. Түрк заабити вермишти изин оннара гетирсиннәр онун конақларна хепсини чоҗужаклары он йашын ичинә басмышлар ани. Саклыдан да вермиш изметчилернә изин кыйсыннар оннары да дөшетсиннәр она бир йол. О истәрди жезаласын инсаны, ани истәмәздиләр гетирсиннәр онун йатаана хер авшам бирәр кыз.

Дүрүктү үзлери, сыкылайды ченелери, солуклары аарды. Атешә дал башка коймадылар. Суүндүйнән йолландылар. Ансыздан урдулар заабитин конаана, тутуштурдулар херерсини — йансын көлекләр!

Хайдуун куведи бүүлү, пеливан. Она хепси йардым едер — даа, сулар, отлар, кушлар хем хализ онун бейгири. Даа ону саклээр, дойурәр түрлү емишлән, авлан, йардым едер кыстырмаа сапа ердә душманнары; аачлар, йапрақлар она хабер гетирерләр, нәнда не оләр хем онуннан не олажәк; сулар сериннедерләр онун йангыныны дүүштән сора йараларны... отлар ләзым онун бейгириңә, она да оннар дөшек; бейгир — онун ий кафадары хем досту, онун инан йардымжысы дүүштә, оннар икиси айырылмаз, кәр өлсүн хайдук, бейгири ондан айырылмээр; йатәр хайдук нем топрак ичиндә куршун үреснә батык, йолжазларда ама гезер онун гүмүш бейгири, кушқулу кишнеер, хем дүүер налларынан топраа, чаарәр чорбажысыны — нечин о калкмээр, кави колуннан дартсын чылбырыны, койсун айааны дөкмә өзенгейә, дүртүп-маамузласын бейгириңи, да учсуннар гениш кырда, мави Тунанын кенарларна?

Хайдук арифленик зор йашамактан, о баарышмаз езижиләрлән — о «аач йабаныларлан», «кудуз кө-

пекләрлән». «Расгелейим даада зенгини-йабаныйы, чыкарэрым чатыйы хем нажаа, ама каршы гелейим фукарейи, чыкарэрым кесемдән пара» — деер хайдук. Онун жан ниетидир каршылашсын зиетчи чорбажыйы да сойсун дерисини диридән. Гелер ама ачан кыш, о кахырлы, ани даа сийрелер, кушлар гидер да о да лэзым гитсин күйә.

Душманнан хайдуclar дуушерләр пек бежерикли хем чемрек: сарсын оннары душман, арка аркайа олэрлар да дуушерләр.

* * *

Курбан күйүндә варды гөзәл, карагөз бир кыз Тудорки. Анасы-бобасы фукарейдиләр пек да о чыракты бир зенгин чорбажыда. Гүндүз ишләрди, гежә ама саклы гөтүрәрди хайдуclара имәә, «Хайдуун пунарына». Булуштукча хайдуclар сорардылар: «Ким о күйүндә таа зенгин да хайыи?» Тудорки жувап едәрди: «Ийрибажак та зенгин, ама Карадиш ондан чок зенгин».

— Тудорки, мари Тудорки, гитмә шу хайдутун пунарына,— айыфланарды анасы.

— Гидәрим, амам, гидәрим, зерә хайдуclар бизим куртулмамыз!

Да гелер Тудоркинин башына буук аман. Чорбажы шүпеленер, ани о булушәр хайдуclарлан да коллээр ону.

Нижә дә хер керә, Тудорки чыкты саклы ичердән гежә, ачан анасы-бобасы уйуардылар, гечти аул ичиндән, баалы синжирдә көпежик дуйду да чыкты она севинерәк, Тудорки чыкты тезеклик ардында бир деликтән, гитти бир дар сокажыктан, ани чыкәр байырын етеенә, ордан да дийл ирак чекедер гүмеләр, сора да даалар. Мирчу, онун севдалы хайдуу, бекләрди ону дийл пунарда, ама бир тарафта, саклы ердә да гөрәрди илкин, ани бу о гелер да сора чыкарды булушмаа. Илкин оннар кужаклашардылар, севишәрдиләр, сора обур хайдуclар да чыкардылар да булушардылар хепси.

Чорбажысы йолламышты таа авшамдан ики изметчисини колласыннар, чыкажэк мы Тудорки едән. Оннар излеерләр ону йакын пунарадан, ама дөнерләр гери да аннадэрлар, не гөрдүләр. Чорбажы, атеш үфкедән: «Анасыны-бобасыны атешә, кызы сатырым харемә, хайдутлары бааларыз да жезайа,— деди о кенди кендинә да йоллады гетирсиннәр ихтиарлары она. Бурада да

изин верди атеш етсиннәр бүүк фырыны. Гетирилмиш баалы завалылары осаат итирдиләр фырына да йактылар диридән. Аннашты йанычарларлан ки ертеси гежә тутсуннар «хайдутлары» о пунарда. Шинди дә бекләрди дөнсүн Тудорки.

Тудорки айырылдыды севдасындан да геләрди евә доору. Бирдә, онун аяакларна гелип йатты оннарын көпежин синжирлән нейлән, мизлеер бир фасыл. Тудорки кушкуланды, бакынәр хер тарафа, не олсун бу. «Евдә бишей олду, олмалы»,— дүшүндү Тудорки да коркту евә гитсин. Дөндү гери пунара, ама һапсын, о билмеер. Сакланәр көпежиннән бир сук гүмедә пунардан бир тарафта да беклейжек ертеси гежейн, зерә Мирчу генә гележек.

Гүнү Тудорки гечирди кушкулу. Гежә гелди пек ояа. Ай зоор гөстерәрди кедини титси булутлар арасындан. Бирдә салды көпежин. Тудорки тез сустурду ону да сесленер. Таныды Мирчунун «кукумау» баармасыны. Чыкты она кахырлы.

— Мирчу, айолум, билмеерим не олду евдә, тә көпежин копармыш синжири да гелди бурайы.

Мирчу дүшүнүнжә, не варды олсун, ансыздан ики тарафтан үүшер йанычарлар, чорбажы да оннарлан. Нижә дә гиргин дүүшмеди Мирчу, ама кылыч урмасы кафасына кестирди куведини да душманнар бааладылар ону.

Тудоркийн тутту чорбажы да баалады аажә.

Душманнар сакландылар да беклеерләр гелсин башка хайдуклар да. Ама есаплары чиркин чыкты — хайдуклар гелип кыйдылар хепсини бирәдән. Тудорки аннатты, не олду. Мирчуйу аттыйдылар пунара онун гөзүндә.

— Алатлады, завалы, биздән чок илери да тә...

— Кардашлар, өлдүрүн бени, йок нейә йашайым бу дүннедә. Насыл кайбеттим бән Мирчуйу, бән кабаатлыым...!

Хайдуклар чыкардылар Мирчуйу пунардан. Кестиләр парды да үстлериндә гөтүрдүләр. Тудорки гитти ардырына... хайдук табуруна...

* * *

Улу Даа. Мешеләр арасында гечер Ганди четесинән, дөнерләр бир дуүштән. Даа ама кушкулу. Ганди

есап алэр кырык далжазлар, иилик, сөрпешик, сарарык хем куру йапраклар; ишидер фышырдамасыны.

— Ай даайым, даайым, не сарармышын, не курумушун?

Лүзгәр ми йакты, краалар мы хашлады?

— Лүзгәр бени йакмады, краалар хашламады.

Шинди хемен бурадан гечти үч синжир инсан: илк синжирдә — генч оланнар, хем гидерләр, хем сөлеерләр: «Пулуҗаклармыз чизидә саплы калды». Икинжи синжир — кызлар, хем аалээрлар, хем сөлеерләр: «Дүзенжиклермиз евдә курулу калды». Үчүнжүсү — генч гелин, хем аалээрлар, хем сөлеерләр: «Хамур текнедә калды, саллангачта ушаклар ихтиар кайннайа калды».

Ганди сансын гөрер, нижә басурманнар потрә* гөтүрерләр заваллылары, итирерләр, дүүерләр... гөтүрерләр сатмаа оннары йада Бозук-пашайа, ани ерлешмишти зенгин конакларыннан бу семтлердә. О деер бейгиринә: «Ай сән, гүмүш атым, неләр, неләр биз ишиттик! Дайаныр мы үрек, олса да демир? Ажаба нәбәр о дойуран аналар, оолларны, кызларны насыл аалар?»

Даа таа да пек далгаланэр, сертлешер. О синжирлери йанычарлар хеп хайдээрлар жансыз коркударак. Та бир чожуу өлдүрерләр да сыбыдэрлар бир чукуржаа. Ики ихтиар мешә деерләр кахырлан: «Кимсей дә хич билмейжек бу оланнарын өлүсүнү...», «Некадар биз гөрериз!»

Потрә гидер генә илери. Йанычарлар алатлээр, бакынэрлар коркулу, коркэрлар даадан, онун гиттикчә таа пек уултусундан. Хем дә авшамнээр. Оннар дарылы-үфкели, ама шансора коркэрлар баармаа, салт итирерләр, урэрлар сессиз, өлдүрерләр ким баарарса — өлә, бир лафсыз дүүш, кимсейә гөрүнмәз хем чиркин бир сиир: ишидилер салт бейгирлерин аяклары хем бурнулары, синжирләр хем завалыларын буунук сеслери даайын уултусуннан карышык...

Ама Улу Даа бошуна далгаланмады, дүрмеди кендини: бир гүрлемек гиби копту ансыздан хайдуқлар! Потрежиләр серили ерлердә. Заваллылар куртарылы. Кимси калэрлар хайдуқларлан, каланы даалышэрлар күйлернә.

* Потрә (болг. потеря) — бир бөлүк түфекли-кылычы адам (арнаутлар), езижилерин изметчилери.

Бозук-пашанын конакларында. Варна касабасында.

О йашээр өлө, ани йок нижә сөлемәә хем йалап-йалап. О сатэр инсан да казанэр масалда гиби гелир. Бу «малы» о топлээр бедава йада ужүз сатын алэр ерли зенгин чорбажылардан, түрк заабитлериндән. Паша лафа дурэр бир хеп зенгин түрк ефендийлән, ангысына вермәә истеер кызыны Нурейи. Бурун-ефенди тамах сеслеер пашанын үунмелерни, мететмелерни, насыл о «маллары» хазырлармыш. Тә шинди дә беклеер таа бир сүрү мал да сатажэк онары бүүк казанчлан. Гүвә олажаа онуннан бир акылда, севиер, нижә кендисинә, хем о да бөлә занаат кулланажэймыш, о да азетмәзмиш бу «хайваниардан», хализ о «хайдутлардан». Оннар икиси разы бири биринә, уйэрлар, буйурэрлар, конучэрлар. Нурийә чалэр оннара тамбуриндә*. Хепси шендиләр.

Бирдә, гирди бир потрежи, ани несой са куртулмушту, да аннадэр не олдукларны Улу Даада. Паша капкара олду үфкедән. Ама нәбажэк?

Салт ширетликлән паша есаплээр кыстырсын хайдуклары да чыкартсын үфкесини. Хазырлээр бир куран: бир бөлүк «малы» топлайып ерлештирер бир куйдә масус ки гелсин хайдуклар куртармаа. Ганди четесиннән урэр, ама куртарамээр да кенди дүшер пашанын елинә. Ону паша капээр зындана. Хазырлээр она титси өлдүрүм. Ама хайдук атаманын бүүлү куведи вар. Бейгири дә бүүлү. Ганди кендинә гелип дүүш серсемниндән, чаарэр бейгирини: «Гел, атым, амандайым!» Бейгир ишидер да бир кыпымда олэр зынданын йанында. Да ачан кишнеер бир керә, күлә порталарлан йыкылэр, да Ганди чыкып пинер атлы да дөнер Улу Дааа.

Бир керә Тудорки аннээр, ани онун Курбан күйсүндән топламышлар генч кызлары да мусулман жамисинә капамышлар. О деер Гандийә колверсин ону четейлән куртарсын кызлары. Ганди бракэр, ама йардымжы да верер она онун йардымжыларындан бирисини, Айазы. Урэрлар басурманнарын үстүнә. Тудорки дүүшер оннарлан, нижә адам. Куртарэрлар кызлары, четә хыз-

* Тамбурин — муз. инструменти.

лы чыкэр кўйдән. Ама оннара дуймадаан йаманэр бир-кач басурман масус гиймни хайдукча — хеп пашанын ширетли. Бирдә, Тудорки ишидер ушак ааламасы таа кўйдән чыкмадаан бирәз. Дөнүп гөрер ону бир «хайдуун» кужаанда. Тудорки деер браксын ушаа, нечин алмыш. Хайдук са деер, ани бу чорбажы ушаамыш, ону ләзыммыш өлдүрмәә. Тудорки чекишер, вакыт та гечер, есап алмээр, насыл калмыш гери. Каврээр о ушаа «хайдуун» елиндән да гирер онуннан бир йакын евә браксын орда ону. Бурада душманнар каврээрлар ону да баалайып койэрлар бейгир үстүнә да качэрлар.

Айаз шансора даа ичиндә, хепси дургунэрлар да беклеэрләр гелсин Тудорки о «хайдукларлан». Ама наафилә, о йок.

Ганди бүүк пишманнаа дүштү. Айаз деер браксын ону куртарсын Тудоркийи. Ганди ама гидежек кендиси. О севәрди Тудоркийи...

* * *

Тудоркийи гетирдиләр Бозук-пашайа. Аннадэрлар, ани бу кадына хайдукларын башыймыш о дүүштә.

— О донадажэк беним харемими! — сырыдарак деди паша. О топлээр хепсини ичердекилерни баксыннар бу хайдучкайа, гүлмәә алэрлар Тудоркийи. О ама четин дурэр бу йабаныларын арасында.

Харемдә. Тудорки пек бозума дүштү дийл йашамасы ичин, өлүмдән о коркмээр, ама ани бу маскара паша айыплайжэк ону. О да дүшүнәрди Гандийә.

Пашанын шиндилек башка зоорлары варды — кызыны еверәрди. Ама тез онун акылы дөндү Тудоркийә. Гетиртти ону йатаана. Тудорки йаклаштырмады кудурмуш көпәә кендисинә, буушту чок, корунду, ама есейәмеди кожа бу бугайы.

Тудоркинин дүннеси кайбелди, о өлдүйдү кендисин ичин дә. Ганди ичин дә.

Тә үүштү хайдуклар, Гандинин сесин ишидилер, дүүшерләр афажан, фалээрлар басурманнары нижә ешил хыштырлары.

Тудоркийи буламады Ганди, некадар да аарады. О чыкмады өннернә.

Хайдуклар гидерләр Улу Даайа кахырлы түркү чаларак...

Не дейим сизә, достларым, пек жаным аҗыйәр Тудоркийә, заваллы кыз...!

Сора ишидилмишти, ани Тудорки гитмиш, һаны гөзү гөрмүш... беким дә кайбелдийди бирәнда.

Ганди-хайдук ама хеп бекләрдн ону гелсин Улу Даайа...

V

ОГЛАН ХЕМ ЛАНКА

«Севда, сева... чийненмиш сева...» (Түркүлердән).

Курбан күйсүндә бир ми салт кахырлы иш олмушту... Йок, кахырлар дизи гидәрдиләр. Некадар таа чок зенгиннәрди инсанын сыртындан чорбаҗылар, заабитләр, фанариотлар, пашалар, гиттикчә таа зор оларды инсанын йашамасы. Чок дүүшәрди хайдуклар хем башка да гиргиннәр, ама йашамак илинненмәзди. Фукаренин доорулуу йокту севада да, ону да исләрдиләр, сатардылар-сатыналардылар, өлдүрәрдиләр дә езижиләр.

Генчләр ама севәрдиләр...

Бу күйүн инсаныны шинди пек сойарды хем езәрди оралы зенгин чорбаҗы, ани аадыды Хобур-бей. Ону хич май дуймадыды бу күйлүләр, ниҗә пейда олдуиду да зенгиннедийди артык пек. Хем сансын дийлди фена, бунун ичин дә беки ону есап та алмадыдылар?

О дийл феналыклан сойарды инсаны ипләәдән, ама түрлү ширетликләрлән, түрлү дүзмекләрлән. Бу ишлери пек бежерәрди ерлештирмәә онун бир ичер изметчисн, кыса адам, Тодиҗик.

Хобур-бей дулду. Ама варды бир кызы — гөзелин гөзелийди, ачк-гөздү хем йалпакты. Аады Ланкайды. Зенгин кызыйды, ама севмишти фукара чобаны Оглан. О да ону. Бирн бирисиз йашайамаздылар шансора.

Бу чорбаҗыда чырак ишләрдиләр Кати, ичердә, хем Федн, дамнарда, — генә ики генч севадалы.

Ама ха бракалым, ко кендилери булушсуннар да биз дә гөрелим, дуйалым оннарын севдасыны, үренелим оннарын фена ежелини хем ким оннара о ежели гетирди.

Зенгин чорбажынын, Хобур-бейин, конаклары. Гер-
жик евлерин онүндеки чардаана ичердән чыкэр Хобур-
бей афажан.

— Тодижик!— баарэр уфкели хем алатлайрак.—
Нанда, гаргалар, кайбелдин?

Евин ардындан качарак бир йанына пейдаланэр
алчак бир адамжык, бурук, чиркин хем бүүк башлы.

— Та бурдайым, чорбажы!

— Ых, ачан лэзымсын, йок олэрсын!

— Ее, чорбажы, канну дедин гөзледейим, не йапэр
Ланка-ханум?!

— Чок лафетма! Тез бул benim шалварлармы! Гөр-
меерсин ми, ани донжайым? Ыых!

Тодижик тез гирер чорбажынын ардындан ичери,
Хобур-бей сә хомурданэр: «Лэзым гидейим ашаа, же-
ремә чыкарайым о каликлердән, борчлары бдәмеерләр!»
Бирдә, аклына гелер бейгир чыраа Феди да баарэр,
чыэрэр ону.

Феди чыкэр ев ардындан күрек елиндә, кырмызы
кушаклы деликанны чожук.

— Сән не йапэрсын? Дурэрсын, пезевенк?!

— Дурмээрым, чорбажы, дамнары те күрүйерим!

— О кеневирлери Туна бойунда лэзым гугла дик-
маә, курусуннар!

— Аннадым, чорбажы!— да Феди гидер ишинә.

Хобур-бейә нечинсә ий гелди да шинди чаарэр ичер
изметчийкасыны, Катийи. Ичердән чыкэр томбарлак су-
ратлы генч бир кыз, чимчирик гөзлү, еллери хамурлу.

— Аа, сана де... ыы, сән гөзлемә йапэрсын... аха,
ислә, гит.

Хобур-бей беклеер таа бираз да гирер ичери хомур-
данарак. Евин ардындакы хем йанындакы аачлык
башчасынын дибиндән сансын ишидилер кушкулу тур-
на сеслери, сора да бир кыз сеси түркүйлән йаклашарак
буйаны да пейда олэр Ланка, чорбажынын кызы, ка-
хырлы:

— Ах, нәбайым? Бобам еверер бени севмедимә,
паалы турналарым, бир ефендийә! Ани она, таа ий ол-
майым бу дүннедә!

Бир дә, ишидилер чыртма сеси. Ланка далгалы үрек-
лән, гүлүмсейрәк сеслеер... Ансыздан ама аулун
ичйанына атлээр бир генч олан. Бу—Оглан, күй чо-
баны.

— Ха!? Оглан? Нечин атладын планы? Гөрәрсә бо-
бам, аман!

— Ко гөрсүн, бән сени северим! Незамандан үрәәм йанэр...

— Северсин! Е, вар мы насыл уфкарә чобан зенгин кызыны севсин? О да ону? Бу салт зееттир!

— Ко зеет олсун, ама биз севелим бири биримизи, дүннә бизим олсун!

— Дургун, айолум, дарсынма: бени бобам еверер...

— Бу йок насыл олсун! Ежел бизи бирери гетирсин ләзым!

— Олур, Оглан. Беним бобам өлә истеер,— гүжүлә тутарак йашларны деди Лянка да севдалы бакты Огланын доору гөзлернә. Сора да дөндү бирдән да качты ичери. Оглан да йоколду башчанын дибинә доору. Шинди ичердән генә хомурданарак чыкэр Хобур-бей, гийимни гагоузча ескийжесинә, сопа елиндә, Тодижик тә ардына. Токатта ама, гелмиш дөнүшер, Гиний бабу, күй илаччысы хем ашчыйкасы. Хобур-бей гөрүп, дургудэр ону да чекер бир тарафа.

— Хеп таа инатлашэр мы беним о назлы кызым?

— Ишитмәә дә истәмеер о ефенди ичин... ыы, нижә деерсин она, дилим дөнмеер?

— «Дилин дөнмеер»! Карт бабу! Тут аклында: Салым-ефенди! Кач керә...?

— Ее, тә тутамээрэм... ыы, деер картмыш, чиркинмиш...

— Сыс! Сыралама бана буннары! Деәрмиш! Онун дийл иши! Ама сән бак, сувазла ону, ефендийн метет, да о дөнежек...

— Билмәм.

— Ха кырлама окадар бир клочка гиби! Дөнежек, дедим сана! Одек тә сана олажэк... ыы, сора, иши йаптыйнан. Ха, гит, о шинди таман ичердә!— итирер бабуу еникуну Хобур-бей да гидер Тодижиклән.

* * *

Кырда. Чобан тырласында. Оглан ер буламээр кендисинә севинмектән, ани Лянка север ону. Ишиндә гезер бүтүн качарак, куҗаклээр койунжуклары, көпеклери, өпер оннары, чыртмаа чалэр, кавал, гайда, ойнээр кадынжа, өбүр чобаннара сарылэр, түркү чалэр... Чобаннар шашэрлар хем майыл да олэрлар она. Гелер Феди, досту. Таа гөрүнжә Оглан сарылэр она, саурдэр ону, атладэр...

- Феди, Федижник!
- Не олду сана, ба Оглан? Дур, дүшүрежән ерә ба, шашкын!
- Феди! Феди!
- Не олду ба?
- Федижник!
- Ха, де бишей ба! Ёфкеми чыкардәрсый зерә!
- Феди!— дургунуп бирәз.— Ха гүрешелим!— да каврээр Федийн белиндән.
- Ха бозулма баа! Сөлә, не олду?!
- Гүрешелим, Феди!
- Феди кенди кендинә дүшүнер: «Делерди ми, не?!»
- О север бени, Феди! Север!
- Да бунун ичин ми сән окадар узаттын! Делижә! Бөлә кыз! О — бир кысмет ба!
- Хализ кысмет, Феди! Хем бән кысметлийим! Ама бу кысмет оламайжәк!
- Бобасы! Ама сән бракылма!
- Нәпмаа йа, Феди? Бән онсуз йашайамам!
- Ләзым качасыңыз, узак, кимсей буламасын сизи. . .
- Качалым! Нәны гөзүмүз гөрәрсә!
- Качасыңыз!— екледи өбүр чобаннар да!
- Бән сана йардым едежәм, Оглан! Инаным сана өлүнжә!
- Биз дә йардым едежез, Оглан!— деди хепси чобаннар бир сестә.

* * *

Ләнка ичериндә, йатаанда, хазырланәр йатмаа гежә уйкусуна; ама илкин чекер резежини капусуна, да, сансын кимсей гөрмесин, еникуну чыкарәр бир саклы ердән чыртмайы, ани вермишти она Оглан, да север ону, сыкәр гүүсүнә — Ләнка пек севдалы, ериер; бакәр айнайа, дүзүнер. . . Макар ани бобасы евережек ону башкасына, о дүшүнер салт Оглана, ону өзлеер пек. . .

— Ханум!— капуйа урарак йаваш баарды Кати, да Ләнка ачтыйнан, гирер да генә чекер резежини.— Ханум, чорбажы йатты. Гүжүлә уйуттум ону, уудум аркаларны. . .

— Беним ичин демеди бишей ми?

— Хеп хомурданды, ани кәмил гүвә булмуш сана, ханум. . .

— Кәмил!? Ко о евленсин она кендиси!— качырды

сесини Лянка, бакарак, нижә Кати ерлештирер ичердә, йардым едер она хазырланмаа гежә ичин.

— Аллахым, не зоор ежелимиз вар бизим, кызларын, ханум! Сана кожа булэрлар, сени сатэрлар... — кахырлы деди Кати да чыкты.

— Аллахым, санки йок му нижә куртарасын бени бу ежелдән!? — чөкерәк дизчә иконанын онүндә чекетти Лянка дуvasыны йашлары гөзлериндә.

Бу заман пенчерә ачылэр да ичери атлээр Оглан, Феди дә беклейжек дышарда.

— Ха, сән бурайы да гелдин! — үрктү Лянка. — Аман, аллахым...

— Коркма, гөзүм! Е йокту насы гелмейим... сенсиз йанэрым, тутушэр ичим! Нәбайым?

— Ах, жаным, нәбалым? Дүннәм дөнер benim дә! — Не гөзәлсин, Лянка! — йаваш майыл олэр Оглан. — Сендеки гөзләр бендә дә олса! Кашлар, сачлар — бендә дә олсалар! Сендеки йанаклар...

— Е вар е, Оглан, гөзел Оглан, йалабык чобан...

— ... гөзлерин сенин, өпмеси benim... не йаныкым, ани хайырламам бән сендән!

— Хайырыламарсын! Ах, Оглан! — кысметли деер Лянка.

— ... аазчазын сенин, өпмеси benim... Ах, нәбайым, сени вермәзләрсә бана?

Нижә чалынэр о түркүдә: «Шу баа чотуун алтында, Лянка, гүлгүлү үзүм вар, о үзүмә бака, бака, Лянка, гөзүм сүзүлдү...», сора да: «...сени бана вермезләрсә, Лянка, дели ми олайым? Чешмә дә йолжазында, Лянка, көпрү мұ олайым? Геләнә дә, гечәнә, Лянка, сени ми сорайым...?!»

— Ах, Оглан...

— Лянка, севдам, качалым!

— Качалым!? Нәны? Нижә? Аллахым!

— Кырлара! Кенарсыз кырлара! Биткисиз даалара! Олалым салт икимиз да севелим, йаналым күл олунжа...

— Йаналым, севелим... ах, нечинсә, ама, сансын айырылэрим сендән...?!

— Айырылмажэз! Качалым!

— Айырылэрыз, Оглан...

— Сән бени севмеерсин озаман!

— Северим! Северим! Северим!

— Йок, севмеерсин! Севсән, хич дүшүнмейинп качажан benimнән...

— Севмеерим!? Озаман сеслә: хазырла, не ләзим да биз качажэз бурадан, һаны гөзүмүз гөрәрсә, хептәнинә! Ама шинди гит тез, уурамасын биркимсей үстүмүзә,— йаваш итирер ону пенчерейә истемәз, ама ләзым.

— Бизи Балканнар ааретлик кабледежекляр, ана-боба олажэклар... Дүүнүмүз олажэк бир бүүлү масал, байырлар олажэклар дүүн евимиз... Гүн хем Ай—саадычлармыз... йылдызлар—дүүнжүлермиз, Сабаа йылдызы—деверимиз, сесли чешмеләр—чалгыжылармыз... Севежек бизи койунжукларым, чыртма хаваларыннан уянажэз... татлы пелиннәр—йатаамыз...

— Не гөзәл сөлеерсин, Оглан, өлә гөзәл, ани сансын коркэрым бишейдән... Гит таа тез, тутулмайасын, жаным!

— Ләнка, бирердә олажэз өмүрүнә!—чыкып гидер, дышарда ишидилер көпекляр, сора сус олэр херерсин, гежә уйуйэр, саде бу ичердә бир жан татлы хем ажы дуйгуларлан хем фикирләрлән йастыы кужаклээр уйкусуз...

* * *

Харманда, евләр ардында. Кати фытасында гетирер ерик ийерәк. Онүнә хемен чыкэр Феде да хызланэр тутмаа Катийн колундан, нижә адеет гагоуз генчлериндә.

— Йа ол өтәә, бә Феде, не чыкмышын өнүмә? Гит дамнарна, таа йй!

— Насыл гидейим, ачан бурада бир олажык отлээр? О са дийл олажык, о са бир гержик кыз! Оф, ... «Аман, мари Меневшә, не дә гөзәл бойун вар!»

— «Беним дә бойум гөзәл, харманда фидана пек бензәр!»

— «Аман, мари Меневшә, не дә... «Кати, сән бенимнән шака ойнама! Бән делийим!»

— Ей тә, бүүк иш! Делийсән, нәбайым сана?!

— Гел бана, олалым еш!

— Хализ, ани делийсин, Феде! Йа гит башымдан, зерәә!—истеер гитмәә, ама Феде капээр йолуну.—Ха бозулма бәә! Шинди урарсам тепенә бир...!

— Ур, да сора алырсын кужак... Аа, не ислә кужаан ләзым олсун!

— Шашкын, лафедерсин, сансын татыла оту имишин...

— Ах, мари, севдалы дүшсән, сән дә иәрсин! Ама сеслә сән дарсымы: «Феслен ектим аш ичин, йандым кара каш ичин! Беним вардыр бир йәрим — дурушу үрек йакар! Еди йыл измет еттим карагөз бир кыз ичин...»

— Е ким о сенин йәрин, окадарадан?

— «...Далда кирез салт бирдир, беним йарим Катийдир! Кирез кызып олажэк, Кати бана качажэк!»

— Брә дә не делийсин!... «Аул бойу гүл-фатма, възгеч, олан, лаф катма!

Беним йарим күчук таа — ондөрт-онбеш йашында...».

— «...ых, кара бейгир ахырда, беним үрәәм кахырда... Урежими билселәр, истедийми верселәр...».

— Истединни?! Аа, алдатмаа бакәрсин? Йа жендем ол башымдан! — хызланәр гитмәйә.

— Кати, Катийним, дур, качма! «...Бир таш аттым йамажа, бир куш урдум алажа. Алажасы бойунжа, лафетмедим дойунжа...».

— Ха, те, чорбажы гелер, о сени дойуражэк! — сансын айыфланды Кати, сеслейип, нижа үүсүрер Хобурбей, буйаны йаклашарак.

— Ама севежез ми, Кати?

— Ха гит, гит, севежез, шашкын! — гечирип Федийн хем дә гөзледип чорбажыйы, ангысы тез дә гөрер Катийн.

— Аа, не аарээрсын сән бурада?

— Тә, ерик топладым... Ләнка-ханума...

— Ерик... е, нечин өлә чок йә? Хем копармышын даллардан оннары! Ердән дедим топлайасыңыз, зән олмасын бир дә ерик, сени йәй!

— Ердән топладым, чорбажы, тә емин!

— Исләйә, исләйә, — йавашыды чорбажы да йаклашты Катийә. — Е Ләнкам беним не деер? Гүвә — бир кере адам!

— Билмеерим, чорбажы...

— Билмеерсин. Е о чобан... гелмеер ми бурайы? Сән гөрәрсән, сөлә бана.

— Сөлейжәм, чорбажы, салт гөрейим. Ама гөөрмеерим!

— Сән бак, чалыш! Бир атлас басма алырым сана Едирнедән! Хем вер о кыза акыл, олмасын ахмак!

— Верерим, чорбажы... те авшам да вердим...

— Те өлә те! Хепсимиз верирсәк акыл, беким дә акылланыр...

— Гидейим ми шансора, чорбажы?

— Гит, пшит!— бакынарак хем беклейрәк бирким-сейи хыштырды Хобур-бей да бирдән үрктү, зерә ардындан ансыздан хырылдады бабу сесиннән Гиний бабу.

— Бән бурадайым, карт алдадыжы!

— Тфу, шейтан! Оңүндән, адамжелә, йок му нижә геләсин? Буландым хептән.

— Хе, хе, хе, сән бу кыза гөз коймушун, нижә бән аннадым...?

— Аннадын сән бир таш! Беким, кысканэрсин, ески дшшсиз дермен?! Беним, беким, вар таа коорум? Ама сән сүүнүксүн хептән!— гүлдү Хобур-бей.

— Бән ми сүүнүкүм? Сән чүрүмүшүн, ани кендини дуйамээрсын! Хи, хи, хи!

— Ха етти!— үфкеси чыкты Хобур-бейин.— Сени дийл бунун ичин чаардыйдым! Бак, ани о кыза хич бир дә акыл вермеерсин! Бән сә өдверим сана, хырсызка!

— Одеерсин! Сендән өлек гөрежән?

— Гөрежән е не! Дедим сана буйлейәсин ону, не беклеерсин?

— Ей, бүү өлә олмээр. Ләзым хасталансын бирәз да окуйайым ону да озаман... .

— Хасталансын! Е не, зоор му хасталандырмаа бир генч кызы?

— Тә, те бу тооздан онун шербетинә карыштыр да башлайжэк башы дөнмәә да озаман те чаар бени, йапажэз иши ериндә. Ики түрк тә истейжэк, дийл салт бир! Ыы, нижә деерсин она, дилим дөнмеер?

— «Салым-ефенди», тут аклында, делик чувал! Онун аадына окуйасын, бүү йапасын. Бак, карыштырма башкасыннан, зерә... билерим бән сени!

— Билерсин. Сән чок окадар билмә, зерә акылдан бозулурсун! Ода, таа исләә, зерә бошуна бүү тутмайжэк,— үфкели деди бабу.

— Тутмайжэк? Тут те бу паражыы,— чыкарып дерин шалварындан узатты чорбажы.— Ама окуйасын чок, тутсуң! Шинди гит, тә беклә, карт жады, хабер йоллайжам Тодийни.

— Тә гидерим, чүрүк дувар! Хм, атеши вармыш, нем тезек, салт түтерсин, олмалы!— йапыштырды бабу Хобур-бейин үреенә да өрүдү евинә.

— Тфу! Маскара!— түкүрдү Хобур-бей, лафедип сора кенди кендинә.— Бу харчлары ама ләзым олажэк чыкардайым гүведән, санмасың!— да йолланэр.

Гиний бабунун куфнеси күйүн таа өбүр кенарында. Ичерси бом-бош, бишейи йок, фукарелик хализдән. Вар ама онда түрлү илачламак, окутмак, бүүлемәк тертиптери. Бабу өлчөр бир чанаклан мержимеклери* текнедән чувала сайарак: «Бир чанактан ектийнән — бир килә* чыкар... Бир килә — о он демирли! ... алты чанак, еди... секиз... йа укледейим таа ислежә чанаа, е вар нәндан, олду берекет, шүкүр аллаха...». Бу заман хайатта ишидилер тупурту, уүсүрүк. «Ее, гелер о «коорлу тезек» алле. Хи, не зоор гетирер ону ажаба беним куфнемә? Ким неләр таа сырайа койәр, хобур!» Ачыләр капу да гирер Хобур-бей, бабу ама хич кымылдамээр ериндән.

— Ыхыы, берекети өлчөрсин?! — бакып текнейә деди Хобур-бей.

— Сән берекети брак, — шүпели бакты она бабу. — Сөлә, таа ий, не зооруннан гелдин, зерә салт бени гөрмаа гелмемиштирин?

— Шейтаннар сени гөрсүн! Оф, гелдим уувасын да копардасын... бир санжым тебрала тә тутту, хич бракмээр, калк!

— Хе, ийликлерин етиштирер! Те, йат патта үзүкойуну, — деди бабу да чекетти ону илачламаа, уумаа, ани завалы. — Ей, калк, бак, бошлады мы?

— Бошлады ба, бей, не зоор чектим! — йокланарак калкты Хобур-бей.

— Е, те о тә! — кабарык деди бабу, ама гөрер, ани бу дурэр, гитмеер. — Таа не дейжән, өлә асыләрсын?

— Оф, бир дә чыбаным, тә, жанабет, пек ажыйәр! Дештир ону шейтаннара!

— Гөрдүйдүм ону сендә, карт хасталык, таа өтөбгүн, ама озаман та дийлди олмуш. Шинди олмуш, исләә, — бакып чыбаны бунун ченесиндә, лафедер бабу да чыкып хайада, йапәр, не йапәр, гелер да гетирер бир пита чөлмежик гиби ичи кызгын йаалан долу, кападәр ону бирдән о чыбанын үстүнә да баалээр бир парчайлан. — Тут бөлежә, йаксын ону исләә кызгын йаа. Бән бакажам ишимә, ама сән тут, да ачан сууажәк, сөленжән бана. Бакайым о мержимеклери, фырына аттыйдым бир чаун... — да бабу чыкәр.

* Мержимек — граа, фасүлә сойундан имелик; килә — өлчү: он демирли екин сайыләр бир килә.

Бу дурэр, беклеер. Бир дэ, бир ажы, ани кесер! Бу йукары атламаа башлээр, качынмаа, баармаа:

— Акэр, ба бабоо! Акэр!

— Ко йаксын, айолум, илач олур!— баэрэр бабу да хайаттан.

— Акэр, ба саар! Бүтүн ченемэ, бойнума!— баэрэр Хобур-бей, да чөзүп бир ерэ урэр хепсини иннейрэк.

— Тэ мержимек тэ хазыр,— деди гирерэк бабу хем бакып чыбаны.— Дийл ми аслы, ани илач олур?— генэ үүнер бабу силерэк, паклайрак ченейн.

— Ей, шүкүр, еваллаа! Гидейим бән, өөдәрим сора...

— Е, дур, дат бир мержимек, йоктур идини, олмалы!— дургудэр ону бабу.— Хем йашаманда унутмайжан, ани идин!

— Ей, чүнкүм өлэ метедерсин, ха бакалым.

Бабу хызлы дөнер чыкмаа, ама кенди кендисинэ дэ: «Шинди илачлайым бән сенин о чынарлыыны да, хем о гүбүрлү аазын ичин дэ бир баашыш олсун, карт тезек!» да чыкэр гулерэк мержимек гетирмэа.

Хобур-бей, йалныз калып, йоклээр йаныны, ченесини: «Илачлээр шу женабет, йок, не демэа! Дойуражэк та шинди... ахмак таук...». Гирер бабу бир үклү чанак мержимеклән да сүрер Хобур-бейин онүнэ.

— Ха буйур да йи. Буну битирип, истәрсин таа! Ама вар, чаун долу!— ширет бакэр Хобурун гөзүнэ. Бу башлээр имэа, татлы гелер.

— Бей, не фасылдыр бу имек! Йинп, калырым мы бән саа?

— Она дүшүнмэ, коркма хич, ушак гиби бир генч олажан!— сора кендисинэ: хеп генч истәрдин олмаа, генч гелин алмаа, ххи, тезек!— шинди дэ она: ал, йи, тэ, сүт хем ал да ич... йашаманда унутмайжан!

Хобур-бей йнер, гиттикчэ таа татлы гелер, чанаа бабу үч керэ хеп долдурэр, бу хеп силер...

— Татлы, ба бабоо, мержимэән!

— Ини, не берекет ама чыкэр, билсэн — бирәр килэ бир чанактан!

Хобур-бей бүүлдер гөзлерни, шашэр, силинер, чөзер кушааны, она башлээр аар гелмэа, олмуш даул, анжа фислеер, чанаа бир тарафа итирер...

— Оф, брэ да не йиндим! Шинди олса бирэз йан гелейим,— бакэр топрак пата.

— Ей, тэ йыкыл те орайы да сызла!— ерлештирер бабу Хобуру, о йумэр гөлерни, фисирдеер.— Сән ама,

чорбажы, сатэрсын кызыны, тамах, йазык о ушаа!

— Сен... ин... дийл ишин... то...пла аазы...ны...— фисирдейип, уйуклээр, бабу чыкэр хайада.

Бир недән сора ама, тутунуп шкембесиндән, Хобур ер буламээр кендисинә, офлээр, баарэр «аман!», «Нәнысыны капайым?»— да — хуу дышары! Сора генә — бир дышары, бир ичери...

— Бей, бир чанактан бир килә чыкырса, нәбарым?!

— Бирәр килә, айолум, таман бирәр килә!— байылып гүлер бабу.

— Хаа, сени карт дишсиз дерменини йа! Ко бән сени!— кушанарак хызлы хем алып калпааны мырылдээр Хобур, чыкарак.

— Бу сана «дишсиз дермен» ичин, нем тезек!— баарэр бабу ардына.— Ко, плач олсун сана!

* * *

Ләнканын ичериндә. Гүндүз. Ләнка пек севдалы дуйгуларлан гезер ичериндә, айнада дурэр, дүзүнер, дарсыйэр... Гирер Кати.

— Ах, ханум, не гержиктир севданыз! Оглан не чождук...!

— Сән билерсин Огланы мы?

— Билерим, Фединин досту о!

— Ах, Фединин. Сән дә севдалыйсын, Кати!

— Оф, севдалыйым, ханум, ернерим, нижә каар фырында...

— Не мутлужанына, Кати! Сиз евленеженниз, биз сә...

— Бизим евленемиз чорбажынын елиндейдир, ханум: бракмарса, кысмет тә битер. Фукаренин ежели бөләдир...

— Нечин бракмасын?! Лафедирим бән онуннан...

— Не ий үреклийсин, ханум! Бензәмеерсин хич зенгин кызына... ойх, не лафедерим бән дә!?

— Йок бишей, Кати. Бени алмышлар ааретлик фукара инсаннардан... йокмуш оннар шинди, кайбелмишләр...

— Нәндан билерсинниз, ханум?

— Балакир дәду, күй фикиржиси, аннаттыйды. О чок ишләр билер.

— Аман, ама Оглан не севәрмиш сени, ани йокмуш нижә сөлемәй!

— Ах, Кати, билсэн, не северим бән ону! Нижә Христову! Ама дийл, башка түрлү, сансын... ах, билмеерим, нижә дә дейим... насы чалэр о чыртмада! Насыл ойнээр! Хем гөзәл, нижәл бир «шейтан»!

Гирер Хобур-бей, Кати тез чыкэр.

— Гм, кызым, дуйэрсин кедини нижә? Татлы мы гелди шефтели шербетни?

— Ее, таа сорэрсин. Шефтели шербетни — беним севгили шербетим, саа ол!

— Да хич бир аарын да йок?

— Сансын йок бишей...!

— Башказын ажымээр?!

— Йок, ажымээр, боба. Не өлә сордун йа?

— Беним биләм не аар олду башым, сансын дөнер... Сенин дә беки дөнер?

— Дөнер? Аннайамээрим...

— Дөнер, кызым, дөнер, бән гөрерим кендим... тез бабууй! Тодижик!

— Бабууй?! Дийл лэзым, йок бишейим!

— Лэзым, кызым, хастайсын зерә! Бабу окуйажэк, илачлайжэк...

— Инанмээрим бән бу окумаклары, боба. Бишейим дә йок...

— Вар, дедим! Тодижик! Нанда гаргалара кайбелди о да генә?

— Боба, һапмаа кахырланэрсин...?— дейәмеди Лән-ка лафыны да ичери гирер Гиний бабу.

— Аха, бабу, ... оку, оку, зерә хаста ушажыым, аман, алахым, куртар ону!

Оку таа тез, өрдекленmä окадар!— чыкэр Хобур.

— Гиний бабу, не олду бобама? Беним йок бир дә аарым. Беким онун вар аарысы, гит ону оку, йалварыым...

— Йа кестир, кызым! Сени ми бән сеслейим, оса чорбажыйы мы? Топла аазыны да отур тебрайы, искемнейә!— дейип бабу чекедер окумаа түрлү-түрлү да чыкэр, гидер. Гирер Хобур-бей. Ләнка сансын серсем, кендисинә геләмеер таа.

— Кызым, ыы, йарын-өбүргүн беклеерим мусаафири Русчук касабасындан, сенин... ыы... гүвейи...— кыйышэр демәә Хобур бакарак Ләнкайя, ама о сысэр, бишей демеер.— Йавклу едежез сени гөзәл, да сора ишләр бизим елимиздә олажэк, нижә дүшер: зенгин файдажы, Салым ефенди, ойнайжэк, нижә биз истейжез! Ха, уйэр йа, кызым!?

— Аа, бунун ичин ми сиз бени окуттурдуңуз? Утан-мээрсыңыз! Жанын да хич ажымээр ушаана! Сатмаа истеерсин бени бир динсиз ефендийя? Таа ий өлүм! Ама не ажыйжэк сенин жанын? Дийлим сенин хализ кызын йа!?

— Сысасын! Ишитмейим бөлә лаф! Сән артык ләзым йя евленәсин?

— Евленмәйя бән таа дийлим хазыр. Нечин зоорлан йа? Кайбетмә бени, йалварэрым!

— Гүвә кәмил, не сән?! Йок насыл бракылмаа ондан, бән баф вердим!

— Лаф вердин! Е бени дүшүндүн мү? Беним үрәәм не деер? Она бән гидәмейжәм, о душман, топраамызы езер! Оннар. . .

— Сысасын! Бөлә лафлар ишитмейим шанлы ефенди ичин!

— Бән сысажам, ама ону гөрмейим бурада!— баарды аалайрак Ләнка.

— Сенин ишин дийл, таа да сора! Санма, ани бән о чобаны кабледежәм евимә!

— Озаман бени дә коу евиндән!

— Сыс, дедим! Хепси олажэк, нижә бән дейжәм! Сән дә ичердә капалы дуражан! Тодижник!

— Сеслеерим, чорбажы!— качарак гирерәк бу сефер деди Тодичик.

— Те бурада дуражан да гөз айыртмайжан ханумдан, бирәны чыкмасын беним евимдән!— баарып хызлы чыкәр Ләнканын ичериндән.

* * *

Туна дересинин бойунда. Бурада Кати хем Феде ке-невирлери ерлештирдиләр да хазырланэрлар гитмәйя. Ама ойнашэрлар да. Феде чимдикледи Катийи, о да итирер ону бир суйлан куйуйа. Феде йам-йаш савашэр тутмаа Катийи, о да корунэр.

— Хоо, хоо, бә шашкын, не делердин ми?

— Йоок, делермедим, Кати, ама: «Үшүдүм, үшүдүм, вай беним жаным, үшүдүм!»

— «Гий күркү, гий күркү, вай беним жаным, гий курку!»

— «Йок күркүм, йок күркүм, вай беним жаным, йок күркүм!»

— «Алсана, алсана, вай беним жаным, алсана!»

— «Йок парам, йок парам, вай беним жаным. . .».

— «Чалсана, чалсана, вай беним жаным...»

— «Коркэрым, тутарлар, ен гөзәл кызы капарлар!».

— Заваллы сән Феди, салт йамулмаа дурэрсин! Бак, чимдикләрсән таа бир керә, ... итирерим Тунайа да үшүежән таа да пек!

— Пхи, сән ама сандын, ани бән исландым мы?

— Бак үстүнә, бә, бир йаш кеди гиби олмушун! Гөрөжән, не бааражэк сана чорбажы, сансын ишидерим. «Не бу хал сендә ба, йаш таук?»

— Салт баарса, дүөер, калик! Ей ама йок бишей, билежәм, ани сенин бетеринә да хич ажытмайжэк!— деди Феди шинди таа йаваш та йаклашты Катийә.

— Северим сени, Феди...— силер ону Кати.

— Бән дә северим, Кати.

— Бән ама таа пек.

— Бән таа пек хем таа чоктан.

— Хе, сенин хич аклында йокту, ачан севдим сени.

— Сенин хич тә, хич тә йокту!

— Ама хеп бән таа пек!

— Бән таа пек!— савашэр үстүн чыкмаа Феди.

— Бән!— да Кати кападэр Фединин аазыны елинән.— Сыс, ко өлә... Вай, буйаны Ләнка ханум гелер, качарак... сакланалым!— чекер Федийн кеневирләр ардына.

Гөктә булутлар дүрерләр кендилерни, кайнашмаа башлээрлар, сансын чиркин хабер гөстережекләр. Лүзгәр, балыкчы кушлар учушэрлар баарарак, кушкулу. Тә, чимчирик тә чакты иракта, гүмбүрдеди. Бурайы качэр Ләнка, умутсуз бакынэр, аарээр, ләзым гелсин Оглан... Бир дә, Оглан качарак йаклашэр. О да кушкулу. Ләнка хызланэр она аалайрак.

— Оглан, боран гелер үстүмүзә!

— Ләнка, не олду? Сөлә тез!

— Гелер о ефенди, аллахым, таа ий кесин бени!

— Не жансызлык! Севдам, бу олмайжэк! Услан, бобан зоорлан сени еверәмейжэк, сән салт истәмә!

— Ко кессиннәр, өлдүрсүннәр! Ох, Оглан...

— Йәрим, бизи бүтүн күй билер, ани севериз, хепси гөрсүннәр бирердә бизи истеерләр... Билер бизи хер бир от йапражы... да беклеер дөшенсиннәр бизә дүүн килими-кадифә... Ие жывырлигалар! Не түркүләр хазырлээрлар бизим дүүнүмүзә!

— Сән гөзәл пек лафедерсин, ама олмайжәк бу ишләр, дуйэрым.

— Коркма. Туна күчүктән бүүттү бизи ушаклары гиби... о бракмайжәк бизи амана. Ески түркүдә сөленер йә: «Туна, Туна, сәнсин бизим бобамыз, Туна, Туна, сәнсин бизим анамыз; сана даһанэрыз, сана умутланэрыз».

— Туна, сән беклә бени...— дүшүнекли деди Ләнка.

— Сән не, Ләнка? Олма өлә умутсуз.

— Йок бишей, Оглан... Сән кәмил чојуксун... Северим сени, ох, не северим! Сенсиз йашайамайжам, бил, Оглан.

— Сән, сансын айырылэрсин бөндән? Не дүшүндүн? Сөлә, бән дә!

— Йок, Оглан, бәним о кысметсизи...

— Ләнка! Олмаз бөлә фикирлерә дүшмәә! Беким, башка түрлү чыкажәк ишләр? Биз ләзым качалым! Шинди качалым!

— Йок нәны качмаа, Оглан, оннар херердә...

— Хер ердә! Бән ама билерим бир ер, нәнда оннар йок!

— О ери бән дә билерим, Оглан...

— Ама орайы таа ий оннары йолламаа! Илкин ефенди гидежәк орайы!

— Олмаз! Сән не?

— Жаным мы ажыды?— кинни деди бирдән Оглан.

— Жаным ажымаз! Ама өлүм сени дә өлдүрүр! Бән истәмеерим сән өләсин.

— Нейә йашамаа йа?

— Билмеерим... Оф, куртарын бени!— бирдән чекетти баармаа Ләнка.— Куртар бени, Оглан, бу чиркни ежелдән!— качәр баарарак Туна бойунжа таа гөрүнмейинжә.— Куртарын бени! Куртарыын!

Оглан да качәр онун ардына. Бурайы үфкели гелер Хобур-бей хем Тодийик. Кати хем Феди билмеерләр нәпсыннар.

— Катни!— таа ирактан баарәр Хобур-бей.— Йа сөлә, Кати, Ләнкайы бурада гөрмедин ми?

— Гөрмедим, чорбажы, көр олайым тә!

— Гөрмедин! Е сән ба, сопа кумиси, гөрмедин ми?

— Гөрмедим!

— Ах, сән ачык азлы Тодийик! Насыл дедим бакасын? Нижә качырмышын сән ону чыксын? Гидетим, ачык азлы!

— Дийлмиш ийлää бизим шенненмемиз, Феди. Не йапмаа, алахым! Сени дүүерләр, сүүерләр, оф, оф, һапмаа?!— аалайрак сөлеер Қати, Хобур гиттийһән.

— Хыи, жаба хайдуклар кырмаэр оннары! Жана-варлары!

* * *

Хобур-бейин конакларында дүүи хазырланмаклары гидер. Чорбажы хазырланэр каблетмää үсек мусафири Салым ефендийи Русчуктан.

— Қати, шейтан, һанда беним о кырмазы фесим?

— Тә булажам, чорбажы, бурушма окадар! Тә һанда, һа!— верер да йардым едер.

— Аха, йа гийенм. Тә, ислә ми дурэр?— сорэр бака-рак айнайа.

— Артык! Нижә кабак тепесиндә чөлмек!

— Сән, сән не, Қати? Ей, нечин үфкелийсин бана? Севмеерсин чорбажыны?

— Пхи, севмеерим! Не бән ми севейим сени, чорбажы? Сән бак акраннарна...

— Не бән өлә ихтиарым мы, сенин есабынжа? Дул адамым, зенгиним... бенимһән бир генжи дә йашар...

— Сән ама генч ми аарээрсын?! Пхи, генжи сән тутамайжан!

— Тутажам!— да тутэр Катийи белиндән.

— Сән не, шаштын мы, чорбажы? Хич тә йардым етмейжам шиндижик, нее!

— Ха күсмә... ыы, шака...

— Тә гележек о ефенди да она сөләрсин аарыны.

— Оф, нечин өлә фенайсын? Ани ажыйажан, назлай-жан йалныз адамы...

— Ей, дурма йалныз, ал бир бабу кендинә да сувазласын. Тә Гиний бабу, пек уйажэныз!

— Сән не? Тыка о пүсүр аазыны, зерә! Не быктын ичеримдә раатлыкта йашамаа мы?

— Быкмадым!— сора кендисинә: «жаным ажыйэр Ләнка ханума оса, чоктан гиттийдим». Аа, тә Гиний бабу да гелер.

— Ххи, хи, хии! Не донанмышын өлә?— деер бабу таа гөрүнжә Хобуру.— Не, сән ми евленерсин? Сөлә, не-заман өдейжән? Қарт тезек!

— Салт сән йоктун шинди беним башымда! Ама о мержимек ичин бән сана не икрам йапажам, сени йири Чаршамбасыны йаа! Қо гечирейим сырамы да! Шинди

гит, йардым ет куфнедә, йок вақыдым сениннән пазарлашмаа, гүвә тә гележек.

— Гидерим. Сендән өдек гөрежән, мержимек душманы!

— Тә хазырсын, чорбажы, гүвә беенжек!— Кати сыкты битки керә Хобурун кушааны.

— Ислә, деерсин? Хм! Ама сән бак, гележек мусafir, уйгун измет ет, зерә сән билирсин, ха!

— Ислә, ислә, коркма окадарадан!

Кати чыкты. Хобур-бей шен хомурданэр, бакэр хеп айнайа, йоклээр гийимнерни. Бир дә, чөзүлер шалварлары, о тутэр оннары еллериннән, билмеер нәпсын: «Катин!»— ама бирдән есабы олэр, ани дийл ләзым Катин чаарсын, да насы-нижә, кенди бааланэр, ама хеп тутэр еллән, дүшмесиннәр. Гирер хызлы солуйарак Тоджик.

— Чорбажы, ыы, тә гелди о түрк ефенди! Федичекти файтону ешиклерә таа! Ама бунжа да алай онунча башка файтоннарда, атлы да бейгирлердә... не чоклук!

— Ислә, ислә! Нәнда Ләнка? Тез чыксын бурайы!

— Йок, о китледи капусуну ичердә да кимсейи колвермеер...

— Аа, шейтан! Хепси, тез, каршыламаа мусafirлери! Катин! Ләнкайы гетир бурайы!

Ичерләр долдулар мусafirлән: Салым ефенди еврожейжә гийимни, ама фес башында, чыбыжак елиндә, еlegant, ама чиркинжә; онун да долайында каланы. Хобур-бей селемнеер, бир фасыл иилерәк.

— Хош гелдиниз, паалы мусafirләр! Буйурун, буйурун!

Салым ефенди ама вақыды кайбетмеер, бирдән чыкарэр жебиндән кнатлары, отурэр бир масажаа да теклиф едер Хобур-бейи йазылсын.

— Нижә аннаштыйдык, мон шеер: екиннери, хайваннары, олойлары, йапаалары сатэрсын бана, өлә ми?

— Ее, өлә... ама паалар...

— Ыы, мон шеер, пазарлашмайжэз... ыы... те бурайа йазылы хепси! Йазыл!

Хобур-бей койэр пармааны.

— Тә, йазылдым. Тоджик, бак, доору му кнатлар!?

— Доору, чорбажы, алле, доору...

— Хем дә еллишәр генч инсан йылда сатажан бана, өлә аннаштыйдык?

— Аннаштыйдык, ама таа йаваш,— сакынарак деди Хобур-бей.

— Озаман йазыл, мон шеер, те бу киятлара да,— узадэр, Хобур-бей дә «йазылэр», Тодижик бакэр.— Бу кият та, ани бендән алажан капитал прочентлән, шанлы бей.— йазыл. Аферим, хептән зенгиннеерсин, олажан капиталист, бей-чорбажы!

— Ей, пек артык зенгиннеерим... Кайбедерим, оса. Екиннери, маллары бир паасыз верерим! Прочентләр буук...

— Бән кайбедерим, мон шеер. Бу капиталларлан башка бир иштә, хо, хо! не гелир алырым!

— Хем гозелим кызымы верерим сана! Ислама гечерим... Ах, салт бирлик олалым да бири биримиза йардым еделим хысымжасына.

— Пек ий, пек ий, мон шеер! Хысымжасына! Е кызы-хануму олур му гөрелим?

— Ыы, беким илкин бән исламы кабул едирим да сора,— деди Хобур, гөрүп, ани Ләнка чыкмээр.

— Олур, мон шеер, олур. Молла, башлайлым!

Адеет олэр пек фасыл хем гүлүмсүлү. Чорбажыйлан барабар мусулман олэр Тодижик тә. Чыкэр Ләнка, да гөрүп бу сийри, саклы данышэр Катийә.

— Кати, бән кайыным. Бул Огланы тез, куртарсын бени!— деди она умутсуз да генә йок олду. Ону есап алмадылар церемония арасында, о да сармышты сура тыны хептән.

Адеет битер. Хобур-бейи кутлээрлар хер тарафтан, үредерләр мусулман табеетлерни, о пек разы, фодул да.

— Катин!— баарэр Хобур.— Генә йок!

— Бурдайым, чорбажы, не?

— Гит, де Ләнка-ханума, шинди телсин бурайа!— Сора ефендийә: «Шинди гележек».

Гелер Ләнка. Фасыл гелер она хепси, бобасынын халы. Мусафирләр гечерләр башка зала Хобур-бейин буйурумуна гөрә, бурада калэрлар икиси.

— Бен Сизи, ханум, бирден севдим!— деди ефенди, ачып паалы баашишлери да койуп Ләнканын өнүнә хем алып елини өпмәә. Ләнка чекер елини.

— Бән ама севмедим, ефенди!

— Севежексиниз сиз де, benim исле ханумум! Севде хепсине гелер...

— Севмейжәм бир керә бүлә! Ефенди, брак бени, савашма, йалварэрым!

— Дур, алатлама, ханум.

— Бән северим башкасыны!— деди Ләнка да калкты.

— Йок кайыллык! Озаман бакалым, не дейжек бей, о зере йол үстүнде калажак, о йазылды киятлара! Шанлы бей!— да бурайы чыкэр Хобур-бей.

— Ах, бөлә ми? Ама биләсин, басурман, ани benim үраам китли калажэк!

— Дейил бишей, ханум, евлендийнән ачылажак о!

— Ачылмайжэк, бил! Ама да несой диндә ефенди есаплээр евленмейи баалатмаа? Бән христианкайым да мусулманка олмайжам, өлдүрсүннәр!

— Хм? А, мон шеер, бу недир, машаллаа!— данышты о чорбайыа.

— Бых, кызым, не зоор му каблетмәә о исламы? Тә бән каблеттим да бишей дуймээрым!

— Боба, кес бени парча-парча, кабледәмәм!

— Каблет! Бән бунжа зенгинник орталаа койерым, хепсини кайбедежәм!

— Оламам да окадар!

— Ефенди, беким Сиз гечирсиниз христианнаа? Шиндижик показы да бурайы.

— Нее?! Мусулман гечсин гәвурлаа? Машаллаа!

— Йок, йок, дийл ләзым... ыы... озаман, не сана, не она: евленмек олсун ики бойада Сизә мусулманжа, она да христианжа! Хич дуймайжан, нижә гелини елә гечирежән!

— Бөлә олур, мон шеер!

Генә хепсини топлээрлар бурайы. Ефенди чыкарэр гөзәл ташлы бир үзүк.

— Гуведен баашиш!— да алэр Ләнканын елини коймаа үзү. Ама ансыздан чыкэр Оглан.

— Дур, койма, ефенди!— данышэр Оглан.— Сеслә лафымы: еер «гәвур» кызы евленәрсә мусулмана, о ләзым илкин простолсун хем истесин баашламак кенди клисесиндән, «вечернедә»!

— Йок benim зоорум, сән үредәсин бени, чобан!

— Таа да сора, ишиниз!— деер Оглан да йоколэр генә.

— Ама бунун доорусу да вардыр, ефенди! Башка түрлү, benim бүүк гүнахым олажэк өлүнжә! Ах, аллахым!— йапынды Лянка, умутланып.

— Сэйлеер, беклемәә акшамадан? Хм, шейтан!— үфкеленди ефенди да чыкты.

— Есапсыз!— баарды кызына Хобур-бей.— Нәбәрсын

сән? Бана кожа зарар! Нечин сеслеерсин сән о чобаны? Бана айып сенин бетеринә!— да о да уфкели чыкәр, ардына да мусафирләр хепси. Қаләр Лянка йалныз.

— Е бана йазык дийл ми?

Она йаклашты молла.

— Гм, кызым, сән истәмеерсин гитмәә бизим ефендийә.

— Истәмеерим...

— Сан северсин чобаны.

— Ха? Сысын! Ссс!

— Сысэрым...

— Нәндан билерсиниз?

— Бән, кызым, хепсини билерим. Исләә. Ама шинди йа сеслә бурайы: сән зенгин кызийсын, алышыксын болдан йашамаа, пакта, сыжакта йатмаа... Ефенди сана таа да кәмил йашамайы вережек, гездирежек сени Русчук серайларында, балларда, Софияда, Истамбулда! Оо, онун зенгинни бүүк пек — алтын ичиндә иканажан! Евдә дә о дурмайжәк пек — ишлери чоктур... истейжән, ы... генч ефендиләрлән ойнашажан... Олажан чорбажыйка!

— Истәмеерим бишей! Дийл ләзым бана бәлә йашамак!

— Исләә. Гидежән сән чобана: фукаралык! Зерә бобан бишей вермейжәк сана, ичердән коулайжәк! Чобаны да күйдән урадажәк. Да сиз аач гезежениз йолларда, йанашажэныз бирәнда койун гүтмәә — гежә-гүндүз кырда, йаамурда, чывгында... ушажыклар чыпак, кирли, аач, өлежекләр кужаанда...

Сенин чобанын ама севежек башка кызы, чобаннардан, да бракажәк сени йол үстүндә... ама бобана сән геләмейжән...

— Етәр! Фена адам, не чиркин аннадэрсин!

— Доорусу хер керә йа чиркин, йа да гөзәл, кызым!— деер биткидә молла да чыкәр.

Ләнка умутсузлукта, башлээр инанмасыны кайбетмәә, билмеер нәпмаа, ама гирер генә Оглан.

— Оф, Оглан, нәпмаа?

— Аалама, Ләнкам, биз бирердә олажэз!

— Сән бени ама северсин ми, Оглан?

— Пек северим!

— Бракмайжан мы, гидәсин башкасыннан, бир чобан кызыннан?

— Ләнка, вар мы насыл? Сән не лафедерсин?!

- Емин ет!
 — Емин едерим! Не олду, Ланка?
 — Бишей. Авшам үстү бән клисейә гележәм Катийлән «вечернейә». Сән ол орада хазыр да биз качажэз хептәнинә!
 — Олажам! Качажэз!
 — Бак ама, зерә Тодижик коллээр...
 — Коркма!— севинерәк деди Оглан да генә йоколду.

* * *

Ланканын одасы. О хазырланэр клисейә дейни, до-нанэр нижә битки керә ен гөзәл гийимнәрлән, дона-кларыннан. Ону сарэр кызлар-кумалары, чалэрлар адеет түркүлерни, аалээрлар, простолэрлар... Гирер Тодижик, ама кызлар тез итирерләр ону дышары. Сора кызлар да хепси чыкэрлар, Ланкайлан калэр саде Кати.

— Не гөзәлсин, Ланка-ханум, доямээрым бакмаа! Бән сә пек кысметсизим!

— Не, олду бишей ми?

— Чорбажы бракмээр евленелим. Не баармыш Федийә, ачан сормуш, аллаа корусун!

— Бобам? О пек фена олду шинди, беним бетери-мә... Ама йок бишей, Кати. Беним ишим битәр да озаман...

— Не, гидежен о «ефендийә» ми? Аллахым, Пана-ийежиим! Ханум, таа ислә качасыныз!

— Качалым... ислә олур... Таа да сора бакажэз!

Ишидилер Хобур-бейин сеси, чаарэр хепсини муса-фирлери генә зала топлансыннар, олажэк ени хабер. Шамата, гүлүш, музыка. Кати чыкэр ойаны. Ланка йалныз калэр хептән умутсуз.

* * *

Мусафирлик залында, генә топлу хепси, бе-клеерләр.

— Хабер, достлар!— данышты Хобур-бей.— Биз ефендийлән кестирдик, ки клисейә йок не гитмәә, по-пазы бурайы гетирежез, йапсын кызыма «вечернә», лә-зымса!

Хепси кайыл, севинерләр. Кати ама хызлы гидер Ланкайа. Да та, Ланка чыкып хызлы доорулэр чыкмаа

клицейя, феслен хем мумнар елиндя, Кати дэ ардына. Ама Хобур-бей дургудэр, бракмээр.

— Кызым, лэзымса, показы-шинди бурайы гетирерим. Тодижинк!

— Брак, дийл лэзым попаз,—умутсуз деди Ланка, гөрүп, ани йок нәпсын, да, гечип бир тарафа, дурэр кахырлы.

— Те бөлә те таа исләдир, кызым, саа оласын!

— Исләдир сизә...

— Етти, базар битти!— четин хем серт деди Салым ефенди, да йаклашып, алэр Ланканын елиндән феслени, мумнары, койэр бир скемнә үстүнә. Сора, уруп авучларны чаарэр изметчи карылары, ангылары тез гирерләр нилерәк.— Гелини-хануму түркчә гийдирин хемен!

Изметчи карылар алып Ланкайы чыкэрлар. Бурада шенник генә башлээр, ичмек алифленер. Да тә, чыкарэрлар Ланкайы: о пек гөзәл хем паалы гийимни, кенди ама кахырлы. Ефенди алэр ону колундан да гечер баш ерә, онун да ардысора дизилер хепси. О урэр генә авучларны да бурайы ортайа чыкэр ойун кадыннары, чекедип ойнамаа, чалмаа Ланканын хатырына. Ефенди пек жөмерт кулланэр кендисини, Хобур-бей разы генә...

* * *

Бу заман клисә йанында Оглан, Феде хем башка достлары беклеерләр Ланкайы.

— Бан кападажам Тодижинн башына те бу чувалы да те о дамын ичинә капайжам!— деди йаваш Феде.

— О бааражэк,— деди она Оглан.— Вар бир аазы...!

— Аазыны тыкайжэз!— гөстерди бир партал Феде.

— Бейгирлери лэзым сакламаа таа өтәя, бана гелер,— деди бириси.

— Йок, гөрүнмеерләр,— деди башкасы.

— Не гелмеерләр санки?— айыфланды Оглан.

— Лэзым гелсиниәр,— усландырды ону Феде.

— Лэзым. Е дөндүйсә?

— Сән не, Оглан?

— О зенгин кызы, вар колай алдатсын да.

— Дилин кесилсин сенин, Оглан!— чекишти Феде,— ама тә гелер!

Ама бурайы качарак хем сақынарак гелер саде Катти, сураты хептән сарылы.

— Тез гелин, зерә Ләнкайы гөтүрерләр!

— Дөндү?— баарды Оглан.

— Сыс, дөнмеди! Сиз гидин бейгирләрлән Ләнкаларын аулун дибинә, салкымнарын алтында беклейин, биз Ләнкайлан орайы чыкажэз... бурайы гелмәә чыкмады...— дейип, Катти хызлы йок олду.

* * *

Бурада, Хобур-бейин конакларында дүүнүн койусу гидер.

— Истеерим ки, беним Ләнака-ханум бана түркү чалсын! Истеерим!— кефли деди ефенди.

— Чал!— хеп кефли деди бобасы.

Ләнка чалэр ен кахырлы гагоуз түркүсүнү «Надди мамусу йавклу етмиш, истедиинә вермемиш...» Ама сарфош гүвә хем боба аз аннээрлар Ләнканын түркүсүнү, оннар таа чок үүнерләр бири биринә.

— Бән... бән пек зенгиним!— йыкылып Хобурун омузуна деди ефенди.— Сатын алырым сенин варлыыны бүтүн... сенинән бүлә! Дийл, бүтүн бу күйлән; гәвурларлан!!!

— Вах, вах, вах! Е аламарсан?— дарылды Хобур.

— ...вар евлерим Софияда, Истамбулда, Ппаристә!

— Беним дә бишейим-бишейим вар, санма! Ха, буйуралым таа ислә!— дөкүп деди Хобур.— Биз хысымыз йа шансора? Сән... беним оолумсун! Хык!

— Аслы! Хык, папа!— сармашэр Хобура, өпүшерләр, таа да ичерләр.

Хереси калаба, шамата, карышмалык. Катти йаклашэр Ләнкайа, сөлеер кулаана да гидер. Бирәз сора Ләнка чыкэр ойнамаа бир түрклән да есапалынмаз калэр бир тарафта. Генә йаклашэр Катти.

— Ханум, чыкалым тез, шинди таман уйэр. Ардтакы пенчерә ачык...— йаваш фисирдеди Катти.

— Сән не? Коркулу, тутарлар... .

— Коркма... чыкалым таа тез. Сора биз дә Федийлән качажэз да булажэз сизи, гетирежез, не ләзым. Шинди гиделим!

Оннар чыктылар, гиттиләр. Ама Тодижик бирдән башлады аарамаа Ләнкайы. Гиний бабу есап алып, йаманэр она ойнамаа чүнкүм, Тодижик ама истәмеер,

дартэр кендисини да чыкэр, Гиний бабу ардына. Му-сафирләр ама конушэрлар, кимсей есап алмады бишей. Бир дә, гери дөнер Тодижик, еллери баалы ардында, аазы да тыкалы бир алмайлан, истеер сөлемәй... Хобур-бей гөрүп сыбыдэр алмайы онун аазындан.

— Чорбажы, Ләнка-ханум... качэр, алле... башча-да.. тез! Орда Оглан!

Хепси шаш-беш, шамата. Хобур-бей хем ефендинин изметчилери түфекләрлән качэрлар ойаны. Ишидилер патлатмаклар, баарыш, да ичери гетирерләр Огланы хем таа биркач чожууу. Хобур-бей тутэр Ләнкайы колундан.

— Аа, сән генә гелдин бени уретмәй, чобан? Тә бән сени үредежем, гәвур!

Куйуйа ону! Қаланыны да — базара сатылык! Бинәр лира парчасы!

— Бракын ону!— баарды Ләнка.— Оглан дийл каба-атлы, боба!

— Сокулмасын, нерейи она дүшмеер!— үфкели баарды Хобур.

— Биз севериз бири биримизи!— аалайрак деди Ләнка.

— Йок, ханум, Сиз бени артык севийорсунуз! Бенимсиниз!

— Прост ет бени Оглан!— бүүк кахырлан бакты Ләнка севдасына.

— Ләнка...— дейәбилди Оглан да оннары итирдиләр дышары.

— Евленмек битти! Чийзлери чыкаражэз, бейим!

— Олур, олур, чожуум...

— Хепсини арабалара, Тунайа, гемийә!— кыса изин верди ефенди.

Чийзләр үклү арабалара. Тә Ләнкайы да чыкарэрлар ичердән: Хобур-бей бир колундан, Салым ефенди дә өбүр. Ләнка аалээр, ама гөтурерләр...

Ичерси бош калды. Салт Ләнканын мумнары хем фесленнери скемнә үстүндән үүсүз бакэрлар...

Дышарда шамата азалды хеп таа узакланып гиттикчә.

* * *

Геми ичиндә Тунада. Салым ефенди шенненер, савашэр Ләнкайы да шеннендирмәй, ама о нижә мермердән гиби сысэр, китли үреклән дурэр.

— Жаба сүсэрсин, ханум. Ама Русчукта чөзүлөжөк сенин дилин... Ама дийл, о олажэк бу авшам... та гечежез йатаа да...

Ланканын ачылды гөзлери бирдән, чактылар үфкедән хем умутсузлуктан, бакынэр доздолай, не вар насыл йапсын о йалныз бу хырсызларын арасында.

— Салт дий бана, гөзлери тырмалээрүм, бил!

— Хм! Коркуттун пек! Биз илкин бааларыз сенин о фена тырнажыкларны...

— Жанавар! Бандит! Аллаа урсун сени!

— Гүженмеейорум сана, ханум!— ичер ефенди да гүлер кахырсыз.

— Сән хайвансын! Маскара! Тфу!— дартэр кендисини да куртулэр изметчилерин елиндән, ани тутардылар ону, чекедер йолмаа, йумурукламаа ефендийи, баармаа. Ачан да истеерлэр ону генә тутмаа, о итирер оннары.— Сиз не дийерсиниз, кирлилэр, ефендинин гелининә?

Иа алын еллернизи! Бән ефендинин карысыйым мы? Шинди хепсинизи суйун ичинә атэрым!— гиргинненди Ланка хем дә йапынэр.

Ефенди шаш-беш олуп, үзү айдыннанэр:

— Оо, хохоо! Доору, доору!

— Ефенди, не дурэрсин? Де оннара, олсуннар бир тарафа! Ефендийка шенненмәә истеер! Музыкалары! Ойунжулары, түркүжүлери, тез!

— Бир тарафа олсун хепси!— изин верди ефенди.— Оо, гөзәл ефендийкам, шинди хепси сенин өнүндә олажэк, шеннен, нижә жанын буйуражэк!

Лянка чекедер бир шенненмек, ани йок наны, йапэр ефендидән, не истеер, о да сеслеер бир ушак гиби...

— Шенненелим, ефендим, далгалар үстүндә, йок не алатламаа евә! Орасына өлә дә быкажэз...

— Аслы, аслы, ханум!

— Бән истеерим, ки үзелим илери, гери, илери, гери... Буда-Песта! Вена! Хо-хоо! Селәм, Авруппаа!... Ама бән о карышмалыкта простоламадым дуума ерлеримнән... Сән каршы олмайжан, ефендим, чевирдәсин гемилери о уурлара да сора генә үзәриз илери— таа Венай! Йап буну, севәрсән ефендийканы.

— Елбет, елбет, ханум,— да изин верер чевирсиннәр гемийи.

Ланка генә шенненер. Сора дургунуп.

— Ефендим, йа дүзүнейим бән, нижә дүшер бир генч гелинә. Гетирин бана айна, тарак, сурма, растык*,

* *Растык* — сач бойасы (кара бойа).

кокулу йаалар... — истеер Ланка да гирер каютайа, тез да ама чыкэр гөзәл пек донаклы, сачлары таранмыш аркаларна. — Гөзәлим ми, ефенди? — савашэр шен тут-маа кендисини, аалайжааны гүжүлә сыкэр.

— Пек гөзелсин! Пек, ани коркуйорум...

— Коркма. Е шинди вар мы нижа чыкып йукары простолайым бүүмә ерлеримнән, ефенди?

— Елбет, елбет.

Ланка чыкэр йукары, бакэр кенарлара, долайлара да чекедер чалмаа «Оглан, Оглан...» Ефендинин бирдән есабы ама олэр да о хызлы чыкэр она.

— Чалма бу түркүйү! Вазгеч! Вазгеч, дедим!

Ланка ансыздан дургунэр. Бир кескин уфкели бакыш чевирер ефендийә, ани бу геридоору хемен аанады.

— Ани сана олажам гүленжек, таа ий балыклара олайым йиежек! — баарып Ланка ансыздан атлээр ашаа Тунанын далгаларна.

...Чок севда кахыры гөрдүләр Тунанын сулары, чок умутсуз заваллылары каблетти онун далгалары, куртарып оннары истемәз ежелдән...

VI

КИНЖИЛӘР

«Үч башка-башка миллетли генч балканлы, дост олуп, феналаа каршы калктыйды... (Легендадан).

Качып, некадар бейгири качабилирсә, генч Дилберин бир зоору варды — куртулсун о башыбозуклардан, ани ардына кудуз гиби бейгирлени атлы хайдардылар. Азбучук гери бакып, есап алды, ани бириси кезлеер пиштофуннан, да таа түтүн чыкынжа Дилбериннайыверди бейгирин алтына өлү гиби.

— Хазыр! — хырылтылы сеслән баарды о башыбозук кафадарларна, да, чевирип бейгирини, хайдады башка тарафа. Хепси да ардына хайдадылар. Оннары ислә гөрәрди бейгирин алтындан Дилбер. Узакланып гөрәәгиби о йавашытты бейгирини, бакынды генә гери, сора адым-адым хайдады илери. «Йыкык Ташлара» ги-

иттиләр» — дүшүндү о, «орада, олмалы, оннарын банда йувасы». Таа шинди, кендинә гелерәк бирәз, хем алып хептән качкын солууну, Дилбер аннады, ани гидер Провадия тарафына, да аклысына гелди, ани орада йашээр бир ии адам, ани оннара чок керә геләрди да бобасыннан булушарды, хамут гетирәрди хем башка да түрлү бейгиржилик, талигажылык тертиплерни. Аадыйды бай Ламбу Торчу. Да есаплады она гитсин бу чиркин аманда, ани гелдийди бобасынын евинә хем онун башына. Дуражэк онда, булунжа нәпмаа, ерлешинжә бирердә, зерә гери, боба евинә, дөнмәә она йок шансора: сойжу башыбозуклар, кыржалылар, йанычарлар, уўшүп бандайлан оннарын Курбан күйсүнә, бу сефер урдулар оннарын үстүнә да сойдулар хепсини, нелери варды, бейгирлери алдылар хепсини, бобасыны тепеледиләр, ани кавраштыйды оннарлан корумаа евини, ама анасыны, завалыйы, сапладылар, ани аалайып баарарды коркудан хем жан ажысындан; ики бейгир бакыжысыны, таа оннар хызланынжа дамнара, кылычлан йардылар; кызкардашыны, завалыйы, бүүккыз шансора, етиштирип качаркан, тутту, чатыйы сардырып бойжазына, да чекти бейгирин үстүнә хырсызларын бир титси пек оланы, да чиркин баарышларлан хем сыкыкларлан хепси хызландылар онун ардына, качтырарак бейгирлерини, некадар качабиләрсәләр... Ама онун Караманы верилмедди, лүзгәр гиби чыкарды ону орадан да гөтүрдү душманнардан йырак...

Хепси олдуиду өлә ансыздан хем хызлы, ани о шинди саде фикирләрди, насыл о куртулдуиду! Бөлә хызлы олан ишлери аклында да зоор тутмаа. Да парча-парча салт геләрдиләр сансын бир чоктанкы шансора аман гиби, кими ишләр: о карышмалык ичиндә сансын баардыйды она бобасы качсын, баре о куртулсун... о да, сансын бир дүш ичиндә гиби, салт етиштирдийди пинсин Карамана, актарып йумурукларынан ики хырсызы, бак коллары кавийди, йумуруклары да аарды, ани чыкармыштылар ен саклы ердән бейгири да гөтүрәрдиләр, да йаваш дейип «ха, Караман!», бейгир копту ериндән бир бүүлү учан гиби, да, чийнейрәк душманнары, йок олду араларындан, да не кылыч, не куршун етиштирәмедди илишсин оннара... Салт шинди о аннарды, ани олду чиркин, пек чиркин ишләр да кахырдан, ажыдан ичи копарды хептән. Бир гөрүмдә о калды йалныз, уўсуз бүтүн бу дүннедә, хепсини йакыннарны кайбетти... Ама бирдән аклысына гелди шинди кызкардашы.

Нәпсын? Не дурэр? Гитсин тез, куртарсын ону, тез, шинди! Хм, делилик. Насыл куртармаа? Хырсызлар ону өлдүрдүләр, олмалы, таа йолда, йада зетлейип айыпладылар, оф насыл жан дайаныр, таштан да олса? «Нечин куртармадым бән ону озаман?» Да бирдән дуйду бир аар ажы белиндә да аклына гелди, нижә хырсызларын бири урдуиду да дүшүрдүйдү ону ерә, да о... кызкардашыны башка гөрмеди биртаа... «Жанавар оннар, кимсеи ажымаз! Ама беким дә таа йапамадылар бишей она, вакытлары олмады, пайедерләр сойгунчлары, буушэрлар бири бириннән... да ону бракэрлар сорайа... сакладылар бир чувала да брактылар бир белли ердә... Гидежәм! Шинди гидежәм!» — Да бирдән йашлан долду гөзлери: насыл о йалныз? Хеп хызланарды ойаны, сора дөнәрди йолуна... Ажыдан шиштийдү гүүслери...

Бөлә о етишти, тә, касабанын кенарына, гирди бир сапа сокактан да хеп сапа илерледи, сансын ону колларды биркимсей, да етишти бай Ламбунун евинә.

Каблеттиләр ону севинмеклән, ама шүпейлән дә. Ачан да аннатты о, неләр олду чиркин оннарын Курбан күйүндә, бай Ламбу Торчу дүрдү кинни кендисини, далгаланды дерин жанында да гүжүлә дургутту кендисини, чыкмасын тез да гитсин сапласын, нижә кудуз йабанылары, ики кыржалыйы, ани та өтеавшам чектиләр онун комшусуна да кафаларна йапэрлар, ама фикирленди.

Дилбер бүтүн гежә, хем дә ертеси гүнү, бирәны чыкмады евдән, нәнда сакладыйды ону ев саабиси, уйумалы, душүндү, нәбажэк, не олажэк онуннан. Да карарлады четин, кин чықартсын, кин бу хырсызлара, аарасын, колласын оннары да тепелесин, хем дийл салт буннары, ама хербир башыбозуу, йанычары, кыржалыйы, ани озаманнар айкыры-буйкуру хич бир саабисиз хем жувапсыз кендибашына гезәрдиләр да йакардылар инсаны, нәндан гечәрдиләр; кин хепсинә, ким зетләрди хер тарафтан бу завалы йуртлуу, кин бобасы ичин, кин анасы ичин, кызкардашы ичин, дуума еви ичин, ушаклы ичин!

Да Дилберин дүшүнмеклери гиттиләр евелә, онун күчүклүүнә: аклысына гелди рааметли дәдусу — бир тиргин севижи бейгир бүүдән, ангысындан онун бобасы да сынашты бу ески кыржы занаеты, ангысыны гагоузлар пек северләр бурада, Балканнарда. Кыргезән заманнардан, гөчүжүлүктән оннар корудулар чок занаетлар — койунжулук, сыйыржылык, хергележилик, авжы-

лык; туттулар адеет йарышмаклары, гүрешмеклери, пеливанны, ойуннары, түркүлери, гийимнери. Шиндики хайванжылык хем чифтчилик гидәрдиләр карышык о ески занаатларлан, о сой кулланмасыннан. Едендиләр, ени, буралы занаатлары да. Салт ани оннарын заамети, йашайышы гидер, дүшер зенгин чифликчилерә, чорбажылары, түрк-осман феодалларна — тумаржылары хем заимжылары, хем дә те бөлә хырсыз бандаларна. Инсан да салт дува едер аллаха, зеетленер зоор езгин зааметиндә өлүнжә.

Бай Ламбу Торчу Дилберин бобасыннан ий достту, о да гагоуз Курбан күйүндән, ама качты ордан бу болгар касабасына, Провадиейә, таа илердән. Бурада йашәрр башка гагогузлар да. Ламбу, кәмил хамут устасы, гелдийди бурайы казанч үзеринә, ерлешти да ишлери өрүдү ислә. Гөрүп Дилберин жан йуурулмакларны, о аннарды онун давранмасыны киң чыкармаа, истейишини, урмаа кендисини дүүшә бу инсан сойужуларна каршы. О бак биләрди Дилберин гиргиннини хем кави куведини, хем дә онун алышмаз ажыларыны; биләрди онун кескин фикирини хем чемреклини, ама бирәз сертлини дә хем ешиллини дә йашамак тарафындан биләрди, бак чожок генчти таа.

— Бак, сертлини колвермә, кестирмейинжә, нәнда нереси, йанылмайасын дейни, — үредәрди ону бай Ламбу. — Оннар чоклук, ширет, жансыз.

Бай Ламбу тутунду хазырласын йолжулук хем дүүш тертиплерни, бейгирини хем Дилбери кендисини. Койду имелик, харчлык. Хакына, о денеди таа бир керә чевирсин Дилбери, ки калсын онун евиндә йашасын кахырсыз, ама бу кинжи хич ишитмәә истәмеер бөлә теклифи.

— Беним йашамам бейгир үстүндә гечежек, бай Ламбу, бооржуму ләзым өдейим душманнара таманына! — доорутту кендисини Дилбер бир сабурлу аач гиби да генә хызланды ташымаа тедарлыыны бейгирин үстүнә.

— Е, дур озаман. Сән таа бир керә гидежән боба евинә илкин да простолажан хем емин бракажан! — деди она бай Ламбу, ески дүүшүжү, аскержи олдуу бир заман. О есапларды, ки Дилбер ләзым таа да чок долсун ажыйлан хем киннән, чүнкүм йолланәр бөлә хаталы ишә. Она ләзым кенарсыз үфкә хем четинник!

— Гидежәм, бай Ламбу!

Курбан күйүнә доору шинди йол тутту таа узун.

Күйүн ичи она сансын коркулуйду, күчүклүк сокаа да сансын йабанжыйды, боба еви сансын бир мезарды. Хысымнар, комшулар гөммүштулар анасыны, бобасыны кәр аулун ичиндә — өлейди адеет, нанда адам өлдүрүлмүш, орада гөмүлсүн. Дилберин үрәә копарды, гүүсу тыканарды аар ажыдан, да онун, кахыры, хализ дә ани, дөнәрди бир өлүмнү үфкейә. Ачан да комшусу Картал дәду аннатты она, ани бу бандаларын вар аркалары — чифликчи чорбажылар хем клисенин айозлу епископлары, ани оннар сойгунчлары пайедерләр; ани Осман падишаалыында хепсини бозгунжулуклары йапәр бүүкләр, куветлиләр, ани сырасызлык, башыбошлулук хер тарафта да бу ишләр ичин кабаатлы бейләр, пашалар, визирләр, ани хырсызлан хем бандитлән долду падишаалык, Дилбер таа да пек доорулуклу дуйду кендисини, кини бүүдү, генишленди таа да пек. Инсан есапларды, ани султан билмеер бу ишлери, ани ону алдадәр онун йардымжылары. Дилберин жаны да сансын ажыды султана, о онун ичин дә дүүшежек, о етишежек таа султана, ачыклайжэк бу заралыклары да некадар таа чок душман жезалайжэк, некадара йашамасы етишежек ердә, ама аллаа простедежек, зерә о кенди изин верди чалмамаа, өлдүрмемәә, оннар са чаләрләр, өлдүрерләр — ләзым каблетсиннәр жеза!

Бракып хептәнинә дуума күйүнү, долу үрәә ажылан хем гечилмәз үфкейлән душманара, алатлайрак нанысайды, Дилбер аклысына гетирди, ани бай Ламбу аннаштыйды Йамбол касабасындан бир достуннан, ки үретсин ону дүүш чалымнарны, дүүш занаатыны, да бирдән сапты орайы доору. Дургунду орда бир шен хем чапук ерифтә, ангысын конаанда варды хепси, не ләзымды бу занааты үренмәә дейни. Верип она бай Ламбунун селемнерни, Дилбер бирдән беендирди хем инандырды кендисини, хем варды да нечин: бу дүүш устасы пек беенәрди бөлә гиргин хем четин куветли, акыллы хем дерин дуйгулу генч оланнары. О бутүн хавезлән тутунду үретмәә Дилбери түрлү ишлерә — кылыжын кулланмасыны хем дүүшүнү, түрлү гүрешләрә, женк дуушлернә, пиштофлан кезлемәә херкерә расгетирмәә, синжири хем чатыйы сыбытмаа, таа да ислә атлыжылык етмәә, ашык та ойнамаа хем чок таа башка ишлери, хепсини, не ләзымды генч чекедижсинә кин чыкармаа доорулук ичин душманнардан. Дилбер олду кәмил, гечилмедик бир аскержи. Онун кыврак бойуна пек йарашарды да о гийимнәр, ангыларны тертипледийди

она бу женк устанын бир терзи досту. Дилбер варды колай дүүш йапсын киминнән дә олса, хем дийл салт бириннән, ама биркач та кишийлән, кәр бүтүн бир четейлән дә! Уренмәә она йардым еттиди онун ажысы да. Занаатлары ама олдуиду саклы, даада, байырда, узак та алчакларда, хем вардыр денедиин куведини хем чалымнарны расгелән хырсызларлан ораларда...

* * *

«Йыкык-Ташлара», нәнда есаплады булсун о сой-жулары, Дилбер йолланды гежә. Онун йолу гечәрди Сливен касабасындан, байырларын дар араларындан хем Провадия дересинин чайырындан. Бизим кинжи узисанжаклы гиддер, дүрмүш кара кашларны, кескин-нётмиш мави гөзлерни, сыммыш ал дудакларны да бу бетерә кара быйыжаклары таа белли олмушлар, кы-выржык калпааны да коймуш аннысына да салт геридән гөрүнер кыса кара сачлары. Нижә дә сыммасын кендисини ама, некадар да үфкә хем ажы топлу олмасын онун үзүндә, о гөзәл, артык гөзәл! Жаба демемеш анасы она Дилбер — Гөзәл...

Ама бракалым бизим генч гиргин баксын йолуна, алатласын илк кининә.

* * *

Хеп о вакыт, Балканнарын зеетли топраан башка ужунда, серб касабасында Дубровниктә (ески Рагуза) йашарды бир ортанжа алыш-веришчи Драгич карысыннан хем батал, кара быйыклы, узун сачлы оолуннан, аады Драйчо. Евлери, ики кат, кесмә кертикли аачтан йапылы. Варды бу сатыжынын бир комерция еви таа буйанда, болгар топраанда да, Девне касабажында. Ишлери, бир недән сора, гидәрдиләр ислә.

Да тә, дийл чоктан гелмишти бурайы чорбажы алыш-веришлик ишлериннән, да алмышты карысыны да, гөзәл Маричийи дә. Буүк бела ама гелди оннарын башларна. Гежә, оннар уйуйаркан бу күчүрек, ама раат евжезин ичиндә, оннарын үстүнә басәр башыбош гезән йанычарлар, йолланма урум-фанарлот сатыжыларындан, тамахлык хем кысканчылык бетеринә, сойсуннар бу инсаннары.

Илкин зеетлейип бааладылар адамы, айын-ачык онун онүндә айыпладылар карысыны да өлдүрдүләр дә ерин-

дә, сойдулар, кырдылар хепсини, не варды, да йоколдулар. Салт бир куртулан изметчи зар-зоор качып-етишер Дубровнаа, нанда Драйчо, офицер оралы войводун гвардиясында, бекларди анасыны-бобасыны, шансора айыфланарак, ани гелмеерлар. Аннайып бу чиркин ишлери, Драйчонун бесли етлери титиреди ажыдан, долу йанаклары гүмүш-гүмүш кызардылар, аалады бүтүн гежә йастыклары сыкыштырып кендисини бир ушак гиби. Пек зеетленди завалы, макар ки куветлийди бир байыр гиби, бир ку jacketта варды нижә сыкып тепелесин бир талига хырсыз. Ертеси гүнү бу ишлери аннады онун кафадарлары да. Серблар да өлүмжә карезлийдиләр сойжулара. Топландылар биркач дост, сордулар войводайа да йолландылар Узисанжаа доору, тепелесиннәр бозгунжу хырсызлары. Оннардын есабына гөрә, бу бозгунжулуклары йапарды узисанжаклылар, зерә фанариотлардан ишитмиштиләр, ани оннар да түркләрлән бирмишләр, бир дилдә лафедәрмишләр. Бу хайырсыз фанариотлар хер керә сатардылар инсаны, савашардылар чекиштирмәә түрлү миллетлери араларында осман заабитлерин хем грек патриархын изиннернә гөрә, оннардын йалтымына.

Йол узун хем дә хаталы. Урушәрлар бу серблар бир бөлүк акинжийлән* да бу душтә биркачы өлүм буләр, Драйчо хем бир кафадары куртуләрлар, ама кафадары йаралы да йолда өлөр о да. Драйчо йалныз, ама гидер илери таа да йанык жаннан, таа да пек алатлайрак...

* * *

Дилбер гечер шансора герәагиби йол да йаклашәр бир йарым йыкк монастыра. Ирактан таа есап аләр, ани йол бойунда дүүшер атлылар. Сыкәр бейгирини дә бирдән пейдаланәр буннарын йанында. Гөрер, ани бир йабанжы атлыа каршы дүүшер дөрт башыбозук. О йабанжы, туйан бир ушак, дүүшәрди пек гиргин хем чалымны корунарак. Дилбер осаат гирди дүүшә—бу йабанжы аскержинин тарафына. Ики гиргин тез ерә сердиләр бандитлери, ама, есап алып, ани бу йардым еттин узисанжаклы, Драйчо хеп о үфкейлән хызланды

---

* *Акинжи* — атлы гезән түрк аскежилери, ани христианнары зорлан ислама чевирәрдиләр хем сойжулук та едәрдиләр.

Дилберин үстүнә, баарып дийшик сеслән, ани онун сенселеси, беки о да, өлдүрмүшләр онун бобасыны-анасыны, ани оннар сойармышлар христиан инсаннары османнарлан барабар... да урэр, некадар куведи вар, сыкыштырэр Дилбери, тепелейжек нижә көпәә. Дилбер корунэр, истәмеер дүүшмәә, ама гөрер, ани йабанжы кудурэр гиттикчә, булэр бир уйгун чалым дүшүрер ону бейгирдән, тез атлайып ерә койэр пиштофу гүүсүнә дә баарып серт сеслесин ону:

— Сән, кардашым, делердин ми, не? Неләр сөлеерсин, оннар хич дийл аслы. Сени алдатмышлар.

— Насыл алдатмышлар? Брак калкайым ердән да аннадайым.

Дилбер оләр бир тарафа, саклээр пиштофу. Драйчо калкэр ердән.

— Да не, сән дийлмийсин узисанжаклы түрк?

— Хализ, бән узисанжаклыйым, гагоуз бизә деерләр...

— Хализ!— баарды генә Драйчо да хызланды Дилберин үстүнә кылычлан анжак делмеди онун гүүсүнү.— Динсизләр!

— Биз христианыз, кардашым! Жаба карезленмишин, биз бозгунжулук кимсейә йапмээрыз. Тә те о хырсызлар, ани сенин үстүнә вармыштылар, оннарын гибилери! Ах, шинди бән аннээрим, ким өлдүрдү сенин ананы-бобаны...

Драйчо дургунду сеслемәә, ама хазыр генә урмаа.

— Сөлә, сөлә йаланнары таа дешмедәән сени бир курбаайы гиби, чок йашаман калмады!

— Беним дә анамы-бобамы хем дә генчежик кызкардашымы хеп оннар йазык еттиләр.

Бу лафлара Драйчо бирдән йымышады, безбелли пек дерин ажыйлан сөледи оннары Дилбер, ани йокту насыл саймаа йалан.

— Кардашым, афет бени, делийи! Сенин кахырын, гөрерим, таа да бүүк. Аннат бана да сенин чиркин аарыны.

Дилбер сырадан аннадэр, не олдукларны онун Курбан күйүндә. Драйчо, жан ажылы бир инсан, дайма йударды йашларны, сора сыкырды йумурукларны, дишлерни, олса параласын о көпеклери.

— Беним кахырым сенин кахырына бензеер,— чекип ичини деди Драйчо.

— Бән емин брактым ана-бобамын мезарында кинчыкарайым, тепелейим бөлә хырсызлары, сойжулары,

некадар чыкарсалар онүмә хем некадар йашамак етиширсә! Бән гидерим оннарын йуvasыны бозмаа!

— Бән дә хеп о йолу тутэрым, кардашым!

— Беним аадым Дилбер!— узадып йабанжыйа бир ел деди узисанжаклы.

— Беним дә Драйчо, сербым Дубровниктән! Ишитин, беким?— узадып о да елини деди йабанжы.

— Ишитмедим.

Елләр елешти, чо́жуклар, ики үүсүз, кавраштылар кардашча, сансын булдулар бири бирини кайбетмишкән...

— Батү!— деди солуу кесилерәк Дилбер.

— Кардашым!— деди йашларны йударак Драйчо, ко́жа адам, аалайрак бир ушак гиби.

Сора, чекип кылыжыны, Драйчо йапэр бир кесинти колунда, дейип, ани бу серб адеети кан кардашлык олмаа, да теклиф етти Дилбери дә хеп өлә йапсын. Икиси дә алып бирәр дамна кан кылыч у́жуна узаттылар бири биринә.

— Емин едерим олалым бирердә бүтүн йашамамыза!— деди Драйчо да йутту Дилберин канындан о дамнайы.

— Емин едерим!— деди Дилбер йудуп Драйчонун канындан о кардашлык дамнасыны.

Сора Дилбер деди койсуннар кылычлары круча да о сөледі икинжи емини:

— Емин едериз коркусуз тепелейлим хербир душманы да кин чыкаралым ана-бобалар ичин хем зетленән инсаннар ичин!

— Емин едерим!— долу сесини екледі Драйчо.

...Гүн шансора индийди байырларын ардына, ачан оннар, ики кан кардашы, генч хем куветли, ни́жә ики мешә аажы, ни́желери булунарды Старо-Планина хем Черногора байырларында, ни́жә ики канара, ангылары иканарды Кара Денизин хем Адриатиканын далгаларында, ики балканлы атлы йолландылар йола. Оннарын ниетлери уйарды, йоллары бирди...

* * *

Оннар саптылар илкин Девне касабажына, ки булсуннар Драйчонун анабоба излерни. Етиштиләр гежә. Гелдиләр Драгичин сатыжылык евжезинә. Кимсей дә хич шүпеленмейжек, ани бурайы гирди биркимсей, ани вар бурда биркимсей— оннары бак кимсей гөрмеди.

Херерси даанык, бозук. Илкин сакладылар бейгирлери. Гирип ичянына булдулар шуну-буну имәә, ичмәә. Ама тавандан сансын ишидилер ааламак сеси. Драйчо бир солукта атлады тавана: бобасы! Баалы бир капу тафтасына, дүүлмүш, канны, бакышлары инсана бензәмеер. Жан ажысындан Драйчо билмеер һапсын, шинди кәр гидир булсун сойжулары да ериндә тепелесин! Дилбер ама дургудәр, ки чыкмасын бир йаннышылык. Чөзүп бобасыны да индирип ерә, савашәрлар дойурмаа, лафетмәә да аннамаа бишей таа ондан. Ама наафилә: адам бозулмушту акылдан, билмәзди нәбәр, титирәрди коркудан, гезәрди өтәә-буйаны. . . Олә дә йоколду гежә караннын ичиндә, булунмады да биртаа. Буннар, аар дуйгуларлан, олдулар таа да шашырык.

— Динненелим бирәз,— деди бир недән сора Дилбер.

Динненмек май олмады, сабаа каршы чыктылар бу евжездән да доорулдулар о хырсызларын йатаана «Йыкык-Ташлара». Несой үфкейлән йолланды оннар орайы, хич есап та алмадылар, насыл тез етишиләр, сабаа да таа ачылмадыды. Цырцырларын баармаклары таа гежә түркүләрни битирмемишти, башка түрлү сә, херерлерни хептән сыс дурарды. Пек еникуну, йаклашарак оннар тә буләрлар: о ташларын араларында, аачлар алтларында, отлар ичиндә серили йатәрлар түрлү хайырсызлар, тембелләр да сабаа каршы дерин уйкуларны өлү гиби уйуйәрлар. Чоойу йатарды араба ичиндә йаралы кылычтан, куршундан, өлү дә варды. . . безбелли араларында дүүш олмушту, пайедәмедиләр олмалы ким неләр. . . ? Бүүк бир жевиз аажы алтында, сансын таа айыры хем куйту йатакта, тепә узалы сыкыкы солуйарды сыыр кадар бири, олмалы, оннарын бүүклери, онун да йанында бир кары тойан артык, йарысы чыпак ачылмыш, хорулдарды ениклейжи домуз гиби. Бирдә, Драйчо есап аләр бу карынын колларында онун анасынын блезикләрни! Сэйлеер, хализ буннар сойдулар хем өлдүрдүләр онун анасыны, бобасыны. Шуннары ләзым кыймаа те шинди парча-парча! Да хызланәр Драйчо, унудуп кендисини, ама тез дургудәр ону Дилбер.

— Сс! Кымылдама ериндән! Ләзым ислә өлчелим хер бир адымы, пайеделим да өлә. . .

Бандайы оннар тез уйуттулар хептәнә, сессиз саплайып шкембеләрни нижә шишек койуннары. Бутакум

оннар йаптылар илк кин чыкартмасыны душман-
нардан!

Гидежәә заман гөрерләр бандитлерин бейгирлерни йыкык дуварлар ардында баалы. Дилбер колай таныды бобасынын да бейгирлерни оннарын арасында, йаклашты да сывазлады, үреенә бир севинмелик дамнады — сансын булдуиду дуума евиндекилерни. «Чыкәр, ани бән дә жезаладым хализ оннары, кин чыкардым ана-бобам ичин, кызкардышым ичин!» — дүшүнду Дилбер.

О карыйы оннар өлдүрмедиләр. О ләзымды гөстерсин, һәнда йазык олду Дилберин кызкардашы.

Бейгирлери ләзым олажәк сатмаа пара ичин, брак-маа салт бобасынын бир доору, бир дә гүмүшлү бейгирини хем дә бир чакал тай, ангысыны Дилбер таа евдә буүдәрди кендисинә. Бракажәк оннары бай Лам-буда, баксын.

Драйчо да ләзымды сатсын бобасынын евжезини Девнедә да силинсин о чиркин ерләр онун йашамасын-дан. О ениқуну сарды бир басмайа анасынын блезик-лерни да саклады антерисинин ичйандакы жөбүнә, жа-ны йанында.

Дийл ирак «Йыкык-Ташлардан» оннар булдулар Дилберин кызкардашыны чыпак, айыплы хем өлү да гөмдуләр бир саклы ердә. Сора, о карыйы колверди-ләр гитсин, һаны гөзлери гөрәрсә, кендилери дә аннаш-тылар, ки битирип ишлерни, ани ләзымды ерлештир-синнәр, булушсуннар Мадара байыр аралында, нере-дә, Драйчонун есабынжа, оннара олажәк уйгун ер дур-гунуп дүзмәә ишлери илери доору. Айырылдылар кар-дашчасына да йолландылар ики тарафа — Драйчо бир бейгириндә атлы, Дилбер сә бир сүрү хергелә ардына.

Гиттиләр, айырылдылар. Булушажәклар мы генә ажаба?

Ләзым булушсуннар, зерә пек четин ниетлән йол-ландылар!

* * *

Йолда Дилбер дийштирди бирәз гийимини, ки чок-чок сакынмасын алыжылар онун кыржалыйа бензейән аскержи рубаларындан, ангыларыннан донаттыйды ону йамболлу уста, хем йанычара да бирәз бензәрди сан-сын. Саклады кылыжыны хем башка да силәхларны, ама пиштоф койнусунда калды. Бир хайли гиттийән

хем гежеледиһән бир үсек чалылык ичиндә Дилбер етишер Нови-Пазар касабасына, һәнда херкерә оләр бүүк бейгир панайырлары. Гирди о панайыра бир хергелә бейгирләһ, гүжүлә заптедә оннары, өлә тойан, семиз хайгырлар, ани атеш йиежекләһ, хем гөзәл кыврак кысраклар, ани йастык гиби сыртлары, сансын хич тоз конмамыш үстлернә, не дә хайгыра гелмишләһ бир керә бааре! Хақына, Дилберин йокту бир дә доорулук киады о бейгирлерә, да варды колай дүшсүн белайа, ама деди, не олурса, биртүрлү чыкыр алтындан. Осаат та топланды безиргеннәһ, жамбазлар*, ачык аазлылар да, хырсызлар да. Ләзымды олмаа кырк гөзләһ.

Ама тә, маллар сатылы, паралар кеселердә сыкылы да Дилбер, баалайып калма бейгирлери, Дооруйу хем Гүмүшү, хем дә кенди генч чакал тайжазыны Қарама-на, хызлы чыкты панайырын калаба орталыындан, да «ха!» етти Провадия касабасына доору бай Ламбуя. Йолда генә дийшти рубаларны, дургунуп бир йол ко-наанда-ханда иди, ичти ислейжә, дойурду бейгирлери, да жөмертли өдейип ханжыйкайа, хазырды гитсин йолу-на. Ама инәркән шансора икинжи каттан ашаа, баса-макларда пейда оләр өнүндә, сансын ер ичиндән, нижә деерләһ, гөзәлим бир генч гелинжик, симасына гөрә хем түркчә лаф катмасына гөрә ләзым олсун урумка, бекиһ фанариотка.

— Хошча, ефендим! Йазык, ани гидирсин өйле тез!

Кызын гөзеллиһ хем атешли бакышы, инжә бойу хем кылбык кара сачлары бирдән шашырттылар генч хем ажамы, ама кызгын, узисанжаклы деликаныйы. Бу ансыздан темрә гөрүнмеси чекер Дилбери отүрлү дуйгулу хем истемекли дүннейә, ангысынын кужаанда унудуләр ен аар ажылы ишләһ, кайбелерләһ бир парча вақыда, сансын хич олмамышлар. Үрәә дә хептән башка түрлү дүүлер, гүүсү доләр ий гелән сыжаклан, кефлижә башы да шинди йардым етмеер йанылмасын биртүрлү...

— Нечин, ханум? Бән вар нижә ойаланайым,— сеслемәз үрәә жувабы верди Дилбер да дуйду, нижә генж карынын сыжак елжези сыкы тутту онун елини. Ораларда кимсей йокту. О йаклашты гелинин гүүде-синә да оннарын аазлары бирери гелдиләр дарсык...

— Бурайа вар нижә гелсин биркимсей,— йаваш де-ди урумка.

Дилбер гечирди ону йатаана. Ода күчүректи, ама

* Жамбаз — бейгир сатыжысы-алыжысы.

раатты, ичиндә хепси хавезлендирәрди севдалаа. Дилбер сансын өлә өзлемишти кыз сыжак гүүсү, инжә хем йымышак бүкүлән бели, кокулу солууну йакында, ани каплады ону кужаана да езежейди хептән кыз иннә-мейеди ажыдан. Бу йангыны севишмек салт сабаа каршы йавашыды. . .

Чықаркан гитмәә ама есап алды, ани илин пек дуйэр кендисини, сансын бир аарлык бишей етишмеер, да аклысына гетирер, ани кеселери долуйдулар! Хызланды гери ичери. О генч «фанариотка», нижә бир пери* кызы, артык курулу дурарды пиштоф елжезиндә, да дуйуп зоору тез чыкынды дуvara, гөзлери йалабийэр коорлу чичек гиби — коркудан о таа да гөзәлди! Дилбер аннады, ани салт бир адым таа йапырса, о патладажэк. Патлатсын о она ләзымды да, ама салт расгелмесин, да икинжи керә патладынжә о етиштирежэк алсын елиндән пиштофу — бөлә чалымнары о биләрди ислә. О ансыздан салды антерисини илери, кенди дә гүүдесини тез чекти бир тарафа. Кыз осаат та патлатты! Бошуна. Да тә, Дилбер тутэр ону сыкы генә кужаанда, ама бу сефер башка ниетлән. О да шинди дийлди өлә йымышак бүкүлән — четинди хем тикеннийди бир йабан гүлү далы гиби.

— Нә ичин сән хырсызлык йаптын? Саңа бу йарашмээр, гөзелим!

— Хи, йарашмээр! Е сана йарашэр мы? Окадар пара бир сүтлү аазлы олана? Сән оннары чалдын йа?

— Йоок, чалмадым.— Да Дилберин ичиндән бир суук гечти, ани ону хырсыз есаплээр бу кыз, билмейән, неләр олдукларны онун ана-бобасыннан, кызкардашынан хем ани о кин чыкарэр хырсызлардан. . . Онун аклысына таа да четин урду о фикир, ани таа тез гитсин бурадан, зерә Драйчо ону олмалы беклеер чоктан о Мадара байыр аралында. Ама кызы таа сыкэр кужаанда.— Йоок, ханум, бән хырсыз дийлим. Буннар беним кахыр хем аман параларым. . .

Дилбер дуйэр, нижә генч урумка генә йымышады ону гүүсүндә, гөрер, нижә узадэр елини йастык алтына да чекер кеселери, кызарып утанмактан хем жан ажымысындан.

— Баашла бени, жаным, пек чиркин чыкты ишим.

Дилбер колверди ону, верди пиштофуну да узадып бир кесейн деди:

* Пери — фея.

— Сән дә бир завалыйсын, нижә гөрерим, ама бозуксун да. Сән чоойуну сойдун, олмалы, бу одада, беким өлдүрдүн дә...

— Ох, доору билдин... ама дийл кенди кайыллымыдан, бил. Аман, ама дурма бурада, алатла, зерә тездә ләзым гелсин Бурук-Ченә, пара ичин. Она дейни савашэрым. Булурса сени, өлдүрер ериндә! Кач, йалварэрым! Бән истәмеерим өләсин, сән өлә генчсин, өлә татлыйсын, ах...

— Несой Бурук-Ченә?

— Банданын шерифи, ани үтүлеер узисанжаа хем бу байыр бойларны. Бу конакта онун бенни ери.

— Дийл ми асылы бойнусунда бир бүүк ашык, да на ашыы?— аклысына гетирди Дилбер бир дүш гиби «Йыкык-Ташлары».

— Нәндан билерсин?— титсинерәк сорду кыз.

— Билерим. О шансора өбүр дүннедә, бурайы уурамайжәк. Бөлелериндән бән кин чыкарэрым, ани өлдүрдүләр анамы-бобамы. Сән, таа ий, ал те бу паралары да гит коркусуз!

— Нәны гидейим? Йок кмсейим, хеп оннар сойдунлар, өлдүрдүләр, бени зорлан алып хырсызка йаптылар оннара дейни чалмаа,— деди кыз да капанды бир ааламайа, ани ичини копаражәк.

Дилбер бирәз дүшүнмәә едип деди:

— Гөгүрежәм сени бир адама йашайасын онда, бакажәк сени, нижә кенди кызыны.

— Бана дүшмеер бөлә хатыр, таа ий өлейим...

— Олмәә геч калмайжәз, коркма...

Дилбер май зоорлан алды ону, гийдирди мантиежинни, о да алды бир дери торбажыгыны нейи варсайлан да чыктылар. Дилбер чекер ону ардына колундан. Дамда пиндирди ону бейгирлерин биринә, кенди дә атлады Карамана да таман токатлар ачыккан силдиләр чыктылар хич дуйулмадык да капандылар Провадия йолуна.

Бай Ламбу йокту евдә кенди, ама тез гелди. Озаманадан бу качкыннар бекледиләр бир сапа одада хич лафсыз. Неләр дүшүнәрди Дилбер о саатлар, зоор есапламаа, кыз да не дүшүнәрди — таа да зоор. Ама, нижә дә олса, ики генч жан йалныз ердә варды колай дүшүнсүннәр бири биринә дә.

Чорбажы, анныйп иши, хич икиләмедди лафыны, кайыл олду каблетсин үүсүз кызы, йашасын оннарда некадар истәрсә.

Бракып бейгирлери, гөмүп бай Ламбуйлан паралары бир күплән саклы ерә, кендинә дә алып харчлык, имелик, пастырма койуп бейгирин ери алтына, Дилбер йолланды гери о Мадара байыр аралына.

* * *

Драйчо, айырылдыктан сора Дилберлән «Йыкык-Ташларда», тез дөндү Девне касабажына, колай булду алыжы бобасынын евжезинә, да, башка иши йоккан бурада, алды йолу Мадара байыр аралына доору. Ама неләр расгележәә о йолда, йокту нәндан билсин серб аскер изметчиси.

Гидер о, некадар гидер да, гечәркән бир күй йанындан йырак долайлайып, гөрер илердә бир буўк су-тыйнак, доздолай сарылы карт суўт аачларыннан хем дә чок гүмә чытыранныкларыннан. Таа өтедә дә шансора даалар дөшенәрди. Хава ачык, гүнешли, гөктә бир дә булутчук гөүрнеер, о да йысынды, бейгири дә йысынды, йорулду, сусады да, кенди чекер гөлә. . . Деди, суласын бейгирини, беким динненир дә бирәз бу сапа ердә, бишей шүпейә дүшмәрсә хем карыштырмарса. . . бир прача екмек иир. . . Хем дә не бензеер буралары онун да йуртлуунда кими ерлерә! Өзлемишти шансора дуума ерлерини.

Бакып ислә үренди долайлары йыракларадан, йок му бирәнда биркимсей, ама хеп сакынарак, еникуну башлады йаклашмаа о тыйнаа, гиттикчә гирип о чалылар ичинә, о сүүтләр даалыкларна да титси гелер, зерә хеп кушку, о да бейгирдә атлы, даллара илишер, фышырдадәр. . .

Тә, йаклашты бир ики-үч сопа атымы, ишидер гүлуш, лаф — кыз сеслери, гөлдә сансын. . . да, хализ гөлдә. Йыканэрлар мы, не?! Нәпсын? Кызлар йалнызсайды, иканарсайдылар, йок не коркмаа, беклейжек гитсиннәр да өлә. Инер бейгирдән да еникуну саклы сүүтләр арасындан бир аралыктан гөрер о гөлдә бир сүрү кыз чыплак йыканэрлар, ойнашэрлар. Драйчо аклысына гетирди, ани, олмалы, Русали пазарыйды бу гүн. Севинди сансын. Ама бирдән дә колверди даллары — о пек утанарды кызлардан. Буннар са чыпактылар, аллах, аллах, вар колай дели оласын! Чыксын о шинди да суласын бейгирини ми? Сиз не? Кессиннәр, чыкмайжәк! Чыплак кыз о гөрмедийди йашамасында. Ама ону кимсей гөрмәзкән, жаны хеп истәрди баксын баре бир

гөзлән о кызлара. Аах, не исләдиләр, мамужуу, сансын бир дүш гөрәрди татлы, татлы! Ачан да дөнәрди бири си, өбүрү онүннән она, о хептән кайбеләрди, йумарды гөзлерни — сансын кендиндән дә утанарды. . .

Онун варды севда кызы Дубровниктә, аадыды Марички, ама о буна лаф катарды, йаклашарды, өпмәә чекәрди. . . Бөлә Драйчоҗа сансын таа колайды, бак кендиси сокулсун хич кыйышмазды. Да тә, бурада бунжа кыз, бири бириндән таа гөзәл, йапымны, кыврак — сансын су кызлары, о да уурадыйды үстлернә ансыздан истәмедәән. Бөлә иш варды нижә олсун салт бир пек сапа ердә, нижейди бурасы. Е нәпсын шинди йә? Бейгир су дуйду, су истеер. Санки бааласын ону бир дала да дери бакырыннан өлә саклыдан гетирсин да суласын? Ама вар насыл кызлар гөрсүннәр! Аййып! Хем божажәк оннарын адеетини. Таман тә тутундулар хоруужук да дөнәрләр су ичиндә. Шинди она таа да зорду: жаны гиттикчә тутушарды, истеәрди бакмаа, ама утанарды. Гүнеш ислә айдыннадарды гөлүн суйуну хем кызлары, ангыларын долайында суйылдызлары ойнардылар, сыжак та йапарды бу ойуннашмалары сансын бүүлү. Тә кызларын бири чыкты ортайа да хепси копарып бирәр нүлфер чичәә суйун үстүндән топлаштылар она да сансын хазырды гөзәл бир биаз фенец онун башында! Сора о кыз далды су алтына да чыктынан үзә биләм не сөледи кызлара, Драйчо аннаймады, ишидилмәзди.

Бирдә, бир баарыш копардылар, качышәрлар кенара коркмуш, гөзлери умутсуз, она доору гелерләр. Драйчо бирдән есап алды, ани өбүр кенардан син-син гелер ики йеничер чатылар еллериндә. Кызлар ону гөрмейип йанындан гечерләр качарак чытыраннык ичинә. Чалылар саплээр, сыйырдер оннарын чыпак гуүүделерни, йазык! Ләзым куртарсын кызлары. Пиштофларлан о колай йаттыражәк бу душманнары саклы ериндән. Ама йа варса таа да йеничер гееридә, патлатмайа чыкажәклар осаат!? Чоклуксайдылар, о да йалныз? Тез баалады бейгири, «ссс!» деди она да алып нажажыыны елинә сыйырылды дуйулмадык оннарын ууруна, зерә доланмайа истәрдиләр чыкмаа кызларын бннеринә. Драйчо аннады оннарын кураныны, ани истеерләр качтырсыннар кызлары гери гөлә да бракты гечсиннәр, ко гери доору о оннары хасыллайжәк колайыннан. Өлә дә чыкты: кызлар гери качәрлар гөлүн өбүр кенарына, нәнда калдыйды гийимнери. Йеничерләр дә ардларына кача-

рак. Драйчо ансыздан чыкты өннернә, оннар икиси дә урулдулар онун куҗаана, о да ачан сыкты оннары колларынан бүтүн куветлән, хич тә баарамадылар, гөзлери фырлайып серсем ерә дүштүләр, ачан Драйчо колверди колларны да алды чатылары, баалады икисини бирери сыкы, сүрүкледи да сыбытты су ичинә да окадар да гөрдүләр оннары орада булунан инсаннар: кызлар гийинмиштиләр өлә хызлы, ани өлмушту вакытлары гөрсүннәр Драйчонун йаптыны. Корка-корка, ама гелдиләр она да хепси чекеттиләр ааламаа севинмектән, душмәә онун аякларна, еллеринә да өпмәә шүкүр едерәк, ани куртарды. Драйчо дурарды бир батал сүүт аажы гиби да салт етиштирәрди корунмаа өпмесиннәр онун еллерини, аякларны, ама калксыннар. Кызлар гиттиләр. Драйчо бакарды геридән да сансын дийлди о кызлар, ани те хемен бурадайдылар да өлә гөзәл чырпынардылар чыпак бу гөлүн гүнешли суйунда...

Сулайып шинди раат бейгирини дүшүндү һәпсын. Бурадан, беллики, ләзымды айытлансын некадар таа тез, зерә ким билер.

Драйчо гитти илери байырлара дору. Гежеледи бир бракылмыш чобан тырласында.

Еркендән капанды генә саклы йоллара байырлара доору, һаны беким алатларды шансора Дилбер дә, онун есабынҗа.

Гитти, гитти, өлә гөзәл ерлердән гечәрди, ани, беким, сефтә адам аһаа басарды, майыллыктан сакынмаа ер калмазды... Салт йабаннар расгеләрдиләр сейректә. Бир айыйлан ама гелди сыра өлчсүн куведини. Ен-седи...

Шинди шансора варды ниҗә йоллансын уз о Мадара байыр аралына. Некадар да ойаланмады йолда, Драйчо етишти орайы Дилбердән илери. Бу иш бирәз бозума койарды ону, нечин ойалансын о Дилбер, онун есабынҗа, о ләзымды ондан илери етишсин. Чекетти о бакмаа ерлери хем колайлык гежелемәә дейни бурада. Бу Мадара байыр аралыны Драйчо гөрәрди дийл сефтә, зерә о бурадан хализ гечтииди геләркән Дубровниктән Девнейә, хем гежеледийди дә бир дерин байыр ойман ичиндә, дийл ирак байырларда. Гезә-гезә булду озаманкы йатааны. О оймак хеп о халдайды ниҗә озаманды, ичиндә бишей дийшилмемешти, артык йабан алма атылмышлары да, ангыларынан озаман аачлыны сындырдыды, курумуштулар ерлердә, хем дә беллийди таа йасылмыш отлар, һанда о йаттыйды.

Тутунду генә ерлештирмәә йатак, шинди ики «персонайа» дейни да чыкып пинди бейгирә ки долашсын доз-долай ораларны, булсун ләзымны бишей, баксын да гезмеер ми биркимсей йакыннарда. Сора инди генә бу байыр аралыын гиришинә да баалыйып бейгирини бир сапа ердә, кенди дә синди ташларын ардына беклемәә Дилбери. Аз мы не, вар колай йабанжы да гечсин, душман! Да на, тә бән, ачыктайым, алын! Йок, дүүшежез, ләзым олурса! Дилбери ама таныйажәк, салт йаклашсын.

Дилбер сә гелди геччә, ачан шансора зорду танымаа, ким гелер. Бу авшам ама, Дилбердән каарә, йаклашмады кимсей, байырлар, даалыклар да гиттикчә титси олардылар.

Ачан етиштиләр байыр оймаана-йатаа, вар нижә демәә, конак хазырды. Ачык бир ай айдыннында, гөлгеләр арасында, гөрүнәрди оймаан ичи, дөшели оттан бир гениш йатак, ама дибиндә ачыларды каранлыклы бир мейдан, ани талигайлан дөнәсин ичиндә. Орайы сакладылар бейгирлери, койдулар өннернә имелик от хем дә бирәрәз тенә кенди тедарыкларындан, ани баалыйдылар бейгир ерлериндә.

Йоргуннук тез уйутту бу ики генч балканыйы, ама кушкулук бракмады чок уйсуннар. Сабаа таа ачылмадан фырлады уйкусундан Дилбер, таа дийинжә дә кафадарын омузуна, бу да фырлады. Дааттылар йатаа хем башка излери дә, ки белли олмасын, ани бурада булунду биркимсей, да йолландылар бурдан. Чок гитмедиләр о байырлар ичлериндә да чыктылар Шумен дересинин чайырына, ангысынын ики тарафы да байырды хем даады.

Некадар кыса уйумуштулар, ама Дилбер гөрмүштү бүүк бир дүш. Ама не дүш!

— Сеслә, Драйчо, не фасыл дүш гөрдүм бән бу кыса гежедә: сансын гезәрдим бән байырлар ичиндә. Байырлар диктиләр, даалыклы, гөзәл хем дә титсийдиләр, ама чок таа пек нижә тә вар оннар шинди. Сансын да бүүлуйдүләр... Жан-жун сысты херерси. Салт бейгирими ишидәрдим нижә адымнээр байыра доору хем солуйәр. Кенди солууму да ишидәрдим. Бирдә, бир сес ишидилди, ихтиар кары сеси бир тарафтан бана данышәр:

— Билерим кахырынызы, гиргин огланнар! Олә шинди вакыт, өлә ежел тутәр Балканнары.

— Кимсин, нәндан лафедерсин?— сордум бән да тез койдум елими кылыжын тутаана.

— Брак кылыжы, деди,— биз дүүшмейжез, салт бир-кач лаф сана сөлейжәм. Бән — Балканжыйка-бабуйум, бу байырлар да хепси benim оолларым.

— Балканжыйка-бабу?!— шаштым бән аклыма гетирерәк, ани вар ишиттийм, ки байырлар арасында гезәрмиш Балканжыйка-бабу, пек ихтиармыш, ама гөзәлмиш бир кыз гиби!

— Доору ниединизи дә билерим, сиз исләжи чо-жукларсыныз.

«Тә санки аслы» — дүшүндүм бән,— «тә каршы гелдим бән онуннан! Бу кысмет, бу уурдур! Сэйлер, ишләр олажэк уйгун»...

— Изин верерим сизә дүүшәсиниз душманнарлан, кыймайасыныз хем даһанмайасыныз зоорлара, доорусузлуклара да куртарасыныз Балканнары оннардан. Балкан, benim бобам о, баалы-капалы кач үз йыл олду дурэр. Ачан гелди басурманнар, инсан она йардым ет-меди, зерә дийдиләр бирлик. Сиз олун бирлик, калкынын да енсейженез! Иаклаш бана, койайым елими сенин башына, кыйметли Дилбер.

Да гөрүндү бүүк мешеләр арасындан, балабан хем гөзәл, бензәрди benim анама...! Иаклаштым, сансын бени о кенди чекәрди, да диз чөктүм о да койду сыжак елини башыма... бән дә уйандым таман озаман!

Драйчонун пембә йанаклары сансын титирәрди бир севинмектән.

— Бу ислә бир нышан ләзым олсун, Дилбер, бән өлә есаплээрым.

— Баңа да сансын пек ислә үреемә гелер бу дүш...

Ики атлы гидерләр чайыржа, ама сакынэрлар ачык чайыржа гитмәә да хеп даа етеклернә гирип-чыкэрлар. Бир дә, Драйчо есап алэр, ани оннара каршы, деренин өбүр тарафында, чайыржа гелер ики атлы йанычар, геридә дә сүрүнер ардларна биркимсей баалы бейгирлерә колларындан. «Санки не кабаат йапты бу завалы?»— сорэрлар бири биринә бу ики гиргин, ама ажыйан үрекли генчләр хем жаннарын дибинәдән кинни бөлә зетчилерә.

— Мытлак, бир дә кабаатсыз бу инсан дүшмүштүр амана,— деди Дилбер да «ха!» етти бейгиринә.— Ләзым куртаралым ону!

Йанычарлар буннары таа ишитмеерләр, таа гөрәме-

ерләр, ниҗә ансыздан ики фасыл аскерҗи чыкәр өн-
нернә бир чайыр даажазын ардындан. Дилбер бирдән
актарды бирисини, кести чатылары, ачан Драйчо кы-
лыч-кылыҗа дуушәрди өбүрүннән, ангысы зоор, ама
куртулду качарак доору даа ичинә. Патламаа арды-
на бу куртарыҗылар истәмедиләр, ки олмасын зеедә
шамата, брақтылар гитсин. Чөздүләр бу завалынын ел-
лерни. Дирийди. Генчти. Семеленмиш, гүжүлә дурэр
айакча. Тез гетирдиләр ону дерә бойуна, йыкадылар
йараларны, койдулар илач оту, ани варды оннарда,
бааладылар, да пиндирип ону гебермиш йанычарын бей-
гиринә, чекилдиләр хепси даа ичлернә деринә. Бир сапа
даа каранлык ортасында дургунуп индиләр, йаралыйы
ерлештирдиләр йымышак отлар үстүнә, вердиләр бирәз
ракы да бу генч бирдән уйуклады. Йанында калды
Драйчо, ама Дилбер алып йайы окларлан гитти йайан
авланмаа, зерә имедийдиләр бир хайли. Драйчо отурад-
ды уйумшун йанында да үренәрди ону: бурнусу бирәз
камбурду, сиврийди, ченелери кемиклийди, гүүдеси ба-
талды, гөрүнәрди, ани куведи варды; рубаларна гөрә
болгара бензәрди. Уйкусунда аар солуйарды, ама ниҗә
йаттыйды аркасы үстүнә, башка дөнмеди.

Дилбер тез дөндү авланмактан ики фазан тауклан
торбасында. Курду бир атеш, кырып куру дал, йолду
паклады кушлары туйдән, йарып чакыйлан ичлерни пак-
лады, да йыкайып оннары йакында дереҗини дурук
сужаазында, бүтүнжә гечирди бир демир шишә да бир
недән сора үчү дә дойулдулар атеш үстүндә пиширлмиш
йаанылан! Бурада бу йабанҗы чоҗук, илинненмиш,
кендисинә гелмиш, башлады аннатмаа буннара кенди
историясыны болгарҗа, бақ Дилбер аннарды болгарҗа
да, Драйчо да аннарды кенди дилинин йардымыннан.

— Болгарым бән, Шумендән, аадым Пенчо,— деди
болгар оолу, да узатты елини Дилберә.

— Дилбер,— верип елини севинди генч гагоуз,— Узи-
санҗаклыйым бән, Курбан күйүндән, ани Варнадан
йарым гүүннүк йол йукары булунэр.

— Драйчо, Сербиялы,— койуп о да елини буннарын
елешинә гүлүмсейрәк деди войвода аскерҗиси,— Дуб-
ровниктән!

— Да сиз достсунуз му?!— чекип елини гери, инан-
сыз деди Пенчо,— насыл вар колай османлыларлан дост
олмаа?

— Ишин йанныш, кардаш,— калкты Драйчо.— Дил-

бер дийл осман, о христиан. Баштан бән дә өлә сандыйдым.

— Аннат илери, Пенчо,— деди бираз гүженик Дилбер.

— Ох, аннатмаа да титси гелер, не чиркин иш олду бизим евимиздә. Иянычарлар гүпәгүндүз гирдиләр ичери. Беним бобам попаз, биз христианыз... да таман имәә отурдуйдук... да чекетиләр кылычларлан зетлемәә бобамы, коркутмаа ону... ани бизим Аллаа хайырсызмыш... биз инансызмышык, «гәурлар!» баарардылар, «сиз маскарайсыныз!» да... , нижә сөлейим йә? ... деерләр бобама ... ыы... кызымызы, Радкайы, он... онбеш йашында... ыы... о ... айыпетсин... — тыканды бу чожек да аалээр.

— Бых, хырсызлар! Хайван оннар!— ажыйлан барды Дилбер, аклысына гетирерәк кенди кызкардашыны.

... бобам чекетти бетфаламаа оннары... бир йанычар да озаман урду онун кафасына кылычлан, о дүштү ерә кан ичиндә... өбүрлери алдылар Радкайы колларындан да сүрүдүләр башка ичерә... анам аалээр, кызкардашым баарээр, нижә атештә... бән сапладым бирисини бучаклан да качтым, ама бириси атлы етиштирди, урду бени ерә, баалады да сора тә сүрүкләрдиләр өлдүрмәә, деди да генә башлады ааламаа.— Сиз таа ий куртармайзидыныз бени, өлейдим таа ий, ани бөлә дирийим да не вар евдә хем билерим, ани пек чиркин, хем дә билмеерим! Аллахым, не ежел!

— Четин ол, кардаш! Биз дә сенин гибийиз, беким таа да чиркин ежел басты,— деди кахырлан Драйчо да аннатты кендисинин чиркин гечирмеклерни.

— Шинди йолландым кин чыкармаа хепсиндән бу душманнардан!— курулду кыврык кылыжыннан ойаны доору Драйчо.— Бирлештим те бу кардашлан бүтүн өмүрә! Аннатсын шинди о да, сеслә, Пенчо.

Дилберин жаны бувазына гелди. Аннатты кысадан да кестирди биткидә:

— Сән Пенчо, истемәрсән бизимнән, гит, бак не йапажан. Бизим вар белли йолумуз да ондан бракылмайжәз! Нечин куртармышык сени? Дийл саде ани сени куртардык, кабаатсызы, ама биз өлдүрдүк таа бир йанычар! Бу бизә буук иш!

— Кардашлар, афедин, беким дедим не дүшмеер. Бән йок нйәны гидейим, беним дә йолум сизиннән, кабледин бени сизин кардашлыыныза.

— Е не билерсин сән йапмаа йа?— сөрт сорду Дилбер.

— Дүүшмәә бучаклан хем гүрешлән! ... Ама оннар чоктулар.

— Гүрешмейи бенимнән денә!— деди Драйчо да калкты аякча бир чимирик гиби, тойанныы хем аарлыы сансын хич йокту.

Пенчунун чалымнары севиндирдиләр Драйчою хем Дилбери.

— Бана чык бучаклан!— гери чыкынарак чаарды Дилбер.

Бучаклар ойнады еллериндә, нижә атеш диллери. Пенчо хализ ани кулланарды бучаа хич бир йаннышсызлы.

— Шинди ха икишәр бучаклан да!— кызышты Пенчо.— Бән бир сиз дә икиниз бана каршы.

Ики бучаа Пенчо кулланарды таа да бетер.

— Нәнда үрендин?— сорду Дилбер.

— Кендим! Ләзымды корумаа айлемизи йанычарлардан, башыбозуклардан. Олду дүүштум биркач керә.

— Кабледелим!— деди Дилбер.

— Кабледелим!— текрарлады Драйчо.

Генчләр кыйак йаптылар хеп о канны кардашлык адеетни.

— Шинди биз үчүз, Драйчо! Үч балканлы!

— Үч балканлы!— баарды өбүрлери дә.

Ама Дилбер дуйду бир фышырты даа ичиндә да есап алды, ани оннары сарэрлар, бир беш-алты йанычар. Чевирмеди башыны, деди лафетсиннәр илеридоору, йапынсыннар, ани гөрмеерләр, ко йаклашсыннар да озаман кылыч кылыжа хем бучакларлан, патлатмак олмасын. Бу планы Дилбер өлә тез дүздү, ани шинди ләзымды беклесиннәр дә. Да тә, таман йанычарлар койажэйкан елерни тутмаа буннары, дөрдү бирдән серилдиләр ерә саплы, икисиннән дә Пенчо дүүшер— кудурмуш! О сансын дуушәрди о евдеки бандитләрлән да тез койду оннары да ерә докуржун. Пенчо дөрт душман өлдүрдү хеп бүүн.

— Бурада бизим ишимиз башка йок!— деди Дилбер.— Гиделим. Пенчо ләзым женк үренмесини гечсин. Бучакларлан салт иш чок йапамайжэк. Гиттик, Ямбола!

Пенчо олду хализ аскержи. Ямболдан бу үч балканлы гелдиләр Провадиейә бай Ламбуяа. Бурада бай Ламбу хаберледи Дилбери, ани оннары аарармыш түрк

администрациясынын изметчилери. Оннар лāзыммыш чыксын бу санжактан башка санжаклара, олсуннар пек бакынмаклы хем гōз-кулак. Пенчойа вердиләр Дилберин бейгирлериндән бирини Доорууу. Хепси генә хазыр йола. Ама ки шашыртсыннар излерни душманнардан, достлар йолланэрлар уз илери доору Балкан байырлары орта сыртына Габров касабасына. Орадаймыш, Пенчонун есабына оннарын баш душманы — разбой сойгунжуларын башы да онуннан есаплары сырайа койсуннармыш. Ее, ама бракалым бизим бу геройлары гитсиннәр, гечсиннәр о зоор байыр хем даалык йолларны.

* * *

Күчүк Азияда, Анатолия ерлериндә. Касабаларын бириндә йашарды хем поэзия ишледәрди бир түрк-осман поэты Айдын-гōк. Ама онун доору йазылары ичин ону гөрмесинди оралы паша-заабит.

Онун бир оолу вәрды, Мехмед. О буүдү ажылы үреклән да гитти денизчи, алды пай бир дениз экспедициясында Орта дениздә, урушту пиратларлан да май кайбелдийди. Бу ишләр йаптылар ону коркусузлу, гиргин, кыйак, сынашыклы хем ачыкгōз.

Дөнүп евә, о аннээр, ани севгили бобасыны өлдүрмүшләр: паша изин вермиш башыны кессиннәр сербестли дүшүнмелери ичин султана хем аллаха каршы. Стихларны йакмышлар атештә. Мехмед бракып анасыны өлүм кахырында, йолланэр кин чыкармаа пашадан, ама о булунарды озаман таа Тырново касабасында Болгарияда Буүк визирин изининдән. Мехмет дөнмеер гери, ама йолланэр өлдүрүжүнүн ардына, нанда да олурса, булсун ону да жезаласын бобасы ичин. Хепсини казанчларны Мехмед колверди алмаа не лāзым йола дейни. Ама бейгир еринә о алэр бир ешек, ки таа ааз ону есап алсыннар, гиннер хожа рубасыны да йолланэр. Гечер Дарданел бувазыны өЧанаккале був.), чыкэр Текирдаг касабажыына, ордан да Ески Харманлы күйүнү байырлары ашып лāзым етишсин Тырновойа. Ешежик разгелмишти хызлы да о гидәрди етәр некадар тез. Йолда о гөрәрди, не феналыклар йапардылар османлы заабирләр, йанычлар — онун сенселелери куллу халкларын арасында да она титси геләрди пек. Ону ажыдарды хем айып геләрди, ани бōлә сойужулар, бандитләр түрк халкын аадындан зетлеерләр капланмыш топра-

кларын инсаннарны да бракэрлар историейä ölä айып-лы аңмаклар онун ватаны ичин, Түрке ичин, ангысыны онун бобасы ölä севәрди.

Габровойä йаклашаркан, о гөрер пек титси ишләр: дири инсаннары ер ичинä гөмәрдиләр. Хем буну йапардылар Уусек султанын йанычарлары! Ама бирдä гөрер, ани буннарын үстүнä урэрлар ислä силäхлы атлы оланнар да кыйэрлар бирädән, куртарып завалылары öлүмдән. Буннар үч «гäурдулар». Ама о хич кызмады оннара, ани öлдүрдүләр мүсүлманнары, султанын изметчилерни, терсинä, нечин сä севинди. Йаклашәр Дилберä да ачык метедер оннарын йаптыны, истеер аннатмаа кенди ажысыны, ама Дилбер гөстерер пинсин бир öлү йанычарын бейгиринä да качсын оннарлан, еер варса бүүк иши оннара, бурада ойаланмаа наафилä! Некадар хайдайабилдиләр хайдадылар бейгирлери ен ааз бир саат вакыт да етишип сакландылар Бачо Киро пищера-сында байырлар ичиндä Тырново йолунда.

Мехмед аннадарды түркчä да ону сесләрди таа чок Дилбер, ама Драйчо хем Пенчо бакардылар она киннән, нижä бир каплайжы душмана да хазырдылар делсиннәр ону калбур. Пенчо болгаржа деер Дилберä, ани бу түрк вар насыл олсун шпион, йолланма оннара, ани ону лäзым ислä денемäя да öбүр дүннйы гөстермäя она таа тез!

— Дайан да сеслä,— дургутту Дилбер, о чевирәрди оннара.

Да некадар таа чиркин ишләр аннадарды түрк, окар таа чок далгаланарды бу генчләр хем кинненәрдиләр Мехмедин дä душманнарна. Ачан ама түрк деди, ани о гидәрмиш Тырновойä, ки кыстырсын öлдүрүжү пашайы да кин чыкарсын, озаман Дилбер дä шүйеленди да есаплады, ани хализ вар нижä олсун бир алдатмак арада бүлä гидäрсälәр Тырновойä. Бу бетерä ксертирди йолласын Мехмедин йалныз йапсыны ишини, ки гөрсүннәр аслысыны. Сора бакажэklar, не йапмаа онуннан. Пиндиләр бейгирлерä да йолландылар. Йолда Дилбер генä дä дүшүнәрди: ама аслыйса, не сөлеер түрк хожасы, озаман хализ, ани зоор она йашамаа дүннедä — бобасынын башыны кесмишләр! Не касаплык! Хербир паша, визир бутакум жанаварлаа хавез! Лäзым кин чыкартмаа хич бир жан ажысыз! Да о тутту кендини о фикирдä, ани оннар да гидäрдиләр жезаламаа о пашайы поэтын öлүмү ичин, да бирдән айды дүшүнмеклериндән.

Етиштиләр, да касабанын ичинә гирмедиләр, ама кенарында дургундулар бир ханжыда, аачлыкларны сү-
 үндүрдүләр да тутундулар аннашмаа, не йапажэklar:
 түрк қо йапсын ишини өлә, нижәлди ниеди евдән, сора
 буннар ону булажаклар, ләзым олурса. Ки түркү дене-
 мәә таа да ий, Дилбер сөледи она бир йалан, ани нән-
 да олажэймышлар оннар хем не йапажэймышлар, нижә
 дедийди Пенчо, макар ани хазырды каблетсин ону
 өлә дә.

Түрк гитти йалныз, ама йайан, хем илкин аннадый-
 нан ханжынын бир изметчийкасындан, ани Тырновойа
 хализ гелмиш бир бүүк заабит, чорбажысынын качын-
 масына гөрә. Бу учү ама брактылар түркүн бейгирини
 бурада, хеп денемек ичин, кендилери дә гиттиләр
 хандан.

Мехмед сыйырыләр саклы сокаклардан, макар ани
 онун хожа рубаларыннан кимсей бишей шүпеленмәзди
 үстүнә, ама хеп тә. Да тә о шансора Тырново митро-
 политин резиденциясынын йанында — бу жанаварлык
 йувасында булунарды паша. Гирмәә орайы дийлдир хич
 колай. Митрополитин варды кенди аскер дружинасы,
 паша да йалныз гелмемишти. Митрополит кенди дә ат-
 лы гезәрди да инсаны кырарды, ачан она ләзымды, ма-
 кар ани бу шашылажэк ишти — ким варды гөрдүү
 митрополит атлы бейгирдә!? Пиратчасына чыкмаа душ-
 манын үстүнә бурада наафилейди, ләзымды башка ши-
 ретлик булмаа. О ләзымды илкин есапалымадык дүш-
 сүн үсек таш дуварларын ичйанына. Генч түркүн урәә
 өлә пек дүүләрди, сансын даадажэйды гүүслерни. Хем
 дийл коркудан, буну билер кенди Махомед пророк.
 Мехмед йапты не етти, ама гирди, етишти пашанын
 йатаана гежә, дүшүнү о гөрәркән да йарып шкембе-
 сини дейерәк «Бу Айдын-гөк поэтин оолу! хызланды
 качмаа, баарарак, ани пашайы өлдүрдүләр, аман кал-
 кышсын бекчиләр. Хепси шашырык хызландылар паша-
 нын йатаана, олду карышмалык, ама бу хеп баарәр,
 ани өлдүрүжү сакланмыш ичерлердә. Калабалык, аарә-
 эрлар херерлердә, бу да сыйырыләр шансора токады
 ачмаа дружинажы рубасыннан гийимни, ама токатчылар
 тутэрлар ону, о дүүшер оннарлан, ама куртулмаа аз
 умут. Бирдә гөрер чаты ужу саркәр дуварын ичйанын-
 да. Тез йапышәр о чатына, кеди гиби тырмашәр, ачан
 патладэрлар, о шансора актарылдыды дышйанына,

һайда онун үч кафадары хызлы чекип ону бейгиринни үстүнә йоколдулар бирдән.

Шинди бу дөрт генч кинжи ләзимды изсиз саклансыннар, бу бак шака дийлди — өлдүрүлдү паша, Бүүк визирин адамы! Аарамаклар хем инсаны кырмаклар олажәк пек хем чиркин. Ама оннар ләзимды дийл саде сакласыннар кендилерни, ама каршылатсыннар инсан жертваларыны да. Елбет, бурайы карышажәк кенди митрополит тә. Онун феналы беллийди.

Бу үч балканлы хем түрк шансора йырактылар Тырноводан. Оннар аарардылар һаны сакланмаа. Дилбер кестирди, ани хепсиндән таа ий олур саклансыннар бир монастыра. Орада Митрополит оннары аарамайжәк. Доорулдулар Дрянновски монастыра, орайы гирәрди ким дә олса дува етмәй, кәр калмаа монах та. Буннар ама саклы аннаштылар монахларын бир таа бүүклериндән бириннән, таа чок коркуттулар ону, да гийип монах рубасы, калдылар орада. Бурада оннар дурдулар йакын ики афта. Гүндүз гезәрдиләр монах рубасында, гежә дийшәрдиләр да чыкардылар колламаа, не оләр инсаннан. Ама бишей йокту, инсана кимсей докунмазды бу үзерә. Аарамазды да кимсей кимсейи. Олмалы йа коркарды митрополит хаберлемәй таа бүүклернә, йа да Стамбола таа етишмедийди онун хабери.

Монастыр кызлары дуйдулар бу генчлери да үрежиклери урдулар бирдән башка түрлү, бакышлары да дийшилдиләр, бак биләрдиләр, ани буннар гүнаха баалы дийл хем беки оннары Аллаа гетирди, ажыйп буннарын дуваларны...

— Сени, кардашым, дүшүмдә гөрерим, хем сансын Панайя хеп сана йоландырәр бени,— ашаа бакарак йаваш саклыда данышты Дилберә бир мави гөзлү хем ал дудаклы гөзәл кыз да савушту качарак йанындан.

Драйчо хем Пенчо да башка кызларын данышына сыжак калмышлар.

— Йок нейчин биз бурада севда бааладалым, чо-жуклар,— деди Дилбер да онун лафыны сеследиләр. Ама Мехмед хепсиндән пек севдаланмышты бир йалпак күчүрек кыза, ани кайбедәрди башыны. Оннар саклыда булушардылар да өлә инжә, дарсык севәрдиләр, ани хич аклыларна да гелмәзди не дини инанэрлар, не дилдә лаф едерләр... оннар хич май лаф етмәздиләр.

— Беним анам-бобам йок, өлдүрдү йанычарлар, бән дә качтым бурайы,— деәрди кыз сыкып Мехмедин белини, ангысы үрктү сансын да истеди сөлемәй бишей,

ама кыз тутту елжезиннән онун аазыны.— Бән билерим, ани сән түрксүн. Ама сән дийилсин оннар гиби!

— Дийлим!— илиненип деди Мехмед.— Хем сени артык севйорум. . .

Дилбер пек чекишәрди Мехмеди бу бааланмак ичин, ама түрк кендини дийлди.

Бирдә, аннээрлар, ани митрополит чыкмыш аскериннән аарамаа өлдүрүжүүлери, зеегләрмиш, сойармыш, өлдүрәрмиш инсаны, гөстерсиннәр о «душманнары». Митрополит чыкмышты чок вақыда ки бу иши чексин кенди файдасына, зенгинник топлаасын, кимдән ләзым — үфкесини чыкарсын. . . О өлә дә йашарды пек зенгин хем парлак, ама таа да доймазды. Митрополиясында гезәрди атлы, кәмил парлак гийимни, артык кайнак бейгирдә, үстүн силәхлы, свитасы бүүктү: бир йардымжысы (протосингел), 15 чорбажы-грекоман, 35 попаз, 4 дьякон, 2 йазыжы, бир каафежи, бир ашчы, 2 чыбыкчы, 6 дамжы, 5—6 йанычар. Гезип ердән ерә, о йапарды клисә службасыны да чыкардарды зорлан инсандан пек бүүк өдекләр, вергиләр. Шинди о чыкмышты башка маанайлан, ама службалары хеп йапарды, вергилери кат-кат чыкарарды. Етишмишти шиндән бир күйә йакын бу монастыра. Бурада хепси корку-корку хазырланарды, гележек митрополит. Генч кинжиләр дә хазырланардылар. Гежә бүтүн хазырлыкларынан чыктылар бир сапа токаттан да йолландылар Бачо Киро пицераасына доору, аннашып бир болгар калугерыннан хабер етсин митрополитин йардымжысына, ани өлдүрүжүүләр сакланэрлар о пицерада. Насыл айырылды Мехмед севдасындан, салт о билер.

Митрополит гелдижәнән монастырын гелирлерини йоклады да алды, некадар истеди, бурада о бүүк чорбажыйды. Аннайып, ани өлдүрүжүүләр йакыннарда, ани о уурады артык оннарын изинә, осаат йолланды кырсын оннары. Бракып бурада свитасыны хазырласыннар она имәә-ичмәә, кенди алып беш йанычары йанына дору пицерайа алатлады. Йол гидәрди даалыклы байырлар ичиндән. Олә бир йары йолда оннары бекләрди бу дөрт генч. Оннар бакардылар йолу бир саклылыктан дийл йырак йола. Да тә йаклашэрлар. Дилбер деди браксыннар гечсиннәр да уражэklar аркаларындан.

— Митрополит, дур!— баарды Дилбер чыкарак даа ичиндән ардларына.— Еер аарарсаныз пашанын жезажыларыны, тә оннар!

Митрополит бирдән хызланды онун үстүнә кылы-

жыннан, Драйчо, Пенчо хем Мехмед хызландылар өбүрлерин үстүнә. Дилбер пайлаштырдыды, ким кимә каршы дүүшежек. Алтыйлан дөрт киши дүүшәрдиләр артык бүүк үфкейлән, ама дүшүнәрдиләр дә, не йапэрлар. Дилбер пек серт дүүшәрди митрополитлән, дайма дийштирәрди чалымнарны, ки шашыртсын ону, өбүрләр сә актармыштылар шансора икисини да бирәр калмышты башларна. Митрополит биртүрлү буламазды дүүшүн колайыны, насыл чемрек сыкыштырарды ону Дилбер сапсын хер тарафтан. Дүүш узанарды, Дилбер йоруларды шансора да митрополит башладыйды ону сыкыштырмаа, ама чалымнык хем дургунмаз үфкә хырсызларын ен бүүнә, ани беким онун изининдән өлдүрдүләр анасыны-бобасыны, куведи енилешәрди да хызланып уйгун саплээр митрополити дору шкембесинә да битирер дүүшү. Бакып өбурлернә, гөрер, ани Драйчо бир таа калыныннан хеп дүүшер таа, ама өбүрлери коулээрлар геридән качан йанычарлары. Дилбер тез хызландырэр бейгирини да гечерәк айырэр йанычарын кафасыны да баарэр Драйчойа гелсин ардына. Йанычарлар качэрлар пищерайа дору, ама чыкармышлар пистофлары да патладэрлар.

— Буннар дийл ләзым куртулсуннар, зерә таныйэрлар бизи!— баарды Дилбер да, койуп бир ок йайына, колверди таа йакынкынын үстүнә. Ок осаат сапланды йанычарын енесинә, о бүкүлдү геридоору да дүштү ерә. Мехмед ама баарэр өбүрүнү браксыннар, о етиштирежек тә йазажэк ону, да дели гиби хайдарды бейгирини. Йанычар патлатты таа бир керә да илишти Мехмедин омузуна, о ама бракылмээр да, етиштирип, йакындан урэр душманыны пистофлан. Дүүш битти. Тез топлайып сакладылар өлүлери даалар ичинә, бейгирлерни өлүлерин бааладылар кенди бейгирлеринә да йоколдулар о ерлердән. Гежеледиләр о Бачо Киро пищерасында, ама гежедән калкып, Драйчонун демесинә гөрә, йолландылар йола.

* * *

Дубровник озаманнар бүүк панайырды, орайы геләрди сатыжылар хем алыжылар башка мемлектлердән дә. Ама ен чиркин ишти, ани оларды бурада — йанычарлар, кыржалылар хем башка хырсызлар сатардылар христианнырын ушакларны, кызларны, оолларны хем карыларны, нижә хайваннары! Драйчо аннадарды бу ишлери да онун етлери титирәрдиләр үфкедән.

— Насыл зеетлеер оннар инсаны! Өлүм оннара!— кызарып баарды Пенчо да хызландырды таа пек бейгирини гечәркән бир даа ачыклыыны. Оннар күйлерә гирмәздиләр, гидәрдиләр даажә, ама ачык кырлардан гечәрдиләр салт гежә. Ачан ләзым олурду, оннар дийшәрдиләр рубаларны йанычар рубасына.

Иырактан гөрдүләр бир хан да есапладылар орада исиннәр хем дойурсуннар таа ислежә бейгирлерини. Ханжынын чыраклары тез ерлештириләр бейгирлери, чорбажы да ханжы изин етти имәә хем ичмәә гетирсиннәр бу дөрт «йанычара». Лафедәрди Мехмет, салт түркчә. Башка бир софрада отуларды алты йанычар да конушарды. Гөрүп ени йолжулары, бири чекетти лафа гирмәә буннарлаң, ани оннар кимә измет едәрмишләр? Драйчо батал сесиннән деди, ки онар сөлесин таа илери, кимә измет едерләр. Аскержи үзсүз деди, ани оннар Пазвантоглу пашасына измет едәрмишләр, ани буннар да олсуннармыш онун изметчилери! Драйчо йапты Пазвантоглуу бандит хем хырсыз. Аскержиләр чыкардылар кылычлары.

— Биз султана каршы дүүшериз! Ама сиз онун көпеклерийсиниз? Шинди биз койажәз сизи дә сырайа!— деди хеп о аскержи да калкты. Калктылар хепси да чекетти бир дүүш, ани ужуну зорду булмаа. Балканлылар пек гиргин хем акыллан дүүшерләр. Пенчо буйол йапты хепсиндән чок: о алды бучакларна үчүнү да йыкты. Каланыны тепеледиләр бирәдән да сус олду орталык генә. Бирдә, ишидилер баарыш, ааламак сансын бирәндан.

— Не олсун бу шамата?— сорду Дилбер ханжыйа.

Ханжы коркуйлан аннатты, ани бир дамда капалыймыш бу аскержилерин малы — карылар, кызлар, огланнар — оннары гөтүрәрмишләр сатмаа.

— Тә нейлән занаатланэр Пазвантоглу паша,— деди Дилбер.— Есаплардым, ани бу дүүш зеедә олдуиду бизә, ама гөрерим, ани ләзымды! Колверелим завалылары!

Чыктылар хепси о дамнара, ачтырдылар капулары.

— Чыкын, сиз боштайсыныз!— баарды Дилбер.

О инсан башлады чыкмаа да шүкүр едерәк бөлүк гитмәә хызлы, качарак, сансын коркардылар чевирмесиннәр гери.

— Бир куйдән олмалы хепси, болгарлар,— деди Пенчо, ичини чекерәк. Бирдә, есап алэр, ани дамда калмыш кызларын бири, бакэр она өлә ислә гөзчезләрлән,

сансын йалварэр бишей. Пенчонун үреени дүртү бу кызын бакышы да о йаклашты она. Обүрлери, гөрүп, брактылар да дөндүләр ичйанына. Кызчаз аннатты, ани о йокмуш һаны гитсин, о түрк кызиймыш, ону паша гареминдән чыкармыш сатмаа, ки верилеммиш она.

— Бән бурада каларым,— аннатты Пенчо, гирип түрк кызыннан.— Сиз гидин Дубровняа, Драйчо булушсун йәриннән да дөнүрсүнуз, бән беклейжәм бурада.

Буннар гиттиләр. Пенчо шинди һапсын, нижә ерлештирсин бу кызы? Ханжы аннашыкты адам чыкты, болгар, да үретти һапсыннар: гитсиннәр чобаннара, оннарда сакласын ону да ко йашасын. Кенди алынды булсун да аннашысын инанны чобаннарлан. Ама озаманадан калсыннар онда бир саклы ердә.

— Сен не куртарарсын бени, Пенчо, бен түрк кызийым, мусулманка,— айыфларды кыз.

— Бән сени бирдән севдим, айолум Нурис, да дуймадым, ани түрк кызийсын. Ен ий достлармыш арасында бири түрк, Мехмед!— усландырарды кызы хем дә кендини дә Пенчо.

Хакына, оннар өлә, бирдән севдиләр бири бирини, олмады вакытлары баксыннар, кимин не миллети. «Не вар насыл йапсын йашамак адамнан! Илердән бән йаклашмайжэйдим түрк кызына, өлдүрсүннәр! Шинди — о benim ен паалы йарим!»— дүшүнәрди Пенчо да таа да пек севәрди бу кызы.

— Сиз гидежениз изметинизә, кафадарларын дөндүйнән? Бен де пек севйорум сени, жаным! Аллаа верир ми булушалым таа...— йанык үреклән бакарды кыз Пенчонун гөзлернә, о да ону сыкы тутарды гүүсүндә.

Ханжы хабер етти, ани аннашымыш чобаннарлан, алэрлар кызы ааретлик. Гиттиләр орайы. Ерләр саклыдайды, чобаннар ий инсаннарды. Пенчою гүвә еринә бааладып аннаштылар. Айырылмак зоор олду, ама йокту не йапмаа.

Дубровниктә генчләр чок дурмадылар. Драйчо урулмушту ажыдан: онун йавкласуну айыпламышты йанычарлар да о сора оталмышты кендисини. Инсан панайырына чыктылар саде Дилбер хем Мехмед, Драйчою бракмадылар, зерә бу халында о тутамайжэиды кендини дүүштән да варды нижә кайбелсин хепси.

— Бурада биз дийл ләзым илиштирелим кендизим,— кестирип деди Дилбер.— Алатлайжэз Пазвантоглу пашайы жезаламаа, о чок зарар таа йапажэк бизим топраклармыза!

Исан панайырында Дилбер хем Мехмед гөрдүләр чок чиркин ишләр, ама үфкелерни хем ажыларны сыктылар дишлән. Салт бир иш йапабилдиләр: пара, некадар варды, сатын алып куртардылар биркач кыз кулжуларын елиндән да қолвердиләр гитсиннәр. Бирн ама гагоуз кызыйды Менеvша. Дилбер алынды гөтүрмәә ону евә Узисанжаа, зерә о кенди орайы етишмейжейди.

О ону беенәрди дә, насыл о карагөздү, кыврак бойлу, утанжакты, ама дирийди.

Драйчо сатмышты ханда митрополит дүүшүндән калма бейгирлери, алмышты иелә пара. Аннаштылар йоллансыннар хепси Узисанжаа доору, йолда уурайып алырлар Пенчоу да. Йол оннара беллийди дә гери доору сансын таа кыса гелди. Пенчо аннатты, не варды нижә аннатсын да чыктылар илери. Менеvша пек уйгун атлы гидәрди бир бейгиржиктә, ани Драйчо баашладыйды таа Дубровниктә. Даалыклар ичиндән саклы йолларжа гидәрдиләр, ама хеп беш-гөз олардылар хербир гөрүнтүйә, фышыртыйа да. Пазвантоглу пашанын конак-серайына ләзымды чыксыннар Дилберин планына гөрә, ани дүздүйдүләр таа Драйчода евдә. Бир даа кенарында оннар дургундулар да хазырландылар. Мехмедн гийдирдиләр бей еринә, каланы да онун свитасы. Бей гечер Пазвантоглунын тарафына, вар алтыуз аскери.

Гирдиләр колай: паша таман бекләрмиш бир бей достуну, да ачан она хаберледиләр, ани токатларда бир бей свитасыннан, о хич сормаып, ангы бей, деди колверсиннәр. Гөрүп ама, ани бу йабанжы бей, паша дүрдү кендини бирәз. Аннаып сроа, ани бу бей она йаманәр султана каршы, севинди дә изин верди икрам олсун. Ама буннарын вақыды хем кефи икрам ичин хич йокту. Пенчо устайжә гечирер пашанын иеләр арасына буча ичери кимсей гирмәзкән, тез сакладылар ону софа ичинә да чыкарак дедиләр, ани пашанын феналыы брәз олду да гитти динненмәә, оннар да гезинежекләр башчада о да чыкынжа. Оннара ама йаннашты пашанын бир жувапчы адамы да. Гездиләр бирәз да бир уйгун ериндә ерифи дә йокеттиләр; Дилбер деди дамжылара чыкарсыннар бейгирлери да пинип тез айытландылар о ауллардан. Качтылар оннар чок, пек аз диннендирәдиләр бейгирлери да генә капанардылар качмаа шансора дийшинмиш кенди рубаларыннан. Менеvша шансора башладыйды аалашмаа, она зор геләрди. Дийштиләр озаман йанычар гийимнә да саптылар бир күйә, ани гө-

рүйәрди думанны йыракта. Оннар шансора гидәрдиләр ики гүн хеп саклыда да билмәздиләр нерелердә булу-нәрлар. Бирдә, Пенчо башлээр танымаа сансын ерлери: онун күйүнә етишәрдиләр, Шуменә. Ама йукардан байыр үстүндән есап алдылар, ани клисенин йанында топлу чок инсан. Душүндүләр, ани беким пазар, йа да йоорту, курбан беки? Йаклаштылар, ама саклы, ким-сей гөрмеер оннары. Нечин сә инсан хепен сусәр, баш-лары ишлик дурәрлар.

Доздолай йанычарлар кылычлар еллериндә хазыр кыймаа, сапламаа. Ама чоклук, оннарлан тутунмаа йок насыл.

— Не йапажаксыныз? Олажаксыныз мы мүсүлман карыларынызлан, евлатларынызлан хем попазлан, оса калыйорсунуз гаур да биз кесириз хепсинизи?— баарды йанычар заабиди.

Инсан сусарды.

— Битки кере соруйорум!

Попаз чыкып өнә башалды дува етмәй, диз чөктү, инсан да чөктү, хепси ставрозларны йапәрлар, куртар-сын оннары Аллаа. Йанычарлар өлә феналыклан хыз-ландылар үстлеринә да чекеттиләр сапламаа, кыймаа, ани йок нижә сөлемәй. Пенчоу Дилберлән Драйчо гү-жүлә тутардылар хызланмасын.

Инсан умутсузлуктан кайыл олду, баарды «Қайылыз, аман, кыймайын!» Озаман йанычарлар гирип клисә ичи-нә индирдиләр хепсини иконалары да сыбыттылар, ама алтын донаклары алдылар кендилернә. Сора инсаны гирдирдиләр ичинә, молла да йапты мүсүлманлык ду-валарны, аннатты, нижә дуваеетмәй енийжесинә.

— Бурасы шинден сонра түрк-мүсүлман жамиси ола-жак!— коркудужу деди генә йанычар заабиди дышарда да йанычарлар чыкып гиттиләр күйдән бракып салт биркач йанычар сыралык ичин, хем ки бойасыннар биз боейлән мүсүлман олдуклары токатлары.

— Шинди бизим сырамыз гелди! деди Дилбер да хызландырды бейгирини, онун да ардына каланы. Йанычарлары қолай тепеледиләр бирәдән, моллайы коуладылар күйдән, топладылар да еринә астылар ико-налары.

— Аман, бракын, оннар гележекләр генә дә бизи кыйажәклар!— йалварарды кимиси. Хем оннарын вар-ды дорулуу... Бу титси иш олдуиду курбанда. Бута-кым соймаклар, кыймаклар, зоорлан ислама гечирмекләр йанычарлар йапардылар чок христиан күйлериндә. Қим

каршы койарды, өлүм буларды. Иа да, ансыздан үүшүп куйүн үстүнә, зоорлан айыптардылар гелиннери, кызлары, өлдүрүрдиләр, сойардылар инсанын нейи вар, топтардылар ушаклары, генчлери сатмаа панайырларда, атешедәрдиләр евлери...

Бу ишлери аннадарды Пенчо Мехмедә йолда. Оннар йаклаштыйдылар Проваднейә.

* * *

Бай Ламбу севинди, ачан гөрдү Дилбери, каблетти хепсини, икрамнады. Ама бүүк ажыйлан айыфланарды, ани коруйамады о үүсүз кызы, ани о брактыйды онда йашасын: дүшмүштү йанычарларын елинә гупә-гүндүз аул ичиндә да каршы коймуш дейни, сапламышлар ериндә.

— Тә мезарыны, истәрсән гөрмәә... — йуткунду бай Ламбу гөстерин мезарлаа дору.

— Меневшен нәбалым йа, бай Ламбу? — сорду Дилбер.

— Е, анасына-бобасына гөтүр гетирмишкән букадар йол, — йалпак деди бай Ламбу. — Онун куйүндән вар гагоузлар бурада панайырда, гидәр оннарлан.

Дилбер гөрдү, ани бай Ламбу аннамээр онун зоорулу, ама сусту. Таа да зоорду кыза аннатсын, ани ләзым айырылсыннар.

— Дилбер, гөзүм, бән сени беклейжәм, некадар да чок олурса, — йашларны йударак деди кыз айырылмакта.

— Беклә, Меневша, бән гележәм... беким... — деди Дилбер билерәк, ани о хализ гелмейжек.

Бай Ламбу о адамды, ангысындан уйгун фикир варды нижә алмаа.

Мехмед тутунду хепсинин башына, ки гитсиннәр султана кединә доорулуу аннамаа. Султан ләзыммыш йапсын хепсинә доорулук, ама о, беки, билмәзмиш, не оләр капланмыш инсанарын арасында, не законсузлуклар йапәрлар онун йанычарлары, кыржалылары хем заабитлери. О, олмалы, билмеер, нижә зоор йашээр фукаралар хем нижә артык дойгун йашээр чорбажылар!

— Бу үзерә бән фикиржи сизә оламам, — саллады башыны бай Ламбу. — Сиз гидин да сорун акыл Пиетчи Хажы-агайа, о үренмиш Стамбулда, билгич, йазар, о

бизим гагоузларын бир айдынны адамы. О булуиэр Варнада, санжак-бейин йанында.

Гелип Варнага, генчләр булдулар Пиетчи Хажы-агайы Ай-Атанас клисесиндә, йазарак. О шиир-пиет йазарды. Ихтиарды, томбарлак биз сакаллан, башында сачлар кыса, быйыклар узун, йанақ омузлары кызыл, гөзлери гүлүмсек, бойдан дийл балабан.

— Сиз генчсиниз ани, атешли үрекләрлән кылыч ужуна гечирерсиниз душманнары. Ама хепсини гечирә-мейженнз, оннар чок, хем арсыз.

— Пиетчи-ага, султан ләзым йапсын доорулук, биз она гидип данышажәз,— деди Мехмед.

— Куваннар аалашмышлар аслана, ани айы ийәрмиш оннарын балларны,— аннатты Хажы-ага.— Аслан демини, ани чекишежек айыйы... да айы бүүн дә ийеркуваннарын балларны!

— Биз гидежез!— инат деди генә Мехмед.— О ен бүүк түрк, бән дә түркүм! Бөлә йок насыл калсын ишләр!

— О, беки, ен күчүктур... — чекти ичини ихтиар фикиржи.

* * *

Истамбула йол тутту биркач гүн. Кенарында оннар брактылар бейгирлерни бир ханжыда, дийштиләр рубаларны да гирдиләр касабайа. Истамбул шаш-бешетти оннары гозеллиннән, зенгинниннән, серайларыннан, капалы чаршыйлан*, жамилериннән, минарелериннән. Оннар гелдиләр Хажы-аганын достуна түрк шаиржисинә — шейх Галиба бир кватчыклан. Поэт кабетти оннары сайгылыклан, севинди, ани ишитти достунун саалы ичин. Койуп кватчыы ичйанкы жебинә саллады башыны:

— Колай олмайжәк гечирдейм сизи султана, ама денейжәм,— деди шейх Галиб умутландырып генчлерн.

Ләзым олду беклесиннәр бир парча вакыт да бу бетерә бу үч балканлы хем бир түрк гезәрдиләр касабайы гөрмәә, кафенелерә гирәрдиләр, сокакларда гөрәрдиләр мейдан театруларны, ангыларна деәрдиләр «Орта ойун», гөстөрмеклерни, гөлгә театруларын гөстөрмеклерни, сесләрдиләр Бекташи фыкраларны. Кафеха-

* Чаршы — панайыр.

нелерин түрлү адларны окуйардылар: «Гежә гөзү», «Үч алтын», «Дирн су». Гөзүнә ийиләрди чожекларын иңжә бойлу, хем олмалы гөзәл, кадыналар, кызлар да, ама өртүлү үзләрлән, хызлы гечерәк йаннарындан... Не йокту бу Истамбулда!

Шейх Галиб бир авшам деди, ани Бүүк визир кайыл олмуш колверсин оннары султана, хазырлансыннар.

Бүүк визирин гечирнш кпадыннан оннары херердә колвердиләр. Гөзелликлерин ужу йокту — аллаа йапысына дүштүйдүләр бу ажамы генчләр!

Султанын өнүндә кулландылар кендилерин хем да-ныштылар, иңжә оннары үреттийдиләр масуз изметчиләр.

Мехмед аннадарды султана түрлү чиркин инлери, ани йанардылар йанычарлар, башыбозуклар, кыржалылар, Пазвантоглу пашанын йаптыкларыны она каршы. Султан буннары сеследи, бак о да дийлди разы бу изметчилерин куллаимасына. Ама ачан башлады Мехмед сөлемәй пашаларын, бейлерин йаптыкларны, о дүрдү кендисини да буннары тез чыкардылар серайдан дышары. Аалашмак битти. Дилбер деди алатласыннар савушмаа бурадан таа боштайкан да оннар некадар гидәбилирселәр өрүдүләр Истамбулуи кенарына доору. Атлыкан оннар таа да пек алатладылар саклы даалар йолларындан. Хепси үфкелийдиләр артык. Коркулары шинди гечтийдн. Драйчо хем Пенчо истеерләр шиндән илери дә дүүшмәй бандалара каршы.

— Өлә, ама бизим бу күчүк дүүшлермиз, бизим кинимиз инсаны куртармайжәклар зоорбалыктан, — кахырлы деди Дилбер.

— Сән кендин чекеттин бу йола, — деди Драйчо.

— Кендим хем бракылмайжам да, — деди Дилбер. — Ама сансын таа бишей ләзым.

Илердә гөрүндү бир кара түтүн. Атлылар хызландылар ойаны. Күй йанарды, инсан баарарды, качышарды, йанычарлар тутардылар генч гелиннери, кызлары да снйжир баалардылар оннары. Чоклукутулар да сокулмаа оннара өлә ачыкта наафиләйди. Беклемәй дә йокту насыл. Нәпмаа? Бир дә, бир баарыш-наара, сыклык копту байырдан.

— Хайдукулар! — баарды севинерәк Дилбер. — Оннарлан иши йапәжәз! Илери!

Дүүш тутмады чок, бандитләр бракып хепсини качан-качан йоколдулар. Чоойу йаттылар, ама Пенчо тутмушту бирисини енесиндән да сарсаларды дели гиби.

Хайдукларын атаманы, бир батал, кара быыклы адам, йаклашты оннара гиргин.

— Йа өлдүр, йа да колвер гитсин шейтана!— деди болгаржа атаман.

— Буну колвермәм! Буну ләзым жезалайым йакып та!

— Аа, буну качырдыйдык биз Драйчойлан, ачан куртардык сени йанычарларын елиндән,— таныйып деди Дилбер.

Йангыннары сүндүрдүләр, инсан ерлешти евлернә. Хайдуклар дорулдулар генә даага. Генчләр дә йолландылар оннарлан.

— Исла дүүшерсиниз, кардашалар!— деди бир недән атаман.

Дилбер аннатты бүтүн оннарын историясыны, өбурлери дә йардым едәрдиләр.

— Йалныз дүүшмәә ама зоор,— деди Дилбер.— Олса те бөлә, нижә сиз.

— Гелин бизә,— деди атаман.— Бөлә дүүшчүләр бизә ләзым.

«Санки не деяр бай Ламбу, аннайып, ани хайдук олдум?» — дүшүнәрди Дилбер кимәр керә.

Хайдук четеси бүүктү. Ачан урардылар душманнарын үстүнә, белли оларды бишей да буну пек беенәрди бу кижи генчләр. Оннардан коркарды кенди түрк султаны да.

Гүзүн башлады ишидилмәә топ лумбуртулары, сансын бухларды топрак узакта. Сора хеп таа йакын ишидиләрдиләр.

— Рус аскери османнары тепелер!— деди атаман бир гүн.— Буна деерләр женк.

— Ләзым биз дә чыкалым дүүшә русларлан барабар!— деди Дилбер.

— Чыкажәз, салт аннайалым нердә нереси, дүшмейлим курана, деди атаман. Бирдә, бир аарайжы хайдук етишип деди, ани байырларын етеклериндә вармыш чок рус аскери.

— Те шинди гидириз!— деди атаман.

Русларын аскериндә хайдуклары каблеттиләр севиимеликлән. Дүүшләр осман аскерлериннән гидәрдиләр хер түрлү. Үч балканлы бир дә түрк дүүшәрдиләр пек кәмил, аскер башлары оннары метедәрдиләр.

Гелди сыра рус аскерлери чекинсиннәр Тунанын өтейянына енсейип османналары. Атаман топлады четесини. Аскер башы офицер шүкүретти гиргинник

Иичини, деди, ани гележек вакыт, ачан бу топракларда
чорбажы олмайжэк султан, ама кенди бу инсан.

Дилбер кафадарларынан чыктылар илери.

— Биз истеериз рус аскериндә калмаа да сизиниан бирердә гетирмәә о сербестлик гүнүнү бу артык зее-ленмиш топраклар!— деди сыкы солуйарак Дилбер.— Иалварэрыз, кабледин бизи!

— Не дейжек атаман йа?— сорду аскер башы.

— Ко гитсиннәр! Кәмил аскержиләр!— кайыл олду атаман.

О алчакларда өттү ики түркү: бири Тунайа дору русча, бириси дә байырлар дору хайдукча!...

1774-жү йылды. Күчүк-Кайнаржык, нәндә озаман жөнк битирмек кнатлары йазылдыйдылар, хеп таа гери каларды гиттикчә...

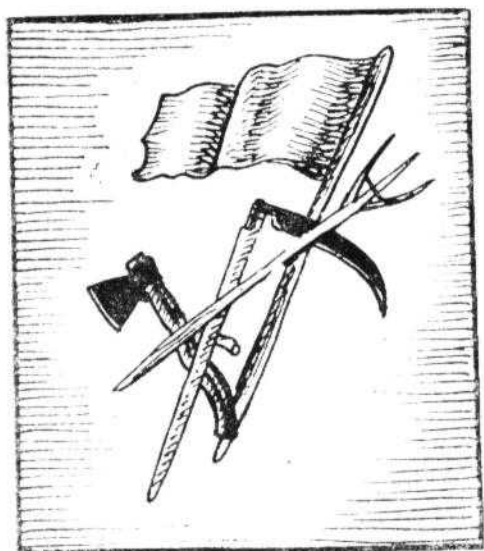
Рус аскерлери гечтиләр гери Россиейә генә Бужак-тан, нәнда озаманнар йашарды татарлар. Оннарын араларында каларды гагоузларын кимиси, ани качмыш-тыалр буйаны, ама татарлара чырак, хайваннарны бак-маа. Россияда бу балканлы гиргиннәр хеп аскержи кал-дылар. Дурдулар полкларынан биркач ердә, хеп дост едениә ени ерлердә. Ама Балканнар оннарын үрекле-риндейди, дуума ерлери, күйлери, ана-боба мезарлары.

Ачан генә олду жөнк Түркә каршы, буинар гирди-ләр Суворовун аскеринә да пек гиргинижә дүүштүләр хализ Днестр хем Туна калелериндә — Бендер, Аккер-ман, Тулчу, Исакча. Ен чок гиргинник ама гөстер-диләр Измайыл калесини аларкан. Суворов пек беени оннары да, нижә дә рус геройларны, ониары да куҷак-лайып өптү аскерин өнүндә хем верди бирәр гүмүш рубли, награда-нышан үзеринә, зерә падишаака Екате-рина II баашишлемәзди солдатлары. Бу «Суворов руб-лилернә» аскержиләр гечирдиләр бирәр ширитчик да бойнуларна астылар, ташыйардылар нижә паалы ны-шан.

Калдылар измет етмәә Суворовун калесиндә, ани о дүздүйдү озаман Днеструнун бойунда, нәнда сора олду касаба Тирасполь. 1806-жы йылда Кутузов да аләр он-нары ени жөнгә Түркә каршы. Силистра калесиндә он-нар каршы гелерләр чок гагоузлан, ани гирмиштиләр рус аскеринә, болгарларлан барабар, хем дүзмүштү-ләр кенди полкуну, да ангысына башты кенди капитаны Ваткиот Дмитри. Гагоузлар шансора хепси гөчәрди-ләр буйаны, Россиейә, Бужаан кырларна.

Ўчунёсў киат

БУЖАК КЫРЫ

БИТКИ ГӨЧМЕК

«Чаарды да кабетти бизи Россия. Шүкүр она!»
(Ихтиарлардан).

— Көркмайын, христианнар, Россияда топрак чок, етәр сизин дә ерлешменизә!— аннадарды бир быйыклы солдат Курбан күйүн гагоузларна, ани топланмыштылар рус аскержилерин долайына, ангылары дургунмуштулар бурада жөнклән гидерәк Түркә каршы. Инсаннар бири бирини итирерәк сокулмаа дейни таа йакын, сарардылар, ерләр нижеймиш, инсаннар нижеймиш... Тездә бүтүн күй аяк калкмышты, да бири бириндән кызышып, рус Командованиясынын Билдиришини түрлү-түрлү бакардылар, ани теклиф едәрди балкан христианнарны гечсиннәр рус топракларна йашамаа.

Ики гүн илери бурайы Курбан күйсүнә гелдиди бир штаб ротасы да ики офицер айырдыдылар кимә, ангы евлерә койсуннар аскерлери, нанда да дуражәк кенди Дунай Аскерин Баш-командажысы генерал Кутузов. Шинди тә ләзым о гелсин, да хелси беклеерләр сокакларда, токатларда, харманнарда. Бир дә, тә, күйә гирди бир экипаж, онүндә хем йаннарында атлы офицерләр гидерләр йортарак. Дургундулар Балканлы Ангилин евиндә, бурада айырылмышты олсуи штаб-конак, «бүүк ичердә». Кутузов шишманжә инди экипаждан, долу-тойан бир адам, дийл балабан, ама хызлыжа йолланды ичери, йапып елиннән йардымжыларна, гирсиннәр ардына насаата. Солдатлар хызлы колвердиләр бейгирлери экипаждан. дөрт зындан гиби хайгырлары, Ангил дә деликанны оолуннан, Тодурлан, хем бобасыннан, Танас дәдуйлан, тез алып гөтүрдүләр да ерлештирдиләр оннары чалмара гөлгейә, зерә, макар ани үүлен гечтийдн, ама сыжакты хем синекликти. Солдатлар гетирдиләр алаф, ев чорбажылары да, чапук гезерәк, калай бакырларлан йол ашыры серенни пунардан су ташыйып суладылар о бейгирлери хем гиттиләр бакмаа, таа не ләзым беким бу үсек мусафирлерә. Тодур ама, курумну хем чемрек бир олан, доймазды бакмаа о бейгирлерә, айырыламазды оннарын йанындан, дүзел-

дәрди аркаларны, тутарды енселериндән, бу хергелә-
ләр дә, макар ани йабанжы, сансын танылардылар То-
дуру, о бак, бүүк бейгир севижисийди, бакыжы да. Атлы
гезмектә оңу кимсей гечәмәзди.

Ангилин карысы, чапук Иванка кайыннасыннан До-
на бабуйлан тез тутундулар имәә хазырламаа муса-
афирлерә: пийнир, каймак, сләннина, колач — хепсини не
варды колай хызлыдан коймаа софрайа, макар ани бу
заабитләр бишей сормадыйдылар. Танас дәду инди
маазайа да долдурду ики бүүк ока ен ий шараптан,
кырмызы зайбер, да алатлады оннарлаң «бүүк евә».
Дона бабу бу вакыт алды Тодуру да койду кессин бир
алты пилыч та тутунду хазырламаа манжа, аклына
гетирерәк котлон башында, насыл кулланэрлар кенди-
лерни осман заабитлери бөлә раселишлердә, ачан
үүшерләр күйә да бирдән чыкардэрлар имәә, койэрлар
айакларны йыкайасын, сулайасын, алафлайасын бейгир-
лерини, сора да, маскаралар, генч карылары зееглеер-
ләр, Аллаа урсун оннары таа ислә! Кач керә куртар-
дыйды оннар Иванкайы гелинини, дейп, ани о чумалы,
далээр, йада саклайып самашык ичинә... Буннар са,
бу руслар, хич бишейә докунмээрлар, бирдән гөрүндү-
ләр, ани пак хем доору инсаннар. Ама о бүүк забит,
бир гөзү баалы, завалы, олмалы женктән... да жаны
ажыды она, аклысына гетирип, нижә йанычарлар, акни-
жиләр гөзлерни чыкарардылар христианнарын хем не
ажыйдыр бу. Шинди дә күйдә вар бунжа көр йаки
биргөзлү инсан, завалылар, сакат бүтүн өмүрүнә.

— Селәм, заабит, добру души!— деди Танас дәду
таа капудан гирерәк о окаларлаң хем койарак оннары
маса үстүнә, нәнда шансора койулуду чанаклар имек-
лән, ама кимсей таа диймемишти оннара.— Буйуруп,
зимите!— башлады о теклиф етмәә, гөрүп, ани муса-
фирләр имеерләр да долдурду шараптан о бир фил-
жени, ани коруйарды бөлә сырлар ичин, йапты ставро-
зуну да дейип «За здраве на русските!» — ичти дибә-
дән. Долдурду генә дә узатты Кутузова, ангысы беклә-
медийди бөлә «сюрприз», ама тез кайыллашты бура-
дакы адеетлән, бир филжендән ичмәә, алды филжени
калкып аякча:

— За гостеприимство, доброту вашу, за доверие к
армии русской благодарствую!— деди да ичти о да
дибәдән, сора кужаклады ихтиары да өптү оңу. Фил-
жән сора доланды хепсинә да тездә оннара олду таа
илин, таа йакын бири биринә. Чаардылар Ангили дә,

ама карылар хар-кайбеләрдиләр, ачаң оннара сыра геләрди да тез гетирдиләр софрайа сыжак манжайы да, ангысы кокулу бууланарды да пек геләрди достланмыш адамнарын кефлеринә, нижә кенди кендинә кестирди Дона бабу, бакарак дәдусунуи шешининә.

Ев саабилери чыктылар, гиттиләр ишлеринә. Карылар топлалдылар маса үстүндән, ама окалары хем фил-
Жени брактылар, ко буйурсуннар.

Командования насаата чок дурмады да чыкып йолландылар илери. Тездә күйуи ичиндә йокту бир дә солдат. Бир дүш гиби гелдиди күйлүләрә бу рус батырларын гөрүнмеси.

Инсан таа да кызышык лафедәрди гитмәк ичин Руссиейә, гөчмәә некадар таа тез, руслар енсәркән османнары, зерә сора зоор олажәк...

* * *

Авшамнейин Балканлы Ангилли евинә топланды чок күйлү — хысымнар, комшулар, башкалары да. Оннар герчектән аннашәрлар гөчмәк ичин, савашәрлар аннамаа дәду Танастан хем Ангилдән хепсини уфак-тефеклери, не лафетти оннар заабитләрлән.

— Ләзым коркусуз калкынмаа да гөчмәә! — четин деди Ангил.

— Иаарына! Дийл, бу гежә кәр! — гөзлери йанарак карышты Тодур.

— Сакынәрым бән, — деди Ангилли кардашларындан бири, кашыйарак башыны да генә гийерәк койун калпааны. — Хем жаным ажыйәр бракмаа дуума ерлери, биз бурада дуудук, бүүдүк, бизим деделермиз гөмүлү бу топракларда... йанымыза да оннары алмайжәз йа...

— Руслар пек ий инсаннар, копуштук, билерим, — деди Танаас дәду. — Оннарлан йашамаа олажәк гөзәл, ким етиширсә.

Дартышмак гиттикчә кызышәр: кимиси гөстерер, ани ләзым качмаа, башкалары, ки дүшмеер, пишман олурлар. Бутаком да гидәрди кавга да саде ачаң бириси анарды османнары, о бозгунжулулары, ани йапарды инсана башыбозуклар, акинжиләр, йанычарлар, озамап хепси сис оларды да генә кайылдылар гөчмәә. Кимсей дә есап ама алмады, насыл сокулмушту бурайы Катран-бей, күй зенгиннериндән бири, ангысы пек дүшүнәр-

ди, анн калажэк ишчисиз, еер чифтчиләр гидәрсә, да чекетти коркутмаа, терсинә чевирмәә хепсини. Ансызлыктан инсан үрктү, сысты.

— Сиз билмеерсиниз, һаны гидерсиниз! Руслар османнардан бетер! Чоойу башладылар бозума дүшмәә да чыкып гиттиләр онуннан. Ама таа чоойу калдылар четин кенди неединә. Бурайы дурмамайыңжа геләрди инсан, сормаа, бир фикир алмаа, бак бөлә топлашмаклар о гежә бүтүн күйү каплмышты. Бүтүн күй шаматайлан аннашарды һапсын? Бүтүн күй дә аннаштылар, ки сабаа каршы йоллансыннар!

О гежә кимсей уйумады, хазырланардылар, дүздүрәрдиләр кибитка, өртүлү арабалары, үкледәрдиләр не алабиләрдиләр, хайваннары баалардылар, койуннары сүрү дүзәрдиләр, кушлары кафеслә. . . не варды, зорду ужуно булмаа, ама инсан херкези биләрди нейә тутунду да герн ону шансора кимсей чевирәмейжейди. Ама хепси ааларды, күчүү-бүү, ким бүтүн сеслән, ким дә буунук кенди кендинә. Ааларды хепси!

Уйумады Катран-бей дә, башака зенгиннәр дә. О да кестирди гитсин күйлән булә, зерә башка түрлү кайбелирди. Кимин сыртындан йашайжәйды? Итирәрди ону ойаны тамахлыы да: «топраклар исләәмиш, зенгишик таа да чок вар нижә топламаа, хем пайетмейжек османнарлан. . . күйлүләр дә гезә-гезә зордан она хеп баш уражәклар, алыш-веришлик тә, беким, чыкар. . .» О үклетти арабалара, талигалара хепсини нейи варды, тоозлары да, нижә деерләр.

Дона бабу денеди таа бир керә чевирсин Англи, беким, дүшмәрмиш, ама Англ хем, хализ Тодур, бүкүлмәздиләр.

Танас дәду, ески хайдук, сысәр, аар дүшүнер. Тодур бирдән аннады, не кырарды онун гиргин дәдусунун ичини: о айырыламээр о байырлардан, бракамээр кафадар хайдуклары, ангылары каләрлар да илери доору да кин чыкаражәклар езижилердән хем шинди те онун ичин дә, ани инсан завалы бракәр дуума ерлерни да гидер.

Тодур да калырды дәдусуннан кинни дүүшә, ама герн каны ону хайдарды илери, ени йашамайа каршы, макар ани билинмәзди таа несой олажәк о. . .

Сабаа йылдызы, «Чолпан», «Керван йылдызы», нижә дә таа деәрдиләр она ескидән, таа шафклы йанарды бу күйүн үстүндә, сансын айдыннадарды бу беженаржыларын битки хазырланмакларны, ангылары шаматалы, үфкели хем кахырлы калкынәрлар тә дуума

оҗакларындан, да кербзи узанэрлар Тунайа доору, алатлайарак.

Генч Тодур айырылэр, простолэр Танас дәдусуннан, ихтиар, ама каави таа хем гиргини. О ески хайдук, о таа дүүшежек бурада езижиләрлән, өлүм булажэк, ама бурада, ана йуртлуунда, гөмүлежек ана топраанда. О гидежек байырлара хайдуклара, иңжäl бир заман. . .

Танас дәду хепсиннән простолдуйду, ий фикирләр вердиди, «ий саатлан!» дедиди. Шинди ама тә айырылэр о севгили оол-чожууннан Тодурлан, ангысына о хеп умут койарды, ани гиргин хайдук олажэйдь.

— Чожуум, бак ананы, ихтиар да бабуну, йардым ет оннара, кору оннары.

— Коркма, дәду.

— Ойанда исләә отлайжак вармыш, хайван буүдежениз генә. Хем бак, о сенселә-тамызлык койуннары өрүт, ани вердим сана.

Сора дәду Танас чыкарды мешиннидән бир деридән кесежик, о йазын да мешиннән, да, ачып ону, деди:

— Тә бурайы койдум бираз топрак бизим харманда, дуума топраамыздан бир авуч. Ал да ташы йанында, кувет верир, аклына гетирир Балканнары, бизи, ани калэрыз, хем дә мезарларда, кырларда гөмүлү гиргин деделермизи, чожуум!

Дәдунун йашланды гөзлери, ама бакышы таа да пек четинненди да о пек бензеди бир кудретли байыр карталына.

Тодур алып өптү о топражыы:

— Емин едерим, дәду, сана хем дуума ерлермизә!

— Е, Аллаа йардым етсин, чожуум! Кылыч сенин елиндә четин тутунсун, пиштофу да патладасын уз!

Оннар куҗаклаштылар, генчлән ихтиар, дурдулар өлә бир вакыт, сора, пинип бейгирлерә, бири копту ериндән Тунайа доору, бири дә — байырлара.

Дәду, дургунуп бир үсек ердә, бакты буйаны, насыл күй каларды йалныз хем бош, Тунайа доору да насыл нлерләрди кербанжылар.

Тодуру бекләрди онун четежилери күйүн кенарында. Битки керә бакып күйә, оннар да сыктылар бейгирлери етиштирсиннәр каланыны.

Етншил Тунайа, Сатунову гечиминя, керван башлады суйу гечмаа рус аскерин илин көпрүсүндан, ама чоойу сыымазды, да, үзерак хайваннарлан, кайыкларда, баалы бири бириня аач гүүделеринидя хем башка түрлү дэ, савашардылар гечмаа, баарыш, шамата, ани йок не сөлемая, хайваннар, кушлар бак кушкулун, карылар, ушаклар коркэрлар. . . Бирдэ, нандан пейдалансын — йанычарлар, башыбозуклар не геләбилирселәр баарарак, сыклык едерак урдулар бу керванын үстүнә да бир каврашмалык чекетти, карышмалык! Рус солдатлары коруйэрлар инсаны, ама оннар да аазлык, инсан кенди дэ корунэр нижә билер. . . Тодур четежилерининя дүүшеер оннарлан, Тунанын далгалары да сансын душманнара каршы калкардылар. . . нек титсийди бу олуш!

Йанычарлар капын не капабилдиләр тез айытландылар, зерә өбур кенардан геләрди рус аскери.

Даалышык инсан генә кенара чыкэр, савашэр бирери гелмаа, топламаа не калды, өлүлери гөммая. . . Айыфланманын, ажнын ужу йокту!

Рус аскерлери гечинжә буйанына, бурада генә дүзүлдү керван хазыр гечмаа көпрүйү. Рус заабити дургутту аскерини, йардым етсин буннара гечмаа. Ихтиар фикиржи Акыл-баш лафедни бираз адамнарлан верди акыл, ки, хакына, бу гүн гечмаа, бракмамаа йаарына, нижә сайэр кимиси, зерә ким билер ону. . .

Калкышты хепси: көпрү долду, суйун үстү дэ генә. Хава ама булутлуйду, дүрүктү, сансын о да кушкулуйду.

Тә, бу кенарда калмады кимсей хем бишей. Керванын башы чыкты өбүр кенара, геридан дэ атлы үзер су ичиндә Тодурун четеси. Оннар хем йардым едәрдиләр койуннары үздүрмая, ангылары баалыйдылар чок бири бириня.

Катран-бей дэ гечирәрди варлыны, ама гөзлерининан арарды биркимсейи. О таа кйүдейкан гөз коймушту Мешя Петринин артык гөзәл кызына Занайа, ки алсын ону гелин ахмак оолуна Лигорийя. Да хеп колларды Петринин талигасыны хем кызыны гөзүндан кайбетмесин. Да тә, бу бозгунжулуктан сора, ачан есап алды, ани Петри ерлештирәрди талигасыны, хем, ани Зана да орда саа-сем, севинди ичиндә да йаланды бир синиржи көпек гиби. Зана кыврак бойлуйду, хызлы

гезәрди талиганын долайында, беллиди, ани үрекли кыз. Ама сақынарды Катран-бейдән, бак есап алмышты, ани буннар коллээрлар ону. Иакыннарда да хеп долашарды Аман-бабу, бир жансыз бабу, ангысы хеп сатарды бөлә геч-гөзәл фукарә кызлары зенгиннерә.

Зана ама, отураркан бобасынын талигасында, көпрү үстүндән гечәркән, есап алды Тодуру, насыл чөмрөк хем курумну йанәр ишлери да сансын оннарын бакышлары каршы гелдиләр бир керә. . . оса өлә гелди ми?

Тә битки талигажыклар, аач-далдан өрмә токатлар үсүндә, койуннар, атлылар судан басып чыкәрлар ени ерлерин чименинә. Бүтүн керван топланды Тунанын бойуна: гечтийдиләр! Хепси өперләр бу ени топраа, дөнүй буйаны Буҗаклара доору: «Шүкүр Аллах!» Сора ихтиар Акыл-баш дөнер үзүннән Балканнара доору, бракылмыш дуума ерлернә доору да диз чөкер. Она гөрә бүтүн керван дөнер дә диз чөкер!

— Простет, ана топраамыз! Простедин, Балканнар! Простедин, сенселеләр, ани калдыныз евдә!— батал селән деди Акыл-баш, узун бакарак Тунанын өбүр кенарларына, йырак топраклара некадар гөрүнәрди бурадан. . . Бу лафларда бир ааламак, дизмек копту хепсинин гүүсүндән, өлә бүүк бир жан ажымасы, нижә ани бир өлүйү гөмәрди бүтүн бу сенселә — гагоузлар. . .

* * *

Майыл оларак бакардылар буннара рус-границажылары, ангылары биләрдиләр, ани христианнары ләзым колверсиннәр Роснянын мераларна. О заманнар сыкча гечәрди беженаржылар*. Оннар йардым бакардылар версиннәр бу качаннара, аннадардылар, нижә илерлесиннәр Буҗакларын ичинә доору, ани корунсуннар йабанылардан негаралык кырларында хем Диван боярлары, мошнерлерин хырсыз бандаларындан. Беженаржылар хем селәрдиләр, истәрдиләр аннамаа некадар таа чок, хем дә алатлардылар. . . сансын хеп таа коркардылар урмасыннар үстлеринә йанычарлар.

— Ләзым, нижә гөрерим, бизим бир корунмак куведимиз олсун, гагоузлар!— деди ихтиар Акыл-баш.

— Қим йаклашажәк бизим четемизә?— баарды Тодур. Четә бүүдү бирдән. Тодуру койдулар чете-башы. Досту Ариф олду онун йардымжысы.

* *Беженарлар* — өлә деярдиләр сора буйаны гечән инсаннара.

— Шинди бакын нереси нижә, бирлештирин не вар да йолланалым бурадан— баарды генә Акыл-баш.— Тодур, сән кой йарым чете илери йолу тутсуннар, кенди дә герисини китлә!

Шамата, гыжырты, баарыш, хайван сеси — бу бүүк керван йоланды гениш йабан кырлары ичинә доору.

Гитиләр йаваш-йаваш бүтүн гежә уз илери. Ушаклар уйудулар талигаларда, харабаларда илк уйкуларыни ерилердә. Сабаа каршы бу өрүйән күй, хеп о Чолпан йылдызын шафкы алтында дургунду бир дерни хем саклы пердә ичиндә, куйтуда.

— Бурасы уйгун, дуражэз, диннендирежэз хем отладажэз маллары, дүзежэз, не вар дүзмәә, да йапажэз сабаа екмеени,— деди Акыл-баш дургудун арбасыни да иини ерә.

Хабер етишти баштан баша, хепси дургунду. Тодур койду доздолай йамачлар үстүнә бекчи.

Дережиктә суладылар маллары да колвердиләр отласыннар. Адамнар дүзерләр кырыклары, бозуклары, маллары бакэрлар, карылар тутуштурэрлар атешлери, котлонжук дүзүптә, имәә йапмаа тутунэрлар да сансын бу күйун генә башлады бажалары түтмәә, нижә илердән. Башка перделердә дә беким башка керваннар динненерләр, йада гидерләр ордан орайы, ер аарайып йапынмаа...

Ки олсун таа корунтулу хем дә куйтулу, зерә бурада калажэлар гежелемәә дә, Акыл-баш деди дизииняр талигалары, арабалары доздолай, оклар, арышлар ичйанына доору, орталаа да гежә ичин олсун топламаа маллары.

Гүн дууаркан илк сабаа екмеени имәә отурду бу күй ени йуртлукта. Насыл гечти буваздан о екмек, зоордур сөлемәә, ама адеети олду. Софралары тә калдырэрлар, силерләр, топлээрлар...

— Онүмүзә чыкарса биркимсей,— деди Акыл-баш,— дәриз, ани Тунайа доору гидериз, бурада калмаа неедимиз йок, зерә башка түрлу алырлар бизи чыраклаа о буралы зенгиннәр.

— Е не, бурда да мы вар зенгиннәр?— сорду бир чожужак.

— Вар, чожуум. «Нәнда чифтчи ишлеер, орда зенгин дә север», вар бир лаф.

Хепси генә кушкуландылар.

— Оклары, арышлары дургуттукчә чевирин Тунайа доору, аниамасыннар,— генә деди Акыл-баш.

Гүн сыжакты. Хайваннар чалылыккара хеп сокулардылар. Бу күй пердә ичиндә услуйду, сансын чоктан бурадаймыш. Херкез йапарды не иш ләзымды, ама кими карылар, ихтиарлар йапаа да дидәрдиләр йа ишләрдиләр, чекетмиштиләр ани таа Тунанын өбүр тарафында евдә. Салт Тодур четесиннән гиттиди тараша, долайлары бакмаа, наны доору гитмәә, нанда дургунмаа. . .

Бир парча гүндән сора дөнөрләр, да тә Тодур дургунэр дөредә суламаа бейгирини. Бурадасайды кызлар чыкмышлар «Пипируда» ойнамаа, гүлөрләр, коулашэрлар, йысланэрлар суйлан. . . генчлик! Тодур сефтә гөрдү йакындан гөзәл Занайы. Оннарын бакышлары каршы гелип бракэрлар үреклериндә бир татлы раатсызлык.

Аман-бабу да ама, ораларда дөнүшүп, гөрер хем аннээр буннарын ахтыны да сора савашэр хыстырмаа Тодурун үстүнә башка чоҗуклары, бак дийлдиләр бир мааледән күйдә, гагоузларда са варды таа «маалә душманныы» — бир мааленин чоҗуклары докунмасыннар башка мааленин кызларна, зерә — өлүм! Катран-бейә дә салт окадар ләзымды — о бирдән таа азетмедийди Тодурдан.

Кервана дөндүйнән, Тодуру сардылар да сорэрлар, о да аннадэр, ани кими ерлердә белли, ани йашамыш инсан, ама шинди йок кимсей; ани сансын таа йыракларда ләзыммыш олсун күй-бишей, беким касабана-найыр да; ани гөрүнәрмиш кими даалыҗаклар да хем, ани дүзбаскы херерлери нагаралыкмыш, некадар гөзүн гөрер хем пелинник, пек гөзәл чалармыш түрлү кушлар, хализ җывырлигалар. . . тавшан, тилки, йабаны да үруктмүшләр. . .

— Хепси, не ләзым йашамак ичин!— деди Акыл-баш.

* * *

Бир парча вакыттан сора керван калкынды бу пердән да йолланды илери. Бурасы уйгун гелдийди оннара, ама пек йакынды границаа.

Гыҗырты-гыҗырты, отладарак хем малларны, кушку гидәрди бу текерлекләр үстүндә «куй», аарарды ер йапынмаа. Гечтиләр биркач йамач, даажык, да тә йаклашэрлар бир күй йыкынтыларна. Хепсинә сансын бир фасыл гелди, титси, гөрерәк, ани бу ердә йашамыш

биркимсей да бракып гитмишләр: недән качты оннар, ажаба бракып сары топрак куфиелерни, бордейлерни, котлоннарны, фырыннарны?

— Оннар качмыш, биз дә гелериз! Нейә, Аллахым?— офлады Дона бабу.

Салт чок вакыт сора, йазыжыларындан мы, кимдән аннайжәклар бу беженаржылар, ани оннарын өйүндә бу кырларда йашамыш татарлар, хем ани рус падишаасы Александр I-жи чыкарды оннары бурадан Кырыма 1806-жы йылда, ачан чекедежейди жәнги түрклерә каршы да истәмеди, ки бу граница бойларында олсун түрккелли ески ортаклары; үренежекләр хем, беким, ани бу кырларда дургунмуштурлар да отлатмыштырлар малларыны бизим огуз, хагогуз делелермиз чок үз йыл гери гөчүләркән рус кырларындан Балканнара...

Шинди татар куфиелери йыкылмышлар йаамурлардан да сансын истеерләр аннатмаа да бишей...

Тодур, гирин илери, бирдән есап аләр бир ериф баалы бир таш кайада снжирлән бойнусундан, елери дә, айкалары да пайвантлы. О тез чөздүрүп бошандырәр ону. Ериф коркудан титирер, кенди дилиндә сөленер, буннар да гөрдүләр, ани о сансын хеп гагогуз дилиндә лафедер.

— Пыыы, тә бизим гагогузу нәпмышлар, айол!— барды карылар.— Нәны биз гелдик, аман! Хепсимизи те бөлә зееблейжеклар...

— Кимсин? Гагоузсун му?— сорду Акыл-баш.— Сансын бензәмеерсин.

— Татар мән, татар...— йарым аазлап деди ериф да саклады суратыны.

— Аа, татар!— севинди Акыл-баш.— Вардыр ишиттим, Добружада вар чок оннар. Кабаатсыз адамдыр. Йа верин су-екмек, аач олмалы.

— Ага, су, су, рахмат...— еникуну савашарды лафетмәй татар.

Тодурун апасы Иванка булү тез узатты бир чөлмек сүт, бир дә парча чөрөк. Татар бүүк гөзләрлән бакарак аач-аач иди. Сора сийретти бу инсаннары мераклан да башлады аннатмаа:

— Бени бей, фена бей баалады өлейим бу кырларда...

— Не кабаат йаптын йа?— сорду Мешә Петри, Зананын бобасы.

— Йапмадым кабаат... Варды бооржум она, да сакландыйдым, гитмедим Кырыма. Йашадым бурада

йашиз бир йыл. Ама о гелди булду бени те бир лафта гери да баапатты бу таша. Деди гележекмиш гени, бак сын бгүмү. . . — бакынарак ашпатты татар.

Хенсәйә титен гелди онун ашпатмакы.

— Сиз — гагәгузлар? — севинди о. Бизим аулда барды гагәгуз. . . гиттиләр башка ерлерә. . .

— Истәрәйи, ол бизимнән, гөстерирсин ерлерги, деди Акыл-баш да йапты елшикн гитмәйә илери.

Бу татардан ашадылар, ани онарын күйгезишә дейрмәшләр «Каракуйу»; хем о ашпатты, ани бу кырларга чыкармыш Диван-боярларын бадалары да көмлармышнар гөчүленнери, сойармышлар иелери вар хем зорлап асармышлар чырак кендилернә. . .

Бөлә ишләр ишидерәк, Тодур хем гидәрди, хем дүшүнәрди, ани о хер керә савалажәк олсун хырсызларын аркасында, да уйгун атын чаты-кементлерги, еп башлараны йыкын-чексиниәр ерә, калапыны да иштефларлап көркутеушар.

Керван хен илердәрди сансын, ама, бекам, дй ериндә дөнәрди, ким билер; тавырмадык ерләр. . .

* * *

Бирдәибирә беженаржылар осан те ашмадылар, иасыл калкымды булутлар, гелди бир дүзгәр да чекетти бир чыгыныны йаамур. Хенси увада, айымаа? Бир даавыжаадап барды бир парча ер гитмәйә. Алатладылар етишесиниәр, таа олмайышә нек чамур. Ааллар ирисианди, алтларында уйдурдулар өртүлү талигалары, дургутулар, бааладылар маллары. . . ама күйтулук хен изды, чыгыны ичлернә гирдәрди бу йоргун ишениларын, маллар йылаиаларды. Хакыша, терли бейгирлерни, бкүмлерни, ешкелерни үстлерниә аттылар бирәр вада, партап бишей. . .

Тодур ама четелериннән кунку шүнедә бекни дурар, татар да ошарлан.

Йаамур тутту бир парча вакыт, топрак йымышыды, йокту ижкә йоллашмаа илери да гелди сыра брәжмикта гежелемәйә дә.

Ама зорлар йашиз мы телерләр? Башлады көшкеләр салмаа, конаражәклар ешижирлерни, анылары да бошта, чыктылар ашмажәап бир тарафындан да кырда саларлар.

Тодур ашады, ани үстлернә гелер аман. Татар да параланар, хен айфаанар, ани те хырсызлар басарлар.

Тодур кестирди, ани бурайы йаклаштырмаа оннары наафилә, олажәк бозгунжулук да йоллады Арифни ики четейлән бир тарафтан, кенди дә ики четейлән башка тарафтан чыксыннар о атлы гелерәк банданын йаннарына хем ардына да йапсыннар иши, нижә о дүшүн-дүйдү.

Раду, Негру боярын оолу, бөлә маневра бекләмедийди да шашырды кендини, хич дуйамады, нижә ерә чекти ону бир чаты бойнусундан, таа да биркач атлысы ердә серилийдиләр. Каланы да ортайа калмыштылар буннарын пистофлары кезиндә. Гөрүп зоору, Раду үфкейлән мырылдады:

— Добиточь, дезлегаць! Еу сынт фиул боерулуй Негру, тоць вещь фи арестаць!

Да тез бири оннардан, түрк мү, гагоуз му олап, чевирди:

— Чорбажы Раду, Негру боярын оолу, деер чөзәсиниз, зерә фена олажәк сизә!

— Ко хепси дөнүп гитсиннәр те о йамажадан да бөлә,— деди Тодур.

Раду йапты нышан чиркин бакышыннан да хепси чевирип бейгирлери йорттулар ойаны доору. Гөрдүйнән, ани узакландылар, Тодур деди чөзсүннәр ердә йатаннары. Калкты бир чичек бозумну суратлы, калын бурнулу, каба тойан бир бояр оолу, ани гежә гөрәсин, сачларын терә калкажәк, онун гиби дә каланы.

— Биз йапмээрыз бир дә феналык сизә, йок ишимиз сизиннән, гидин, нижә гелдиниз!— деди гиргин бакышлан Тодур бракарак бандитлери пинсиннәр бейгирлеринә. Карарык үфкедән буннар гиттиләр.

Хырсызлар гиттикчә Тодур да четелериннән гидәрди йырактан ардларына таа гөрүнжә, ани дөнмейжекләр башка бу керванын үстүнә.

* * *

Бу ерлердән беженаржылар гиттиләр башка бир алчаа доору. Гечип ики тепели бир йамач индиләр о алчак ичинә. Ер уйгунду, дургунуп-ерлештиләр, дүздүләр керван-табур, булунжа башка беки таа уйгун ер күй дүзмәә дейни.

Гежә. Хепси топландылар өртүлү талигалара, шатралара да сыс олдулар, уйуйуп динненерләр. Салт Катран-бейин шатрасында уйку йок: топланмышлар саклы биркач таа варлыклы беженаржы да аннашәрлар.

— Бояр Негру йоллады хабер, ки истеер сатын ал-
маа биздән чырак,— йаваш аннатты Катран-бей.

— Насыл алмаа сатын?— сорду бириси.

— Өлә, сатын, не аннамэрсын мы?

— Е насыл саталым биз она чырак йа?

— Хм, оннар кендилери гидежекляр, биз дә парайы
кабледежез! Салт биз коркудалым кимисини, ани илер-
дә йок не булмаа, бояра са йанашарсак, раат хем кор-
кусуз йашайжэз, исләә дә казанажэклар. . . — шалвир
аннатты Катран-бей.

— Бән есап алдым, чоюу быкты гезмәә, геери ис-
теерләр,— деди бири севионерәк.

— Бу иши бән истәрдим демәә йә,— суланып аазы,
деди Катран-бей.— Тездә ләзым гелсин боярын адамы
аннашмаа.

— Е дүшмесин четежилерин елинә,— деди бир уфак
чорбажы.

— Дүшмейжек, бән дүздүм ишлери,— усландырды
Катран-бей.

— Ама бакалым, ужуз качырмайлым!— сыкыланды
бириси.

— Коркмайын, пазарлашмаа бән билерим ислә —
уүндү Катран, да сесеиди.— Тә, алле, гелерләр,— деди,
да чыкарып бучааны, гечти шатранын гиришинә.

Ичйанына гирди бир беженаржы бир чувал сыр-
тында.

— Май ачыклайжэйдылар четежиләр,— деди со-
луйарак хем хызлы чыкарып чувал ичиндән бир адам-
жык.— От бичтим, дедим, малларма, бир-ики дә каба-
жык булдум, ким ектийсә?!

— Чык, дур йатыкча дышарда, беклә, сора гечире-
жән адамы гери дә,— деди Катран-бей.

— Зоор олажэк,— кайыл олмайарак деди гетирән.

— Чок лафетмә! Тутундук ишә, ләзым баша чы-
кармаа!

Бу чыкынды акыл бозумунда.

Боярын адамыннан аннашмаклар тутмады чок, зерә
вакыт кысайды, хем ишләр Катран-бейин елиндейди, о
чок пазарлашмады.

Чаардылар бекчийн.

— Дүшүндүн мў, насыл гечирежән адамы гери?

— Дүздүк Аман-бабуйлан: гөрәрсәк, ани четежиле-
рин үстүнә уурээрыз, сүрүйежез ону те бу пала үстүн-
дә — өлүйү холердән,— аннатты бекчи да кенди дә тит-
синди.

— Бакың да дүшмейин еллеринә! Ери гелирсә — бу-
чаклан!

Буннар чыктылар, гиттиләр. Сатыжылар севинерләр,
Катран-бей таа да пек — она дүшежек ен бүүк пайы.

— Сабаа сабайлән гөтурежез бир сүрү. Вар өле-
лери, ани бүүн хазыр, — кестирди бир чорбажы гиби
Катран-бей. — Бу гежә йок уйумаа! Ләзым иш-
лейлим!

* * *

Етексиз Ваниләр бүтүн маалейжә шаматайлан чин-
сабайландан кошэрлар, топланэрлар, качышэрлар.

— Быктык гезмәә ордан орайы бу кырларда, сы-
тәйми ненесини, стер! — баарэр Вани Акыл-баша, ангы-
сы йаклашмышты аннасын не олэр.

— Бөлә биз ерлешәмейжез биртүрлү бүлә! — баарды
бир башкасы.

— Услу адамнар доору сөлеерләр, ани бояра йанаш-
маа, дүзүнелим да йашайлым! — услу сесиянән деди Ме-
шә Петри, чекерәк талигасыны кошмаа.

Йаклашарак, Тодур серт-серт башлады чекишмәә:

— Ахмаклык йапәрсыныз! Сатыләрсыныз!

— Сән тыка аазыны, күчүксүн таа! — сырытты Кат-
ран-бей.

— Дур, Тодур, йаваш, — карышты Акыл-баш. — На-
сыл олур өлә инанмаа, йабанжы чорбажыа сокулмаа?
Дүшүнүн, ба христианнар!

— Таа да сора, бизим ишимиз, йок не карышасы-
ныз! — үфкейлән генә баарды Етексиз Вани да таа да
хызлы чекетти топламаа айлесини хазыр талигасына. —
Өрүйүн таа ешкин ба, хасталыклар! — сыкыштырарды
ушакларны, карысыны.

Зана умутсуз бакарды бир бобасына, бир дургудан-
нара. Тодур кыйышамазды, ама истәрди саңсын десин
она бишей.

— Бака, калалым, нечин гидериз? Хепен калэр? —
данышты Зана бобасына.

— Ха брак, кызым, гөрежез, не олажәк.

Катран-бей адамнарыннан хазырды. Алып бейгир-
лерини чылбырдан йолланды. Онун ардына гыжырты-
лы йолланды Етексиз Ваниләр хем башка фукара тал-
лигалар да.

— Бу көпек Катран-бей алдатты сизи, көрләр! —
ажыйлан баарды Акыл-баш.

— Ха, ха, акыллылар, гезин ордан орайы таа геберинжә, кемиклэрниз чүрүйежек бу кырларда!— хырланды Аман-бабу.

— Акыл-баш-ага, де чевирейим оннары зоорлан, бракма гитсиннәр!— параланэр Тодур.

— Йок нейә, Тодур, зоорлан.— Сора, пинип бир талигайа, хайдады етиштирмәә гидәннери да, йаннашып, четин баарды хепсинә: «Пишман олажэныз!»

— Олмайжэklar!— дүрдү кендисини Катран-бей.— Гит башымыздан!— да урду бирәр камчы бейгирләрә.

— Гери гелмейәсиниз! Йок не аарайасыныз башка бизимнән!— үфкейлән чевирди Акыл-баш.

Жувап башка ишидилмедди. Качаннар хеп таа чок узакланэрлар, Катран-бей хырсызча гөтүрер оннары аннашылы ерә.

Орталык калэр кахырлы, сансын конту бишей ичлериндән: керванын бир парчасы контуйду.

* * *

Качаннар олдуйду бир хайли гидәрдиләр. О гежеки гечирижи биләрди, не ерә ләзым чыксыннар, йолу гөстерәрди хеп. Бирдә, бир чукурдан чыкты бунжа атлы, сардылар буннары. Катран-бей севинди да данышты атлыларын таа бүүнә, таныды, ани о те о ерифти, ани бу гежә аниашмаа гелдийди.

— Биз хазырыз, нижә аннаштыйдык. Вар нижә сайасын да битирелим иши,— йаваш деди тамах Катран.

— Бояр истеди кенди гөрсүн, кими кабледер. Конакта дүзәриз хепсини. Шинди алатлайлым!— бакты четин бу ериф сатыжыйа да йолландылар.

Гиттиләр некадар гиттиләр, ама инсан кушкулу-шүпели олду, атлылар хеп сыкыштырэрлар... да тә етишерләр бояр Негрунун конакларна. Бүүк гениш хем аар порталар ачылдылар, бу сүрү инсаны истәр-истемәз ичйанына хайдадылар да порталары кападылар.

Иапынтылык чокту, аул да чокту, чыраklar качынып түрлү иштә савашардылар, бакыжылар харапниклери оннарын сыртларында патладардылар... Бөлә сийр бу качаннара чиркин гелди, ама хеп таа умутланардылар, ани оннарын иши башка олажэк, оннары топраа ерлештирежекләр, йапынажэklar да боярын колтуу алтында йашайжэklar, нижә ададыйды оннара Катран-бей.

Тә пейда олду бояр Негру кенди, оолу Раду хем логофет Круду. Илери чыкты Катран-бей, карышты оннара да савашты лаф катмаа. Бояр Негру буга куйруундан бир камчийлан елиндә айырды ону бир тарафа да изин верди изметчилернә:

— Талигалары карыларлан, ушакларлан тез те о аула чекин! Адамнар бурада каләрлар, аннашажәз!

Талигалардан баарыш, аалайыш копту, оннары ама тез чектиләр саклы ерә. Адамнар хомурданәрлар шүпели бакарак бояра, батал, бесли, сакалы-үзү кара чаун гиби.

— Сыстыр оннары!— серт баарды бояр Катрана.— Хепсини дамнара ерлештирин шиндилек, йаарына ишә!—изин верди логофетә да кенди гитти ичерлернә.

— Не бөлә ми аннаштыйдык? Нәнда о ериф? Бән дийлм кайыл! Нәнда өдек?— баарынды Катран-бей.

— Иа геч сүрүйә да салма чок, зерә те бу хайталары колверәрсәм үстүнүзә!— кестирди логофет, итирип ону өбурлернә. Бир аул ичиндән саларды бир сүрү көпек. дүш оннара, ийерләр бир-пак!

Буннар башлады Катран-бейн дүүмәә, бетфа етмәә, ани алдатты.

— Кестирин!— баарды логофет.— Шиндижик зерә усландырәрым!— гөстерип бир бүүк пистоф.

Хепсини хайдадылар дамнара да китледиләр капулары үстлернә. Бунуннан да битти бу завалы беженаржыларын о кыса умуду.

* * *

Керван генә ерлешәрди, бак бош ерлери гитмиш талигаларын еринә каплардылар, ки «күй» генә топлу хем дүзгүн олсун. Кахыр ама бүүктү, инсан чекәмәзди бу олмушлары. Акыл-баш кахырдан китлендийди, сысып чекәрди дурмамайынжа лүлесини. Карыларын чоюу ааларды. Татар ериф тә шашырмышты, айыфланарды, ани ону сесләмедиләр, дүштүләр боярын елинә.

Тодур ама хептән дүүлмүштү сансын: хем ани инсан айырылды, бирлик бозулду, хем ани Зана сансын өлдүгитти, йоколду. Онун үрәә сызларды, ажыдан сансын бишей гелмәзди йапсын, йашамаа да йокту хавези. Башка тарафтан са, шинди олсайды четелериннән гитсин булсун боярын конакларны да чевирсин Занайы хем о

завалылары гери. Ама Катран-бейи, о сатыжыйы... ко дүшсүн салт онун елинә!

Болә бәдүрерәк кендини, она гелди, сансын ишидер бир мизлемек да есап алды, нижә она йаклашәр сүрү-нерәк отлар үстүндә бир көпежик, бойнусунда баалы бир сары басма. Тодур бирдән таныды Зананын басма-сыны, ани о дартылыды гидежәә заман.

— Бу бана хабер!— севинди Тодур.— Оннарын иши бет. Зана йалварәр куртаралым...

Тез чөзер басмайы, сакләэр койнусуна, сыклык едер четежилернә, тә хепси тоглу хазыр. Бу заман ама есап аләрлар, ани бурайы йаклашәр сансын таа бир сүрү талига, кибитка. Дургунуп беклеерләр аннамаа, не чы-кажәк. Хабер еттиләр Акыл-баша, башкалары да чык-тылар бакмаа.

О талигалар дургундулар. Инип өнкү талигадан бир чапук адам сорду:

— Гагоузлар мы бурада, оса болгарлар мы?

— Е сиз кимсиниз?— сорду Акыл-баш.

— Биз дә гагоузуз,— деди о адам.

— Наны йол тутәрсыныз?

— Ер аарээрыз ерлешмәә. Йок му нижә карышалым сизә, сиз таа чоклуксунуз?— сорду адам.

— Ий инсаннара кайылыз,— деди денейерәк Акыл-баш.— Гечин дә ерлешин, керванымыза гириң.

— Саа олун!— деди адам.— Биз дә ий инсан аарээрыз, зерә феналары урду үстүмүзә, чоойуну кай-беттик, варлымызы да сойдулар, Аллаа етмесин!

Бурада шансора топланмышты хепси— ики керван бирери гелмишти. Инсаннар бири биринә аннадарды-лар, аалашардылар, ерлешәрдиләр, йашлар арасында да сансын севинәрдиләр. Акыл-баш аннатты бу ерген йашта адама, аады беллийди шансора, ани Кудрет Пав-ли, неләр олду бурада гечән сабаа еркениндә.

— Озаман бурадан калкмаа ләзым, зерә йакындыр о боярын йувасы,— деди Кудрет Павли да баарды ин-саннарна колвермесиннәр талигалары.

— Бурада биз ондан коркмээрыз!— деди Тодур үф-кели.— Йувасына да гидежез, вар есабымыз боярлан! Нәнда татар адамы?

Пейдаланды татар севинерәк.

— Пин бейгирә!— деди Тодур, сора да четежилерә:— Гиттик! Ариф, ардыма!

Тоз копарып ериндән четежиләр хызландылар бир лүзгәр гиби, салт аркалары гөрүндү йамажын ардына

йоколарак. Бурадакылар хич тә етиштирәмедиләр не дургутмаа, не дә демәә бишей.

— Ко гитсин, йапсын шиедини, ичи онун копәр зерә,— солуду Акыл-баш.— Қартал үрекли гиргин олан ериндә дурмаз! Бизим Тодур да оннардан, она умуду-муз вар!

Балканлы Ангил бир йаш кыстырды кирпиннән, сансын кабарды кахыр арасындан да дүшүндү: «Ажаба ангы байырлары актарәр шинди бобам, Таназ? Тодур она бензеди». Да сансын бүтүн о Балкан ерлери гелдиләр генә онун гөзлери өнүнә, онңарын о Курбан күйсү, онун еви, аулу, жевиз аажы. . . хем о бүүк рус заабитини нижә икрамнадыйдылар. . .

Ачан гелди кендинә, Ангил есап алды, ани карысы Иванка ааларды чемберинә.

* * *

Бояр Негрунун конакларында. Чыракланмыш беженаржылар зоорбалыкта, есирликтә. Чорбажы те оннардан, ани хепсинин үстүндән бакәр доору кенди иштересинә, тамах, капыжы, пек жансыз хем есапсыз; кимсейи саймаз инсан еринә, она хепси хайван кулланмак ичин, лафа дурмәэр, дурса да, үзүнә бакмаз.

Оолу да Раду она бензеер, ама таа ажама хем таа ахмак та. Бобасы ону хеп сырайа савашәр чыкармаа, бир оол бак, өлдүйнән кулланын варлыы четин, ажымасын кимсейи. Оналты йашындан таа башлады ону үретмәә чыраклары «шерблары» зеедлесин, дүүсүн: логфет койарды чыраклары тутсуннар завалыйы, буна да изин едәрди сапласын, урсун, түрлү лафлар десин, түкүрсүн, кәр көпекләре паралатсын, түфекләи урсун кимисини. Олдуйду хализ бандит шансора.

Шинди бобасы она верәрди зеедлемәә беженаржылары, ани каршы койәрлар, карылары, кызлары гүлмәә йапмаа, ангылары онун есабына гелерләр.

Бу бөлүк беженарлара о таа диймедийди, зерә бояр Негру ләзымды оннары илкин имана гетирсин, коркутсун, ки услансыннар да ишлесиннәр она бир зытсыз — о оннары дамнарда пирелик хем синеклик ичиндә аач тутарды. Нелери варды талигаларында имелик, алды да домузларна верди. Инсан зеедленәрди тә шансора үчүн-жү гүн гидәрди, ушаклар, карылар баарардылар, аалардылар, параланардылар, ама кимсейи ишитмәзди оннары бу душман боярын аулунда.

— *Аллахым, насыл алдандык, не атешә дүштүк, кай-бележез баара-баара!*

Зана отурарды китли үреклән бир караныйжак көшедә да салт бир күчүк умут ону бракмазды кымылдасын ериндән, зерә кымылдарса, она геләрди, ани умуду уркүнежек да чыкмайжэк аслы.

— Ажаба беним сары басмажыым етишти ми?— дүшүнәрди о кенди кендинә, да сансын дуйарды үреендә Тодурун ажы-умутсуз бакышыны о аман айырылмакта, да еникуну чекти ичини ки башка карылар, кызлар дуймасыннар. О йалнызды хепсинин ичиндә, хысым кимсейи йокту, бобасы дамдайды, нәбарсәйды завалы; кумалары да калдыйдылар керванда... оннар Тодуру гөрерләр...

Бу сефер ама хызлы ачылды дамын капусу да гирди логофет Круду, аарады титси бакышыниан бирәз да хызланды хайта гиби доору она, о көшейә. Нәпсын: баарсын? качсын? наны?

Круду каврвды нижә одун ееллән онун колундан, дартты да сүрүдү ардына таа ичери бир күчүк одайа да бракып чыкты. Бурадайды Аман-бабу хем чорбажы оолу Раду. Зана өлә чиркин хем йабан бакты Радуйа, ки бу титиреди да китли калды.

Бу кызы о есап алдыйды бирдән да истәрди ки о кенди дөнсүн она. Ама...

Аман-бабу гөрүп бөлә иш, алды Радуйу аркасындан да чыкарды дышары бу ичердән, гитсин, о чааражэк ону. Бабу дөндү ичери. Зана умутсузлуктан олмушту демир гиби. Бабу савашәр ауртмаа лафлан, мететмәә геч бояры... Зана хич бишей, таа да пек китленер. Аман-бабу са адады, нәпсын? Да чекедер «бүүлемәә» Занайы: сөленер түрлү-түрлү, тепинер, колларыннан бир фасыл саурдәр Зананын үзү өнүндә... ама бишей. Е не вар нижә олсун йа? Да ансыздан үфлеер кызын суратына уйутмак тоозу. Зана, өлә дә дүшкүн, башлээр уйукламаа. Бабу бакәр уйукласын ислә о йымышак патта да чыкәр чаармаа Радуйу.

— Гит, о хазыр, сенин, салт уйанмасын!

Раду шашырды, нечинсә, савсакланәр. Бирдә, пенчерә дааләр да атлээр ичйанына Тодур, ардына да Ариф хем каланы. Раду есабыны алынжа, буннар ону баалээрлар, аазына сыкыштырәрлар патрал да дыгырлээрлар пат алтына. Зана кендинә гелип хем севинер, хем коркәр, титирер, аннадәр Аман-бабунун йаптыны, ама бу сефер Ариф таман сүрүкләрди ону бурайы, гий-

дирерләр башына бир чувал, баалээрлар да ону да — пат алтына. Шинди еникуну чыкэрлар, Зана гөстерер, нәнда капалы каланы. Буннар сессиз колверерләр хепсини, бак татар уйутмушту көпеклери, Ариф тә чекмишти логофетин үстүнә резейи, чорбажы да евдә йокту. Чыраклар бирдән бирә каршы истедиләр дурмаа, ама Тодур оннары чекти кенди тарафына колай. Шинди ким истәрсә гелсин, ерлешсиннәр бирәнда, күй дүзсүннәр. Ачык порталардан чыкарды сансын бүтүн бир керван, талигалар, кибиткалар гыжырдардылар алатлы, Етексиз Вани башкабак бейгирлердән илери гидәрди.

— Ләзымды бана бояр, сытәйым бузүүнү, бош кафа, хайван! Нәнда о Катран, тутуштурайым бән она биркач сопа аркасына?— баарынарды гидәркән качарак талига өнүсора. Четежиләр атлы йаннарында гидерләр, керван гиттикчә хызланэр. Ама Катран-бейи брактылар баашыш бояра, некадар да о йалвармады, диз чөкмеди куртарсыннар ону да бу жендемдән.

— Сән бизи сатмаа истедин! Аннаш шинди боярлан!

Беженаржылар хем боярын чыраклары сансын хич йокмушлар бу хаталы конакларын йакыннарында.

* * *

Акыл-баш гөрүп, ани Тодур гетирер таа инсан, бурда да еклешти таа бир керван, есаплады, ани пек чоклук олэрлар, зоор олажэк, ен илкин имелик етиштирмаә, бак хепсинин оннарын бишейлери йок.

— Ей, шүкүр, ани саа-сем гелдиниз, Тодур,— каршылады етишеннери Акыл-баш.

— Дәду, ама хич зоор олмады иши йапмаа! Гүвә баалы-чыкылы пат алтында Аман бабуylan йаннашык!

Хепси бурада бир гүлүш калдырдылар.

— Буну о сана баашламайжэк колайыннан, чожук,— деди ихтиар.— Е, шинди нәбажэз? Нижә йашайжэз?

— Биз бурада калмайжэз,— деди чыракларын бири.— Гидежез некадар таа узак.

— Бу доору,— деди Акыл-баш.— Саде ани сизин бишейиниз йок. Верелим сизә бишей-бишей имелик, баре ики-үч гүнә.

Беженаржылар башладылар хепси вермаә ким не-

сә, долдурдулар о талигайы, ани алмышты чыраклар боярдан. Буннар шүкүр едерләр, простолэрлар да хызлы брүйерләр буралардан.

Беженаржылар генә бирердә, азарлэрлар качкынарны, аннашэрлар биткидә да дүшүнэрләр нижә таа исләә корунсуннар боярдан, геләрсә үстлернә.

— Беним есабымжа, оннар гелмейжекләр бизим үстүмүзә бурайы,— деди Мешә Петри,— зерә гөрдүләр, ани биз билериз корунмаа, хем, ани коркмээрыз оннардан.

— О, көпек, бакажэк башка түрлү кыстрысын бизи,— деди Акыл-баш,— ани хич шупендә дә олмайжэк.

— Олажэз ачык гөзләрлән шансора, дәду,— шакалады лафы Тодур да атты бир азбучук гөз Занайа, ангысы ачык аазлан сесләрди, не лафедилер. Да о тез капады азказыны, атты о карагөз бакышыны ашаа да гүлүмседи сансын кабаатлы.

* * *

Катран-бей өлә дә биртаа чыкмады. Не олдуисайды онуннан, билинмеер. Беки сокулду башка кервана, беки дә дөндү гери Туна ашыры. . . Аман бабу ама бир гүн пейда олду керванда, да не пишманныклар окуду, не йалвармаклар, еминнәр. . . Өлә дә есап вермеди кимсей она, бакмадылар үзүнә, түкүрдүләр йанына. Иаманды о Катран-бейин айлесинә, ани брактыйды о бурада карысыны, ахмак оолуну, ики кызчаз, кардашыны айлесиннән. . . вардылар герәәгиби, зенгиник тә варды.

Керванын ичиндә ама башка кахыр генә салынды: инсан истәмеер бирердә хепси, карышмаа, ама айыры олсуннармыш, маалә-маалә да карышмасыннармыш бири биринә. Гежә чојуклар башладылар дүүшмәә, «корумаа» маалә кызларны.

Авшамдан кызлар чыкардылар «сокак көшелернә» да чалардылар маанә, түркү, хоружук ойнардылар, чојуклары дебештирәдиләр, йапардылар түрлү ески адетлери, чојуклар чыртма, гайда, кавал чалардылар. Зананын са ардына хеп гөзледәрди Катранын оолу, пек беенәрди ону, бобасы да дедийди, ани алажэк ону она гелин — сатын алажэк, ама алажэк. Ахмаан кафасына гирмишти бу иш. Зана са качмыш дерейә, булушэр Тодурлан, о ону север.

Кушкулу гежә. Йоргун керван динненер. Булутлар арасындан бакып-бакып, ай сансын беклеер беженаржыларын динненмесини.

Катран оолу, коллайып ани Зананын бобасы Мешә Петри чыкты шатраддан да гитти хайваннары долаш-маа, еникуну сокуләр ичянына Аман бабуйлан икиси, каврээрлар Занайы, баалээрлар аазыны, пиндирерләр бейгирә да ахмак атлы качәр онуннан, кайбелер гежә кырын ичиндә, гит тә бул. Кыз баалы, кымылдаймээр, ону ажыдәр о чатылар хем уйукладәр о тооз, ани Аман бабу генә үфлемишти онун суратына. Ахмак билер нәп-сын, ону үретти бабу: зорлайып айыплайжәк кызы да озаман о йок нәпсын, олажәк онун гелини, өлә адеет! Таа качсын бирәз дә...

Петри дөнүп хайваннардан, гөрер, ани кызы йок шатра ичиндә, ама беки чыкты су ичмәә чаталда бакырдан... есап аләр ама излери, сыбыдылмыш басмасыны, ерлердә даанык бонжуклары... чекедер аарамаа ону, качәр илкин Тодурлара, есаплайып, ани о каврады ону гелин, ама йок! Калдырэрлар шамата, бирдә Ариф есап аләр ерлердә бейгир излери да пинип бейгирлерә Тодур, Петри хем Ариф колверерләр качаа ойаны доору. Бир недән сора ачыкланәр өннериндә качар карарты. Ахмак дуйуп, ани етиштирерләр, чыкарэр бир бүүк бучак та чекедер баармаа, ани кесежәк кызы, йаклашмасыннар! Ама ансыздан бейгири сүрчер да фырладәр икисини дә. Тодур тез атәр кендисини Занайа, етишер Петри дә. Зана саа-сем, коркмуш ама, титирер йапрак гиби. Бобасы аләр ону бейгирина да гетирерләр евә.

Ахмак о кырдан герн башка дөнмеди, өлә дә кайбелди.

Аман бабу йапынды, ани пек аар хаста да она генә бишей олмады.

Сыжак бир гүн, ачык хава. Беженаржылар сефтә булдулар бир панайыр бу бужакларда да севинерләр, ани бишей сатажәклар, бишей алажәклар, не ләзым. Гагоузлар пек панайыржыйдылар артык!

Тә шинди дә гезерләр о панайыржыкта бүтүн хавезлән, кимин вар иши, кимин йок та.

Тодур бракты четелери Арифә да гелди о да панайыра сатсын биркач койун, алсын не сымарлады анасы.

Буралы инсаннара бирәз фасыл гөрүнерләр бу йабанжылар, ама нижә дә олса, сатыжы-алыжы — вар киминнән панайыр йапмаа. Маллары исләә, вар колай парайлан, вар колай дийштирмәә. Тә дизилмишләр дери сатэрлар, күрк, пйинир, токлу, йапаа, чорап, пала, чарык, саргы, баа, чок ишләр; молдуваннар сатардылар сүпүргә, елек, саа йаайы, каймак, колач, йымырта, таук, пешкир, килим; немцеләр — гөзәл талигалар, бейгир, имелик тарафындан слэнина, сужук, домуз йаасы. . . Панайыр уулдээр, кокэр емишә, кауна, карпуз тыназлары ешил дурэрлар. . . Гагоузлар пара елә гечирип, рус парасы, шинди алэрлар ким сүпүргә, ким елек, йымырта, ама ким талига, ким дә бейгир. . .

Тодурун да сатмасы өрудү, калды таа бир койуну, алды не ләзым, да пинип бейгиринә гидежек евә. Гечер алыжылар, гечер боярлар, бирдә — боярын оолу Раду хем кенди бояр.

— Некадар истеерсин о бейгирә?— шамар уруп бейгирн аркасына сорду кенди бояр.

— Бизим сенселә бейгир сатмээр. Салт ани баашлээр, ий достуна,— деди Тодур дуйарак, ани ишләр дийл ислә.

— Озаман баашла!

— Сиз бана дост дийлсиниз йә, биз йабанжыйыз.

Тодур истеди чыксын, саушсун, ама бурада хазырмыш хепси илери: ики жандар, нижә ер ичиндән, пейда олэрлар, тутэрлар Тодуру колтукларындан, баалээрлар еллерни, тез пиндирерләр бир тафтайлан өртүлү талигайа да хайдадэрлар, кимсей бишей дә дейәмеди.

Бояр Негру пинип оолуннан файтонуна хайдады ардларына, атлы коруйужу адамнары да йаннарийжа.

— Бу му о? Сән таныдын исләә ми?— сорду бояр оолуна.

— Бу, хализ ани бу!

— Гөрүнер дә, ани бу — не бакыш, не жувап!— кендинә сансын сөледи Негру.

* * *

Гечмеер чок та беженаржыларынын табуруна буйуредип-гелер генч бояр Раду атлы бандасыннан.

— Сизин пеливаныңыз биздә, капалы. Жандарлар

вердиләр ону бизә йапалым не истейжез. Истәрсениз ону геери, дийшелим: сиз бана гелин, биз сизә о пеливаны,— актарыләр гүлмектән бояр.— Хем дә йардым едежез ерлешәсиниз ен ий топракларда, топрак өлчүжүлери бизим. Бөлә хысымнар сизә ләзым сизин бу халынызда.

— Биз сени инанмәэрыз!— кыса деди Акыл-баш, бакып Арифин хем четежилерин хазырлыына.

— Йок биздә гелин сенин ичин!— баарды Етексиз Ванин.

— Вар! Те о карагөз!— гөстерди Раду Занайы.

— Бендә йок чиниз, хем бән таа евленмейжәм!— деди дүрүп кендисини Зана да дөндү бир тарафа.

— Биз сени инанмайжез бир керә бүлә! Сән душмансын бизә!— таа бир керә тыкады «гувейи» Акыл-баш.

— Баарышырыз!— сырытты Раду.

— Йоок!— узатты Петри.— Даттык биз сенин екмееени!

— Е Тодуру?

— Тодуру сиз колвереженез!— четин деди Акыл-баш.— Йада бела башыныза алажаныз!

— Аа, коркудәрсыныз? Шинди кәр, дөнүп евә, чатыйы бойнусуна асэрым!

Зана бу лафлардан коркту Тодур ичин. Ама нижә бир гиргин кызды, кайбетмеди кендисини, тез дүздү бир куранжык: пинип бейгирә баарэр Радуйа, ки етиштирәрсә ону да каврайып гөтүрәрсә конакларна, озаман о кайыл олур. Бурда хепси дондулар. Раду, дүшүнүп, ани бу гержик кушчаз шансора онун аужунда, колверер бейгиринин качаа кызын ардына. Коулашмак гиттикчә кызышэр, чеврә ардысора чеврә доламайа качэрлар, кыз чемрек чевирер качмасыны, гүлер, ама бояр тә, тә етиштирсин, кыз бежерикли куртулэр ондан, о делережек тә дуйэр «авы», ама ел койамээр она. Бирдә, Зана, гөрүп бейгирин еериндә баалы чаты кементи, сыбыдэр ону Радунун үстүнә, чаты кыс-кыврак сардырэр онун гүүдесини, колларны да дүшүрдер ону бейгирдән нижә бир чувалы: Зана сүрүйер ону ердә буйаны лагерә. Дургудуп сорэр: «Кыз мы бояр истеер, оса дерисини ми? Сөлә тез!»

Раду, өлү коркудан, йалварэр баашласын.

— Төлә-тә!— деер Зана, сора да еклеер: «Нейә сана, наазлы бояр, бөлә дели хем йабан гелин? Даттын мы? Тә бил шансора! Ама шинди тә не: еер истәрсән

жаннан калмаа, зерә пек хавезим вар сүрүклейим сенин о маскара гуудени те бу кырларда генгерлик ичиндә да гөрөйим, нижә парчаларын фырлээр хер тарафа, истәрсән саа калмаа, сән шинди йоллайжан адамнарны бобана кенди йазыларыннан, ки колверсин Тодуру. Башка түрлү сенин лешини боз гаралар паралайжәклар!»

Радуйа гетирерләр бир парча киат, калем йазсын. Верип йазылы киады атлыларын биринә, йоллээр гитсиннәр. Ама Зана деер, алсыннар онун бейгирини дә, зерә бобасы инанмайжәк, ани оолу аманда.

«Мусафири» чözмедиләр, брактылар блә беклесин, четежиләр дә йанында.

* * *

Бояр Негрунун конакларында гелини беклеерләр. Чорбажы истеер Тодуру зорлатмаа, ки ачан кызы гетирежәклар, о «акыл версин она инатлашмасын да озаман хепсинә олажәк исләә.» Дүүнә гележәк бүтүн кеван. Ама о буну йапмаа кайыл дийлсә, гүн айдынныны гөрмейжәк башка!»

Кач керә Негру койду дүүсүннәр Тодуру йаш чатылан, кач керә о иликлән дә савашты Тодуру чевирсин ки о гетирсин хепсини беженаржыларны онун мераларна, адады она догофет йапсын, кызыны она еверсин кәр — Тодур бүкүлмеер хич.

— Беним дәдүм хайдук Балкан байырларында. Ордан херерси гөрүнәр. Гөрөжәк о беним дә зеттерми, гележәк четелериннән да озаман тут кендини, бояр!— гүлүп коркударды о бояры. Негру үфкесиндән чатларды, ама корку да аларды, ачан ишидәрди «хайдук» аадыны.

Тодуру генә кападылар дама. О да дүшүнмеер башка бишейә, салт беженаржылара, Занайа, четежилернә. Санки оннар коркажәклар Радудан да вережәклар Занайы мы? Е Ариф? Нечин о бишей йапмээр? Не Занайы коруйәр, не она йардым едер куртулсун бурадан. Олайды о онун еринә, бракмайжәйды достуну... Беким, олду бишей онуннан? Занайлан? Беким...

Бирдә, ансыздан ачыләр дам капулары, кескин айдын шафк урәр Тодурун гөзлернә, оңүндә дә дурәр Ариф да деер она, калксын тез да йоллансын евә, зерә о каләр онун еринә, шинди кәр «аннаштылар» боярлан!

— Сөлә, не оләр, ба дели!

— Сора аннайжан!

— Чыкмээрым озаман!

— Ей, сән таа да делийсин! Раду кайбетти баасы Занайлан да шинди баалы дурэр керванда, ама чор-бажы лэзым ону сатын алсын — версин сени, бояра йок башка чыкыш зерä!

— Аннамээрым, несой баас?

— Булду Зана она баас. Ама сән чок-чок сорма, гит таа тез, бән лэзым калайым Раду гелинжä. Дүүе-жеклар, ама...

Тодур майыл Зананын йаптыына, севинер, ама жаны да ажыйэр Арифä — ону хакына, зетлейжеклар о «гү-вä» дөнүнжä, нижä истейжеклар. Пинер Радунун бейгинä да учэр табура доору.

Арифи хализ дä ани зетледилär Тодур гиттийнән: боярын адамнары дүүдүлär пек ону да олä колвердилär гитсин. О душärди кырда, мекларди, савашарды гитсин. Тодур ама билди бу иши да чыкты она каршы да гетирдилär ону.

* * *

Вақыт хызлы гидärди. Беженаржылар калардылар бу ердä кышламаа да шансора, булмарсайдылар таа ий ер, бак йаклашарды гүз. Топлардылар кыш ичин нандан не булардылар. Дүзärдилär бордей, куфнä, мал-лара куйтулук, сансын күүдү. Кушкуйдулар ама. Караллар гежä-гүндүз беклардилär күйү: ким вар нижä билсин не аклысына таа вар нижä гелсин боярын.

Ама нижä дä олса, инсан йашайышыны гөтүрärди нижä билärди йылларлан: адеетлери май хепсини савашарды йапмаа. Ама оннар да таа чок бир маана ки булушмаа хысымнарлан, комшуларлан, кызлар чо-жукларлан — генчлар генчлиинä бакардылар салт ус-лансын бирäз орталык. Бакмышын, инсан межийä топланэр, кызлар дернек отурэрлар, хайваннара муска баалээрлар, иплик назар ичин, капулары сармысаклан ууэрлар, ки йабанылар сүрүлерä урмасыннар кышын, кызлар евленмек адеетлери йапэрлар, карылар фал чекерлар, чожуклар, адамнар бейгир йарышмаклары туттурэрлар, ушаклар «германчу» ойнээрлар, «көр-фережä», «көр-чөпүш», «челик», «бейдä топ», «ешежик», «чөлмежик», «маслу», «ашык», «куран», «хайдутчук»... Инсан бу зенгиннин ташыйарды йанында, үреендä, да ону икмсей ондан капамазды! Түркүлерни, ойунарны,

масалларны, жўмбўшлерни, сўлейишлерни, фикир кескинниклерни, турлў усталыкларны о гўтўрер йарынкы гўнā.

Бу авшам ама тā кызлар чыкмыш кўйўн дышйанына да бөлўк-бөлўк, маалā-маалā йакэрлар атеш — «кыз сиданкалары», тўркў чалэрлар, атлээрлар атешлār ўстўндāн, неетлейип бишей. . .

Чожуклар атлы гезерлār атештāн атешā, атлээрлар ўстлериндāн, денейрāк гелип каврамаа, ама кызлар уй-гун сакынэрлар да куртулэрлар. О кыр бўтўн йанэр — бир йабан йоортусу! Гулўш, шенник, шамата!

Тā гелерлār атлы кыврак бейгирлериндā Тодур хем Ариф да етишип Зананын атешинā селām верерлār да Ариф сорэр:

— Гокўн ен гозāl кызы бурада йок му? Гўнўн оолу Тодур аарээр ону!

— Вар! — баарэр кызлар. — Ама ко о кенди булсун, ангысыдыр о! — да хепси кызлар башлээрлар атламаа атеш ўстўндāн, гўлерлār, баарышэрлар.

Тодур шаф калдырэр бейгирини, хызландырып атлээр атеш ўстўндāн, чемрек каврээр Занайы, да колверер качаа гежā ичинā. Ариф хем башка чожуклар наара едерлār ардына, калан кызлар гўлерлār, севинерлār, ама аалээрлар да сора, зерā кумаларын бири тā бракажк оннары, евленежек. . .

Тодур качэр кавранмыш кызлан некадар бейгири качабилирсā. Зана да шен, гўлер, кылбыкланэр. . . ама, кендинā гелип, сусэр бирдāн да деер Тодура колверсин ону, о таа евленмейжек, ани. . .

Тодур йавашытты бейгири. Зана хеп сўлеер илери: «Бāн истеерим евленеим адеетлерā гөрā — хербир кыз лāзым бўўтсўн ўреендā гўл, севда гўлў, йашамак гўлў, ки ўлештирсин сора оннары йāриннāн да озаман, евленип, барабар бўўтсўннār гўл ўреклериндā икиси дā — олсун не баашламаа инсана! Е benim башчам да баре йок, бу гезмеклердā бўўдāмедим таа о гўллери. Не башлайжэз биз инсана? Бу адеет чоктанкы, Тодур, да ону басмаа йок насыл! Хем шинди не, вакыт бөлā иш ичин ми?»

— Ама бāн сени северим, Зана, да колвермейжām, не олурса олсун! — йангынны деер Тодур. — Бāн сени каврадым атештāн! — бу да бир адеет гагоузларда таа да чоктан, беки, бāн ону басмам. Не дейжек инсан? Бу гўленжек. . .

— Аа, сāн гўленжектāн коркэрсин, ходул олан! Бāн

ама истеерим, ки хепси олсун, дийл саде сенин адеетин! Таа сора да, гөрерсин, ани кыз дийл кайыл! Хем дә нечин сән бени каврадын? Ки гүленжек йапасын бени дә, кендини дә? Нейә дүшүндүн? Бән хеп окадар евлен-мейжәм таа!

— Биз кервана дөнмейжез гери, качажэз кырын ичинә, онун олажэз!— да Тодур генә колверер бейгири качаа, сыкы тутуп кызы хем енсейип онун айык акылыны ахтлы өпүшлән гежә ичиндә качар бейгириң үстүндә.

— Сән делийсин, Тодур...— йаваш деди Зана.

— Хализ делийим, да биз басажэз бу авшам о адеети, Зана...

— Басмайжэз...— йалпак деди кыз.

— ...биз дийлиз кабаатлы, ани севериз, ани гелди бизим вақыдымыз, ама кысмет дийл бизимнән, ани биз курбетликтә гезижийиз...

— Йок, Тодур, йок, йок...

Ама Тодур индирер кызы еникуну бейгирдән йымышак хем бирәз чийли отлар үстүнә. О истәмеер, хем дә...

— Басэрыз адеети, Зана...— кави куҗаклайып ону деер Тодур, өпер онун дудакларны, гөзлерни, сачларны... Зана кыврылэр, билмеер нәпсын... дүшмеер бу иш...

— Йок, басмээрыз, Тодур, йалварэрым...— йаваш деер Зана, ама даианмасы йок шансора, да сыкы каврээр чоҗуу кендисинә...

Узакта гөрүнер таа о атешләр нижә шылээрлар сүүнерәк шансора, сансын бир фасыл солуйэр бу кыр...

Зана бирдән копардэр ама кендисини Тодурдан да атлээр бейгирә.

— Йок, басмээрыз адеети!— деер гүлерәк да колверер качаа табура.

Тодур калэр узалы отлар ичиндә, бакарак атлынын ардына йылдызларын гөзлериннән, сора чевирип бакышыны йукары, шүкүр едер гөкү бу татлы гежә ичин.

* * *

Керванда адеетчә гүн. Зана савашэр туттурмаа баре бир күчүк башчажык бордейин ардында. Ама нәндан алмаа гүл? Гидип чыкарэр кырдан биркач көк йабан гүлү, ама үрәә кырык — дийл аслы гүл! Гүздән хашла-

дыйнан илкйазын тез ачармышлар. Ама Дона бабу, Тодурун бабусу, гечәркән гөрер кызын ишини да деер, ани вережек она хализ гүл, о гетирәрмиш ону Балканнардан, хем дә ани гагоузлар бир керә бүлә дийлмиш ләзым айырылсыннар гүллердән, ани ләзыммыш олсун кызларын бооржу, өлеймиш адеет. Да та о гетирер бир көк гүл да икиси хашлээрлар ону Зананын башчасына.

— Бүүт, кызым, үреенин гүллерни да үлештир сора ев кафадарына. О олмалы беклеер шансора. . .

* * *

Тодур дөнер талигайлан панайыр касабажыындан. Ама бу сыра дийл йалныз — гетирер бир интеллигент адамы, генч бир рус офицерини. Танышмышлар о панайыржыкта о бетерә, ани бу офицер гезәркән панайыр ичиндә, гөрер Тодурун гийимини: минтанка, чарык, кыврак саргылар, баа ипләрлән, кара кывыржык калпак, кырмызы кушак белиндә — да йапышәр она, аннасын не инсаннармыш онун сенселеси, нәндан гелерләр. Тодур аннадәр она бир-ики да о кызышәр мераклыындан, атлээр талигайа гелсин онуннан да танышсын йакындан бу халклан, гагоузларлан, ани сефтә ишидәрмиш бблә аад.

Лафы оннарын кытчайды, саде некадар Тодур копарды бирәз болгаржа да сансын аннашардылар. Аталайып кибиткадан офицер селемнеер, шака сөлеер, шенненер, пек шашәр бу инсаннара, йаклашәр хербиринә, бакәр үзлерни, рубаларны, донакларны, тертипликлерни, сөслеер лафетмелерни. . . пек беенер.

— Дуражам сизиннән бир вакытчык, варса нижә! — сорду о.

— Вар, буйур! — теклиф етти Акыл-баш, ангысы биләрди бирәз русча, дурмушту рус плениндә биркач ай 1773-тә. Бөлелери варды таа биркач араларында.

Беженаржылар аннадәрлар офицерә, хепсини, не билерләр: легенда, масал, адеет, занаат, гөстерерләр ишлерни, бак, гагоузлар пек северләр аннатмаа кендилери ичин. . .

Авшамнейин о йалварды йаксыннар атеш да атласыннар, да ода атларды. Сора, отуруп ихтиарларлан, генчләрлән атешин долайында бүтүн гежә сөследи түркү, масал, бакты ойуннары, кызларын адеетлерни. Пек беенмишти гагоуз кызларны — гөзәлмишләр, есмержей-

мишләр, утанжакмышлар, ама Зана артык гелмишти онун үреенә. Дийл лаф, Зана да она йалпакты, бак «бүүк бойлу», сайгылы мусаафирди. Тодурун ама урәә кушкуланды. Зана гөстерер поэта башчасыны, аннадәр кыз-гүллерин легендасыны адеетини, о майыл хептән бу адеетә.

Ама икрам едерләр поэты хепси, бак гагоузлар икрамжы да пек: койун манжасыннан да, кавурмайлан да, пийнирлән дә... ихтиарлар чыкарэрлар саклыдан бирәр ракыжык та, ойандан таа... Офицер дә икрам едер молдуван шарабыннан, ани алмышты йапына бир бодучлан. Адамнар бирдән дедиләр, ани бу ерлердә дә ий шараплар олармыш, нижә гөрүнер, вармыш умут!

Сора о истеди танышсын гагоузларын занаатларыннан. Аннаттылар хем гөстердиләр хайванжылык занатыны, хализ койунжулуу хем хергелележилини; чифтчилини, баажылыы, ани вар умутлары тездә ексиннәр гүзлүк, койсуннар баа ойандан гетирмә чыбыклары; башчаванжылыы, бостанжылыы, евдеки занаатларны, кары занаатларны, ушакларын күчүктән ишә алыштырылмасыны.

— Гөрерим, ани чок ишләр билерсиниз йапмаа, пек иши сенселейсиниз! Ама йашаманыз пек зоор! Те о ислә, ани билерсиниз зоорлаа верилмемәә, ислә конушмаа, шеннемәә, адеетлери тутмаа! Бән майылым сизә!

Сора отуруп поэт чок ишләр йазды дефтержиннә.— Гележәк вакыт та сизин дә олажәк киятларныз, олажәк поэтларныз, композиторларныз, зерә бөлә ишчи хем түркүжү инсанда йок насыл оннар дуумасын!

Пек достланды бу кызларлан. Оннар она гөстерерләр бонжукларны, мамделерни, седефлерни, герданнарны, күпелерни, үзүклерни, гүмүш йазылы блезиклерни, ишлемелерни, өрмелерни, гергефлерни, докумаларны... Үредерләр ону ойун, кәр лафетмәә гагоузча башладылар үретмәә, о да хавезлән чалышарды.

* * *

Зана чыкармышты генч русу кыра, нәнда о отладарды койуннары. Хава гүнешти, ачыкты, кушлук чаларды бүтүн үреклән.

Лафы оннарын кырык-бурукту, еллериннән, пармакларыннан, башыннан — аннашардылар, варды нейә гүлмәә. Зана биләрди о да кими болгар лафларны. Ама бунун зооруйду дийл окадар лафлар, некадар ани

булунарды бу кызлан. Оннар гүлерләр, коулашэрлар, ойнээрлар, аскержи окуйэр Занайа стих, о да чалэр она түркү. Чожук бакэр кызын гөзлернә, дудакларна, ама Зана дөнер ондан. О озаман алэр бакмаа онун бонжукларны, блезиклерни, гүмүш пойусуну белиндә, тутэр онун елини. Зана дуйэр, ани чождук кызышэр, дийл ләзым верилсин, чекер елини да хызланэр койуннара, бу да ама ардына, йардым едер чевирмәә койуннары, генә йаклашэр она, Зана хеп савашэр авундурмаа ону башка ишләрлән, аннадэр. . .

Тодур ама колларды гүмеләр ардындан. Она геләрди, ани кайбедер Занайы, нечин гетирди о буну башына, да хазырды, истәр-истемәз өлүм йапсын. Бирдә, ишидер, нижә Зана деер онун аадыны, Тодур, ани ону севәрмиш, она гидежеймиш хем гөстерер, нижә качажэймыш атештән. Рус шаш-беш генә, майыл бөлә адеетә! Тодур озаман ансыздан чыкэр гүмә ардындан, сарылэр она, өпер ону достчасына, оннар үчү гүлерләр, ойнашэрлар. . .

* * *

Аскержи фикир верди беженаржылара, ки калма-сыннар бу ердә, гитсиннәр таа йыраа боярдан.

— Бу историялара гөрә, ани аннаттыңыз бана, Негру сизи раада бракмайжэк.

Тә не бетерә Тодуру йолладыйды Акыл-баш бир четейлән баксын таа ерләр, таа узажыкта. Оннар гежеледиләр дә ойанда, нәндасайды, да тә ертеси гүнү дөндүләр. Тодур шен. Аннадэр, ани булмушлар пек кәмил ер, узакча, бир татар күйсүймүш, гениш отлайжалар, су, куйтулар кышламак ичин, дийл йырак панайыр йолундан.

Акыл-баш, Мешә Петри, Балканлы Ангил хем дә Етексиз Вани, биркач та четежи хем татар гидерләр ертеси гүнү кендилери гөрсүннәр ерлери. Беендиләр. Дөндүйнән, аннадэрлар оннар да, нижә билерләр, да бүтүн керван кайыл олэр орайы гечмәә. Генә хазырланмак, гезишмәк.

Ама алыштыйдылар бу ерә, да аар геләрди бракмаа. Варды нейә жаннары ажысын Тодурун хем Зананын да.

Да тә калкынэрлар. Зана айырылэр башчасыннан, алэр гүлү талигайа. Йолланэрлар, ставрозларны йапэр-

лар адамнар, карылар, бакэрлар таа бир керä гери бу ерлерä дүшүнэрäk: санки не беклеер оннары илердä.

Йол ачык, хава ислäя, керван топлу гидер бракып ардында күллү атешликклерни...

Гидерлär бир парча ер, чыкэрлар бир таа белли йола да капанэрлар она.

Бирдä, Иванка булунун коркмуш сеси кестирер керванын услу илерлемесини.

— Бандалар! Бакын, ардымыздан гелерлär!

Хакына, геридän тоозу калдырып гелärди атлылар. Тодур генä тез есап йапты, нижä чыкмаа бу сеферин дä ичиндän.

Радунун бандасы етиштирип чыкты керванын önүнä. Талигалар дургунду. Раду изин верер адамнарна, тутсуннар Занайы да гөтүрсүннär.

— Каршы койарса биркимсей, фалайжэз хепсинизи да йакажэз, бишей калмайжэк!— баарды о да бакэр, не дейжек беженаржылар.

Бандитлär аарээрлар Занайы, ама о саклыда.

Тодур буйол чыкмады, гөстермеди кендисини, ама йапты саклы нышан да хепси четежилär, хызлы пинип атлы, учтулар онун ардына, кыра, сансын кервандан качардылар бир тарафа.

— Ахаа, качэрлар, коркаклар, бракэрлар хепсини корунтусуз! Йок бишей, биз сизä бишей йапмайжэз, сәде чыкарын Занайы да гидериз!— үүндү Раду.

Бирдä, Тодур четесиннän пейда олду банданын ардында, йаклашып бир куршун атымы. Раду башалды бакынмаа, изин вермäя йаваш, хазырланмаа дүүшä.

— Дурун!— чыкып ансыздан баарэр Зана.— Бән чайылым! Дийл лäзым кан дөкмäя!

Хепси шашырды, кала калды.

— Геч бурайы, акыллы кыз!— кабарык деди Раду да йолланды она каршы.

— Илкин ама бән простолажам бобамнан хем хепсиннän!

Зана дөнер хепсинä каршы да бакэр уз, ачык, чок, хем сөленер кенди кендинä. Сора дөнер Тодура доору да йашлары акарак она да сөлеер бишей салт кенди ишидер... Тодур ама ансыздан кеезлейп патладэр, Радуду бирдän ерä дүшер, четä сыкыштырэр бандайы, оннар капанэрлар качмаа.

— Нечин йаптын сән буну?— баарэр Тодура дийшик сеслän Зана.— Сән кайыплаа койэрсын бүтүн сен-

селейи!— Да атлайып Радунун бейгиринä Зана чекедер хайдамаа, ааламаа сеслән хем баармаа, некадар баара билирсә, о бейгир, ўркмүш, качэр дели олажэк! Зана урэр, хайдээр, кенди билмеер, һаны, аклысыны кайбетти! Тодур хызланэр онун ардына, алатладэр бейиргини умутсуз, хайдээр,, хайдээр, етиштирер, йаннашэр, ама дургудамээр... атлээр о бейгирä о да, бейгир таа да пек ўркер да урулэр оннарлан бир калын мешä ажына кыр орталыында...

...Беженаржыларын илк мезары тазä дурэр ени йуртлуун кырында... Узакта да гөрүнер, нижä илерлер бу зетли керван, аарайарак ер йапынмаа...

II

КОЛОНИСТЛАР

«Бурада кожа зоор келемä калдырдык, йашамак етиштирдик...»
(Меморандумдан).

Шансора гечәрди 1817-жи йылын йаз айлары. Рус-түрк жєнги 1806—1812 йылларда олдуыду ани, каларды гери, рус енседиыди да Бессарабия куртулдуйду Отоман Портасынын куведи алтындан, шинди ени йола чыкмаа башларды. Енседиыди рус Наполеону да. Ысек славалы рус аскер башлары, М. И. Кутузов, П. И. Багратион, А. П. Ермолов, Н. Н. Раевский, И. Н. Инзов, М. Б. Барклай-де-Толи, Ф. П. Уваров, М. И. Платов, анылдыыдылар бүтүн Россияда, бүтүн дуннедä! Гери каларды Балкандан беженержыларын гечмеси Туна ашыры бу Бессарабиялы Бужак ерлернä, оннарын чок зоорлу гемзеклери ердән ерä бу йабан кырларын ичлериндä, буралы помещиклердән, боярлардан куртулмаклары... Гелдийдилär бурайы шансора те оннар да, ани волонтер гирдийдилär Кутузовун аскеринä, түрк жєнгиндä, Тунайы гечärкән... Гезән керваннар шансора дургундуйдулар да кенди башына ерлешип калма татар аулларында, күйлär йыкынтыларында, дүздүйдүлär шиндилек топрак куфнä-бордей да беклärдилär, ки рус властьлери ерлештирсиннär оннары, нижä лäзым. Ама — наафилä: инсан хич бир йардымсыз, корунтусуз савашарды, зоорлукларлан буушарды. Чоойу бу ерлердä курбетлик

едәрди таа татарлар бурадайкаң, Суворовун женклери заманнарындан, Измаил калесинин алмасындан... Кимиси бураларда булунэр 1809 йылдан. Да хепси бир-такым ерсиз, дүзгүннүксүз.

— Бу русларын сансын йок вақытлары бизим ичин,— хеп айыфланэр ихтиарлар.— Помещикләр сә, дә чиновникләр, булэрлар вақыт та, кайретлик та, ки соймаа бизи, чыраклаа гетиртмәә зорлан, алдатмаа... Хич есапламадыйдык биз чыкыркан Балканнардан, ани бөлә долашык чыкажэк ишлермиз бу топракларда. Ажаба йанылмадык мы, ани гечтик буйаны...!?

Бак са, та не иш варды арада.

* * *

Рус чыкарды татарлары бу ерлердән хем дә, түрклери коулады 1807-дә, да бу бужаклар бошта калдыйдылар. Царизма теклиф вердийди жумлә христианнара Балканнардан гечсиннәр йашамаа бу топракларда. Ама беженаржылар гелинжә, бу топраклары кенди заатларына башладыйды запетмәә комшу помещикләр, боярлар: Ион Стурдза, Янко Балыш, Панаит Казимир, Петраки Казимир, Григори Кодрян х.б. Я. Балыш сатмышты мошияларны Прутун өтейанда да йуваланмышты Бесарабияда 1812-жи йылдан сора. Онун бурадакы мераларында булунады күйләр Чумай, Хажыкөй, Туртаул, Мусаид, Казайак, Акбота...

Бояр Стурдза капламышты татар күйлерин ерлерни, 19 күй, ангыларын ичлериндән 10 күйдә ерлешмишти кенди белаларна беженаржылар: Бороган, Садык, Еникөй, Татар-Баурчу, Күчүк-Көсели, Бүүк-Көсели, Қийет, Қоштамгалы, Чукур-Менжир, Баймаклы. Адлары күйлерин, нижә гөрүнөр, ескидән калмышлар, таа чоюу татарлардан, ама, беким, таа чоктан да...

Беженаржылар, билмейип кимин бу ерләр, да бош дейни, дургунуп ерлешәрдиләр о күйлердә, бордей, куфна дүзәрдиләр, сүрүп екардиләр бирәзәр, да те озаман ансыздан пейда оларды бояр да деәрди, ани бу топраклар онунмушлар, беженаржылар да онун чыракларыймыш, чүнкү ерлешмишләр онун топраанда. Оннар ләзыммыш версиннәр чорбажыйа онунжу пайыны берекетин, ишлесиннәр 12-шәр гүн йылда она хем чок таа вергиләр дә.

Беженаржылар биркач пайы расгелдийдиләр казеный топраклара, ама оннарын да үстлеринә дайма хыз-

ланарды помещикләр савашып чыракатмаа оннары. Беженаржылар, бу хала кайыл хич олмайарак, кескин каршы койардылар, дүүшә дә калкардылар, помещик мерасындан чоюу качардылар «казенный» топраклар.

Помещикләр чиркин зорлардылар качакларны, тутуп греи чевирәдиләр, жезалардылар нижә кенди малларны.

Пек чиркин иш олмушту Бальшун мерасындан качаннарлан: о йоллээр логофетини Кындрейи изин верип ажыасын кимсейн. Кындря бандасыннан етиштирип качанныры башлээр кыймаа кылычларлан оннары да, айырып кафаларны, гетирер Балушун конаана. Балуш верер изин дизиннәр оннары аул казыкларна, ки башкалары гөрүп корксуннар качмаа чорбажыдан. Бөлә кара жаванар үреклиймиш о боярлар кенди интереслери ичин! Ама беженаржылар хеп качардылар, сакланардылар хем бөлүкләи корунардылар.

Чок аарлыклар, соймаклар чекәрди беженаржылар Диван исправниклерин тарафындан цынутларда.

Рус заабитлренә чок керә аалашарды бу завалы кысмет аарайаннар, аалашмак йазардылар, истедиклерини прошениялара дизәрдиләр, ки верилсин оннара не аданмышты, йапылсын доорулук. Йазардылар губернаторун аадына, 2-жи армиянын командующийсинә, Валахия хем Молдова Диваннарындакы рус заабитлерин дә аадына. Заабитлерин кимиси чалышарды йардым вермәә бу инсана: генерал Багратион (1810-да), хализ ама генерал Кутузов (1811-дә) бракмазды зетлесиннәр, зорлатсыннар бу инсаннары. О карышты беженаржыларын ишлернә, ки дургутсун доорулуксузлуклары. 1811-жи йылда апрелин 26-нда Кутузов даныштыды жүмлә беженаржылара да ададыйды правительствонун аадындан, ададыйды бүтүн ерлештирилмек, чок льгота, топрак, күйләр дүзүлмеси. Да 1812-жи йылын йаз айларында гечтиди бурайы гагоузларын ен чоюу. Ама о гиттижәнән бурадан Россиейә, помещикләр башладылар инкәр етмәә хепсини онун адамакларны.

...Таа 1809—1811-дән бу инсан хич дийлди разы властьлерә бу такым халлары ичин. Хем дә ани Дивандакы рус сенатору Кушников вердийди оннары Молдова исправниклерин елинә, буннар да йапардылар не истәрдиләр. Беженаржылар четин истедиләр Кушниковдан куртарсын оннары бу исправниклердән, версин оннара рус заабиди. Кушников гөрдү зоору тамамнасын да койәр оннарын үстлеринә рус офицерлерини комис-

сар. Ишләр бирәз илинненер, ама доорулаадан таа варды чок. Бак кими ен бүүк заабитләр дә тамахланырды бедава чырак еденмәә, савашардылар чоойуну хайдамаа Днеструнун өтейанына Россиянын ичинә кендә чыраклары үзеринә. Салт Кутузовун карышмасы куртарды беженаржылары бу ежелдән. Она бу инсан шүкүр калдыйды өмүрүнә.

Озаманнар 2-жи Армиянын штабында начальник булунады генерал Иван Никитич Инзов, ани таа илери олмушту Силистра касабасынын коменданты жөнк вакыды хем ачан беженаржылар гечәрдиләр Тунайы, чоойу да волонтер жөнк еттийдиләр онун командованиясы алтында, хем Кутузовун, түрк йанычарларна каршы. Инзов ислә биләрди бу инсаннары, оннар да ону биләрдиләр. О чалышарды йардым вермәә, аалашмаклары бакмаа бу зоор чекән беженаржыларын. Озаман дүзүлдүйдү бир маасус комиссия, ки баксын беженаржыларын жалобаларны хем үренсин оннарын истемеклерни. Бу комиссиейә гирдийди ики дә заабит 2-жи Армиядан, ани чок файда гетирдийдиләр буннарын ишлернә: генерал Алексей Петрович Юшневский, ангысы олду сора декабрист, хем подполковник Дмитрий Ватикюти — чыкма беженаржыларын арасындан таа Балкандә, ани олдуйду жөнк вакыды гагоуз хем болгар волонтерлерин атаманы (капитанды озаман) да ону пек беендийдиләр Кутузов хем Инзов.

Бу комиссия, Юшневскийнин хем Ватикютинин чалышмаларыннан, ишледи уйгун да булду, ани беженаржыларын аалашмалары аслы хепси, хем ани оннары хализ пек езерләр помещикләр, чиновникләр. Булду да кайыл олду ани оннарын истемеклери хепси доору законә гөрә да ләзым тамамнансыннар, нижә адамышты оннара Кутузов правительствонун аадындан. Карара дүшүлдү, ки бу беженаржыларә ләзым курмаа маасус «управления», олсун оннарын маасус кенди попечители, ани ерлештирсин хем баксын оннары.

Илк попечитель койулду Дмитрий Ватикюти (1816 биткисиндә). О бирдән тутунду ишлери дүзмәә. Ама Бессарабиянын бүүк заабитлери алатламаздылар хич, истейип тә оялардылар ишлери. Помещикләр дә чок савашардылар дургутмаа беженаржыларын ерлешилмесини, чевирмәә оннары кенди мошияларна властьлерин йардымыннан, данышардылар правительствойә. Ишләр биртүрлү бошанамаздылар ериндән...

...Гечәрди 1817-жнинн йаз айлары...

Боллук му, оса кытлык мы олдуиду — зоорду анна-маа, зерә инсан май екмедийди бишей. Бу күй олажаа, татар йыкынтылыында, бишейә бенземәзди. Нижә чобан тырлалары, бир вақыда. Тә йаз битежек да һанысыны генә капмаа? Хеп бу топрак куфнелердә, бордейлердә ми дерин кышы гечирмәә?

Күй Приказын «канцеляриясы» да топрак бордей, салт ани вывезкасы вар тафтадан, йазылы катраннан: «Сельский приказ Казайак». Оун онүнә хеп топланарды адамнар да шаматалы үсек-үсек лафедәрдиләр халлары ичин, үфкелери дә чыкарды бири-биринә, сансын о йаки буйду кабаатлы.

— Йа дурун ба! Ким-ким илкин ерлештииди бу татарлардан калма кышласында?— карышты бу бөлүк беженаржынын кавгасына десятский Ганди Коли.— Тикенжиләр, тә бай Ванчу бурда,... сора Сарылар, Турсуннар, Бабайлар... Акбашлар...

— Костевләр,— екледн Келемежи Санди.

— Йарымжы Тодишләр... таа секизүз докузда гелмишләр,— какты Кырыкчы Сава уруп айааны ерә да тоозу калдырып.

— Е, те оннар ләзым илкин чыксыннар, баш урсуннар заабитлерә, ки ерлештирсиннәр бизи биркерә ба,— китледн Коли.

— Доору!— алды лафы Кортмач Вани.— Некадар биз таа беклейжез бизә доорулук олсун? Тә шансора секизүз онединжинин йарысынын зеедеси гечти!

— Е не! Гелдик бу чөл йабан кырлара, бракып гөзелим евлери, кырлары, даалары, йамачлары Балкан йуртлуумузда, чүнкү топрак олажэк, уйгун да йашамак...— узатты Кирент Зани дартып калпааны башындан.

— Олажэк... Брак, лафетмә баа!— каршылады Гүмүшлү Тодур.— Рус заабитлери бизи хич гөрмеерләр. Тә, незамандан о генерал Кутузоу сөледийди «Объявления» секизүз онбирдә да сора гитти о Наполеон Женгинә, кимсей дә басмады заабитлердән күйүмүзә йә?! Тфу, бу да күй мүйә, аф едилсин лафым!

— Харамнама, Тодур, зерә унутмушун: бу кышын гелдийди йә кенди попичитель Ватикнот, ачан чыкардыдык онун кызааны — күртүн ичинә батмышты?— савашты доорутсун Тодуру алчак бойлу туйан Койчу Ламбу.

— Гелди дә не? Дийшилди ми бишей озамандан?— дарылды Чолак Йуванчу.— Некадар таа сойажэклар бизи түрлү чиновникләр, сытайым абаларны? Те ону өдә, те буну өдә, өбүрүну беслә, буйанкысыны гөтүр талиганнан... Не, бу маллар харам мы?

— Дүзсүннәр бизә маасуе управления, нижә «иностранный колонистләрә» — сансын ачык булуп ужуну сарсалады кендини Боев Анастас.— Бу фанариот сыралыкларынан биз кайбедежез хепсини нейимиз вар.

— Йаки йапсыннар бизи «казачий войско», нижә вармыш Донда,— сыкыштырды генә лафыны арайа Ганди Коли.— Оннарын не льготалары вармыш! Кимсей карышмазмыш оннара, командованиядан каарә.

— Дийл ләзым бизә казак олалым!— баарды Кол Костадин.— Биз түркүз, гагоуз, хайванжы сенселә, дийл аскержи. Биз чифтчилини ләзым ыхтыралым! Етти гездик ордан орайы.

— Кессиннәр бизә топрак, билелим, нереси бизим, дүзүнелим!— кескин сыкыштырды лафыны Кортмач Вани.— Бөлә нейә дүзүнежән? Йаарын гелир боярын бири, дәр, ани ерләр онун, да кал она чырак-чифтчи.

— Бизә бу йакышмээр хич!— баарды Катран Симиони.

— Хее, не зор качтыйдык биз о Балуншун мерасындан, салт бән билерим. Аллаа корусун!

— Севинмә! Балунш таа шинди дә бутүн кувединнан савашәр чевирсин бизи гери,— кушкулу деди Казанжы Миал да сансын сакынды да.

— Вар насыл башымыза таа неләр гелсин,— айыфланды Тикенжи Ванчу.— О кинни хем тамах миннеттир! Е сән, ба Коли, десятскийсин, салт полицейский ми олмаа күүдә билерсин, оса бир иш бишей дә ми вар колай битирәсин? Таа истеерләр, ки падишаайа емин верелим?! Вермейжез, ерлештирмейинжә, биләсин!

— Несой иш, ба бай Ванчу? Бән күчүк адамым. Аха, тә гелер старостә, беки...

Староста йаклашарды бурайы писарлан. Инсан башлады таа да пек баарышмаа, буннара дарылмаа.

— Нечин сизи айырдык? Ки ишлермизи дүзәсиниз, оса бошуна гезәсиниз ми да саде пара кабледәсиниз?— чыкты өннернә Тикенжи Ванчу.— Некадар таа бу халда беклейжез ерлештирмек олсун?

— Гелериз таа Тумарвадан*, нәнда, нижә билерси-

* *Тумарва* — Фени касабанын ески аады.

низ, бизим попечитель Дмитри Ватикиот,— деди староста, ерлешерәк бир күтмек үстүнә «канцарлиянын» өйүндә.— Хеп орада вар бир заабит, рус, Алексей Петрович Юшневский, генерал чинидә. Кәмил адам, генч, ама фикирли, пек үрекли хем доору! Билсениз, о несой баарәр бүүк начальствайа каршы, нечин узадармышлар бизим ерлештирмемизи, сиз салт ишитсениз! Ама ишләр пек йаван, кардашлар: пек каршы койармыш бояр Баллуш, көпек, йазмыш падишаайа бизим үстүмүзә, геридондүрмәй.

— Калкыналым хепсимиз бүтүн бу кырлардан да тепелейлим шу жанавары, хич ери дә калмасын, аврадыны. . .!— кып-кырмызы олуп хем гөзлери йашлан доларак хызландырды лафыны Чолак Йувани да сансын дуйду о кави панчасыны боярын йакасында.— Казык душманы, көпекләр йапмамыш онун үстүнә!

— Бурада о бизә докунамайжәк шансора,— уйгун ерлештирди лафы дайанмакдан Тикенжи.— Йада тепелейжез, сокуларса, нижә деди Йувани, дурмайжез!

— Попечителләр дә вар умудум корусуннар буйол, кает доору инсаннар хем четин,— үреклендирди лафчыларны староста да иилерәк гирди о Приказ олажаа шиндилек бордейин ичинә, писар да ардына кнатлар колтуунда.

— Е, Ватикиот, кәнну, бизим адам йа?— узатты Кириит Зани.— Бана калса, чорбажылар, тутуналым биз дузүнмәй, кендимиз. Бән тә чекеттийдим евими йапмаа да дургундум, сақындым, ама тутунажам генә да кышадан, аслы, ичинә гирежәм. Генә бордей ичиндә кышламаа бир сүрү ушаклан. . . гечән кыш икисини гөмдүм.

— Зани доору сөлеер,— кайыл олду Кол Костадин.— Бән дә йапынажам, гүздән чифт сүрежәм, йыллар боллуклу гидер, малымыз чок, ләзым екмәй, сатып пара йапмаа, алмаа не ләзым, йыртылды үстүмүз зерә.

Бутақым баарышардылар бу беженаржылар, атышардылар, аннашардылар да даалышардылар бордейлернә, малларына да бакардылар генә ишлеринә хеп беклейерәк, хеп умутланарак. Ама заабитлери сыкыштырарак та.

* * *

Тикенжи Ванчу шансора 30 йашын үстүнә адамды, 12 йыллык евлийди Султантайлан, алты ушаклары варды шансора, единжисини дә бекләрдиләр. Ихтиарлар

хем кардашлары калмыштылар Тунанын өтейанында. О аклында тутарды, нижә бобасы аннадарды она, ани о дуумуш 1784-жү йылда ики женк арасында, нижә күчүклүү гечмишти ана йурт ерлериндә хеп койун сүрүдериннән кырда, тырлаларда. О шинди дә кәмил чобанды. Аклысына геләрди насыл бу битки женк биттийнән о бир бүүк бөлүклән гечирдийди айлесини хем нейи варды, хем нижә бобасы, дәдусу, кардашлары да вердийләр хепси она мал, койун, пара да, ев ишлерни, иш тертиплерни, ки олсун нейә дайанмаа, хем дә нижә бир генч евлийә хем дә ани курбетләә гидәнә. Йакын ики йыл оннар дурмуштулар Молдувада Хуш қасабанын йакыннарында, сора гечмиштиләр Прутун бу йанына да нижә гүнаа, расгелмиштиләр таман Балуш боярын мераларна да кыстырылмыштылар она биркач йыла, качынжа, зар-зоор да куртулунжа. Орада йашамыштылар Орак күйсүндә, бир дә күй Чадыр вармыш ораларда, ески беженаржы күйлериймиш оннар — таа 1770-тән гелмә. Ама качармышлар хепси орадан буйаны, йыкып евлерни, дә дийл йырак Қазайактан дургунмушлар Чадыр беженаржылары, Комрат та күйсүнүн уурларында дургунмушлар Орак беженаржылары, ама ески аадлы бир татар күйсү йыкынтыларында, Авдарма дениләрмиш. Шансора май хепси буйаны ашаа, «казенный» топраклара, чекиләрмишләр, топлашармышлар, аркалашармышлар да бирибиринә бир зоорда хепси күйләр.

Ушаклары күчүректиләр таа, ама ишә май хепси йапышардылар, нижә чифтчи-хайванжы гагоузларда: ен буу Фидосту — 11 йашында, сора Ләнчу кызы — 9 йашыны гечмишти, Генчу хем Ристу чоужжаклары — 7 хем 6 йашындайдылар, ен күчүк кызы Қристина 4 йашындайды, ен күчүк чожуу да Танас 3 йашыны тамамнарды.

Ачан оннар гелмиштиләр бу Қазайак йыкынтыларна, бурада вармыш биркач айлә, ама тездә калкынып гитмишләр да дургунмушлар бир ердә аады Копкуй, нәнда вармыш чокча инсан гелмә биркач йыл таа илери. Бурада да буннар калмышлар илк күйлү, шинди дә сайылэрлар.

— «Топраклар ислә, бесли, кара-топрак, гениш йамачлар, алчаклар, ама келемә, пеклешик, ани пек зоор сөкмәә, ләзым ен аз дөрт-беш чифт өкүз кошмаа бир демирли пулаа, — дүшүнәрди Ванчу отлары йыварак. — «Хем вар нәндан, мал чок, ама коркулу, билин-

меер таа неләр олажэк... О татарлар да хич топрак ишләмемишләр, салт хайван отлатмышлар, чийнемишләр гозелим кырлары. Биз бурада не хайванжылык, не чифтчилик дүзежез! Салт изин олсун, ани топраклар бизим, хепси майыл олажэк! Айыражэз, нереси отлатмак ичин, нереси дә сүрмек ичин, баа ичин, бостанык... Е, неее, кармакарышык мы?»

— Ванчу бә, ха отуралым үүлен екмеени имәә бә,— дургутту онун фикир ишлемесини карысы, Султана, да гелди сыра браксын о отлары йыымаа, ани кыш ичин алаф малларна хазырларды.

Ее, бракалым Тикенжи Ванчуйу карысыннан топласыннар ушакларны томбарлак алчак софражыын долайына, катыклансыннар койун йаанысындан суванныйлан да баксыннар генә ишлеринә, хазырланмаа зерә кыша дейни ләзым вакытлан...

* * *

Рени (Тумарова). 1818-жи йыла йаклашарак.

Бу Тунадакы порт-касабажыкта булунарды Переселенческий Комиссия хем дә ени Попечительство, ангысынын башы койулдуйду Дмитрий Ватикноти (1816, июль айын 10-да).

Бу касабажык анымыш портту о заманнар, орада оларды чок алыш-вериш башка падишаалыкларлан Туна үстүндә, варды лафкалар, конторалар, йашарды сатыжылар, скупщикләр, тефежи-ростовщикләр, зенгин чифликчиләр, занаатчылар, усталар, куйумжулар, интеллигенция, касаба фукарелери, ама, о вакытлара гөрә, азлыктылар хем дийлдиләр окадар варлыклы. Бурада ишледийди Переселенческий Комиссия Алексей Петрович Юшневскийин чалышмакларыннан да акыла гетирдийди властьлери дүзүлсүн маасус Управления, Попечительство; ки беженаржылар куртарылсыннар вергилердән, помещиклерин арсызлыкларындан хем ани топрак верилсин оннара. Шинди комиссия битирдийди ишини да Алексей Петрович Юшневский гечтийди Кишинева, бак ону койдуйдулар Бессарабия Комитетинә член, ама беженаржылары о унутмазды, Ватикнотийә йардым едәрди. Ама она да зор геләрди ишлемәә хем тутмаа пай беженаржылардан, зерә она крашы калкынарды боярлар, помещикләр, хализ Балуж, ангысы хеп таа арсыз истәрди правительстводан, чевирилсин она топраклары хем качмыш беженаржылар.

О йазмышты Бессарабиянын наместниинä дä, Бах-
метева.

Ама ени губернатор Катакази хем вице-губернатор
Крупенский вердилär она «отказ». Бутақым, беженар-
жыларын дүүшмеси бошуна гечмäзди. Ишлär таа да
умутлу башларды öрүмää, ачан 1818-жи йылын март
айында дүзүлдүйдү бир таа бүүк Попечительный коми-
тет бütүн южный Росснейä хепсини беженаржыларын
ишлери ичин да Председатель хем Главный попечитель
олдуйду генерал Инзов Иван Никитович, ангысы
ислä билärди гагоуз хем болгар беженаржыларны хем
чалышарды оннар ичин. О гелдийди кär Рениä.

Ватикноти ерлештирмишти Попечительствосуну бир
тертип касаба есабында бир таштан евä. Биркач одайы
капламышты онун изметчилери, ани йапардылар түрлү
ишлери. Хеп бурада, Ватикнотийлän барабар, ишлärди-
лär ики дä «инженер-землеустроитель», йолланма 2-жи
Армиядан, поручик Казеновский хем «кондуктор» Коз-
лов инструментлериннän топраклары öлчүп-кесмää дей-
ни, хем дä полковник Семен Радионович Корнилович
кенди адамнарыннан, «гражданский землемерлärлän».
Топраклар ама таа кесилмäзди, салт есаба-ölчүйä алы-
нардылар, карталар дүзүлärди — хепси шиндилек салт
киатта булунарды.

Генерал Инзову, ангысынын резиденциясы булунар-
ды таа Екатеринослав касбасында, алатлан гелмишти
бунжа йол Кишинева, сора Бужак кырларын ичиндän,
беженаржыларын күйлериндän гечерäk таа Рениä. Ва-
тикноти адамнарыннан каршы етти касабанын кенарын-
да да кабул етти ону сыжак үреклän Попечительство-
нун аулун дибиндä бир уйгун флигельжиктä. Инзовун
ама йокту нееди ерлешмää динненмää, осаат ишлери
анансын истеди.

— Ну-с, аннат, кардашым Дмитрий,— йалпак деди
Инзов,— нижä йашәрсын, дуйәрсын кендини саалыын-
нан?

— Шүкүр ислä, саа олун, Ваше превосходитель-
ство!— уз дурарак четин жувап верди Ватикноти.

— Сән отур, кардашым, етти церемония тутәрсын.

— Чок саа олун, Ваше превосходительство!

Оннар икиси дä отурэрлар гөзäl йымышак кресло-
ларда. Еникуну гириверди генч хем йакышыклы бир из-
метчи кыз илин гетирерäk еллериндä бир гөзäl балкан
гагоуз тепсиси үклү ички хем буралы закуска, койду
ону бир масус масажык үстүнä да илип чыкты.

— Не гөзәл кыз измет едер сана, ефендим Дмитрий-

— Гагоузка, үүсүз,— деди Ватикюти, бакарак капуйа.— Анасы-бобасы кайбелмишләр Тунанын далгаларында, гечәркән бурайы Бужаклара.

— Завалылар, чок инсан кайбелди! Ама Росснейә гечмәә хавез оннарда пек бүүк,— есап алды Инзов.— Биз ләзым хертүрлү йардым еделим бу хатырлы хем ишчи инсаннара, ки ерлешиннәр таа тез бу топракларда. Бужак ләзым йашанылсын, шенелтилсин!

— Чалышәрыз, шанлы Иван Никитич!— деди Ватикюти, сансын кабаатлы дуйарак кендини.

— Билерим, гөрерим, Димитрий достум.

— Ама пек зоор чекерләр оннар, савашәрлар, буушәрлар бу йабан кырларлан, Иван Никитич. Бужак кыры пек серт олмуш, четин топрак, пеклешик, чиркин кышлар, хаталы йазлар...

— Хализ ани зоор буушәжәк бу инсаннар йабан бу кырларлан! Зәнник дә олажәк... Ама ким дә сүртежәк, йашайжәк бей гиби, бак топраклар пек ислә. Салт бакылсыннар, ишленсиннәр, чок файда баашлайжәклар чорбәжыларна. Ее, гөрсәк биз бураларны өлә бир 30—50 йылдан сора...

— Бән дә бөлә үреклән дүшүнерим бу ерлерә хем бу инсаннара. О кысмети, ани аарээрлар оннар, вар умудум булсуннар. Пек ишчи хем чалышкан инсаннар, хем сеслейижи.

— Оннарын ерлештирилмесини алатлатмаа ләзым, топракларны белли етмәә, ки дуйсуннар кендилерни чорбәжы да тутунсуннар ишлеринә. Бу илкйаз государь император вар лаф гелсин буралара, Новороссийский губерниясыны долаштынан. Кардашым Дмитрий, ләзым хазыр олмаа.

— Хазырлайжәз хепсини, нижә дүшер, хич кахырланмайын, Иван Никитич. Хакына, инсан пек кушку, ани дийл ерлешик таа, чок керә данышәрлар, баарэрлар да, приказлары, десятскийлери чекишерләр, дүүерләр дә.

— Не өлә дүүшчү инсаннар мы?

— Йок, дийл дүүшчү, услу инсан, ама даианмалары битер.

— Е вар умудум, государь императору хавезлендирейим чыкарсын Указ. Ама шарапларын кави, шенендирерләр хем дә үреенә йакышәр. Ха буйуралым таа

бирәр да ишә. Саалык хем гиргинник, Дмитрий кар-
даным!

— Аллаа версин хем чок саа олун, Иван Никитич!
Буйрун, та алын койун-токлу пастырмасы, кавурма,
таазә пийнир, той сүүшү... Кәмил бу йабан кушлары,
нагаралыклар ичиндә фыйылдээрлар, кендилери ажу-
нун елинә гелерләр! Нижә деерләр, «Урәсын тойу со-
пасыз!», ачан биркимсей колайыннан бир иши казанәр;
сэйлер, «Урду тойу сопасыз!».

— Авланмак бураларда, есаплээрым, кәмил ләзым
олсун!

— Зоор аннатмаа лафлан, Иван Никитич! Пек кә-
мил! Бу гүннердә тертиплейжез жанабинизә бир авлан-
мак, ани анылсын! Государь император да истәрсә, ха-
зыр олур хепси!

— Бозмаз... — деди Инзов, дүшүнәрәк шансора, на-
сыл инандырсын цари бу инсаннарын ерлешмеси ичин
карап чыкарсын хем некадар таа тез.

— Иван Никитич, Жанабиниз беким динненежениз,
те йаннашык одада хепси хазыр. Бән хазырлайжам хеп-
сини чиновниклери материалларлан доклад ичин, Жена-
биниз диннендийнән.

— Саа ол, бән бирәз динненежәм йолдан. Ама кы-
садан, зерә вакыт аз. Ләзым олажәк булушмаа каса-
банын башларыннан да, чиновникләрлән, клисейә гир-
мәә, буралы зенгиннери дә гөрмәә, ама хализ инсаннан
да булушмаа. Вар инедим чыкайым обрашенийлән он-
нара, ки тутсуннар сыралары, даيانсыннар бираз таа...
Е. аннаштык, достум.

Иакын саат дөрдә үүлен гечтийнән Инзов кенди пей-
да олду Комиссия чиновниклерин араларна. Хепсиндән
чок о бакты майор Малявинин дефтерлерини, бак о ма-
сус гелмейди Кишиневдан Ватикнотийә илк йардымжы
беженаржыларын ерлештирилмеси ичин кватлары гө-
түрсүн. Онда варды хепсиндән чок билдириш бу инсан-
нар ичин. Инзов хепсини хаберлери шиндилик өлә топ-
тан бакарды, вар мы нейлән чыкмаа императора Алек-
сандр -йа.

О авшам Инзову мусафир каблетти Рени касабанын
башы, Тумаров исправнии Миташ Қалбаров Исправни-
честванын залларында. Орада топлуйду озаманкы Ренин
ен йукаркы адамнары карыларыннан. Хепси гийнмишти
нижә таа ий, ама дамалар нижә таа модайжа: рус мо-
далары, европа модалары, ама таа түрк-ориентал мода-
ларны да кулланарды кими гелмә кадыннар. Беллики,

бу провинциалы карылар пек истәрдиләр гөрсүннәр, аннасыннар, нижә гийнерләр Кишиневда, Петербуртта, ама Инзов аскержә хем топлу адамды, макар ки биләрдә шакалашмаа оннарлан да бу бетерә оннар ону беендиләр. Ама Инзовун адъютантыны бу карылар чепчевирә сордулар хем сийреттиләр, бак о генчти хем левент бир офицерди, модажы о да хем карысевәнди.

Инзов илкин бир насаатлашмак йапты адамнарлан. Чок ишләр аннады оннардан. Верди фикир, изин, нижә тамамнамаа беженаржыларын ерлешмесини, нижә хазырланмаа падишаайы каршы етмәә, дейип, ани о бу ишлери бакажәк ен илкин, ки правительствонун вар интереси бу ишлердә.

Сора Инзову буйур етиләр бүтүн бу топлушун ичиндә булунсун. Ким саде хем не йокту бурада! Бак генерал, Главный попечитель гелдийди! Чоойу да есапларды, ки о кенди болгармыш... Карылардан Инзов таа да чок ишләр аннады, хализ исправнинн карысындан: ки кожалары чок ишләрмишләр хем чалышармышлар, ки бу гелмә миннетләрлән оннара зоормуш аннашмаа, дили билмәзмишләр, йабанмышлар ани коркармышын оннардан, ки клисейә дувайа бу йабаннар гитмәзмишләр, чок ушак йапармышлар, кызлары евленәрмишләр пек еркен онбеш-оналты йашында, да ирми-отуз йашында олунжа бешәр-алтышар ушаклары олармыш, хем дә ани ихтиарлыкта да ушак йапармышлар, айол, өлә кавиймиш оннарда карылар, да ишләрмишләр дә өлүнжәк! ама кырناق инсаннармыш: хер жумааертесн текнелердә хем жыбырларда кайнак суйлан йыканармышлар, ажы пелиндән сүпүргежикләрлән аркаларны дүүәрмишләр... Панайыра гетирәрмишләр чок ишләр, хализ мал маасулуну да ужуз сатармышлар — оннара севинчлиймиш салт о сатмак хем алмак, алышверишлик — пек фасыл инсаннармышлар...!? Бөлә аннатмаклара ама болгар хем гагоуз дамалары хич тә савашмадылар каршы коймаа, сустулар.

Шараплар, шампаньялар, елбетки, Варлыкчы Танунун маазаларындандылар, зенгин бир гагоуз алышверичисиндән, ани каблетмишти Бессарабиянын озаманкы губернаторундан Гартингтән кайыллык, ки Тумарва исправничествасы версин она некадар ләзым ер, ки йапсын евлерни, тукәннарны, амбарларны хем дә доорулук йолламаа граница ашыры чифтчилик маасулларны — гениш алышверишлик йапмаа.

— Ўсек шанлы Иван Никитич, — йаклашып илди

Варлыкчы Тану Инзова, ангысы булунарды исправнини, Балунун, бир протонерин, Дм. Казанжынын, Минковун, Ватикотинин хем башкаларын арасында, да йалтык-ланды,— гечер паалы вакыт, берекетли йыллар, инсан ама екмеер, малларны бакамээр, йок гарантия алышвер-ришлик дүзмәә оннарлан да бизим гибилери кайбедериз чок...

— Аннээрим фикиринизи, шанлы...

— ...Тану Варлыкчы...

— ...афедин, тездә ишләр ерлешилежек да олажэк гарантия, четин гарант!

— Чок шүкүрүм Жанабинизә, инанэрым хем умут-ланэрым.

— Биз ама башка түрлү есаплээрыз, господин Инзов, дейжәм,— каршылады Танунун севинмесини Янко Балун саллайарак шкембесини.— Бу топраклар ләзим верилсин бизә гери бу гелмеләрлән бүлә, оннар бизим чыраклармыз! Несой гарантия сорэсын, ефенди?!

— Ее, сударь, биз бөлә икрам йапарсак бу инсан-нара, оннар йарын бракып гидежекләр гери,— кайыл олмады Инзов.— Оннар бөлә халдан да качтылар буйаны.

— Ко гитсиннәр,— сиркели деди Балун,— биз не бу топраклары кулланамайжэз мы?

— Йок, бу иш Россиянын интересинә уймаз, сударь.

— Хализ пак доору, Иван Никитич,— интереслән деди Минков, Казанжи, Варлыкчы Тану, саллайып башларны.

Балун чиркин бакып буннара, илди Инзова да чыкып гитти хомурданарак.

— Господа,— карышты исправнини карысы София Александровна,— бракын бу служба ишлерни да буйурун бизә дә бираз есап.

— Бүүк хавезлән, кәмил София Александровна, афедин,— деди Инзов, кайыллы гүлумсейерәк.— Ислә, ани дүннедә вар карылар, оннар баре унутмээрлар йашамайы. Бизә еркеклерә калса...

— Е кәтүләнмейниз өлә, генералым,— карышты йалпак бир гөзәл карагөз кары, ани мануфактура тутарды Ренидә,— зерә еркексиз йашамак наафилейдир, оламаз.

Да София Александровнайлан икиси алдылар Инзову колтукларындан да гечтиләр бир масажәа таа бир тарафта.

— Афедин, Иван Никитич, ани каптык Жанабинизи адамнарын ичиндән,— гүлүмседи бу шекер адама София Александровна.— Истеерим таныдайым Женабинизә бенним йакын кадын-аркадашымы, Иванка-хануму.

— Пек севинерим, саа олун, София Александровна, Иванка-ханум!

— Бән дә пек севинерим, Иван Никитич,— деди ханум да буйур етти алсын емишлердән, аннатты кендиси ичин, нижә о калмыш дул, кожасы өлмүш бир йыл гери, нижә савашармыш мануфактурасыны өрүтмәә, да о да ани баалыймыш геленнерин ерлештирилмесиннән...

Бу булушмаклардан Инзов ачык аннады, ани бу Бужаан йукаркы бойларында хепсиндә биртакым интерес ки беженаржылар некадар таа тез ерлешсиннәр. Окадар да таа ий — онун да фикери буйду, ама о истәрди бу исаннарын ийлини.

Ертеси гүнү чыктылар авланмаа, нижә тертипледийди Дмитрий Ватиюоти, Йалпы дересинин алчакларында. Оннарланды исправник Миташ Қалбаров, тefeжи Тану Варлыкчы, майор Малевинский, Ватиюотинин ики генч досту — Дати Куцаров хем Васил Арнаут,— ики алифли генч савашыжы колонист — хем дә гөзәл кары Иванка ханум. Бу компаниянын ичиндә Инзов дуйарды кендини ислә. Авланаркан оннар уурадылар биркач та күйә Инзовун хем Ватиюотинин планына гөрә, ки булушсуннар писаннан. Хепсиндән узун хем кызгын булушмак олду Казайакта. Оннары тез сарды адамнар, карылар, ушаклар да хер тарафтан башладылар сормаа, аалашмаа, баарма, ани Ватиюоти етиштирәмәзди йазмаа. Инзов да сеслемәә. Старостейлән писар хем десятски өннернә чыкамаздылар, ама Инзов да деди, браксыннар писаны лафетсин, аннатсын зооруну. Хепсиндән таа чок хем уфкели баарарды Тикенжи Ванчу.

— Господин ефенди Инзоу, тә Ватиюот та бурада, билерсиниз, ани биз ачык үреклән хем доору ниетлән гелдик буйаны главнокомандующий Кутузовун теклифинә гөрә, женк тә етик сизиннән барабар Силистрада.

— Билериз, тутэрыз аклымызда, шүкүр сизә,— деди Инзов беклейрәк, не истеер сөлемәә бу адам.

— Е нечин бизә шинди бу зеетләр? Нечин бизи езмәә истеер помещикләр бурада? Не бунун ичин ми гелдик биз бурайы Россиейә? Душтүйдүк Балушун мерасына таа Леова тарафында да качтык, елбет, чырак олмаа онда калмайжэдык йа! О са, жанабет, тутту

скиннермизи үзлән пуд, евлермизи, башчалармызы берекетлән да инкәр едер, вермеер. Бу доорулук му?

— Дийл доору, елбет ки. Йазын прошения да верин суда.

— Хем тә ерлешмеклән: түрлү лаф ишидилер, ани помещиклерә пай едежеймишлар топраклары хем бизи дә, йа да даадажэймышлар бизи бүтун Бессарабие ичинә, ани налог койажэймышлар, казачий войскоя йазажэймышлар... Бөлайә биз хич кайыл дийлиз да калкынып гидежез гери Балканнара нәндан гелдик йа да Австро-Венгрияә.

— Аслы, доору!— баарды инсан долайдан.

— Сеслейин, достлар,— дайаныклы деди Инзов.— Бу лафлары чыкарэрлар, олмалы, аслы бишей олмайжэк буннардан. Ишлар дүзүлежек, нижә ададыйды бизим сайгылы командующиймиз Михайло Илларионович Куртузов, илин олсун топраа.

— Аллаа версин,— ишидилди инсанын сеслери да адамнар, чыкарып калпакларны, нилттиләр башларны.

— Данышэрым сизә бән теклифлән, ки инанмайасыныз хербир демеклери, тутасыныз сыралы, ишлейәсиниз топраклары блә нәнда булунэрыныз шиндилек хем дайанасыныз таа бирәз, ишлар карарланынжа. Тездә ләзым долашсын Бессарабиеин Гсударь император Александр I-жи, уурайжэк буралара да. Олур колай данышасыныз петициейлән. Вар умудум кабледәсиниз доорулук. Савашажам бән дә куведимә гөрә йардым едейим сизә.

— Е качы таа булунэрлар помещиклердә да куртуламээрлар! Ләзым оннары да буйаны гечирмәә!— баарды Сиври Митрани.

— Инсан хеп таа гелер Тунанын өтейндан, топрак етишежек ми?— сырытты Ченгел Моти.

— Йардым олажэк мы?

— Материал ев дүзмәә...?

— Раатлык гележек ми? Йашамак дүзүлежек ми...?

* * *

Инзовлан булушмак усландырдыйды бирәз бу инсаннары, ама кызыштырдыйды да умуда хем четиннәә. «Е не, гелсин сыра гери гитмәә ми? Бу кайыплык, чып-лак калмак хем дә сүүш верилмәк йанычарларын елинә. Йок, буну йапмаа наафилә. Ләзым буушмаа хепсиннән, ама чыкартмаа, не аданды да дүзүнмәә бурада, Россияда, йуртлук ени дүзмәә биткийә шансора! Етти гездир-

дик йашамак керванымызы йуртлуктан йуртлаа, таа ким билсин нәндан олмалы!

Пек узун тутту бизим бу гөчүжү керван, вакыт гелди дургунсу! Бу падишаалык бүүк, каави, сыралыклары хем чорбажылы да башка, бизә бурасы йарайжәк! Биз дә савашажәз йарайлым ени ватанымыза, йуртлуумуза!» Бутакум фикирлешәрди хем үредәрди бири бирини беженаржылар каршы гелип панайырларда, йолларда да хазырланардылар булушмаа падишаалан. Чоойу пишман оларды, ани екмемишләр бу илкйаз, ани аз екмишләр. Да хепси тутундулар евлери йапмаа, керпич кесмәә, топалак йапмаа, ауллары, харманнары сармаа, таа адамжелә күй дүзмәә кендилернә, нижә Балканда, кәр таа ислә.

— Шинди, кары, ләзым бакалым бир уйгун күй да ерлешелим,— деди Тикенжи Ванчу Султанайа саайарак койуннары башкабак сыжак ортасында, бак бу илкйаз хава еркендән пек исындыды.

— Бакажан! Ха етти гездик ордан орайы бу кырларда,— таказа етти Султана кожасына дөкерәк долу ведредән сүдү бир жыбыра сааз чалмарын алтында.— Йапыналым те бурада бу Қазайакта да отуралым гөтүмүзә.

— Йок, бурада биз калмайжәз, бурасы йакын пек о көпек Балуша!

— Е нәнысыны капмаа генә хаваланәрсын?

— Копкуйун өтейанда вармыш гениш ерләр, боярсыз... Кирент ми, не, деәрмишләр аннадарды бир суванак орадан. Инсан да таа азмыш — 6—7 чорбажы вармыш, топрак та таа чокча хем таа ислеежә дүшүр.

— Ха бурада да вар топрак етәр некадар, коркма! Боярын да өнүнү кесәр беким падишаа... Йок, гитмейжез бурадан!

— Сана чок та сормайжам! Ләзым олурса, гидежез!

— Ләзым олмайжәк, хем дийл ләзым! Таа ислә ха дүзүнелим биз дә, тә инсан керпич кесер, аач гетирер. таш та... биз сә бишей йапмәэрыз. Бунжа ушак, оннара ичер ләзым; бунжа мал, оннара дам, аул, чалмар, тырла, сайван ләзым. Бир патлажан, бибер йок нәнда туршу койасын! Е шараплары? Мааза ләзым, чорбажы! Бөлә даалажәк хепси, неймиз вар!

— Даалажәк,— дүшүнжели деди Ванчу да чекетти таа серт саамаа о койуннары, завалылар сансын кабатлыдылар, ани онун йокту доорулуу...

Цар Александр I-жи гелдийди ансыздан 1818-жи йылын май айында дийл бүүк свитайлан, онуннанды статс-секретарь, граф Иван Антонович Каподистрия, наместник Бахметев, гражданский губернатор Гартинг. Онун долашмасы олду кысадан: уренди нижә дурәр ишләр Бессарабияда, ки олсун карарламаа илери дору хем кавилетмәә царизманын позициялары бу областидә хем ерлештирмәә беженаржылары Россиянын интереслернә гөрә Балканнарда. Ама беженаржылар качырмадылар разгелиши булушмаа царлан да зоор, ама йаптылар истедиклерни. Бир масус депутация каблеттирди кендсини падишааа да лафеттиләр онуннан. Александр сорду, нижә гөтүрәрмиш кендилерни оннарлан чиновникләр. Ама депутатлар гөстөрмишләр истейишлерни отакым, ани цар ләзым олмуш есаба алсын да усландырсын беженаржылары. Кими чиновниклери уратты службадан таа ериндә, кими жалобалары да изин верди баксын Ичишлери министрису... Хеп буннарлан бұлә депутатлар вердиләр царә бир дә йазылы прошения хелсини беженаржыларын адындан. Бу хализ бир «меморандум» үзеринә дүзүлүйдү. Да тә неләр йазылыды онда:

«Алты йыл герн биз чаарылдык буйаны Тунанын өтейанындан да алты йыл шансора, нижә дийлиз разылы о адамаклара гөрә, ани йаптыды бизә Сизин падишаа бүүклүүнүзүн аадындан озаманкы баш аскербашы рааметли генерал-фельдмаршал князь Кутузов. Ачан гелдик Түрктән бурайы ерлешмәә, бизә топрак верилмеди да биз кендимиз ерлештик ораларда, нәнда ангымыза гөрүндүйдү таа ислә. Да те о вакыттан биз йашәэрыз даанык бүтүн Бессарабия ичиндә, бирери геләмеериз да дүзәмеериз бир топлу общество-жемиет, нижә бизә адандыйды, ки гелдийнән хепсимиз бирердә дүзелим бөлә общество «казенный» топракларда, ки бизим олсуннар, нижә биз истедийдик хем нижә бизә адандыйды, ама тә шиндийәдән таа буну гөрмеериз. Хем хепси, ани гечтиләр бурайы таа илк женгин вакыдында, тутулу булунәрлар бояр мераларында, макар ани боорчлу бишейлән дийл, зерә ерлештийдик кендимиз, дийл боярларын йардымыннан.

Шинди биз ишиттик, ани башка гелмә колонистләр хепси гечәрмишләр генерал-лейтенант Инзовун бакымы алтына, ангысынын бүүк ийликлерни бизим олду кыс-

метимиз гөрелим женк вақыдында, ачан бизим чооймуз измет еттідик онун командованиясы алтында. Да биз баш урэрыз сана, падишаа, бракма бизи дә, тунаашырындакы геленнери Бессарабиейә, ерлешик ани бурада илк женктән да тутулу боярларын мераларында, изин вер, ки гечирилелим хеп о инсансевәр аскер-башын генерал-лейтенант Инзовун бакымы алтына, да бутакым раатет хем кысметлә бизи».

Иазылмалар.

Елбетки, бу меморандуму йазмаа йардым еттииди кенди Ватикюти хем дә Юшневский, оннар чок чалышардылар беженаржылар ичин.

Цар ләзым олду йапсын бу истейишлери. Онун адындан статс-секретарь Коподистрия хаберледи Бахметевы, ани Александр I-жи кайыл тамамнасын хепсини истейишлери хем адамаклары, ани 1811-жи йылда вермишти Кутузов, хем дә ани Инзов олсун беженаржылара бакжы. Бахметев ләзымды хем версин Инзова таман билишләр беженаржылар ичин, ки о хазырласын материал масус указ ичин.

Бу ишә Инзов тутунду хавезлән. Она да йардым олду Ватикюти бүтүн чиновник штатыннан, старости-ләр, писарлар, касабалы хем земский полицейскийләр хем кими үренмиш интеллигентләр, хализ Дати Куцаров хем Василь Арнаут, ангылары ени идеялар ичин гүреш гөтүрәрдиләр, инсанын сербестлини ичин. Киатлара йазылды хепси беженаржылар, ани түрлү йылларда гелдиләр Бессарабиейә. Ама чиновникләр гагоузлары да йаздылар «болгар». Хеп о йылын ноябрь айында ишлери битирдиләр. Чыкарды, ани бүтүн Бессарабиейә гелмишти озаманадак үз бинә йакын инсан. Ама үчбучук бини таа булунарды помещиклердә. Оннары ләзымды куртармаа. Бу кожа бир халкты! Куцаров хем Арнаут гездийдиләр хепсиндә помещиклердә, савашып кайылатмаа оннары колверсиннәр инсаны. Ама файдасыз. Ишитмәә дә истемәздиләр. Да бу генчләр аннадылар, ани помещикләрлән дүүшмәә ләзым башка түрлү.

1819-жу йылын март айында Инзов хазырлады материаллары, фикирлешти Юшневскийлән да йоллады Петербурга. Рапортуну о чекедәрди бутакым:

«Вникнув в подлинное состояние дела о старых и новых болгарях и других переселенцах, в Бессарабии обитающих, на коих помещики права свои простирают, я повергаю суждение мое о существе сего дела и, объяс-

няя неправильность притязаний к ним господ владельцев, присовокупил постановление, на правилах колониального управления основанное и сообразное их желаниям, понятиям и обычаям».

— Инзов коруйэр бу инсаннары дийл саде помещиклердән, ама оннары адеетлерни дә,— аннадарды Юшневский Ватикютигә.— О сайэр оннары кенди ушаклары гиби, бак ушак онда йок. «Сохранение обычаев,— йазды о царя,— соблюдение чистоты нравов, веками в роде их сохраненной... заслуживает особого воззрения...». Хеп бу рапортта Инзов гөстерер беженаржыларын гиргинниклерни женклердә османнара каршы хем оннарын Россиейә севмеллини, хем ани дийл лафлан, ама ишләй: хер бир куйдән чоюу кендилииндән гелдиләр рус аскеринә хем илк женктә, хем икинжисиндә султана каршы. Хепсиндә вар бу иш ичин аттестат, чоюу да каблетмишти аттестат таа Суворовдан! Кимиси дуварда асылы тутэр, кимиси сандыкларда капалы, нижә ен паалы иши ичериндә...

Инзов бүүк хатырлан хем инандырмаклан, нижә хализ боба, гөстерәрди куйлери хем оннарын регистрация йыллары Ватикютун йазыларна гөрә.

Бу йыл, декабринин 29-унда чыкты «Цар грамотасы», масус Указ.

— Бурада, адамнар,— данышты старостя мочуга топлу инсаннара баарыпта,— йазылы таманына хепси истейишләр хем дә ани хепси беженаржылар колонист дорулукларна гирерләр. Бу Указа гөрә хер бир колонист айлеси кабледер 60 дестина топрак, куртарылэрлар харчлардан, аскерлик службасындан 50 йыла, кабледежекләр өдүнч пара государствадан хем материал йапынмаа дейни.

Хеп бу ерлерә качтылар помещиклердән дә гагоузлар, да «куйләр» долушту бирәз, инсан топланды бирери, бир обштя дүздүләр, барабар ишә тутундулар, бүүк ишә! «Беллики, царизманын чалышмасы дийл беженарлар ичин. Она ләзым ки казнасы долсун хем политика ширетли башка халкларын өнүндә»,— факирини ачарды Дати Куцаров Ватикюта. Ама Инзов хем Ватикюти, Юшневский дә, хализ есап вердиләр бу доорулуклара, да бүтүн үреклән чалышэрлар оннары таманнамаа. Бу Грамота даадылды куйлерә, ону окуйэрлар клиселердә, приказларда. Бирәр оригинал да койулду корутмаа Попечительствода Ренидә, Болград соборун алтарында сора да.

Кўйдә шансора вар не лафетмәә. Қим екмиш, ким ев, дам, аул йапмышлар, оннар бежермишләрмиш, ким ама коркмуш, ко шинди алатласыннар. Таа чоюу ама дүзүнмүштү Изиндән илери, Инзовун хем Ватикнотин теклифинә гөрә. Кўйдә курак йыллара дейни екин амбарлары йапылды. Казайак тә бензеди кўйә шансора! Хем буфети дә вар, дийл азбучук. Хакына, о бир шатра шиндилик, таа, ама вар. Топланэрлар бурайы чоюу, хем дийл салт ичмәә, ама таа чок ихтиарлар дурушэрлар йалан патлатмаа, бир рақы ичип харцаклапмаа, нижә евелләр. Хализ чорбажылар ама, ани гелдилэр бу ерлерә бүүк ниетлән, таа генчләр, ани дүүштүләр дә онун ичин,— буннар вақыды бурада чок-чок кайбетмәзләр, оннар алатлээрлар о бошуна гечмиш йыллары капатсыннар да чыксыннар гениш йола. Хем пек севинер инсан, ани олдулар колонист, ани дүзүнежекләр, ани верилди изин йапсыннар колония-кўйлери.

— Е нәндан билежейдим бән, ани ишләр аслы чыкажэк?— айыфланэр тә Тикенжи Ванчу канцарлиянын йанында, бир халка адамнан лафа дурарак.— Билейдим, йапынырдым бән дә. Ама йок бишей, саалык олсун...

— Ама уйгун йазылы о Изиндә помещикләр ичин, сытайым абаларны!— цыкырып түкүрдү дишләр арасындан Чолак Иванчу.— Йа оку таа бир керә буну, ба старости!

— Е кач керә окуйм сана? Аннамышын йа? Не, беним аазым казенный мы, не?

— Не, не, адамнар, ама чалышты бизим Инзов, шүкүр она, пек шүкүр!— бүтүн ичиннән деди, лафа гирип генә, Тикенжи Ванчу.— Пек шекер адам, калипли!

— Кәмил адам ба! Генерал, ама не адам!— екледи Қазмажы Тодиш.— Ону ләзым тутмаа ел үстүндә, нижә деерләр, о бизим!

— Қардашлар, Кутузов нижә ададыйды, өлә дә чыкты,— уйдурду Гырғыр Типани, сокулуп о да арайа.

— Олмайды Инзов, чыкмайжәйды бир дә таш,— зыт гитти Пилич Ристу.

— Не доору, о доору,— кайыл олду башкалары да.— Ватикнот хем Юшневски дә чок чалышэрлар, бизим адамнар!

Кўй дүзүлер гөзгөрә, өлә хызлы, ани дейжән бир карымжалык орада ишлеер илкйазын. Херкези билер аулуну кўйдә, топракларны да кырда. Ишлерә гирер түрлү материаллар: керпич, топалак, таш, саз, папур-

хасыр, күл, от, саман, сары топрак, кум, чылдыркы, аач одуну, дал, йапаа, дери, демир, тафта. . .

Кавга да олэр инсанын арасында, сокаклар ичин: кимиси тамахланып чыкарэр аулуну йолун еринä да даралдэр сокаа, чылдыркы йыэр план ашыры. Кими сокаклар бу бетерä ийри чыкэрлар хем дийл тертип.

Ама күй олэр куй!

Тикенжи Ванчунун еви шансора май хазырды, калырды сувансын, киречлемек озаман йокту, да ичинä гирилсин. Ама бордеи Ванчунун карысы бракмады бозсуннар, олсунмуш она куфнä. Шинди оннарын йардымы варды бирäз — бүүдүйдү ушаклар, варды деликанны чо-жуклары, бүүк кызлары. Күйдä оларды, нижä евелдän адеетти, межнйлän йапмаа зор ишлери — инсан комушуйжа, хысымжа, сокакча аннашып топланардылар ба бириснä, ба башкасына. Елбетки, иши битирдийнän, чорбажы икрам едärди межнжилери, шүкүр едärди. Бу межилär гечärдилär шен, бирликли, ишлärдилär нижä кендилернä, түркү дä чалардылар, түрлү жумбушлär сөлärдилär, йарышардылар фикир кескинниклериндä, ама иштä дä.

— Султана мари, бүүк ишлär битирдик биз евдä-аулумузда! — дайма дeärди Тикенжи Ванчу карысына да еклärди онун севинмелик дейишини «не-не-нее!».

— Е аллаайын йардымыннан, — йапып ставрозуну, деди Султана, ерлештирерäk ичерлерä килим, пала, парталлары хем хепсини нелери варды ичер ишлерни кызчазларыннан, хем дä Даари комшуйкасы гелмишти йардым етсин, бак о да йардым еттийдн она.

дийл шака! Олса бааре ишленмиш топрак, о са келемä, — Шансора да бу гүз бүтүн сүрежез чифт о кырбинийыллык, пеклешик — йок наны сөлемäй! Ама сөкелары, — хавезленди генä Ванчу, — алтымыш дестина — жез, мал вар, кошажэз дөрдär-бешär чифт о бүүк өкүзбитсä дä! — ичини чекерäk деди Султана. — Ама ууралердän, зерä лäзым дериндän калдырмаа келемейн. Бир керä зоор олажэк, ама иш олсун.

— О келемä, кыш капайынжа, олмалы, сөкүлежек, сак биз дä бир куп алтынын үстүнä. . . тä нижä о Бургужу Симоннар булмушлар, айол, түрк парасы, алтын, сүрärкän. . . кысметли женабетлär!

— Матрона түрлү ишлär алмыш кендинä, ушакларна, Симона са бишей вермäзмиш, айол! — деди Даари комшуйка. — Каланыны гөмүш-сакламыш о да, кимсей билмеер наны.

— Булсак о күпү, бозмаз, шинди чорбажы олэрыз,— умутланды Ванчу да.— Алэрыз таа топрак, те бош ерлерни сатэр госуларства, вар помещиклэр куйруаа дүшан сатэрлар топракларны, алэрыз хайван, хергелä, койун. . . ушакларын бир-икисини веририз үренmää, алырыз ев оннара Комратта, Болградта, беким, Кишнофта да да ко йшасыннар заабит олсуннар. . . хем дә йолларыз бираз пара тетүлара, батүлара, ески, санжаа, Курбан күйүмүзä йардым, те гидәрмишләр гери Күйүмжү Танаслар, не етишмәрсейди оннара да бырада. . .

— Ей ба, йоллайжан бөлелериннән!— кайыл олмалды Султана.— Вер оннарын елинä алтыннары да гөрär татүлар бир таш. Сан хеп те өлä, инанэрсын хербирини хич дүшүнмедäйн. Сендән адам олажэк!

— Сус, мари, не тутунмушун башыма?— дүрдү кендисини Ванчу.— Не булдун алтын мы, да чекетмишин чекишmää?

— Ама булсак, өлä дә йапырсын, билтерим бән сени.

— Булсак. . . бошуна лаф. Йа бакайым бән таа ислää о пудуклары, котигалары, тертиплери арышлары еклемää дейни, дөрт-беш чифт өкүз кошмаа шака дийл.

Гүз авалары ислä тутардылар, сыжакты, ама, башка тарафта, топрак пек куруйду, сүрмек пек зор гидәрди, хайваннар динәрди, тертипләр копарды, кырыларды, ойаларды дүзмекләр. Ама бракылмаа йокту, лэзымды, не олурса олсун, келемейн калдырмаа! Илк сефтеси зорду пек, ама сора ий гележекти.

Бөлä зор иштä бир чорбажы, бир айлä йокту насыт чок сүртсүн да комшулар, сенселеләр бирлешип үчäрдөрдär айлä барабар буушардылар йабан стихнейлән — таш гиби четин хем серт келемейлән. Тикенжи Ванчу сүрärди Кол Костадиннärлән, Одунжу Митилärлән хем Боорчлу Данилärлән. Кошардылар дөрт пулук бирär бүүк демирлән да дөрт чизи бирдән актарардылар. Деринини гидәрди кими ерлердä диздән дә йукары. Илкин сүрärдиләр Ванчунун Йбзакайда топракларны — өлä онбеш дестина, сора сыравардыр хербиринä онбешär, сора генä Ванчуйа да өлä сүрүнжä топраклары хепсинä. Иш пек аар гидәрди, ама оларды ислä, варды нейä севинmää.

Ама оннарын уйгун аннашмасы хем ишлемеси гүнүн бириндä ансыздан копту, шейтан куйрууну соктуйду араларна, нижä деерлär. Сүрärкән Боорчлу Данинин

Чолпанда топракларны Ванчунун пулуунун демир ужу илишер сансын бир четин бишейä да сансын öттү дä демирä саклыда.

— Тä о алтыннар!— баарды терси дөнмүш гиби Ванчу да бракыл пулуун тутакларны чекетти тырмаламаа чизинин дибини. Хепси топландылар онун үстүнä савашэрлар гөрмää, не вар. Бир дä, Боорчлу Дани демир казгалачлан курулмуш кафаларна урсун баарэр нижäl дийшик:

— Олун бир тарафа, айытланын бурадан, алтыннар беним! Йарэрым кафаларнызы, салт сокулун! Айытланын, зерä урэрым!

— Алтыннары бän булдум, ба Дани, ха доорулукча,— деди Ванчу сакынарак бир тарафа.

— Те онун ичин сенин илкин кафаны йаражам, айытлан!

Да Ванчу етиштиринжä качсын оунн öнүндän бу, дели олмуш, гөзлернä кан чөкмүш, урэр да делер кафасыны, алкан олэр адам да башыны тутарак ийри-бүйрү гитти евä дору. Бурада каланнар ама колайыннан бракылмаа алтыннардан истäмеерлär. Одунжу Мити, каврайып казгалажы Данинин елиндän, дартэр ону да саплээр дору шкембесинä, адамын барсаклары дышары фырлээр да, дүшүп ерä, таа орада жан верер. Буннар дартышаркан Кол Костадин савашты дургутмаа, айырмаа оннары, ама наафилä. Гөрүп, ани Одунжу Мити хептän делермиш, öлүм йапэр, алды йолуну да — качарак күйä, инсаны чаармаа, десяткени, старостен. Күйдän гелинжä инсан Мити о күп алтыннан йоколмушту. Аарадылар сора ону чок бу Бужак кырларында полицейскийлär Болградтан да, Ренидän дä, ама öлä дä буламадылар, сансын ер ичинä гирдийди.

* * *

Ватикноти чок йашамады да вакытсыз, 1820 йылын гүзүн, öлдү,— вармыш онун бир саклы дерти о битки женктän калма. Йалнызды бураларда, кимсейн йокту. Ренидä изметчилери гөммүшлärди ону. Ама мезарыны онун долашарды салт бир инсан: о үсүз кыз севмишти ону саклы, Дмитри öлä дä билмемишти...

Ени попечитель майор Малевинский ертеси йылын чекеттийди дүзмää бүтүн колонияларын ортасында бир касаба, тä нанда Болград — колониялык центрасы.

Бурайы о гечирдийди сора попечительствойу Ренидән. Бурадайды онун резиденциясы. Бурайы чок керә геләрди кенди генерал Инзов — баш попечитель бүтүн Новороссийский губернияларын колонистлериня хем шансора «наместник» Бессарабияда, сора да Военный губернатор. О чок чалышмаклан үренәрди, нижә ерлешти да йашээр колонистләр, не зоорлары вар, нижә дисциплинайы тутэрлар, адеетлери, помещиклерин тамахлыындан хеп коруйарды оннары. Бурайы гечтийди сатыжыларын да, тефежилерин дә, скупщиклерин дә чоюу, скупщик Варлыкчы Тану да, зенгин чифликчиләр Диму Казанжы хем Кирилл Минков. Колонистлерин арасында оннар хызлы зенгиннәрдиләр, ишлери гидәрди уйгун, тамахлыклары да гиттикчә бүүләрди, бишейин онүндә дургунмаздылар. Доору, колонистлерин дә чоюу, узлашып буннарлан, зеделәрдиләр варлыкларны. Бир лафта, буннара да оннара да уйарды: буннарын варды малы, товары сатмаа, оннар да бу ишлери пек кәмил дүзәрдиләр, хализ граница ашыры алыш-веришлинндә. Дийл чоктан йабан келемә бу Бужак кырларында шинди дузүләрди бир общество, ангысынын варды хепси, не ләзым: территориясы, йаратма-захмет куветлери хем ихтизалары ишлейәннери хем кулланыжылары, занаатчылары, учреждениялары, властьлери, бүүәрди буржуазиясы, интеллигенциясы — экономикасы хем дүзүлән культурасы. Бурада оларды хепси, не оларды Российский обществада — йол ачыларды капитализмайа, макар ани крепостнойлук ону таа дургударды, ояларды.

Бу колонияларда ама бу йол таа хызлы гидәрди: колонистләр гиттикчә таа чок екин, мал бүүдәрдиләр, дийл айлә зоорларыны тамамнамаа, ама товар панайыр ичин, ангылары бүүдәрдиләр Бужакта, баалашардылар бири бириннән, баалашардылар бүтүн Бессарабиянын панайырларыннан, бүтүн Россиянын панайырларыннан. Колонистлерин территориясы оларды бир экономика бүтүнү. Бу процесә гөрә бирлешәрди гагоузларын дили дә, топлашарды нижә нация дили, ангысынын системасы дүзүлдүйдү таа Балканда да гетирилди бурайы. Шинди бу обществовун арасында, йаратма-иш процессында, илишкилериндә (давранмаларында) дили кулланышардылар таа чок йазысыз, ама йазмаклан да — түрлү алыш-веришлик, аннашмак киятларында, бири бириня кият йазмакларда. Васил Арнаут стих йазарды, стихларны ел йазысыннан русча букваларлан зеделәрди да

даалыштырарды окуйаннарын арасында. Болгар дилиндә йазмаа савашарды Дати Куцаров.

Ватикотинин анылмасы ичин Малевинский койду онун аадыны бир ени колониейщ — Дмитровкайа.

Бессарабия озаманнар гөрдүйдү чок ишләр, ангылары, аз мы, чок му, брактыйдылар из колонистлерин дә арасында, бу ерлердә дә: грекларын түрклерә каршы калкынтысы — «етерия», масоннук хем декабристлерин гидими, рус поэтинин А. С. Пушкинин булунмасы Кишиневда хем гелмеси колонистлерин арасына, булушмасы буралы интеллигенциейлән, чиновникләрлән, инсаннан да бужак-буралы панайырларда...

Хем фасыл, хем дә майыл гелмишти Пушкинә бу ерләр, бу да инсаннар. Пек бүүк мерак гүдәрди о, ки үренсин, не сойдур бу кара калпаклылар, жиба кыркык башлы быйыклылар, есмер дә гөзәл кызлы күйләр. О сорарды, нейә геләрмиш о аад «гагоуз», хем кимдир бу Тунайы геченнәр? Гагоузча лаф та о сөледн, шашты, гүлдү... дүрдү дә үзүнү, чектиклерин о ишидип сенселенин... Йазмыш олсайды еер, неләр о ишиттийди, неләр гөрдүйдү бу Йалпы деренин бойларында о заманнар...

Бужак йолунда топачлар, тоозлар, хер тарафа оләр, ки гечсин поэтлан озаманкы файтон, онун да достуннан, генерал Липрандийлән И. П., генч о да хем йашамаа севәр бир адам.

Гезийә Пушкиннән барабар гелди онун ени достлары Болградтан хем Ренидән, карылар, кызлар экипажларда, адамнар, генчләр — атлы. Хепсини мусаафирләә бекләрди Йукаркы-Бужак округун старшинасы Лачантар Андрик Петрович хем округ протойерейи ай-боба Ипатий, ани измет едәрди ен илкинки таш клиседә, ангысы йапылдыды дийл чоктан Комрата.

Чиновникләр Пушкини хер ердә кабледәрдиләр ислә, бак биләрдиләр, ани ону Инзов севәрди да коруйарды.

Пушкинин хем Липрандинин хатырына старшина верди бал. Топлуш айрмайды, салт бүүк бойлар. Музыка чаләр, мусаафирләр ойнээрлар, шенненерләр, лафедерләр, конушэрлар. Пушкинә пек севәр гөзлән бакарды хептән генчежик Миолнна, ай-боба Ипатийнин кызы, дә хеп онун йанында, хеп онуннан ойнамаа, ону икрам етмәә. Кыз, хақына, гөзәлди, бизаз тенни, кулажа сачлы, кыврак бойлу, шен хем лафчы, йалпак, ачык

үрекли. Пушкин дә кулланды кендисини гөзәл бу кыз-чазлан. хепси майыл олду оннара бу авшам.

Бурада сефтә танышты Василь Арнаут та старшина-ның ортанжа кызыннан, Ленайлан, карагөз, есмержә суратлы бир инсан, услу, аз лафчы, дерин дуйгулу хем дүшүнекли, «попазын кызындан таа онгунжа. Оннар бееништиләр, бири бириня севдалы калдылар, ама аз ким есап алды буннары.

Топланмышлар таа чок Пушкинин хем Липрандинин долайында кайнашарды.

— Ефенди Александр Сергеевич, Кишинева, олмалы, баллар олэр чок таа гөзәл?

— Олэр, олэр, гөзеллерим. Ама бүүн бән пек ислә дуйэрым кендими бурада да. Хем беенерим, нижә деерсиниз бана «ефенди».

— Дамалар, барышнеләр гиймни гөзәл, модалы! Ах, жаным, жаным!

— Гиймни, ы. . . нижә демәә сизинжелә «мадам»?

— Ханум.

— Иа не гөзәл лаф, «ханум»!

— Вар гөзәл кызлар, чок?

— Ваар, чоок. . . е, нижә демәә «барышня», «мадуазель»?

— Күчүк ханум. Миолина күчүк ханум. . . зихирли деди кызларын бири.

— Гөзәәл! Ама хепсиня, алле, уймээр. . .

— Александр Сергеевич, мой то господин, не беендиниз таа чок бизим бу касабаларда, күйлердә?— хашлак үреклән сорду Дати Куцаров.

— Инсаны! Ишчи, чалышкан, икрамжы! Хем дә бир история калажэк аклымда — Кыржали атаманын историясы, гиргин, гөрүмнү фигура — уйгун бир литература йаратмасы иччи.

Да Пушкин аннатты, нижә рус аскер карантинин начальнин сөлемиш она кысадан, ани Кыржалы болгармыш, хем ани о дүүшмүм грек етеристлериннән барабар түркләрә каршы, ангылары деәрмишләр, ани о сойужу хайдутмуш, макар ани түркчедә «кыржали» лафын маанасы «гиргин», «жигит». Да грекләр, кайбеттийнән дүүшү. Кыржали сакланмыш рус карантининдә. Ама түркләр истемешләр ону рус заабитлериндән, да, ки олмасын кавга, русслар вермишләр ону. Кыржали капалы дурмуш Яссада зынданда-капанда, ама качмыш ордан да хайдуклук едәрмиш османни езижилерә кар-

шы, ани онун ватаныны, Болгариейи езги алтында тугэрлар дейни. Карысы онун бир ушаклан саклаймыш Килия касабасына йакында болгар колонистлерин арасында. Айыфланарды поэт, ани олмамыш колайы лафетсин о карыйлан. . .

— Кыржали — колонист сизин гиби, ватаныны унутмээр.

— Биз да унутмээрız Александр Сергеевич! — атеш олуп деди Куцаров. — Бизи шиндиллик аскерä алмээрлар, льгота койдулар. Ама биз öлä да гидежез дуўшä, женк олурса, султана каршы, ватанымызы куртаражэз!

Бужак! Кысметлийсин, Бужак! Сән гөрдүн дүннән устасыны, пеетчилерин ен ийсини, кәмил бу рус адамыны, өзлек хем конаа каблеттин, игкрам йаптын, лафа дурдун, о паалы сесини сеследин. . . билмәздин сән озаман, ани бир бүүк адам, пек бүүк адам ешийнä бастыйды расгелä. . . Сән гөрдүн онун хызлы гезмесини гениш хем зенгин панайыр ичиндä, хем нижä о кырмызы бибер дизилерни бойнусуна гечирип гүләрди, беким күрк мешин дä өлчәрди кендинä, гайтанны минтаи гийәрди, йа да кыврак бейгирлерä майыл оларды; нижä авдармалылар, жөлтайлылар, каарлыктылар, бешалмалылар, конгазлылар, дизгинжелиләр, кириетлиләр хем хер тарафтан, нәндан варды инсан, шараплан батлаклара теклиф едәрдиләр поэти буйурсун бир шарап да талигалар ичиндән аяакча хеп «Саалык!» бизимжелä буйур едәрди топрак чөлмеклән узалы бир елиндä, «Кысмет!» баараркан, она да жувап севицерäk верер икрамжылар — «Саа ол!», «Кардаш хем дост!». . . Оо!

Бураларда гездийди о, Бужаклар она бактыйды майыл! О Пушкинди, ен бүүк поэт олажаа Россияда хем дүннедä!

— Пушкин, кардашым, баашла бизä анмак ичин биркач стих, — данышты үрек далгаларыннан хем хатырлан Васил Арнаут. Пушкин, сусуп бирäз, чекетти:

В степях зеленых Буджака,
Где Прут, заветная река,
Обходит русские владения,
При бедном устье ручейка
Стоит безвестное селенье.
Семейства колонистов тут
В тревожной радости живут,
Храня родительские нравы,
Как граждане большой державы,
И родиной ее зовут. . .

Ешил Бужак кырларында,
Те нәнда Прут, белли дерä,
Анык олду рус ерлернä,
Бир дережик бувазында
Дурэр бу күй, таа билимәз. . .
Айлä-айлä колонистләр
Бурда севиич-кушку йашээр,
Боба адеетлерни тутэр,
Бу бүүк девлет инсаннары —
Кенди, сайэрлар, ватаны. . .

Йыллар гечер, колониялар гиттикчә бүүлер, гениш-ленерләр, зеделенерләр.

Ачан да ама генә олду руслан-түрк женги, 1828—1829 йылларда, Болгариядан гелди ени бөлүкләр беженаржы, таа чойу болгар бу сефер, да ерлештиләр колониялара, йада дүздүләр ени колония.

Бу ени колонистлерә ама ләзым олду топрак кесмәй ески күйлердән хем дә хер бир чорбажыдан да 10-ар дестина, ки оннарда да олсун 50-шәр дестина айлейә. Бу иш пек ий гелмеди илерки колонистлерә, олду кавга да, атылмак та, каршы коймак властьлерә... Топрак ама генә дә вар чок, йашамак өруер, ишләр гидер. Властьлерә Балкандан колонистләр куртарэрлар таа ислә некадар немцә колонистлери, ани хеп Бу-жакта, Аккерман тарафында ерлештиләр, зерә гелмиштиләр май бишейсиз да правительство ләзым версин онна хепсини. Буннар са геләрдиләр бүтүн тертиплерини, иш малларынан, саамал хайваннарыннан, кушларынан, домузларынан, да бирдән тутунардылар ишә, йашамаа, имелин кендилери темин едерләр. Немцеләрлән сә ишләр чыкәр чок таа харчлы, таа долашыклы. Беким ани оннар чок таа культуралы бу ерлери дүзерләр да онун ичин правительство бол верер онна чок йардым парайлан да, материаллан да, ама оннар биртрүлү ерлешәмәздиләр да чекедәмәздиләр ишлемәй. Оннарын колониялары Чукурак (Тарутино), Кыргыз (Ярославец), Боорч (Малоярославец), Кулмә, Лейпциг, Березин, Албота, иижә гөрүнер, кими адлары оннар да алмышлар татар күйлериндән. Гечмейжек чок вакыт та оннар пек зенгиннейжекләр, зерә оннарын пайыны пек тутарды цар айлеси, да дүшүрежекләр балканлы колонистлерин экономкасыны, сатын алып оннарын герайгиби топраклары.

Балкан колонистлерин күйлериндә варды түрлү усталар да, ангылары дүзәрдиләр хепсини иш хем ев инвентарини, енидән дә йапардылар хепсини, не ләзым. Занаатларна гөрә оннар фамилия-лаап та ташыйардылар — Демиржи, Демироглу, Кавалжы, Пулукчу, Арабажы, Дерменжи, Текерлекчи, Фычыжы, Дүлгер, Ташчы, Дүвенжи, Қазмажы, Қазанжы, Қалайжы, Куйумжу...

Хер бир куйдә варды чок дермен дә ун үүтмәй — лүзгәр дермени, су дермени, топрак дермени, таа сора пейдаланды машиналы дерменнәр дә, олой баскылары,

саайаайы-пийнир фабрикалары, йапаа тарамма машиналар, аба долапламаа машиналар.

Ама озаманадан варды таа. Варды зоор чекмää.

* * *

О беладан сора, ачан кафасыны йардыйды о Боорчу Дани, Тикенжи Ванчу чок зор чектийди, да олмай-эйды аскер госпиталына койсуннар ону, билнимеер доорулажэйды мы. Ама дооруттулар, шинди — сансын бишей олмамашты, салт ани пек белли нышан калдыйды аннысында хем, ачан пек лүзгär есärди, онун башы да уулдарды. Ишлärди, нижä влердän, хем таа бежерикли, таа ариф тä олдуйду, о бела күп алтындаи сора хер бириннän кошулмазды. Султана да кемирдийди онун кулакларны таказайлан. Нижä-нижä, ама кары таказасынын да бирäзи баре адамын файдасына гелер. Бөлäки, вар нейä дайанмаа, карын бааргансайды да. Ванчу елли йашына доору шансора гидärди, евердийди адеетчä ушакларны, ен буүклерни, йашардылар хепси бирердä. Сора чожукларна — Фидоса, Ристуйа хем Генчуйа йаптыйды ев кенарда, община план вердийди, кенди дä топрак алдыйды сатын оннара таа вакытлан государствадан йада дүшän помещиклердän, кызларна да — Ленчуйа топрак, мал вердийди, бир лафта, хепсини койдуйду сырайа, салт ий йашасыннар! Ичердä калдыйдылар Танас, деликанны чожук, хем Кристина, бүүк кыз. Кристинайы тä евережеклär тездä, Танас та гетирир гелин да калыр ичердä, бак өлä адеетти — адам тарафындан ен күчүү лäзым калсын евлердä, баксын анабобайы ихтиарлыкта, да она калэр варлык та бүтүн.

Ристу гиттийди ичгүвелиинä Баарган Федилерä, сэлеер, адамын йокту оолу, салт кызлары да гүвесини чектийди ичеринä. Еви, ани йаптыйды Ванчу оолуна, Ристуйа, саттыйдылар Танчу Димуйа, ангысы зенгинедийди герäйгиби, ен зенгинди куйдä, да ачтыйды орада бир кырчма — гелири таа да чок оларды.

Ленчу качтыйды Кол Костадинин Пантисинä, анайабобайа сормаийп. Олдуйду бираз баармак — Ванчу бак харцааны гөстердийди, кайыл дийлди бөлä еверсин кызыны, ама сора гелди имана да йаптылар сырасыны, нижä дүшер.

Тикенжи Ванчу хем Султана олдуйдулар хализ дäду-бабу, зерä варды шансора бунжа унуклары, да хеп-

сини дә севәрдиләр, хепси дә дәдусунда, бабусунда таа чок булунардылар, Султанайа зоор да геләрди, ама не йапажэйды — бабусуйду?!

Кўйдә, Инзовун изининә гөрә, инсан йаптыйды бир одундан клисә, гелдийди попаз; клиседә ачтыйдылар бир дә школажык, кими ушаклары попаз үредәрди клисә киатларны окумаа. Нечинсә, таа илери кимсей кўйдә, нижә дә башка кўйлердә, дүшүнмәзди, ани клисә йок, ушаклары да ваатизетмәздиләр, генчлери дә стевноз етмәздиләр. . . ? Тә шинди дә, клисә вар, ама инсан хеп гитмеер дува етмәә, өлә, салт ушаклары ваатиз етмәә, генчлери стевноз етмәә, йада өлүлери гечирмәә. Кими кўйлердә гагоузлар Коладайы да тутмаздылар, саде Ени йылы, Чыбык гүнүнү: хэй-хэй-трака гезмәк, атлы гезмәк кўй ичиндә гөзәл донаклы бейгирдә, ра-кыйлан, чыбыккан, колачлан гезмәк, кызакларда бөлүклән чекинмәк. . . Властьләр озаман башлады йаппаа таш клисә, ки калдырмаа религиянын хем падишаалы-ын темелини, сора Болградта хем Комратта йапылды бирәр бүүк собор-кафедрала, да, нижә билинер шансора, Болград соборун алтарында булунер Цар грамотасы, ангысыны попазлар анэрлар службада херкерә. Бу ишләр дә ама пек-пек йардым етмеерләр: клисә таа чок бош, попаз май йалныз йапэр службайы; بازارлар гүнү Танчу Димунун крычмасында таа чок инсан булунер, некадар клиседә. Хем таа чоойу бурайы гелер генә дә дийл масус ичмәә, ама таа чок булушмаа, ениликле-ри аннамаа, аннашмаа алыш-верншлик ишлериндә, чалгыжы тутмаа дүүннерә. . . Бурада оннар булэрлар таа чок интерес кенди йашамасына, ишлернә. Кенди адеет-лерни йапэрлар таа чок евдә. Дейжез, Ай-Гөрги, апрелин 23-дә, ачан койуннары кыра уратмаа, хербир айлә курбан кесер көрпә кузужук да отуруп планнарын дышанда иип-ичерләр, сора койуннары кыра урэрлар; Хедерлез гүнү бүүкләр атлы бейгирлердә йарышэрлар чайырда; йада гүзүн Ай-Андрейдә инсан йаалээр капулары сармысаклан, ки йабанылар гелмесинмиш. . .

Колонистләр шансора сынаштылар бу ерлерә, ангылары каршыладыйды оннары йилниннән, ама сертлиннән дә, да үреттийдиләр енсемәә зоорлары, стихиялыы да гиттикчә дүзмәә йашамаларны.

Ама насыл варды колай билсин бу инсан, неләр беклеер оннары илердә? Не ежелләр таа уурайжэк оннарын аулларна?

Таа о кышын олду пек чиркин айазлар, дондурду

бааларларын бир пайыны, гүзлүклери, аачлары, кайбелди чок мал; илкйазын хем йазын йаамур хич олмады, куруду орталык. Йаады ама бир бүүк толу, йымырта кадар ири да фалады ерин үзүнү, чок та уфак мал өлдүрдү. Сора да гелди салгын хасталыклар — чума, холер, өлдү инсан. Хеп бу йылын кырлара конду карабулут сарынча-чекиргә да кемирди хепсини, не булду. Артык чиркин йыл олду. Насыл да дайанды бу инсан?! Насыл сүртү генә?! Насыл енседи стихиялыгы?! Кимиси ама дайанамады, коркту, да калкынып гиттиләр гери Балканнара. Хализ ики күй бүтүнүнә гиттиләр, Драгодан хем Беймахалә, да оннарын аадлары да кайбелди. Инсанын кефи хич дийл шен, гезерләр урулмуш гиби. Устунә дә ени попечитель Михаил Григорьевич Бутков изин верди хеп озаман, ки планнары, сокаклары узлатмаа, йыкмаа да енидән дүзмәә таштан оннары. Кимисинин ев йапыларны да расгеләрди йыкмаа, инсан пек каршы гитти да, гелди сыра, властьләр зорлан йыктылар-чиздиләр уз сокаклары. Сора, йокту не беклемәә, инсан тутунуп йапты хепсини енидән сокак-сокак. Те озамандан Бужак күйлерин сокаклары уз май херердә. Ама не чектийди о инсан, бизм евел-евел дәдулармыз! Бутков ичин түркү дә дүзмүштүләр, феналы ичин. Ама бу да дийл хепси. Бутков верди изин ки хепсини колониялары айозласыннар молебениән да хепси инсан йорту тутсун, курбан йапсыннар бүтүн күйжә. Инсан йапты хепсини. Стихияларын инадына!

Бежим, Бутков буннары йаптырарды истейип тә? Ки инсан унутсун кахырлары, о кайыплары? Хем о биләрди, ани колонистләр зенгиндиләр да о кураа дуймадылар, варды екиннери таваннарда, о кайыплары да еринә тез койажәклар, варды паралары, варды тамызлыклары, хем дә чалышкандылар. Буннары хепсини ий биләрди Бутков да хич ажымазды инсаны. Сакынмазды да пек, зерә таа бүүк кардашы, Петр Григорьевич, статс-секретарьди Петербуртта.

Инзов ама дүшүнәрди инсаны да изин верди общинаalara йапсыннар хер бир күүдә амбар екин ичин, олсун куракларда пайетмәә аач калан инсана; йапсыннар таш көпрү, пунар, чешмә, тыйнак тутсуннар. Хеп о фикир верди колонистлерә, калдырсыннар ики обелиск,— бирисини Сату-ноуда, Тунанын бойунда, бирисини дә Прутун бойунда, Ваду-луй-Исакта,— беженаржыларын гелмеси ичин анмак нышаннары.

Инсаннын хализ дә олмадыйды вакиды чок кахыр-

ланмаа, унудардылар о зорлары. Инзова чок шүкүрдүләр, йоллардылар делегация Болграда, һанда о булунарды чок керә, варды резиденциясы, ки гөстерсиннәр кенди танымаларны хем хатырыны она.

Йыллар дүзелдийди генә, олдуиду бүүк берекет, доорулдуиду хепси, гитмишләр гери дөнерләр, хем таа ени дә гелерләр.

* * *

Дүзелдийди кырлар, бааларлар, аачлыклар, башчалар, херерси гөзәлди. Бүтүн афта инсан ишләрди, ама пазарларда, йортуларда чыкардылар долашмаа екиннери, бааларлары, бостаннары. Хализ генчләр пек чыкардылар бөлүк-бөлүк, кызлар кумаларыннан, чоҗуклар кафадарларыннан. Не дә олмасын дүннедә, генчләр хеп генч, истедиклериндән атымээрлар. Оннар таа чок бааларларга чыкардылар, бак варды насыл чотуклар арасында, аачлар арасында булушмаа, дийл өлә увада, хепсинин гөзүндә.

Тикенжи Ванчунун Кристинасы кумаларыннан чыктыйды узак баалара. Хава гөзәлди, гүнеш-сыҗакты, азбучук лүзгерҗик чырпарды, кушлар түрлү сесләрлән гөзәл долдурардылар баа хем аачлык алчакларны, доздолай кокарды тазә чотук йапраана, ачык гүл-фатма хем геҗә-сефаа чичеклернә, кирезә, орак ериннә — сарфош оларсын, дийл башка. Кызлар гездиләр, гүлүштүләр, түркү, маанә чалдылар, баа йапраа топладылар сарма ичин, алчак ичиндә, аачлар алтында пунарда айкаларны йыкадылар, одун кофадан серин су ичтиләр, сора гүмүш блезиклерни, алтын лифтлерни генә гийдиләр... ниҗә дә херкерә, өлә ислә хепси геләрди, ани йокту һаны.

Ама зорлары оннарын варды бир дә таа кызгын — чоҗукларлан булушмаа, бакышмаа, лафетмәә...

Бааларлар ичиндә хеп ишидиләрди наара, сыклык, чоҗук сеслери. Буннарын үреклери ерийәрди.

Кристина таныды йакында Тодинин сыклыыны. Макар ани о бакышарды Картал Петрийлән, о да ону истәрди гелин, те бу Тоди ама калдырарды онун үреендә өлә дуйгулар, ани йымышарды онун өнүндә. Е шинди, тә гелер, һапсын? О Петри дә нечин йокса?

Тоди тә таа йакында ишидилер, хем хализ бурайы гелер.

— Кристина, алле Тоди... биз гиттик Настилерин бааларына. Сора булушуруз, гелирсин орайы!

— Дока мари, Насти, гитмейин, дурун... нәбайым, аллахым?

Кызлар йок олдулар гүлерәк. Кристина, бир йабан гугушу гиби, сансын сыкты канатларны хазыр учмаа, үрежни дүүлер гүүсчезлерни сарсыдарак, солуу хашлак гиттикчә, мави гөзлери шылээр кушкулуктан... башы сансын дөндү сарфошча... О билмеер, нәбәжәк, не олажәк онуннан, еер Тоди... Тә, үсек гүвен гүмелерин ардындан пейда олду Тоди, йан паралиясы башында, кырмызы кадифә фланийлән, ешил желетка үстүндә, мави чуфа доннар, хром башмекиләр — ени модайды бөлә гийнемек чожуклара шинди; ескийжесинә антери, күрк, калпак, кушак, чарык кышын ташыйардылар. Елиндә бир ешил феслен далжазы, дишлериндә дә бир алтынжык чичәә. Гөзәлди, кыврак, левент бир чожук. Дурду ериндә, бакәр Кристинанын дору гөзлернә; биаз хаса башында, йанаанда гиргина чичәә, ижә читтән чичекли фистан, биаз фыта, кара емениләр орта өкчели — кызларын модасы — хепси сансын титирәрди йапрак гиби йапышык кызын гөзәл бойуна. Тоди дуйарды Кристинанын титиремесини, биләрди недән, она сефтә дийлди. Бирдән алды онун суумуш елини. Кристина үрктү, ама бишей йапамээр, нечинсә, салт дуйәр, нижә Тодинин ели гезер онун белиндә, аркасында, дудаклары да сүрүшерләр онун йанакларна, илишерләр аазына... О корунәр, чевирер башыны ондан, истәмеер. Тоди ама сыкы тутәр ону, колвермеер, бир елиниән дә башындан тутәр, ани о хич бишей йапамээр, да истәр-истемәз, дудаклар бирери гелерләр... Кристина бирдән бирә атыламады о ий гелмектән, ани татлы гечер бүтүн гүүдендән, бракылды. Ама фикире еринә гелип, дирди кендини да куртулду Тодинин кужаандан.

— Тоди, вазгеч, дийл ләзым, бән гижәм!

— Нечин дийл ләзым, мари Кристина, бән не северим сени? Евленежез!

— Инанмээрым! Хем хеп окадар — дийл ләзым!

— Пек ләзым, Кристина, — хептән йалпак деди Тоди да генә каврады ону, ансыздан йаттырды отлар үстүнә да сыкы тутәр сык-сык солуйарак. Кристина савашәр калкмаа, актарылмаа, ама наафилә. Тоди генә йапыштырды дудакларны кызын аазына да өпер, ичинә гирежәк. Кристина айырттыкча аазыны деер, ани о бааражәк, ани дийл ләзым, о истәмеер.

Ама баармаа да уймазды, инсан аннарса, биртаа гир ер ичинä.

— Истеерсин, Кристина, бän дуйэрым...

— Истäмеерим, бä Тоди, аннастана...

— Йок насыл истäмейäсин, истеерсин...

— Брак бени, бän коркэрым...

— Коркма, хич бишей олмайжэк, салт ислä олажэк... пек ислä...

— Нändан сän билерсин, ани олмайжэк? Олажэк...

— Билерим. Те башка кызлар да вермишлär да бишей олмамыш. Чожуклар аннатты.

— Йок, бän коркэрым, Тоди... Аа, сора сän дä аннатчан!

— Коркма, аазымы да ачмайжам. Ха коркма, мари Кристина.

Кристина бираз кендинä гелип, ахмакчасына есаплады, ани бежим дä бишей олмайжэк...? Ама да не бүүк хавезмиш бу, о билмедийди шиндийädän! Бу Тодинин дä ахтына о каршы дурамазды, гөрүнер, куртулмайжэк... Верилсин санкий? Ама ажыдажэк... е дайанамарса? Е үклү калырса? Йок, олмаз!

— Тоди, йа калк үстүмдän, брак бени. Дийл лäзым бишей. Кär евленсän дä бана, дүүнädän хич тä есаплама. Йок нечин бозалым узүмзү инсанын онүндä.

— Кимсей хич билмейжэк... евленежез...

— Йок, истäмеерим, колвер бени... кол...

Тоди генä тыкады Кристинанын аазыны өпүшүнän да, башка бишей демеярäk хем сормайрак, айырылмады онун дудақларындан, гүүслериндän таа о верилмейинжä...

Баалар, аачлар фышырдардылар еникунужа, ачык гөк тä сансын йымышамышты, херерси дä сансын динненärди илинненмиш.

* * *

Хайлак вакытта карылар отурардылар планнар бойунда лафа да сыралардылар хепсини не оларды күүдä, йада башка ерлердä.

— Марин, ама о Сурдулар не жансыз чыктылар, айол! Нäптылар о завалы кыза, Пандазы Варийä! Хем ким билсин аслысыны, айол?

— Олä марини...

— Кыз инанмыш чожуу да сора качмыш она. Ама дүүн гежесиндä...

— ..нижә вар таа кимсиндә ески адеет...

— ..да деерим йә, дүүн гежесиндә, беким ишитмединиз, а?

— Ишиттик, бүтүн күй билер. Ама аннат, беким бишей башка таа...?

— ..дүүн гежесиндә, айол, нижә ески адеет, йатәр гүвә гелинин да, ачан гелинин гөлмәәни чыкарәрлар гөстерерләр,— бир дә дамна канжааз баре... пы, дийлмиш кыз, айол!

— Да куувәрлар кызы...

— Чожук са кабаатлыймыш...

— Ама сусмуш, айол, бир хайван гиби!

— Ен чок кабаат ама кызда! Нечин...ы...?

— Е, беким севәрди чожуу пек...?

— Да бир сабаа... сеслейин, илери дору не олду.

— Билериз йә, не олду, бүтүн күй гөрдү йә...

— Ислә, ислә... да бир сабаа Пандазыларын еви, токатлары катраннан былашык, о гөлмәә дә асмыштылар бир пунарын серенинә күй ортасында!

— Не айыплык, аллахыым! Буну чожуклар йапты, гүвенин достлары...

— Ее, евелләр бөлә ишләр оларды таа сыкча...

— Кыз да ахмак, мари: алмамыш бир болдур сапласын күчүк пармааны да блаштырсын брәз о гөлмәә нердә дүшер... баарып ки ажыдәр, ани өбүр ичердән дә ишидилсин... о са, олмалы верилди нижә бир... елбетки...

— Мари, генч кысырак та, тепмеләмейинжә, хайгыра гелмеер йә?

— Ха брак сән дә о кысыраклары. Бу кыз, инсан, жаны вар...

— Ама не ләзым тутмаа бөлә айып хем мых йылындан таа адеетлери? Вар бир лаф, кыз услуйса, сайарса кендини хем кызлыны, о тутар кендисини евленинжә, дийлсә — йок һәппаа.

— Мари, вар насыл алдансын, гүнааһа гирсин кыз, чожуклар пек шалвир зерә.

— Йа сенин кызыннан олсун бөлә иш, аллаа корусун, сән бөлә лафетмейжән, айол. Чожуклар да дийл хепси өлә йә?

— Вармыш кыз, ани кенди дакылармыш...

— Биләм һәнда, байырлар арасында, мы ама, вармыш терсинә адеет: гелин кызсаймыш о гежә, ону коулармышлар, зерә о ләзым олмамыш башка кимсейә бу гүвейәдән...!

— Пыы, не маскара адеет!

— Нижә дә олса, бән дейжәм, бу адеетләр ески, кфүлү, салт айыпламаа кызлары. Файда йок!

— Насыл йок? Бизим адеетән вар: корксуннар, евленмейнижә йок не йайсыннар кычларны, канжыклар!

— Ха сән дә, топла о кирли аазыны!

— Е не-е! Дийл доору му?

Бу иш дийл чоктан олдуиду бу кўйдә, хақына, да хепсинә пек фасыл гелдийди, зерә кимсей бу адеети шансора чоктан тутмазды, ама кушкуландырдыды да, хализ аналары, кимин бүүк кызлары варды. Кызлар херкези кендийжә бу иши чалдыды: ангысы хич есаба алмазды, зерә «кабааты» йокту, кимиси сә «дуйарды баризиндә синәә». Чожуклар? Чожуклар гүләрдиләр. . .

Кристинайы бу разгелиш раада бракмазды. Ен бүүк коркудан о куртулдуиду, бак гечтийди шансора билинир вакыт озамандан да, онун кысметинә, бишей дә олмадыды. Өлә разгелмишти. Ама евленмеси илердейди. Е Тоди дә йапарса, нижә о Сурдуларын чожуу? Хақына, о билмәзди, не дүшүнер Тоди, зерә озамандан о бакты хич гөрмесин, булушмасын онуннан. Ама Тоди дә хич гөстөрмеди, ани истеер булушсун. Өтегүнү о гечәркән показын еви йанындан, Тоди дурарды сокакта чожукларлан да йапынды, ани гөрмеер. Бу ону коркутту. Ама дуйду да, ани север бу чожуу хализинә. Санки озамандан мы?!

Анасына Кристина бишей сөләмедиийди, утанарды. Е, өләдир кызлар, салт ачан копәр бишей, озаман аналарнын башына асыләрлар.

Султана, кўйдә бу разгелиши ачан илкин ишиттийди, пек есаба алмадыды, салт шаштыйды, ани шинди дә таа вар өлә гери калма инсаннар. Ама ачан сеследи, нижә карылар бу иши дидерләр, титсиленди, бирдән үреенә дамнады: Кристина, ажаба? Аллаа корусун! Ама сансын үрәән узак дибиндә о дуйарды бишей, она геләрди, ани Кристинанын жаны дийл пек раат. Беки, ани евленмеси о курак хем хаталы вакытларын бетеринә гечәрди вакыдындан? Беки башка иш? Ана үрәә дуйарды бишей.

— Кызым, Кристина, не вар сенин үреендә, не оләр сениннән, ки беним үрәәм сансын титирер кушку?— сорду о кызына бир керә, ачан салт икисийдиләр бир гүн башчада. Кристина бирдән сууду, ама тез дә кендинә гелди.

— Бишей, ма маму, не олажэды. Тә евленежәм да усланажэз хепсимиз.

— Беким, ама олду бишей, кызым, өлә разгелә? Сән анандан саклама. Кристина бирдән бирә май есаплаыды, ани анасы беки бишей билер, өлә доору уурарды сорушуннан ишин үстүнә. Сора да айып гелди, зоор гелди, ани сөләмеер доорусуну анасына, ама сөләмеди, алдырды башка лафа.

— Маму ма, кимә гидейим йә? Икиси дә истеерләр бени — Петри дә, Тоди дә?— савашты усландысын анасыны, да аклыңжа дүшүндү: «Генә йалан! Анажыым, нижә дайанэрсин? Аналар хепсини чекерләр».

— Икиси дә ислә чожуклар, кызым. Ама Тоди сансын, бана калса, таа ачык гөз, таа... нижә дейим сана...?

— Таа кыйышак, дири!

— Сансын.

— Тодийә гидежәм озаман... .

Кристинайа бу да ләзымды. Анасы шашмайжэк, бөлә олурса. Ама олажэк хализ бөлә. Тоди она евленежек. Да кыстырып Тодийи бир керә, Кристина нижежиктән сөктү онун дикишлерни. Тоди, илин кафалы, хализ дә атыларды, о таа истәрмиш гезсин кызларлан, биләм не... Ама Кристина бракылмады ондан.

— Сән емин едәрдин, ани беенерсин, евленежек. Бән инандым, зерә северим сени,— йалпак деярди Кристина Тодийә, ачан саклы булушарды онуннан, ама кендинә ону колвермәзди.— Не сандын, ани зоорлан мы озаман бааларда, йаки бән илин аклыдайым мы? Дийл, бән инандым сени, зерә беенерим, да салт отакым... Санма, ани нижә башка кызларлан.

Те бу битки лафларда Кристина сапланарды. Беки дийл ләзым онуннан баалансын, ама нәпсын, север хем дә йанылды? Гитсин башка чожаа? Ләзым алдатсын ону. Аннарсайды да, ани о дийл кыз? Йок, Тодийә гидежек, зоорлан, ама гидежек. О беенди ону, истеди ону, шинди алсын да доору битсин бу иш. Четемейди! Ко она айып беки Тодинин онүндә ашаа ийилмәә, о кыз, ама йок нәпсын, она өлә дә ләзым, тутамады кызлыны. О кенди качажэк она, бир авшам гидежек онуннан оннара да ко десин, ани тә гетирди гелин. Гафи булү, Тодинин анасы, ислә үреклән сансын бакэр она булуштукча, куумайжэктыр.

Бир авшам Кристина өлә дә йапты. Тоди кырниклейәмеди. Гафи булү да севинди, кайыл олду гелинә, ко-

жасына да пек-пек лаф вермеди. О карарларды ишлери ичердә.

— Ким ангысыны варды колай гетирсин бизим бу Тоди онун о ушак акылынан,— алып илерсини, аннадарды о кожасына.— Она, бак, хер бир олмайжаа йапышарды. Кристина са услу кыз, кенди она йапышмамыштыр, йок ишиттим Тодидән бир дә лаф онун үстүнә. Ванчуйлан да Султана уйгун инсаннар, чорбажы, нижә дә бизиз. Йок не дейсин, оннарлан биз уйэрыз. Сән сус, бизим Тоди доору йапты, ислә гелин айырды кендинә, сән сус.

— Сусэрым йа, нее...

— Төлә тә, сус.

Дүүнү гечирдиләр гөзәл, Тикенжи Ванчу ажымады не пара, не катык, не чийз — ен күчүк кызы евленәрди.

Шинди Танасы да еверсин да билсин, ани ичердә вар оолу гелининән, да бүтүнүнә тутунсуннар чорбажылаа, башка ишләр карыштырмасын оннара.

Нижә күй дүзүлдү бирәз, хоруу да башладылар йапмаа хер пазар. Хору ери йокту, нижә Балканда, күй ортасында, ама топланардылар йамачта дерменнәр арасында. Бирдән бирә, ани пек өзлемиштиләр хоруу, чалгыжылар кендилери чыкардылар — хепси гайдажылар, хепси кавалжылар, каушчулар, даулжулар, дайрежиләр, чыртмажылар да, хепси ойунжулар да өлә хорулар оларды, ани нижә йарморка Комратта! Генчләр гөзәл гийимни, шен, севижи, йавклу айыардылар кендилернә, чыкып хору кенарына лафедәрдиләр... Ама, нижә түркүдә чалынәр таа евелдән, бир керә бүлә лафедәмәздиләр дойунжа...

— Бей, бак сән, не генчлик зебилли! — шашарак деәрди инсан бири биринә бакарак кенардан хорунун үстүнә.

— Бу гезмекләрлән, ерлешмеклән, келемә сөкмесиннән, зоорларлан да хич тә есап аламадык, насыл бүүмүш евлатлар! Бакын, некадар кыз, чожук, хем хепси гөзәл, бойлужа! Йа сенселейи!

— Хору ихтиарламээр бир керә бүлә, о хеп генч!

— Ее, буннары евермәә ләзым олажэк, дүүн йапмаа, дийл шака, ерлештирмәә кенди евлеринә — бу таа бир күй ба, сытайым нересини!

— Йа, тә «чөкмек» ойуну, ха тутуналым, ба акраннар, генчлинимизи аклымыза гетирелим!

Да тутунуп адамнар чојукларлан бирәр ойун чекәр-диләр, ерә йатып та ойнардылар, нижә денер. Хем бе-жерәрдиләр.

Танасын деликаннылыы гидәрди уйгун. Хоруда о аз-патарды, чалгыжылары тутарды, чојуклардан хак топ-ларды, нижејди адеет таа евелдән. Кристина ичердән гиттийнән Танас калдыйды йалныз бир генч ичердә. Аклысына геләрди, ачан оннар ушактылар, бир ичер долусу, ачан бүүдүйдүләр да онун батұлары хем како-лары деликаннылык хем кызлык едәрдиләр, сора да о Кристинайлан. . . Шинди сә о йалныз, деликанны. . . лә-зым о да евленсин.

Некадар кыз варды куйдә гөзәл дә, чийзли дә, ама Танас, гезийә гидип бир керә анасынна-бобасыннан Қонгаза, билишер өлә жижи бир кызчазлан, ани башка бу дүннедә сансын йокту. Гүлоглу Симоннарын кызый-ды Ангилиш. Бу инсаннары онун анасы Султана үрен-мишти кырыкчы бабудан, ани қонгазлыйды, ама йашар-ды бу куйдә. Метедәрди пек оннары, ама кызы таа да пек. Хақына, Қонгазда башкалары да метедәрди онна-ры. Ей, ама Тикенжи Ванчулары да метедәрди кырык-чы бабу.

— Истеерим бир гелиним баре олсун ашырыдан,— хеп деәрди Султана.— Гетир, чојуум, таа тез о Ангили-ши да усланайым бән дә.

— Насыл гетирсин?— карышарды Ванчу.— Еский-жесинә ми? Йок, йапажэз года. Башкасы йапэр, биз не?

— Е, года олсун, ама олсун шансора,— кайыл олду Султана.

Чок гечмеди да Ванчу кошту ени талигайы, ани немцелерә йаптырдыйды — үсек кошу, ешил бойалы кырмызы чичеклән йаннарында хем диплериндә, жын-жынны текерлекләр, койуп рисоралы сидения, отуртту Султанайы йанына саманнан долма йастык үстүнә, хай-дады Қонгаза. Бейгирлерә хич дийлди ләзым диймәә камчыйлан, гидәрдиләр өлә, ани о гержик чуллар ат-ларды сыртларында.

Узлаштылар. Годайы йапажэклар хем дүүнү дә хеп бу гүз.

Ванчунун үрәә шенди: кыз чийзлийди, алтын лифт та верәрди бобасы — 20 парча, мал, ама топраклары ләзым олажэйды орада ишлесиннәр, берекети ташысын-нар сора евә. Сатмаа орада да алмаа бурада йокту

доорулук, властьләр бракмазды. Е, йок бишей, кахырыны чекежекләр блә дә.

Не дүүн ама йаптылар бу ики колонист бу ушаклара, анылды. Бак конгазлынын да варды нәндан, нижә дә хепсинин колонистлерин озаманнар.

Ванчунун хепси ишлери тамамды: ушакларны ерлештирдийди, Танас та ичердә каларды, гелли уйгунду, аннашардылар ислә, хатыр варды. Хем олдуиду о 1835-жи йылда бир берекет, ани долдуиду орталык екиннән, шараплан, карпузлан, картофийлән, биберлән, олойлан, пийнирлән, йапаалан хем хепсиннән. Ванчу оолуннан уйгун хайдарды хайванжылы, чифтчили, баажылы, евжилли.

Гелдийди Танасын илк ушаклары да — чоужжаа Иуван, есмерди бүтүн гүүдеси, үзү. Султана хеп деәрди, ани конгазлы тениндеймиш. Бир дә кызчаз олдуиду, аадыны Пачи койдуидулар. Чожук башка да олмадыды, салт ики кызы таа, ама бири блдуйдү таа мемедә. Да Танасын ичер оолу каларды олсун бу чоужжак — Иуван.

Гечәрди 40-жы йыллар. Тикенжи Ванчу оолуннан Танаслан варлыккыйдылар нижә дә колонистлерин чоюу. Топладыйды 80-нин үстүнә дестина топрак, варды 8 окүзү, 4 инәә, 6 бейгири, 150 койуну. Варды нейлән ишлемәә, товар-продукта сатмаа топан скупщиклерә, пара йапмаа, сора генә топрак сатын алмаа госу дарствадан хем йуфкаланан помещиклердән, чифтчилик инвентарини енилетмәә, капитал да коймаа комерция банкына Болградта. Ама ким хайлазды, ичкижийди, даадыжыйды фукареленәрдиләр, зерә сатардылар топракларны, малларны, сора гезәрдиләр казанч арамаа. Тә, дейжез, Бошичли Иваниләр — бирпак куру калдыйдылар шансора, ооллары хырсызлаа урдуидулар кендилерни, саклы гезәрдиләр округларда.

Ама дийлди бу фукареленменин баш причинасы. О таа геништейди, таа дериндейди. Колонистлерин арасында таа илк баштан варды инсан, ангылары кайбеттийдиләр варлыны буйаны качаркан, йанычарлар, башибозуклар соймуштулар, женкләр фукарелетмиштиләр да йанашардылар ишлемәә зенгиннерә; варды йанашан ишчиләр гелмә Бессарабиянын йада Россиянын башка тарафларындан. Шиндилик оннар азлыкты, таа чоюу варлыккыйды да Тикенжи Ванчу есапларды, ани блә дә олажжак өмүрүнә. Зенгиннерә о хатыр гүдәрди, сайарды ий чорбажы, гөрмәзди, ани оннар дийл саде кен-

ди зааметиннән, ама те о фукарелерин сыртындан да зенгиннеерләр гиттикчә. Санарды, ани блә дә ләзым да кенди дә истәрди зенгиннемәә, хализ Султана, карысы, ама кенди трудасыннан, чырак тутмаа она айыпты, не о бояр мы, ишлемәә ми билмеер? Жаны да ажьйарды, ачан гөрәрди, не зор ишләрди хем чекәрди чыраklar, ама онун есабынжа чыкарды, ани оннар казанәр, дийл чорбажылар. Варды адеет «ооллук» вермәә 15—16 йашында чоужулары зенгин чорбажылар, ки үренсиннәрмиш чорбажылыы. Зенгин ама ләзымды баксын о «ооллуу», нижә кенди оолуну.

Кимди ама о чорбажылар, зенгиннәр,— Казанжылар, Минковлар, Варлыкчы Танулар, Таичу Димулар, Иабаныоглулар? Кимси Балкандан таа зенгин гелмиштиләр таа илери, да татарларын ардыжаандан дүзмүшләр казенный топракларда бирдән чорбажылык, биннән койун, хайван, хергелә гечирмиштиләр документләрлән, дийл качкынжасына; кимси жамбазды, купецти, скупщикти; кимиси колонистлерин арасындан чыкарды, администрация чиновниклерин дә арасындан да харамныккан, соймаккан зенгиннәрдиләр хеп инсанын сыртындан.

Насыл оннар зенгиннәрдиләр бурада да?

Скупщикләр, торговецләр, купецләр сатын алардылар колонистлердән топан контракткан екин, мал, башка продукция бир паалан да сатардылар башка фирмалара Россияда йада граница ашыры таа бүүк паалан, казанчлан; зенгиннәр-чорбажылар хем кәбырлар* йапардылар чок екин, мал, башка продукция, да сатардылар кендилери таа бүүк фирмалара дорудан да казанардылар, зерә топраклар бедава дүштүйдүләр еллернә йада олмайжәк паасыннан, отлайжәк чокту бедава мал бүүтмәә хем дә кулланардылар ужуз чырак трудасыны. Сатын алардылар топрак молдован помещиклериндән дә.

Бутакум шиндилик Бужакта колонистлерин арасында варды хализ ики категория зенгин: комерция зенгиннери хем чифтчилик зенгиннери (аграрийләр). Индустрия зенгиннери пек азлыкты таа хем кучүктүләр, гүжүлә калкынардылар, нижә, дейжез, Ренидә Катаржынын тула заводу, Ионашкунун хем Бозбейин керемет заводлары, Болградта Мутафын керемет заводу, Кочевын тула заводу, Сунчезин аба фабрикасы, Радовларын мум заводлары, долапламак хем бойамак фабрикалары, Же-

* *Кәбыр* — зенгин чифтчи-эксплуататор, сонра — кулак.

лязколарын сабун заводу х.б., Қомратта Кулаксызларың тула фабрикалары, Аврамжықларың боймақ фабрикалары, Ергиваның аба фабрикасы, Қамбурларың чөлмек заводу, Чадырда Қывыржығың аба фабрикасы, Телпизлерин сабун заводу, Қирсовда Қолиоглунун тула заводу. Бөлә заводларда хем фабрикаларда аз ишчи варды — 5—10 ишчи, мастеровойларлаң бирердә, продукциядаң да гелири ең чок 1500—2000 руб. йылда, кимсиниң дә — 40—100 руб. йылда. Қи ыхтырмаа индустрия йаратмасыны, ләзымды капитал. Ама, кимин варды капиталы, о койарды ону таа тез чифтчиләә, хайванжылаа, сатыжылаа, орада гөрәрдиләр чок таа бүүк гелир. Чок керә фабрикалар өрүмәздиләр, капанардылар да саабилери, банкрот олуң, кендилери йанашардылар башка индустрияжылары, йанашаң ишчи олардылар.

Хепсиндәң чок ама өрүйәрди хайванжылык хем чифтчилик зенгиннемеси. Бу зенгиннәр варды нижә сатың алсыннар колонистлердәң хепсини, топрактаң каарә, зерә топрак госуларстваның каларды да йокту доорулуқ сатмаа. Ама булмушун, ким гери калсын! Оннар булардылар, нижә топрак топламаа, чиновникләрдәң дә дүзүп-аннашып, общиналарың да топракларна ел койардылар, бош калаң да топраклар, гидәң колонистлерин дә.

Ама варды оннарың бир дә башка формасы зенгиннемәә, гетирмә ойандаң Балкандаң, түрк чорбажыларындаң үренмә — «кышлалық». Бу формайы кулланарды молдуваннар да, дейжез, гагоузларың, болгарларың гелмесиндә бурада варды биркач молдован кышласы. Илк кышла (1808) Тома Брашованың хем Павел Олтяның Лунга мерасында, хеп озаманкы таа ики кышла — Ница Петкунун Валя-Пержи мерасында хем Константин Стратаның. Нейди о «кышлалық» формасы хайванжылык хем чифтчилик етмәә? Нейди о «кышла»? Илктәң вар нижә санмаа, ани о баалы кыш вақыдыннан. Вар бишей, ама дийл саде кышламаа, кышың йашамаа евләр, ерләр. Орта Азияда узбеклердә, кыргызларда, казахларда да вар лаф «кышлак» (кышлак) — күйжәз ериндә дуруп йашамаа, сайыләр, кышламаа да, кыштан коркмамаа. Русча бөлә күйжезлерә деерләр «хутор», ама хутор ең илкиң денер өлә айырық бир мерайа, нәнда булунәр чорбажының евлери дә, конаа да; кими чорбажылар тутардылар койун, топрак ишләрдиләр. Туканнарың да варды кышлалары. Лаф «кышла» кулланыләр чоктаң гагоуз дилиндә, дейжез, гийинмиш

бириси, сарынмыш пек — она деерләр: «Не кышлайа мы гидерсин, бәлә тулум гийинмишин?»

Ама озаманкы «кышланын» маанасы башкайды да: таа Балканда зенгин чорбажылар, алып турк чифликчилериндән топрак, дүзәрдиләр бүүк чорбажылык — хайванжылык хем чифтчилик, ама дийл йалныз, бадашарды хербир чорбажы башка таа күчүк чорбажыларлан — «ортаклык» дүзәрди да херкезинә пай оларды варлыына гөрә — кимә таа чок, кимә дә таа аз. Хербир ортакчы гирәрди кенди койуннарыннан, хайваннарыннан да барабар бакардылар, отладардылар, кышлардылар, саайардылар, кыркалдылар, барабар сатардылар панайырда зеедә маллары хем продукциейн да гелири пайедәрдиләр кимә некадар дүшер. Дүзән бу ортаклыы чорбажы сайыларды «баш-кышлажы», «кехай» да ойду хепсиндән зенгин сааби, капиталист типында, гелиржи. Бөлә кехайларын кимисиндә варды, бүүк хайван сүрүлериндән хем бейгир хергелелериндән башка, койун сүрүлери 30 бин башадан. Кехайа куртарды топласын ортаклаа некадар таа чок ортакчы да версин оннара некадар таа күчүк пай-гелир. Кими кышлайа гирәрди 20—30 ортакчы. Кимдә варды чок койун (150—200) кабледәрди пак гелир, кимдә таа азды кабледәрди салт иши ичин, зерә бакарды таа зеедә койун, некадар онда варды да бутакым таа зенгиннәр казанарды оннарын сыртындан. Хер бир ортакчы өдәрди кехайа топрак ичин дә — койунда 20 стотен (болгар парасы) йылда. Ианаштырардылар чырак-чобан да, өдек: сынашык чобана — 10 кузу йылда, йардымжы-чобана (калфайа) — 7 кузу, ажамы-чобана да (струнгажыйа) — 3—4 кузу. Бу чырак-чобаннары тутабиләрди саде чок койунну ортаклар, азкойуннулар ишләрди кендилери, хем чорбажылара да. Бу хализ капитализма формасыды.

Бурада Бужакта колонистлерин арасында ен зенгин кышлажы-кехайларды Казанжы, Минков, Топал, Иабаньоглу. Кышла йаптыйды кендинә попечитель Бутков да, старшиналар Илашков Андрей Йукаркы-Бужак округунда, Комратта хем Илашков Петр Ашаакы-Бужак округунда, Болградта, Чадырлы Хыржын Мина тутарды кышла Керейтин өтейанда.

Тикенжи Ванчу оолуннан, Танаслан, майыл олардылар хеп Танчу Димунун кышласына, ани Конгазын өтейандайды, да хеп дүшүнәрди гирсин ортак, хем Тан-

чу Диму чаардыйды ону бир керä. Варды брäs малы, парасы да чекäрдди ону орайы. О есаплайамазды, ани бу варлыклары о тутамайжэк елиндä чок да гележэк вакыт — онда май бишей калмайжэк. О билмäзди, хем йокту нãндан билсин, ани колонистлерин дä обществу йокту насыл калсын öлä, нижейти шинди, ки хепси бир-такым темин олсун, варлыклы; о билмäзди нейä гетирер айыры саабиллик хем бöлä государство, ани буннарын бетеринä общество ики пай олунэр — бир күчүк пайы зенгиннеер да фукареледер хем сойэр öбур пайыны — чоюуну. Ангы пайа о дүшежейти, йокту насыл дүшүнсүн дä. История са билäрдди — фукарелерä, зерä онун варлыы, куведи етишмейжейти, ки о да чыксын бүүк аграрий, кехай олсун, капиталист; күчүк аграрийлери хем индустрияжылары о бүүклär йудэрлар каплун буалары гиби. Россия да хализ отакым государствомду. Е нãндан варды нижä билсин Тикенжилär? Царизма, дворяннар, феодаллар, помещиклär чоктан емäрдилär ишлейиннерин трудасыны, бу чоктан шансора системайды онун экономикасында хем политикасында — общество законуйду.

Да бу закондан дышары каламайжэйти колониялы Бужак та, ангысыны царизма хализ бу йола да гетирäрдди: илкин верди топрак бедава, алмады налог, аскерликтан бракты, маллара докунмады, ки буннар йашандырсыннар бу бош хем келемä кырларны, сөксүннär-калдырсыннар малларынан хем тертиплериннän чокасирли келемейи, дүзүнсүннär, варлыклансыннар бираз да сора олсун нãндан алмаз-соймаа тамах хем дурмамайынжа. Хем дä олсун бурасы база женк етмä Турциейä каршы... Не билäрдди Тикенжи Ванчу? О гирди Танчу Димунун кышласына оолуннан. Ишлär öрүйäрдди ислä. Сансын гелир оларды.

— Олуруз му биз дä сырада инсаннан, нижä Танчу Диму чорбайы?— сорарды сансын севионерäk кожасына Султана.

— Бакажэз... вар умут...

* * *

Яклашарды 50-жи йыллар.

Ирми йылын үстүнä олдуиду, нижä Арнаут Васил гечтийти да йашарды Комратта. Евлийти старшина олдуунун Лачантар Андрит Петровичин кызына Ленайа. О танышмак, ачан А. С. Пушкиннän гелдийдилär, би-

рери гетирдийди оннары да пек севдалы йашардылар. Шансора ушаклары бүүктү — чожек Панти Одесстә гимназияда үренәрди битки йылы, кызы да Оли Кишинева үренмәә гиттийди илк ани ачылдыйды кыз гимназиясына. Кенди Васил Арнаут докторлук едәрди, пек чалышканды инсан ичин. Хепсинә күйлерә ону алардылар хасталары доорултсун. Эпидемияларда аскер докторларынан ишләрди гежә-гүндүз, ама динмәзди, кавийди. Окуйарды чок, айдынды кафасы, фикирлери дә хеп илери бакардылар. Пек беенәрди Герценни идеяларыны, Белинскийнин, Некрасовун йазырларыны, идеяларыны; окуйарды журналлары «Отечественные записки» хем «Современник», медицина литературасыны; йакындан үренәрди Пироговун фикирлерини хем йаптыкларыны медицинада. Кенди дә хеп йазарды стих, варды бир альбому долу, чок керә окуйарды оннары достларна, генчлерә дә. Дийл чоктан кабеттийди Варнадан бир тазә чыкмыш молитвенник гагоуз дилиндә. Севинәрди, ани гагоузча типарлы.

Лена хеп өлә гөзәлди, кургафты, йавашты, ушаклары пек йалпак хем уйгун бакып-бүүттүйдү.

Куцаров геләрди оннара Болградтан чок керә, Василлән хер керә варды ишлери, пек бирликтиләр идеяларында хем колонияларын иши ичин дүүштә. О свленмедийди, истәмедийди евленсин, нижә онун йавкласу кайбелдийди генч кыз — ону йылдырым урдуйду онун йанында, дураркан икиси бир аач алтында йаамурдан сора Болградта. О чок баалыйды болгар эмигрантларынан, кабелдәрди оннардан кнат, литература, журнал, газета. О пай алдыйды Георги Македонун калкынтысында 1842 йылда Брайлада, Молдова Принципатын властьлери вердийдиләр ону рус полициянын елиня. Куртардыйды ону попечитель Бутков нижә колонисти Инзовун изининдән. Куцаров учительди Болградта, уредәрди болгаржә. Кызгынды пек характеринә, ама дооруйду, четинди хем сербазды. Шинди о гелдийди Комрада Арнаутлара дийл йалныз, ама Никола Хорозовлан — генә гиргин бир дүүшүжү, ама сепаратист-максималистти. Лена койдуйду софрайа.

— Бән беенмеерим, нижә сиз дүүшерсиниз, — чекетти Хорозов чыктынан софранан башка ичерә. — Гелдим битки керә аннашалым.

— Хеп о позициейи тутарсан, анашмайжәз, — серт деди Куцаров. — Есапла кендин, ани айырмаа колонистлери масус государство, күчүк бир республика, центра-

сы Болградта хем Наполеонун куведи алтында, нижә сән деерсин,— бу фикция, абсурд! Кач гүн йашайжэк сенин республикан?

— Айыртмаа колониялары Россиядан — бу мытлак өлүм бизә! — четин деди Арнаут. — Бурада кувет вар дийл шака!

— Те бу кувет бизи бууажэк йа, сиз гөрмеерсиниз. Икиниз бир олмушунуз бана каршы.

— Йок, Никола, йаннышсын, насыл олмайлым каршы? — усландыраак ону деди Арнаут.

— Нечин, хич дийлим йанныш. Бизим вар территориямыз, зенгиннимиз, Франция йардым едер бөлә күчүк айырылан девлетлерә, коруйэр оннары.

— Топраклар Россиянын, о бизи каблетти бурайы, — деди Куцаров.

— Озаман ләзым бүтүн куветлән куртарммаа Болгариейи султандан да хепсимиз дөнелим гери ватанымыз! Йок не дуралым бурада нижә дилежнләр ватансыз! — кестирди биткисини Хорозов.

— Россия — бизим ватанымыз, о бизи бурайы чаарды, куртарды султан бойундруундан, — еникуну деди Арнаут.

— Сиз пек инатсыныз, ләзым аарайым башка кафадар, йазык! — деди Хорозов да үфкелн чыкып гитти.

Кафадарлар айыфландылар, ани аннашамадылар Хорозовлан, бак онун аклына уйарды башка хашлак кафалар да. Ама йокту да нижә хем нечин гечмәә онун позициясына. Аклыларна гетирдиләр Пушкини хем пек етишмәзди оннара Иван Никитич Инзов — дийл чоктан хаста дүштүйдү да гечиндийди Одесстә.

— Васил, хич дийл ислә бизим тарафымыздан, ани Иван Никитичин мезары калэр Одесстә, — сансын чекишти кенди кендисини Куцаров. — Ону ләзым гечирмәә бурайы, колонияларын арасына, о некадар өмүр верди бизим ичин.

— Гечирмәә бракарсалар, ләзым бурайы Комрада, — деди Лена, карышып лафларна хем дөкерәк каафе Датинин чашкасына.

— Доору олмайжэк, — деди Васил, — зерә о йашады да, ишледи дә чок Болградта. Орда ләзым олсун онун мезары, хем йанмаа она масус усыпальница, анылмак ичин, хатыр ичин. О кенди дә насаат брактыйды, ки орада гөмүлсүн.

Колонистләр каблеттиләр доорулук гечирмәә Инзовун өлүсүнү Болграда. Бир гүз гүнү Инзовун табутуну

колонистләр алдылар Одесс мезарлыындан да башкабак, йайан, сусарак омузларында гетирдиләр дийшә дийшә таа Одесстан Болграда. Иол икиүз верст гечәрди колонист күйлериндән да дургунмакларда инсан ичәрди кырмызы шарап Инзовун жаны ичин, анылмасы ичин. Карылар чичек койардылар женк катафалкын үстүнә, ани дөрт бейгирлән геләрди геридән, аалардылар-дизәрдиләр; попазлар чыкып кысадан панихида окуйардылар да бүтүн күй, күчүү-бүү, гечирәрди ону күүдән чыкарынжа.

Етиштийнән Болграда битки адымнары порталардан усыпальница-клицейә, ичинәдән, колонистләр дизчә гөтурдүләр өлүйү, хепси каланы да дизчә өрүдүләр. О клисә ичиндә дә гөмдүләр.

Инзову колонистләр ааладылар нижә бир бобайы. . .

* * *

Булутлар кара-кара хеп йылышардылар Бужак колонияларын үстүнә, калкарды бүүк кара бораннар, сых баарарды гежә кукумаулары гүндүздән, кара гааргалар пек дөнәрдиләр клисенин кубейиндә, карымжалык капкара чыктыйды ауллар ичиндә, планнар бойларында, дайма да гүн кызарарды атеш гиби байыр үстүндә каушаркан. . .

— Буннар дийл ийләә!— кушку деәрди ихтиарлар,— олажэк бишей бу дуннедә. . .

Инсан инанарды бөлә масаллары, бак кимәр керә расгеләрди дә. . .

Да тә гелди бүүк кахыр инсана өлә ансыздан. Женк. Генә женк. Хем бу женк пек зарарлы олду колонистләр ичин.

27 сентябринин 1853 йылында түрк султаны верди Россиейә ультиматум, ки чыкарсын администрациясыны Молдовадан хем Валахиядан, ама 4 октябринин, хеп о йылын, чекетти женк Россиейә каршы. Бужак колониялары генә долдулар аскерлән, солдатлары ерлештирдиләр евлерә да инсан ләзымды дойурсун оннары, алафласын бейгирлерни, продукта версин илери дору походлар ичин дә. Женк дүүшлери гидәрди Кавказда хем Крымда. Саде ертеси йылын март айында рус аскерлери Бессарабиядан гечтиләр Пруту хем Тунайы да сардылар Силистра касабасыны ардындан, ама алмадылар ону да дөндүләр генә Прутун бу йанына да дурдулар колонияларын ичиндә, женк битинжә, 1856-жы

йылы март айында. Россия енсейәмедийди, кайбеттийди бу жөнги, бак Турциянын йардымына калктылар Англия хем Франция, хем дә ани Россияда аскер системасы, жөнк тертиптери крепостнойлук стройун бетеринә, ескийдиләр, гери калмайдылар. Колонистлерин йашамасына гелдийди ен кахырлы ежел, гүннәр — Бужаан бир пайыны Түркийә аларды. Диван администрациясы алтына. Колониялардан айырыларды Прут округу, Кагул округу, Измайыл округун бир пайы хем дә Ашаакы-Бужак округундан биркач күй. Оларды «молдавская часть» хем «русская часть», кими күйун артык бир парчасы рус тарафына каларды, бир парчасы да молдуван тарафына, дейжез, Баштемак күйсү. Граница гечәрди Татар-бунарын, Кобейин өтейандан, Қайраклынын хем Болградын арасындан, Чумайдан, Деневицадан, Садын өтейандан, Яргарадан, Минжирдән, Леушенә дору. Татар-бунарда, Кобейдә, Деневицада хем Леушендә койулду граница аскер карантини хем таможенеләр, нәндан колверәрдиләр ким геләрди, йада гидәрди граница ашыры.

Попечительство Болградтан гечти Комрада, ама Болградта Диван властьлери йаптылар кенди попечительствосуну о колонияларын үстүнә, Ясса департаментин куведи алтында; гелди примарлар, жандарлар, полиция, сигуранца хем дә Диван боярлары.

— Тә о кара гааргалар!— деәрди ихтинарлар.— Қалдык боярларын елинә.

Жөнк вакыды Балкандан генә гелдийди беженаржы бөлүктери, гечип Хуш тарафындан, да калардылар хепси рус тарафында. Ама топрак шансора азды.

Өтәй хем буйаны гезмәй хысымнара властьләр колверәрдиләр بازارларда, йортуларда. Гезийә гидәрди чоюу, зерә йокту нижә айырык йашасын бу бир сенселә. Зоорлан да, саклы да гечәрди инсан. Насыл копәжәйдылар бири бириндән? Кахыр чокту: кимин анасы-бобасы-дәдусу-бабусу калмышты орада, кимин кызы евли, кимин кардашы, кимин йавкласу, кимин достлары. Топрак та кесилдийди кими күйлердән, калдыйды орайы. Инсаны генә башладылар лаапламаа, фамилиялары дийштирмәй йазаркан примарияларда, нациясыны да йаздылар «гэгүз». Озаманнардан чекилер гагоузларын арасында: «кокош», «борта», «бордей», «ардей», «ворник», «наста», «бурладян», «друмя», «муту», «питик», «раца», «пецу», «шербу», «шершел», «шорой», «шу-

руп», «хыду», «крецу»... Колонистләр, незаманда гелдийдиләр Бессарабиейә, лобут имедийдиләр. Диван жандарлары дууәрдиләр инсаны орада, сууәрдиләр, маскара едәрдиләр, гүлмәә алардылар. Инсан бөлә ишлерә алышык дийлди.

Кахыр пек бүүктү колонистлерә — онарын ени ватаны каннан сызларды. Кахыр чок тарафлыды хем билинмәзди, незаман гечежек, незаман бирлешежек генә бу сенселә, ани бунжа үзйыл керваныны хеп бирердә гетирдийди бурайадак, хем етиштиydi, бурада калдыды.

Ажыйарды йара кесни... пек ажыйарды...

* * *

Дати Куцаров брактыйды Болграда да гечтийди йашамаа Комрада Арнаут Василә, достунда. Прогрессчи интеллигенциянын чоюу гечтийдиләр буйанна Комрада, Чадыра, Тараклыя, Конгаза, Қазайаа. Қәр зенгинерин дә кимиси гечтийди. Комратлан барабар шинди башладыды бүүмәә Чадыр да нижә панайыр хем экономика центрасы. Бүүәрди Тараклы, Конгаз. Ама Туна портларына шинди зоор олдуиду чыкмаа, паалы тутарды вамалар. Таа чок Аккерманда хем Одесстә алыш-верншләр гидәрди.

Арнаут Василин айлесн чок эмигрантлара йардым едәрди Куцаровлан барабар. Пек кахырланардылар хем үфкә гүженәрдиләр, ани царизма бөлә хала гетирди Бужак колонияларны.

— Нижә күфлү бычак саплы о Диван колонияларын жан еринә! — кайнайарак ичиндә деәрди Арнаут Васил достуна Куцарова бакарак картайа.

— Кестиләр нижә...

— Ех, Дати, насыл йашайжәз биз Болградсыз? Орада Инзовун мезары, калды о калын кафалы жандарлара...

— ...обелискалар... школалар... инсан зетленер... Йок, Васил, бән бурада дурмайжам еллерим койнумда. Гечежәм орайы да хазырлайжам дүүшү. Ләзым куртаралым топраамызы, ани бизә верди Россия, колониялармызы, ватанымызы!

— Икимиз гиделим, Дати!

— Бу оламаз... Сән бурада ләзымсын.

— Ах, кардашлар үүсүз орада...

Тикенжи Ванчунун кышлажылыгы дүшүрдүйдү хептән онун чорбажылыгыны. Шинди, бу вакытлар да... Чорбажы-кехай Танчу Диму хем таа зенгин кышлажылар йаваш-йаваш хем түрлү ширетликлярлән, харамныкларлан кайбеттирдийдиләр Ванчунун койуннарны, хайваннарны. Йокту нейлән шансора топракларны да ишлесин, каларды чок сүрүлмедик ер, верәрди зенгинерә «йарыйа» ексиннәр да она дүшсүн бирәз екнн. Сатын аламазды ама хайван еринә, панайыра да екнн гөтүрсүн сатмаа йокту нәндан, гүжүлә бакардылар кендилерни. Зоор олдуиду йашамаа. Кахырдан хем о йарадан Ванчунун башы тутарды дайма, ажыйарды пек, да өлә дә өлдү бир гүзүн, Касымда таман.

Султана бетфа едәрди хепсини, атарды кысметсизләә, аллаа жезасына, «аллаа верәрмиш, алла да алармыш», кураклара, хасталыклара хем ихтиарлаа, хем дүшүнәрди, ани, беким, оолу Танас дийлди өлә бежерикли, нижейди онун Ванчусу — Балкандан гелмә... Чок йашамадыйды о да.

Танас, гечирип хепсини бу кахырлары, савашты дийштирмәә ишлери, дүзелтмәә чорбажылыгы. Бираз сансын чыкарды, Ангилишин бобасы да, кайнатасы йардым еттийдн, ама онун да ишлери ашаалардылар. Алданмакты бу ама. Капитализма законнарна каршы о гидәмейжек. 70-жи йыллара дору онун чорбажылыгы дүштү хептән.

— Аллаа урсун бу Танчулары, бу кышлажылары! — баарарды үфкесиннән Танас. — Нәндан чыкәр оннар бизим өнүмүзә? Теримизи емерләр!

Оолу Йуван евлийди Йорданайлан, бу женктә гелмә Чибота Лазарын кызыннан, да ичердә бобасыннан йашарды. Ани есмерди үзү пек, она күйдә дедийдиләр «Кара Йуван», Тикенжи май демәздиләр шансора. Хем дийл салт бу: клиседә стевноз етмәә дейни сарфош попаз сорәр лаабы нижә, бу да деер, ани о Танасын оолу. Попаз өлә дә йазәр — «Танасоглу».

Гөрүп, ани чорбажылык ыхмээр, Йуван бракылар ондан да йанашәр чобан кехайа Танчу Димулара. Казанарды пек аз — илкин 4 кузу йылда, сора олду калфа да кабледәрди 8 кузу. Сора чорбажы башлады екннән хем парайлан өдешмәә, койуннан куртармазды. Чорбажылык Йуван өлә дә дүзәмеди. Иаптыйды бир сүрүжук койун, отладарды оннары чоужаа Гөргн. О дуудуиду

1864 йылда, илкийазын. Күчүклүү Гөргинин пек зетли гечәрди — чырак ушаады күчүктән. Иуванын варды таа ики кызы — Дуни хем Қалина. Қалан ушақлары йашамадылар, өлдүләр күчүжүк.

Биргүн, сыжак йаз гүнү, тутушуп йанды күйүн одундан клисеси. Инсан да күйдә май йокту, кырдайдылар. Йанды хепси, бишей калмады.

Қанцарлниянын онүндә сход топладылар.

— Ләзым йапалым таштан клисә.

— Деветликтән таш гетирелим, хепсимиз талигларлан.

— Ама илкин ләзым чыкармаа ташлыктан, сора устатар кессиниәр орада, ериндә.

— Иконалары Қишиневдан гетерделим.

— Нечин Қишнофтан? Кивада таа исләмиш мастерләр...

— Тә земства да йардым етсин парайлан.

— Йок, земство школа йапәр, хатня-көпрү...

— Хайдарда не клисә йапмышлар! Ачмаа гелмиш кеди архиепископ Павел.

Клисейи йаптылар еди йыл. Ики кобейли, ичи гержик йалап-йалап едер.

Бу ени таш клисәдә илкин ваатиз еттийдиләр Тикенжи Танасын Иуванын Гөргисини, Қара Иуванын Гөргисини, сәйлер. Гелдийди ени попар, Фома Любов кенди дьякыннан-псалмажыйлан Ямбургский Прокоплан. Службалар таа гөзәл олардылар, инсан таа чок башладыйды гелмәә клисейә... зордан, беллики. Зерә клисә дүзүлмеси хем гөзеллини дүзелтмәзди оннарын да йашамасыны. Зорлар гиттикчә таа бирибири ардысора геләрдиләр. Тә 1871-жи йыл. Царизма кестирди колонистлерин льготаларны — оннар шансора сайылмээрлар колонист, ама нижә дә хепси йашайаннар Россияда, налоглары өдейжекләр, түрлү ишләр тамамайжәклар, аскер службасына гидежекләр... Топраклара да илиштиләр: пайеттиләр хепсини енидән — жана-жана. Қимин варды чок калабалы, кабледәрди чок, қимин йокту — аз. Жана вердиләр онар дестина. Ама ен бүүк ширетликти те о, ани топраа шинди сайардылар инсанын чүнкү, дийл государстванын, нижә илердән. Чорбажы варды нижә сатсын топрак, алсын топрак... Бутакым ачылды қолайлык, ки зенгиннәр таа қолай алсыннар колонистин елиндән топраа, бак о сатажәк, зору варкан. Инсаны да чиновникләр йазды «гагауз», дийл «гагоуз», қиатлара.

Инсан ама кендини хеп колонист сайарды да савашарды каршы гитмәә бу ени сыралыклара.

— Нижә Инзоу вердийди падишаа Александр I «Грамотасына» гөрә дорулук колонист хакында, олә туталым!— баарарды адамнар канцарлияда, крычмада, сокакта.— Одамейжез окадар налог, корвадалары да тамамнамайжез!

Ама йокту һәпсыннар. . . О Грамота артык услу дурарды Болград соборун алтарында, һаны гечирдийдиләр ону бүүк церемониейлән бир вакыт.

* * *

Ромыния олдуиду бир падишаалык — королевство, бир немцейди «реже» — Карол I Хохенцолерн, ама хеп таа йокту кендизаатлыы, хеп Турциейә илишкити да савашарды кенди халыны дүзелтмәә, кувет хем зенгинник топламаа. Пек сойарды инсаны, хализ Бужакта колонистлери (о оннары таа сайарды колонист), зерә дуйдуиду, ани бурасы зенгин. Бу бетерә дә колониялар арасында кайнашарды уфкә, дийлкайыллык, дүүш давранмалары. Дати Куцаров шансора генә ордайды, ерлештийди Курчу күйүндә, ки ону есап алмасын властьләр, да дурмамайынжа дүзәрди протестлери, дүүшлери куртармаа хем бирлештирмәә дейни о колониялары бирери буннарлан. Болградта, Волканештә, Чешмәкөйдә олдуиду канны урушмаклар властьләрлән. О патриотлара йардым едәрдиләр бурадан Арнаут Васил оолуннан Пантийлән, ангысы оларды шансора бир хализ савашыжы, бак билиштийди болгар патриотларынан — Райчо Николовлан, ангысы евлийди Комратлы торговецин Дечевын кызыннан Катийлән, танышырды хем Христо Ботевлан, ангысы геләрди Комрада да.

Хәпсинин колонистлерин аадындан дүздүйдүләр бир данышмак Карол I, ки чевирсин кендилииндән о колониялары Россиейә, ки бирлешсин бу халклар, ама жувап олмады. Салт ани оннары аарарды полиция, тутуп капарды. Ама патриотлар бракылмаздылар, йазардылар прессайа, топлардылар түфек, саклы дүзәрдиләр аскер списоклары. Пара верәрди инсан, ама етишмәзди. Зенгиннердән истедиләр, йардым есабына — вермедиләр.

Бүүк иш бу үзерә йапарды озаманнар болгар патриотлары: оннар топлардылар чок пара, түфек да гечирдәрдиләр Сербиейә, Румыниейә, дүзәрдиләр бүүк опол-

чения — оннар хазырланардылар куртармаа Болгариейи отоман йатаганын есирлииндән. Оннарлан барабарды гагоуз патриотларын да чоойу, бак унутмаздылар Балкан йуртлууну, Болгариейи, нанда йашадыдылар, нандан гелдийдиләр бурайы. Комратта Центральное училище, ани ачылдыды 1868-дә, шинди 1874-тә чыкардыды илк колверими да бу генчләр, таа чоойу болгар хем гагоуз, йанардылар үреклән патриотизма ишинә файда гетирмәә, елбет, оннарын арасында варды түрлү дә идеялы чојуклар, түрлү ооллар. Ама хепсини алифлендирәрди рус патриотизмасы, нижә оннары үреттийди патриот-педагоглар. Чоойу гиттиләр аскер училищелерә, ки офицер олуп, тамамнасыннар патриот бооржуну. Оннарын ардына чыкты башка колверимнәр дә, да хеп бу йолу алдылар. Буннара севинәрди пек Арнаутлар, Куцаров хем хепси патриотлар. Чок патриот чыктыды Болград Центральный училищедән. Онун типографиясы чыкарарды болгар дилиндә дә литература, кимәр керә гагоуз дилиндә дә. Болградта чыкарды газета «Валя Ялпухудуй», нанда чыкарарды йазыларны оралы йазыжы Радулов.

Хепси бекләрдиләр копсун бу йаралы сысмак, чекетсин бишей да бу топлу үфкә, дүүшә хазырланмаклар, идеялар, дуйгулар, кахырлар, зетләр, даيانмаклар, ани дөнәрдиләр бир баалы куведә, сыкылы беклемеклән,—хепси бошансыннар о дарсык нееди тамамнамаа.

...Булутлар кайнашып, карарып гидәрдиләр хызлы ашаа Түркә доору, кара гарга сүрүлери хызлы алатлардылар хеп ойаны. Зетли Балканнар кушкулу кайнашардылар... Царизма хазырланарды женгә.

Балканнардакы ески интереси, политика хем экономика интереслери, уүлен тарафларында Россиянын хызлы капитализма өрүмеси, Кара-дениздә ишлери геншлетмәә истейиши — хепси буннар итирәрдиләр царизмайы женгә дургудамазлы. Башка тарафтан, Турция да услу дийлди, о да йапарды түрлү провокациялар, Англиянын хыстырмак-шывшырмакларна гөрә, истемәзди версин автономия балкан народларна.

Бу женги пек чоойу истәрди хем Россиянын ичиндә, хем дә дышянында: ангысы ий неетлән, ки дорулук олсун, царизманын ама кенди нееди варды, чоктан белли. Бу копушу истәрди серб, грек, болгар, гагоуз патриотлары, ани булунардылар Россияда хем онун дашанда. Гидәрди бүүк хазырланмак демократия хем революция-

жы куветлерин арасында бүтүн Россияда хем Бессарабияда, хализ нанда булунарды чок эмигрант колонистлерин арасында, Кишинев хем башка касабалар долуйду. Ресторан «Балканы» Кишиневда, готель «Тырново» Бендердә, трактир «Йалпуг» Комратта оннарын булушмак хем дискуссия ерлерийдиләр.

Царизма ама истемәэди, ки онун акциясына Балканда, ополчения дүзмесинә хем ичинә карышсын революцияжы куветләр, народ. Бу бетерә о топларды офицерлери хем ески аскержилери.

Бу жөнгә хазырланаркан царизма илкин тутунду база дүзмәә о ерлердә, нандан гечирежейди аскерлери, нанда дүүшләр олажэйды. Бурада Бессарабияда, Бужаан ичиндә ен белли ишти — бир демир йол Бендердән Рени касабасына хем Галаца. Аннашып Румыниянын кралыннан, бу иш йолланды 1876-жы йылын йазын. Бу демир йолу гечәрди Бужаан орта ериндән, колонияларын ичиндән: Бессарабкадан, Кириеттән, Чадырдан, Қазайаа йакын, Тараклыдан, Болградтан, Гречандән, Волканешә йакын, Етүлидән да чыкарды Рени касабасына, сора да Прутун үстүндән — Румынейә Галац касабасына. Бессарабиеи бу йол бааладажэйды Дунай портларыннан да хызландыражэйды таа да пек экономиканын илерлемесини, капитализмайы таа тез гечирежейди рельсалары үстүндә. Колонирлара, бир тарафтан, бу йол — бирлештирижи сенселә йолуйду хем экономика йолуйду. Она севинәрди колонияжы патриотлар — оларды бир дамар гиби, ани топларды бирери Бужаан ики парчасынын дүүшүнү, дуйгуларны, дүшлерни. Башка тарафтан, чок та кахыр гетирди бу демир йол колонистлерә — капитализма йабанысыны, онун стихиясыннан сардырарды оннары да емәрди каннары сүлүк гиби. Бу йолдан качажэйды оннардан бүтүннә варлыклары, нижә ани су сели гелип алмыш; бу йолдан оннара чок аман гележейди илери дору...

Демир йолуну йапарды аскержиләр. Ама буралы инсаны да чыкарардылар ишә талигаларлан топрак ташымаа, чакмак, шпал. Ишләрди адамнар хем генч чожеклар хербир күйдән. Иш пек зорду, хализ ачан йаамурлар йаайырды, ама ләзымды гитсин илери, заабитләр алатладарды. Аскержиләр бу сефер йашамаздылар күйлердә, ама масус вагоннарда йапылмыш демир линия үстүндә.

Инсанын топракларна йол пек илишмедийди, зерә гидәрди таа чок дерә бойунжа, чайыржа.

Кимәр керә بازارларда бу аскержиләр геләрдиләр күйә, хоруйа, крычмайа; бааларлара гидәрдиләр, бостаннара — инсан кабледәрди. Салт варды ичлериндә казаклар — оннардан сакынардылар. Генч аскержиләр танышардылар хоруда чоҗукларлан, кызларлан, достлашардылар. Хақына, бизим кызлар пек коркактылар хем «йабандылар».

Тикенҗи Ванчунун Танасынын Иуванын, сэйлер, Кара Иуванын кызы Дуни шансора бүүк кызды. Онуннан зар-зор танышмышты бир азербайжан чоҗуу аскер Азим. Лафта диллери уйарды, аннарылар бири бирини, ама лафетмәә пек чок лафетмәздиләр, таа чок сусардылар, бакардылар бири биринә. Азим йаваш хем йалпакты бир чоҗүк, карайаз, бойлуҗа, гөзәл курумну. Күйдә карылар кәр деәрдиләр, ани тә «гүвә» дә карайаз, ниҗә кенди Кара Иуван. Дуни лафчыды, хышым бир кызды хем пек гөзәл — Йорданаҗа бензәрди, анасына. Ама бу чоҗуклан, һаныса, кайбелдиди хышымны, лафы да чыкмазды.

Иуван бөлә ишләре хич бакмазды. Ама Йордана — салт гөздү хем кулакты.

— Иуван бә, десенә о кыза бишей бә.

— Не дейим она, һабайым?

— Ии, сендән дә боба олаҗәк.

Дунийи пек таказа едәрди.

— Дуни, кызым, не ләзым сән бакышасын о аскерҗийлән? Не күйдә чоҗук му йок? Вазгечәсни, хич ишитмейим!

— Ей, ма маму, сән дә...

— Вазгеч! Не о сана гүвә ми олаҗәк? Оннар бизим клисейә гитмәзмишләр, домуз йаанысы имәзмишләр, хептән башка адеетлери вармыш...

— Домуз йаанысы биз дә пек имеериз, ма, таа чок койун...

— Вазгеч, дедим, да окадар!

Бир гүн ама пек хаталы олду, йанды Йордананын хем Иуванын җаннары бирпак. Гүздү шансора, ама хавалар пек исләди. Дуни кызкардашыннан, Калинаҗан, гитмиштиләр сырт бааларларна олмуш гүвем топламаа туршу ичин. Кышын пек ийәрдиләр оннары. Долдурдуйнан сепетлери йолландылар евә. Йолҗаз гечәрди демир линиянын устүндән, айкырыларды. Йаклашаркан демир йолуна, һандан са, чыкмышлар — ики казак аскерҗи оннара каршы гелерләр сарфош гүлерәк хем лафедерәк биләм не.

- Калина, ха гери, бән коркэрым.
- Ха, мари каку, оннар бизә илишмейжекляр.
- Сана беким. . .
- Ее кәр? Тее күй.

Бирдә, йырактан таа гөрүп буннары, казаклар башладылар баармаа: «Девушки, милые!» да дуруп беклеерляр.

— Калина, гери качэрыз, тез!— коркмуш деди Дуни да дөнүп гери хызлы өрүдү баалара дору. Калина да ардына.

— Эй, девушки, куда вы? Что, не нравимся?— баарды бириси.— Пошли за ними, Мишка!

Кызлар качэр, буннар ардларна, кызлар качэр, буннар ардларна, хем байыра дору. Дуни пек корктуйду, катыларды шансора. Казаклар гелди некадар гелди да дөндүләр гери.

— А-ну их!— деди бириси да гиттиляр вагоннара дору.

Дуни ама хеп качарды. Коркудан без гиби олдуиду сураты, урәә дүүләрди — гүүсүнү патладажэк, сеси тутулдуиду, дили кесилдийди, куведи биттийди, ама гидәрди.

— Дур, каку, оннар йок, гиттиляр.

Дуни ишитмеер, гидер илери.

— Каку мари, дур, оннар гиттиляр. Бән диндим, гидәмеерим. . .

Бурада оннара каршы геләрди талигасыннан Желез Петри. Гөрүп дургутту.

— Кызым, сән Иуванын кызийсын, Кара? Не өлә, не олду?

Дуни бишей аннадамады, ама дуруп дүштү ерә бирдән. Калина хызлы аннатты не олду да тез калдырдылар Дуни талигайа да хайдадылар күйә.

Дуни, бир чичек гиби генч, үрек гүллерни бүүдәрди шансора бир кара кашлы йавклуя, шансора пайедежейди онуннан оннары, ки барабар гөзәл йашасыннар севә-севә, бүүтсүннәр үрек гүүллери инсана баашламаа олсун, йашамайа доймасыннар. . . тә етишәмеди версин гүллерни, өлдү бирәз хаста йаттыктан сора, гитти бир илкйаз башчасы гиби, ежел краасыннан хашланмыш. . .

— Ооф, те о аскержи, о динсиз, онун гүнаалары ичин кайбелди benim кызым. . . — параланарды-ааларды Йордана.— Аллаа урду тә, нечин онуннан илишти Дуни-

жиним. . . Ооф, мезара гирейим бән дә, йок нейә йашайм, насыл корумадым бән ушаамы. . .

— Ха брак, чо́жук не кабаатлы?— кахырлы деди Иуван.— Хеп бизим гиби инсан о да.

Демир йол хазырды. Гечтийди илк поездләр. Сора акышты узун шалоннар аскерлән — жөнк чекеттийди, хеп илкйазын, 1877-дә. Кўйдән алдыйдылар чоюуну аскерә, сора да оннар жөнгә гирдиләр. Йордана йалнызды вдә, Иуваны, билмәз нечин, жөнк едәрди һәнда са. . .

* * *

Патриотлар ама биләрдиләр, нечин жөнк едерләр, бу гүннери чоктан бекләрдиләр. Ләзымды куртармаа Бу́жаа, бирлештирмәә колониялары, ләзымды куртармаа Балканнары, кардаш халклары, сенселелери. Бунун ичин ләзымды сыбытмаа осман бойундрууну, ләзымды енсемәә. Болгар ополчениясына, ангысынын командирин олдуиду генерал-майор Столетов, ангысынын бир отрядынын башындайды капитан Трайчо Николов, гирдийди Панти Арнаут та хем чок генч офицерләр Комрат хем Болград училищелериндән чыкма. Бу ополчения гирдийди рус аскеринин илерки сыраларна да гиргин дүүшәрди Туна калелериндә, Тырновода, Шипкада хализ.

Жөнк биттийди хеп илкйазын, 1878-дә. Россия енседийди. Бу́жак бирери олдуиду, колонистләр каршы гелдийди, топландыйды генә, 22 йылдан сора. Севин-мелик пек бүүктү! Кўйләр курбан йапардылар, икрам едәрдиләр бири бирини, генә енидән йашамаа истәрдиләр.

Ама йашамак гитмәзди. О демир йол айкыры дурарды онун онундә, онун рельсалары хеп таа дерин батардылар Балкандан гелмә чифтчинин сыртына. . . О да саде аклысында тутарды, ани олдуиду бир заман колонист. . .

БУЖАКТА ИАЛЫН.

«Топрак ичин хем доорулук ичин калктык биз дӱ...» (Революцияҗы А. П. Галацан).
Баррикадаҗа калктыҗды керван. Россия Илк революциясыны йапарды.
Аннат, каушум, аннат!

Гечти йыллар, битти 19-җу асир — гагоузларын бужак асирн, вар ниҗӱ демӱӱ. Гелди ени асир — 20-җи асир! Чоктан битти ордан орайы гезмеклӱр, кӱйлӱр отурушулду, бӱӱлдӱ; зееделенди инсан, ерлешти йашамак, кимӱ несойса — зоор, колай, орта, — да гагоуз обществосу гиттикчӱ олду таа белли, капитализма нышаннарны еденӱр, йаваш-йаваш гирӱр импернализма орбитасына рус обществосунун ичиндӱ, тутуп ама кенди миллет нышаннарындан да ен темел нышаннары, ниҗӱ хайванҗылык, алыш-веришлик, дийштирмеклик. Кӱйлердӱ, общиналарда, волостияларда чорбаҗы олду помещиклар, кабырлар хем царизма администрациясы чиновниклери, полиция; касабаларда хем башка индустрия ерлериндӱ чорбаҗы капиталстлӱр, буржуйлар хем дӱ генӱ чиновниклӱр, полиция. . . Буннарлан йаннашык, колкола, ким керӱ ӱстӱн дӱ чыкып, гидер клисенин куведи. Хепси буннар гиттикчӱ таа арсыз хем җансызлы абанӱрлар инсанын ӱстӱнӱ.

— Сойужулара, езиҗилерӱ законну кувет верер самодержавия, — хеп аннадӱрлар инсанын арасында буралы социал-революционерлӱр, — губернияларын, уездлерин заабитлери — хепси буннар онун җансыз сыкан керпеденнери, уран мочугалары.

Тӱрлӱ банк, комерция, индустрия хем топрак ассоциациялары, дворян собраниялары, исправниклӱр, жандармерия управлениялары — хепси дӱ отурӱрлар чифтчинин, ишчинин хем фукарӱ интеллигециянын енсиндӱ.

— Хепси кулланӱрлар хем сӱзерлӱр бизим трудамызы, зоорлан капӱрлар нейимизи вар, ичерлӱр канымызы, — баарышӱрлар чифтчилӱр.

Гагоуз обществосу да, ниҗӱ дӱ бӱтӱн Бессарабия, олду ики лагерь: ишлейӱннӱр-фукарелӱр хем езиҗилӱр-

зенгиннәр. Бирн биринә оннар өлүм душманы, онна-
рын арасында гидер пек четин хем чиркин дүүш.

— Колонист доорулуклармызы кестирдиләр нечин?
Сындык, бей, ани сакынэрыз хепсиндән, хер бир иш-
тән.

— Зенгиннәр ама гиттикчә таа арсыз, үзсүз, олэр-
лар,— еклеер агитаторлар,— алдадэрлар, сойэрлар, өл-
дүрерләр, сатэрлар, тамахлык хем жанаварлык дургут-
мээр оннары бишейин өнундә.

Бу обществонун эксплуататор классы да гиттикчә
зеделенер.

XX-жи асир гелди чок умутларлан, ама некадар
аман хем кахыр! Күйлерә о гелди жансыз-ажымаз инса-
ны старостейлән хем сотскийлән, волостейә дә гелди
тамах волостнойлан, земскийлән, приставлан хем уряд-
никлән. Бужак та, ани зенгин тарафты бир заманнар,
колонистлерин севгили ени йуртлуу, шинди фукарелен-
ди хептән, калды помещиклерин, фабрикантларын хем
чиновниклерин, жандармериянын еллериндә, ангылары
не истеерләр, ону да йапэрлар бу инсаннарлан, бир дә
доорулук оннара вермеерләр — не политика, не эконо-
мика, не дә культура. Бу инсан са кожда зоор келемейн
калдырдыды, пулукларыннан, малларыннан сөктүйдү
бу Бужак кырларны, ишлендирдийди топраклары, исла-
берекетләр чыкарарды, дүзүндүйдү колонистләр йаша-
маа. Оннар ичин чалыштыды Кутузов, Инзов, Юшнев-
ский, Пушкин... Шинди сә бу инсаннар йок не инси-
нәр. Топрак окадар аз калды еллериндә, ани йаз бере-
кети анжак Ени йыладан етишер. Йок кимә аалаш-
маа да...

Бүтүн Бужак — бир кара зоорлук, бир кахырлы үф-
кә олдуиду.

* * *

Кара Йуван бабусуннан Йорданайлан йашарды шан-
сора оолунун Гөргинин йанында, ама ихтнарды да чор-
бажылаа карышмазды, хомурданмактан каарә. Гөрги
ама чыктыды таа чорбажылы да дүзүндүйдү өтәй-
бери, варды бирәз топраа, малы, ескимеиш евин өртү-
сүнү дүздүрдүйдү... Йашамак ама гиттикчә зоор олар-
ды да Гөрги дуйарды, нижә фукарелик онун да аулуна
гирер доорудан, сормаксыз. Кызыны, Гөргинин какусуну,
Калинайы, Кара-Йуван евердийди Кеменчежилерә, То-

дура, ен ий чалгыжыйа кўйдә, хем онун гиби кәмил чалсын кемеңчедә долайда йокту. Гөрги дә евлийди бир сора гелмә Хуш тарафындан гагоуз айлесиндән бир кызлан, Друмилерин Докисиннән — гөзәл бир инсан, фикирли хем пек гөзәл сеслән ески түркүлери чаларды хер бир сыраларда. Варды шансора алты ушаклары: Варвари — ен буу, Иувана, Нүклай, Санда, Вани, Нәди. Ишә йарарды саде Варвари хем Иувана, 13 хем 15 йашында кызчазлар, анасына йардым едәрдиләр күчүклерни бакмаа-буутмәә. Иуванайлан Нүклай кўйдә школайа гезәрдиләр, ени клисенин ашаайында ани таштан йапылыиды, нәнда үредижийди «көр-учили» Георгий Степанович Доламанжы хем дә попаз Фома Любовь. Гөрги кенди айлесиннән хепсини ишлери битирәрди, йада кимәр сыра бадашарды Стани Костиләрлән, йада Железләрлән, Қелбаннарлан, Қрангаларлан — нижә уйарса.

Ама 1904 йылда урду кара кытлык, бишейжик бүүмеди не кырда, не аулларда — аачлык капатты бүтүн Бужак күйлерни. Чок инсан өлдү, азалды маллар, сатылды пайлар зигиннерә, зеделенди чыраклык. Хем пек чок казанды коммерсант Матус алдадып, сойуп инсаны бирпак онун о «йардымыннан» имеликлән. Гөргини дә айлесиндә ики өлү гечирилди — дәду Иуван хем кызчазлары Санда, маллар кайбелди, пайлар сатылды. Шинди оннара чок таа зорду йашамаа, ама савашарды бежермеклән чыкмаа нижә-нижә. . . Нүклай пек ислә үренәрди да кимәр керә Гөрги карысынан лаф ачардылар, ки версиннәр ону үренмәә илери, таа үсек школайа, те о Реал училищесинә Комрада. Бурайы попаз да хеп өлә фикирләрди оннары булуштукча клиседә Гөргийлән, нәнда о «ктиторлук» едәрди озаман. Ама ушак үретмәә дейни блә школада пара ләзымды дийл азбучук, сатмаа да пек йокту не.

— Сатажәз хепсини, гүнжү, чырак ишлейжез, — хеп параланарды Доки, — ама баре бир ушаамызы үределим! Сора о да бакыр бизи, заабит олур. . .

Бутақым да дүшүнәрди о ески Тикенжилерин сенселеси, ани Бужак кырыны сөктүйдүләр.

Йордана бабу таа кавижейди, ама йалнызлык кыхырыннан буушмаа колай дийлди да гөз-гөрә ерийәрди.

Орта чифтчилерә дә пек зор оларды йашамаа шансора, ама хептән зорду калан чифтчилерин чоклууна.

Бу ежел капладыйды шансора гагоузларын ен бүүк күйлерни дә.

Кысметсиз Гөргинни дә айлеси о чоклукларындан бирийди Комратта о заманнар, ирминжи асирин башлантысында. О евлийди ич-гүвелиннә Хайдук дәду Типанинни кызына Машиннә. Оннар да шансора генч дийдиләр, деликанны чожуу хем бүүк кызы варды, күчүк та ушаклары, бирижини ама таа саллангачтайды. Фукарелик ажылыындан хем зетиндән даттыйдылар шансора дойунжа, жаннары долуйду. Ама хеп умутланардылар, хализ Гөрги, ани аллаа ажыйажэк, йардым едежек. Салт дәду Типани хем ооллары Иуванчу башка фикир гүдәрдиләр. Оннар баалыйдылар буралы революционерләрлән, оннара йардым едәрдиләр да биләрдиләр башка умутлары, зерә хеп таа йакын дуйуларды Россиядакы революция даврашмаларын далгалары. Агитаторлар савашарды инсаны калдырмаа.

Бу артык бүүк күйүн ичи аар иннәрди зорлуктан хем үфкедән зенгиннерә хем чиновниклерә каршы. Революция агитаторлары дайма топлардылар митинг, нәнда инсан баарарды, топрак истәрди, доорулук истәрди. Гөрги ама сакынэр, истәмеер, онун бирәз нейи вармыш, о оннары да кайбедежеймиш, митингалара чыкырсаймыш. . .

* * *

Инсан уфкеси таа да пек тутушту ама япония жәнгин аманнарындан: качы дөнмеди евә, бракты ушаклары үүсүз, карылары дул, кендилери дә калдылар мезар Маньчжуриянын байырларында; качы да гелди сакат — ким колсуз, ким аяаксыз, гөзү чыкык, ангысы дондурулмуш, ангысы контузиялы. . . Нейә? Нейчин хем кимин ичин буннар хепси? Нейчин букадар кан дөктү инсан? Евдә дә нереси ислә? Женк едәркән ойанда, бурада зенгиннәр калып таа да соймушлар оннарын айделепни, нелери вар алмышлар бир ипләдән, полициежиләр дә, властьләр дә зетлемишләр евдекилерни, езмишләр бир бишейсиз, салт ани фукарә дейни, ани «мискин» миллет дейни. Женктән дөнмүшкән шинди нейлән йашамаа? О свети-Гөрги кручаларны гүүслердән ми пареринә өдемәә боорчлары, битмәз харчлары? Кимә оннар ләзым?

Бөлә хем бутакым карезли лафедер инсан бүтүн Бужак ичиндә каршы гелдикчә сокакларда, мейданнарда, крычмаларда, дерменнердә, олойницаларда, панайырларда...

Хеп бөлә йашарды Комрат волостеси дә, һанда 1906-жы йылын январь айында, буўк гүжүктә, дейжез, ачан дайанмак gelejeyди битки кертиннә, инсан, бу ески керван, калдыражэк куведини езижилерә каршы, койжэк ерә оннары да алажэк куведи кенди ели нә, уражэк буўк чаннары ишидилсин бүтүнүнә Бужакта! Комрат волостесиндә олажэк озаман буўк революция калкынтысы — Бессарабияда Илк рус революциясынын ен буўк калкынтысы! О Комрат чаннары ишидилдийди дийл саде Бессарабияда, ама Петроградта да, Москвада да, бүтүн Россияда; ишидилдийди гагоузлары, огузларын ески йуртлукларында — Балканнарда, Ортакы Азияда да, Алтайда да Орхон хем Селенга дерелерин дә бойларында, етишип бир ежел хаберин гиби узун керванын ески йолларындан...

— Керванымыз атешли баррикада олдуйду! Тә аннадайым сизә, бән, о ихтиар каушчу, нижә олду бу ишләр дә. Ама илкин бир лүлә чекейм...

Бүтүн Россияда кайнашарды революция каврашмалары. 1905 йыл гечәрди баррикада дүөшлериннән. Да бу революциянын далгалары бизә дә етишәрдиләр. Елбетки! Несой сыралыктыр бу? Хепси сансын масус дүзүлү чифтчийә каршы: помещикләр — Кара-Қасаплар, Қылчыклар, башка зенгин чорбажылар, ески зенгиннерин дә ооллары — Қазанжылар, Минковлар, Танчулар, Донкулар, приставлар, волостнойлар, тамах коммерсантлар хем тefeжиләр-файдажылар, попазлар, хем таа да ким варса,— хепси инсанын енесиндән йашээрлар, ешип гиттикчә таа фена, буувэрлар хептән шансора, йок бир дә доорулук!

— Бучак кемәә етишти чоктан, шансора кемиг дә кесер, насыл дайанмаа, несой?— хеп баарарды инсан едә ми, сокакта мы, митингларда мы.

Бундан да тутшту ўфкә йалыны!

Газета «Русское слово» 1906 йылын январь айын 11-дә йазды:

«Он бин инсанны Комрат булунэр калкынмышларын елиндә. Бурада билдирилди автономия, кувет башлары дүшүрүлү хем дә аресттә булунэрлар. Драгуннар бишей йапамээрлар...».

Комрат. Гагоузларын Бужак йуртлуунда ен бүүк күй — волость центрасы. Администрация ону касаба таа саймээр, ама о касаба гиби йашээр, инсан ону касаба сайэр, гагоуз касабасы. Сэйлер, бурада вар: самодержавиянын чиновниклери, суд, полиция, фабрикантлар, заводчулар-буржуйлар хем дә ишчиләр, демирйолжулар, касаба фукарелери, хем дә, беллики ани, зенгин топрак саабилрен, фукарә дә чифтчиләр, чыраklar; вар ишчилерин хем чифтчилерин кает зоор йашамасы...

Ама Комрат, ески бир гагоуз ерлешмеси, гечмиш асирин таа башлантысында конулма, гиттикчә бүүдүйдү, бак уйгун ердә, бүүк хем гезик йолда булунарды. Шинди онун биркач сокаа гениш хем уз, уйгун йапыларлан, чок түкән лавкаларлан, занатчы евлериннән, ун машиналарыннан, түрлү комерция контораларыннан, кафенеләрлән, кафетерийләрлән, рестораннын, крычмаларлан... бир типографиейлән... Ама ен кәмил гөзелликлери Комрадын — бүүк Собор кафедраласы, ани йапылдыды хеп о асирин 30-жу йылларында, Реал училищеси, ани ачылдыды 1868 йылда, бир кыз гимназиясы хем биркач таа школа. Буннар узактан таа гөрүнәрләр, ачан йаклашәрсын Комрада, башка күйлердән геләркән. Бу бүүк күйдә бүүк тә панайыр оләр, хализ сали гүннериндә, нәны топланәр алыжылар хем сатыжылар — инсан чок долай куйлердән хем кими узак ерлердән дә, нижә дейжез, таа Арцыздан да, Калараштан да, Каушандан да... Соборун ардында, мейданда.

* * *

Собор мейданы. Кыш капарды. Сабаа. Сол тарафында бир афиша тумбасы. Саа тарафында, бир директә, фенер таа йанәр гежедән. Ишидилер шансора сабаа шаматалары. Гелер ики полицияжы, дургунәрлар афиша тумбасында, шүпели бакәрлар она, үфкейлән копардәрлар биркач листовка, ани гежә йапыштырылмышлар, сора йаклашәрлар фенерә, бири сүндүрер, өбүрү бакәр доздолай. Гидерләр. Да бөлә хер сабаа.

Полиция участкасына, волостиейә, суда сүрүклеерләр инсаны харчлар ичин, боорчлар ичин, фукарелик ичин — маазайа капээрлар, зетлеерләр, сойәрлар таа да пек; миллети ичин, дили ичин, каранлыклы ичин — саймээрлар, гүлмәй аләрлар, түкурерләр, ниренерләр. Да бөлә хер гүн.

Таа өтедә крычма, Харамжы Димунун крычмасы. Клисейлән барабар инсаны ахмак едреләр, зихирли уй-ваштырлар жаныны, сүзерләр ичини.

Тә бүүн дә, ангысы клисейә гидер, ангысы да крычма майы долдурмуш.

Ичерләр вересия, боорчланэрлар. Хепси үфкели, карезли. Лафедерләр пек, баарэрлар, чекишерләр; кавгаларын ичиндән гүжүлә ишидилер ихтиар чалгыжынын каушу бир көшөдән; койу махорка түтүнүндән инсан үүсүрер сык-сык, узун хем канны офтига үүсүрүүнән. . . Бүрдү Моти макаклан бир тарафта.

— Бән, кардашлар, гидерим клисейә,— йапынарак деди Сомунжу Мити, ани дежурни ишлеер волостедә, атлайрак бир фычы үстүндән ерә.— Йок парам ичмәә. Ха сән дә ба, Сава, йуткунма бошуна бурада.

— Аллаа бизим гиби йырткылылары каблетмеер,— шакайа гетирди Коркмаз Сава, о да волостняда дежурни.— Сени бежим кабледер, сән помещиклән, полициейлән бир едектейсин, эсер калии!

— Йа тыка азыны баа! Сенин не ишин, таа да сора?

— Көпексин, тә не ишим!

— Ким көпек ба, туц грижания. . .!— хызланэр Мити урмаа Савайа, да чекедер дүүшмәә.

— Йа вазгечин, не тутунмушунуз!— айырлэр оннары Кысметсиз Гөргги, күйлү чифтчи, ани гирмиш бурайы кахырыны уйваштырмаа, бежим, бир филжән ракыйлан. Башкалары да хазыр дүүшмәә, ама тә дүүш өрүмеди.

— Бу эсерин белини кырмаа ләзым, гезмесин бозмаа инсанын ишини.

— Онун бетеринә геченнердә митингайы дааттылар, хык! Беним топраам нәнда? Гиде?— карышыты Петриага, бир дәду, ангысы херкерә кефлижә гезер да аарээр хеп топрааны.

— Йех, ама да ахмаксыныз йаа! Зоорлан сиз топрак мы алмаа истеерсиниз? Гөрежениз! Ама тә, олду ани Манифест, чыкажэк закон да топрак верилежек нижейди евелдән, чорбажы башына. . .— дартып Петриагайы, генә йапынды Мити.

— Сән бени сарсалама, Мити, зерә беним башым дөнежек, шака дийл йа!

— Сэйлер, топрак хеп зенгиннерә дүшежек!— калкты Сава.— Ама жана гөрә пай оларса, хепси кабледежек-

— Доору, доору, беним вар ушакларым,— жанпаиды Гӧрги.

Саванын хем Гӧргинин лафларында бурайы гирмиштилӧр Аتماжа Андрей хем Тодоров Кристо, бурадакы революцияжы агитаторлары, да ишитмиштилӧр оннары.

— Пок, кардашлар, олмайжӧк бир дӧ реформа, не ескийжесина, не дӧ енийжесина!— дургутту бу хашлаклары Аتماжа.

— Е сан кимсин аа, бӧӧк бойлу, гелмишин бозасын умудумузу ӧлӧ жансыз?— йапынарак, ани танымээр Андрейи, ширетленди Мити.— Таман пай едӧрдик топраа биз дӧ...

— ...чекишӧрдик, дӧӧшӧрдик онун ичин, хык!

— Ислайди сансын, ани падишаадан топрак олажӧк...— мырылдады Гӧрги,— сан сӧ дааттын окадар баре севнимелимизи.

— Е ачан доорусу будур!— кысадан кести Аتماжа, узадып илери елини студент фуражкасыннан.

— Кайет дойдук биз бу доорусуна.

— Топрак дийл лӧзым олсун бир душ гиби,— карышты Тодоров Кристо,— чӧзӧп ишчи курткасынын бир дӧӧмесини.— О истеер дуйсун сизи пулук чизсиндӧ, ишитсин сесинизи бичмектӧ, о истеер версин сизӧ сыжак емежинини труданыз ичин!

— Гулмаӧ алӧрсын?— дарылды Тыртыл Гуци.— Ӗлӧ дӧ хазырыз параламаа, кими дӧ олса! Дӧӧелим буннары баа!

— Оннар МанIFESTӧ каршы гидерлӧр!— алифледи атеши Мити.— Урун!

— Йа дурун! Хык! Ама бу алле Андруш, Аتماжа Павлиннин оолу, студенти, аллаа простесин бобасыны, ӧлдӧрдӧйдӧ ону помещик Кара-Касап чыраклыкта...

— Бӧним, Петри-ага. Бӧн билерим, недир о доорусунун ажы дады. Ама сакланмӧэрим ондан, нижӧ сиз. Бакӧрым доору ӧзӧнӧ, таа фена олӧрым да дуйӧрым, ани ондан таа кавийим хем ани енсейжӧм ону биркерӧ! Е калкынсак хепсимиз? Ех, не кувет!— далгаланды Аتماжа, индирип шинелин йакасыны, да чекетти йаваш чалмаа «Смело, товарищи...».

— Аслы ани, хык! Беним топраам нӧнда? Гиде?

— Насыл «гиде», Петри-ага?— дайанамады Кристо.— Бурада сизин топрааныз, хепсинизин, Бужак подишлериндӧ хем алчакларында! Здесь!

— Таа Инзов вердийди, Девлет Киадыннан баалан-

дыйды бу топраклар колонистлерә, Болград соборунда шинди дә о Киат дурэр,— дериннетти дуйгулары Аتماжа.

Петри-ага майыл хептән, йашлары акэр, истеер өпсүн бу генчлерин еллерни, буннар чекилерләр.

— Не гөзәл сөлединиз, дәдунун чожуклары! «Бужак алчакларында...». Саа олун, дәдунун чожуклары!

— Бу сарфош та йа салт карыштырэр!— фырлады хасеетлән Мити.

— Ким карыштырэр ба, йымыртажы? Хык! Бән са-на шиндижик саурдарсам бир йумурук, ченелерни топлайжан таа Чадыр йолундан! Хык!— хызланды Петри ага.

— Бу йумуруклары сиз таа ий хызландырын чиновниклерин ченелернә, помещини! Топраа ләзым алмаа зорлан! Доорулуу да генә!— дейип Андрей хем Кристо чыкэрлар крымчадан.

— «Здесь!» Бизим топраамыз бурада, benim дә, Горгинин дә, Саванын да... хык! Алалым гери оннары! Сиз Кара-Касапы, помещини, гөрмединиз ми? О бана ләзым шинди, теез! Benim топраамы!

— Топраа, хализ ани, зорлан ләзым алалым! Доору деди студент, фикирли!— деди Моти.

— Бир хыйар! Чыкмайжэк бишей бөлә! Ама закон ачан олажэк, чыкажэк...

— Бән дә өлә дейжәм. Властьлерә, чорбайылар каршы — о бозгунжулук, кайбедириз, нейимиз дә вар,— кайыл олмады Гөрги. Бу заман Мити асэр омузуна даулу, чыкэр дышары да чекедер дүүмәә хем баармаа: «Все-е на сгоод! Сеслейин, сеслейин! Сабаа сабайлан, саат онбирдә, хепси топлансын волостенин онүнә. схода! Ким гелмейжэк, оннара жеза олажэк!»— Йолланэр илери, дүүерәк даулу хем баарарак. Петри-ага калып умутсуз: Е топраамыз? Нәнда?!»

Мейданда Андрушлара доору качарак гелер бир чо-жужак баарарак: «Газетааа! Газетаа!» — йыртыклы, үшүмүш: «Газетаа!» «Русское слово», «Бессарабская жизнь», «Кувынт молдуванеск», газета «Друг», газе-таа!

— Йа дур ба, етти баардын, йанындайыз, гөрериз! Йа вер хепсиндән бирәр.

Чожук верер да гидер баарарак. Буннар хызлы йапраклээрлар газеталары.

— Аха, калкынмыш чифтчиләр Суслен куйсүндә,

Қаларашта да, пек ислә!— окуйуп илери доору деди Андрей.— Ых, касаплар, кырмышлар инсаны, дизчә коймушлар каар үстүндә, елбет ки дүүдүләр да койдулар зоорлан емин версиннәр падишаайа... Не бандитлик!

— Самодержавия артык башына йапэр! Жансызлык доздолай!

— Е, ха гиделим бурдан таа тез, зерә... Ко койулашсын панайыр да гелириз.

— Ләзым олажэк гиделим фабрикайа, ишчиләр прошения истеерләр йазмаа,— деди Кристо, ама гөрүп Қысметсиз Гөргинин чожууну, Иванчууу, ани гелер оннара, дурду.— Тә, Иванчу гелер, бакырлары алмыш омузуна, аннамасын кимсей, ани...

— Ачыкгөз чожук! Суйа мы гидерсин?

— Аха,— йаклашып деди Иванчу. Аتماжа чыкарэр саклыдан биркач листовка.

— Тут, ама бак дөрт гөзлән, тутулмайасын!

— Коркма, Андруш батү,— йаваш деди Иванчу,— бән нижә йапыштырэрим, кәр волостянын да дуварларна!— окуйэр сансын: «Долой богачей! Долой чиновников! Землю крестьянам! Приехал товарищ Ястребов, всем на демонстрацию!»

— Хай, хай, гит тә бак! Кристо, гиделим биз дә, ойаландык зерә!

* * *

Аتماжа хем Тодоров, биркач ерә гиттиктән сора күй ичинә саклы агитациейлән, да булушуп Падурар Ионнан, үредижи хем саклы агитатор, генә дөнерләр собор мейданына, ки панайырда да бирәз гезмәә. Бурада өннернә чыкэр Евгений Краснов, статист конторада, хем хеп бир саклы агитатор, айыфланарак, ани дүндән таа гөрүшмемишләр.

— Женя, сансын аннаштыйдык вокзалда булушмаа?— таказа етти достчасына Андрей.— Генә Таси ми колвермеди? Бак, бу кыз сени дарсыдажэк бир пак!

— Вокзалын ени дежурнисиннән таныштык,— саклы деди Кристо.— Чожук — бир керә! Бизим, революционер!

— Шансора демирийолжуларын да арасында кенди адамымыз вар,— хеп саклы деди Андрей дә.

— Хм, кафамы ташлара урайым! Бөлә момент!

Бу сефер есап алэрлар, ани гечер Несытин, волостной.

— Тә бизим буура да гечер,— гүлдү Евгений.— Хм, гиймиш ени мундир, хобур! Иа бакын, басэр сансын... кабарык пату!

Хеп бурада гечерләр Нади, Надия, нижә деерләр она, Кара-Касапын кызы, гимназистка, хем Ангелина, генч бир дул гелин, кожасы офицер, япония женгиндә кайбелди. Надия бир недән буйаны Андрейи пек беенер, да гөрдүкчә ону далгаланэр, кендисини шашырэр, хализ дә билиркән, ани Андрей ама айкыры бакэр она, сансын о кабаатлыдыр онун өнүндә. «Нәбайым, ачан северим ону? О зенгиннердән азетмеер... е бана зенгинник ми ләзым? Не кабаатлы севда йа?» — хеп дүшүнер Надия кенди кендисинә, Андрей дә үреендән чыкмээр. Тә шинди дә өлә дүлер үрәә... Ангелина са итирер ону илери гүлерәк: «Бу му о?» — йаваш сорду Ангелина, итирерәк Надийи омузуннан.— «Ммых, студент! Не оглан, ах! Ха оннара». Нади кабарды: «Хализ о кенди, Андрей Аتماжа. Сән бак коркутма ону, зерә үркек. Зенгиннердән азетмеер... не кабаатлы севда йа?» Ангелина ширетликлән: «Бән дийлим зенгин, бана санки бакажәк мы? Бән ону не севәрим!» «Иа вазгеч, Ангелина, сән не?» «Ее, кызым, тә корктун дә». «Ба хич! Биз онуннан хеп достлашажәз, бак бән беенерим онун ишини дә — оннар революционер! Ой, ама сән хыштырма, бак...». «Аннээрым, коркма... Соралым, каблетти ми сенин белетчинни, а?» «Ха, соралым!»

— Тә те бу студент не симпатик, айол,— данышты о чожуклара йаклашарак.— Аллахым, прост ет бени! — дейип кендисинә, узатты,— ама дийл хеп өлә дә дуйгужан хем жувапчы, Андрей ефенди! Сабаа хайыр олсун! Ефендиләр клисейә ми? Гидириз барабар. Пек северим дува етмәә интеллигент инсаннарлан бүлә.

— Хайыр олсун, заман шансора, ханум! Ыы, клисейә ми? Ама аннамадым, несой жувапчылык?

— Бир жувап, ефендим, некадар күчүжүк, дүшер вермәә бир кызын йазыжыына?

— Ангелина, сән дә? Брак... — далгаланды таа да пек Надия.— Дур, бән.

— Несой йазыжык? Бана мы! Билмеерим бишей.

— Вай, ха! Билмеерсиниз? Каблетмединиз? Ну, Ангелина? Бән не деәрдим?

— Каблетмедим. Хем дә не вар насыл йазсын зенгин кызы бир фукара студентә? Гүлмәә йапсын, санки?

Надия ичинә гирсин, гүлерәк дартты Ангелинайы

бирдән: «Гиделим тез, Ангелина! Йок куведим таа да...
Ах, бән о Таркилайа не...!»

— Иазыр, не үреенә топландыйса, гөзәл ефендим...— гүлүмсейрәк деди Ангелина да чекти Андрейи бир тарафа.— О сени север, ба оглан! Олма пилч!

— Бән ама... йок, афедәсиннз!

— Демә, ефендим, демә! Айы да балы беенмәзмиш бир заман... Гиделим, Надия!— гүлерәк чекти бу назлы, ама инан кызы ардына собора доору.

— Ах, не йанарды Надиянын о маави гөзлери, тушасын, дийл азбучук! Сабаа йылдызлары! Гөзәл, севдалы... Ама не таш үреклийсин сән, Андрей Аتماжа! Ех, нечин дийлим бән сенин еринә?— чекип ичини бошанды Ион.

— Иабаныларлан алынырсан, йабаны гиби улуйәжан, оннарлан да бирлик оласын ләзым!— далашты Андрей сансын хепсинә каршы.

— Иа дур, Андрей,— деди Кристо.— Е гирсән санки онун истединә, каблетсән севдасыны? Сора сән дә севежән, бөлә кызы йок нижә севмемәә... Беким файда да олур ишимизә? Салт ама намузлу, доорулуклан.

— Хализ ани, Андрей!— севинди Ион.— Бән йардым едежәм...!

— Иа дүүмейин кафа! Бән ону севәмейжәм, помещик кызыны! Хем севда салт карыштырәр бизим ишимизи. Тә Евгений Краснов! Хем сиз дә, коллайын!

— Тутушма өлә, Андрей. Бурада дүшүнмек хем есап ләзым. Хем кыз да зетленер, не, гөрмеерсин ми? Хализ ани таш үреклийсин! Күтмек!

— Бракын бени! Таа сонда севежәм, кимн истейжәм, дийл зоорлан!

Бу сефер, гезә-гезә панайыр ичиндә, буннарын үстүнә уурээр Петри-ага, түркү чаларак «Горяче бублика...», да гөрүп генчлери, дургунәр ериндә, савашәр уз дурмаа, калдырәр саа колуну йукары дейип: «Смирна!», хык! Так точну!» — да чыкарып күрк алтындан бир кырмызы фес, генә: «Сиз, чожуклар, хык! Матусу, о шалвир спекулянты, гөрмединиз ми, а? Аарээрим ону, хык, незамандан! Тә те бу феси истеерим сатайым она... зерә тулум гиби долу парайлан! Ама сыкы, мамусуу! Фес ама кәмл! Алажэк мы, не дейжениз? Вар зоорум, бааре биркач капейка...?»

— Йок, алмайжэк, Петри-ага,— деди Андрей верип она биркач уфаклык, обүрлери дә генә.

— Ее, саа олун, чожукларым, саа олун! Ама те о

бурдуфос Кара-Касапы, көпекләр исин кафасыны... те о попочитили... те о земскии гөрмединиз ми? Беним топраам? Онда, буумамыш гырлица ону кундакта! Е, сиз генчсиниз, билмеерсиниз чок... Бән ама билерим хепсини, бән сөкежәм херерсини...

Да Петри-ага гитти панайыр ичинә генә хомурдана-рак: «Беним топраам нанда? Бизим топраамыз нанда? Сөкежәм бән, коркмайын, гааргалар...»

* * *

Кысмetsиз Гөргинни евиндә, ичериндә, топрак куф-несиндә. «Бүүк евдә» гагоузлар йашамээрлар, тутэрлар сыралар ичин тертип, пак, кәр фукарә дә.

Куфненин ичи күчүк, солук аар, ерләр саман дөшели, тезеклән йакылы собажык башына урэр, пенчере-жикләр терли, дувардан ашаа су акэр; ард дуварда собайа йапышык топрак пат дөшели бир йыртык хасыр-лан, башында да дөшекләр топлу, өртүлү — «үклүк»; соба ардында хаста йатэр кызчазларын бири; соба бойунда да бир саллангач ичиндә күчүк ушак бир ески такежиклән башчазында, каланы да отурэрлар ким нанда са — патта, ердә, скемнежиктә; сувалы таваны да ортадан тутэр бир аач-кириш, каршы көшедән дә бакэр тафта иконадан Ай Панайя, өнүндә дә бир кандилжик, шинди дийл тутушук; капу көшесиндә бир чивидә асылы калай бакыр татлы суйлан чайырдaky Йалпуг пунарларындан. Дышардан ишидилер коркулу дүдүк баартмалары, сора генә о даул сеси йырактан, сора да ону өртер сансын бир кахырлы түркүнүн авасы, сора да саллангачта күчүк ушаан ажы ааламасы. Ичердекиләр ама севинерләр ушаан ааламасына, о сансын оннара йашамак умуду верәрмиш. Ама ачан сусэр, өлүм кахырына дүшүрер оннары. Бу бетерә сустурмээрлар ушаа, оннара таа ий сансын ишитсиннәр ону аалай-рак. Ама тә ушак сусту. Хепси капанэр бир билинмедик корку ичинә, да сусарак генә ишлернә тутунэрлар: кары, Маши, ушакларлан йапаа дидерләр помещаа боорчлар ичин, дәду Типани, Машинин бобасы, күркүнү йамээр, деликанны Иванчу савашер чарык дик-маа, салт Гөрги отурэр бир аанак масажыкта ишсиз дүшүнерәк бир умутсуз.

— Генә сусту ушак,— шүпели деди Маши.— Нечин о сусэр? Ачан сусэр, сансын дургунэр хепси, сансын амана... — йапэр ставрозуну да офлээр.

— Иа брак, Маши, сән бөлә лафлары, ушакларын йанында. . . — савашты усландырсын дәду Типани ихтәр ама гүр сесиннән.

— Кимәр керә гелер, ани өлү бүтүн күй,— деди генә бир недән сора Маши.— Салт о, күчүжәә, аклымыза гетирер, ани таа дирийиз. . . дүүлер йашамаа. . .

— Ей, тә, шинди өлүм ичин дә! Дур, таа йашамадык,— фырлады Иванчу.

— Йашамадык таа, ама өлүйүз, чожуум. . . йок йашамак, салт аманнык бу дүннедә.

— Чыкырыз алтындан биз бу зоорун бир керә,— кинни деди дәду Типани. Хепси генә сустулар да сансын үфкели о йапаалара, чарыклара, күркә серт-серт ишлеерләр. Маши ама чок сусамээр.

— Бетфалы йапаалар!— үүсүрерәк зоор, Маши чевирер башыны бир тарафа.— Йудэрыз зихир тоозуну, ама кимин ичин? Хеп өлүм ичин. Помещик сә йашээр кана-кана, ичин канымызы.

— Чок о өлә йашамайжәк!— уруп чарыы бир ерә сыкты дишлерни Иванчу.— Гелер онун вакиды!

— Не-е?!— калдырып башыны оолуна доору фырлады Гөрги.— Сән. . . сән нестетмейәсин, зерә. . . сүмүклү! Бизи белайа сокажан!

— Бака, е ләзым хепси калксын, дүүшсүн. . . тә Андруш батүлар. . .

— Сысасын, чожуум, хем сокулмайасын! Ишиттин ми?— далгаланды Маши.

— Иа бракын чожуу. Кендиниз бишейә тутунмээрсыныз, беклеерсиниз кайбелмәә бир файдасыз!— азарлады дәду Типани.

— Биз алышыкыз, тетәй, халымыза, да уйандырмасын оннар бизи.

— Ей, сән дә, ба бака! Өлә дә чүрүйелим ми? Андруш батүлар са деерләр. . .

— Истәмеерим билейим бән, не дәрмиш оннар!

— Хм, коркаксыныз, сытәйым чарыкларнызы, ба Гөрги! Сиздә дийл адам каны, ама тавшан каны дамарларнызда! Сиз дийлсиниз бизим о евелки хайдуклардан! Насыл оннар дүүшмүшләр, верилмемишләр душмана! Бизим дә дәдумун дәдусу, Танас дәду — Балканлы Танас, хайдук четесиннән дүүшмүш зенгиннерә хем башы-бозуклара каршы! Сиз сә. . .!

— Не «хайдук», ба тетү, сән дә? Дүүштү оннар султана, антихристә каршы бир вакытлар. Е биз, не, христиан падишааҗа мы каршы дүүшелим? Күй чорбаҗы-

ларна мы каршы? Е оннар олмаса, кимä дайанырыз? Сходта дедилär йа, ани закон олажэк, топрак вериле-жек? Нәны хызланмаа?

— Ооф! напастия башымызда, өлүм!— офлады генä Маши. Ансыздан ама гирер попаз йардымжысыннан Нафра Төпайлан окуйарак таа капудан: «Башла, ал-лаа, хем дә ийсөзлә бу еви Ай-Николанын гүнүндä өмүр-лерин өмүрүнәә!»

Төпа да чаләр «Аминь!» Попаз да: «Аллахын или-ниннән гирәсиниз Крәчун хоружунаа!» Төпа да генä: «Аминь!» Попаз верер хепсинä ичердекилернә кручайы өпсүннәр. Ама дүшер өдесиннәр, колач версиннәр. Ма-ши сә йок не версин, да чыкарәр бир кара ундан куру колаччык, корка-корка узадәр ону Төпайа. Бу да сыбы-дәр ону маса үстүнә, алмээр. Попаз уфкели:

— Стөпа, йаз 2 рубли боорч!

— Йаздым, батюшка, аминь. . . — да икиси чыкәрлар хомурданарак.

— Ооф, напастия!— умутсуз деди Маши.— Тә на-пастия, өлүм! Ооф, оф!

Маши бирдән аалады бүтүн сеслән. Ама чекетти ушак та ааламаа. Маши калкәр гөзлерни силерäk.

— Тә саде о тутәр йашаманын бир учказыны. . .

Дәду Типани дә йаклашып саллангажа: «Тю-тю-тю, бүү сән хайдужак, дәдунун чожужаа! Ишидерсин, кү-чүжак, инсан истәмеер йашамаа чыраклыкта, калкынәр-лар?» Ушак та сансын аннамыш, сусту бирдән, хепси дә отурәрлар генä ерлернә да аар бир сысмаклан иш-леерләр. Ишидилер салт саллангажын гыжырдамасы хем кыш лүзгерин мизлемеси. Маши бакып пенчерейä коркулу кушкуйлан: «Нижә улуйәр о лүзгәр! Аллахым, чиркин өлүмә сансын!» Дәду Типани ама дүшүнер баш-ка түрлү: «Бүүк боран хабери о оса, копажэк хер та-рафтан оннарын башларна! Сөлейим сизä, өлә саклы — бизим дә куйдä кайнашәр инсан, вар гиргин инсан да, те о. . . Андрушлар. . .». Гөрги фырлады нижә атештән: «Сән дә хеп Андрушу? Брак таа ий! Оннар бизи бе-лайа сокажэклар, напастиейä, оннар бандит! Власть-лерä каршы!»

— Олма ахмак, Гөрги, лафетmä бошуна! Оннар үрекли адамнар, дийл сизин гибилär! Бобасы не кави хем коркусуз адамды!

Бу лафлара Иванчу калдырды башыны: «Андруш батү, Кристо. . . оннар чаарәрлар душä хепсини!» Гөр-ги атеш олуп: «Сән сысасын!» Ама капу ачылды да

ичери гирди Фени, Бүрдү Мотинин кызы, ани Иванчуйлан бакышэрлар.

— Авшам айыр олсун! Колай гелә! Маши булү...

— Аллаа разы олсун, саа ол, Фени! Геч буйаны.

— Маши булү, бән гелдим, ыы, версәнә бизә бир-ики сини... маму истеер фырына атмаа кабак даа...

Гөргг азетмеер, ани Фени гелер оннара, о олмай-жэймыш сувату бу Бүрдү Мотийлән, оннар буланды-рармышлар күйү, оннарлан белайа душмәй вармыш на-сыл. Да алып калпааны хызланды дышары. Маши ама бакмээр она: «Сини ми? Варды те орда ики кырык, верейнм, ооф!» Да чыкэр хайада гетирмәй синилери. Иванчу да йаваш Фенийә: «Мари, йаарын авшама оту-ражэныз мы дернек?»

Фени кыйышамайрак: «Отуражэз, белли ки». Иванчу: «Кимдә йә?» ФЕНИ: «Желез Катилердә; гележән ми?» Иванчу: «Ама хазыра бана бир гароз, гөзәл ол-сун, кырмызыйлан ешил ип». Фени: «Ахаа, хазырлай-жам...». Дөнер Маши синиләрлән: «Ее, тә, уйарсалар?» Фени алды тез синилери: «Уйжэklar, Маши булү. Ма-му оннары йамар хрен йапрааннан да... Калын саал-жэйлан!» Чыкэр.

Маши гечирдийнән Фенийн: «Не тантуржә кыз ол-муш Фени! Гелин шансора!»

Да бакып Иванчуяа шүпейлән: «Иванчу бә, сән бак, чекеттирмейәсин бишей онуннан, зерә... йок хич ней-лән, салт напастия башымызда!» Типани дәду:

«Маши, евленмектән генчлери кимсей дургудамаз». Шинди дә, не сә, лумбурдады хайатта. Бирдә, аркасын-нан ичери гирди Матус, коммерсант, бир чыбыккан сан-сын корунарак көпеклердән хем дейерәк: «Цыбы! Пшёл! Пшёл!» бакынарак коркак. Дургунэр ичер орта-сында: «Здрасти, Гөргг!» — аарайып ону бакышларын-нан. Маши калкып ериндән: «Гөргг ми? Дышарда лә-зым олсун, те хемен чыктыйды. Аа, тә гелер...» Гөргг гөрүп Матусу, сууду хептән: «Господин Матус, ыы, буй-урун, буйурун, господин Матус...»

— Не ишидилер, Гөргг?

— Ооф, господин Матус, йалварэрым ушакларым-нан, беклейин таа бирәз, өдейжәм бооржуму хепсини, процентлери дә... тә Кафказа гидежәм да...

Ширет Матус бирдән урду кендисини йапынмаа: «Йоок, не сән, Гөргг? Бән дийл боорч гелдим, бән бек-лейжек! Сана фена йаптым? Йапмадым! Сана помощь, бана помощь... Бир бишей сатылэр, бир бишей алы-

нэр... Не сэн, Гөргиг?» Маши кенди кендисинэ: «Тэ напастия, те бу тээ!» Сора она: «Пек йалварэрыз, господин Матус! Тэ, алдык йапаа дитмаа помещиктэн даа...».

— Йоок, бэн кенди гелди сизэ просьба, лифт, алтын сат бана, одежем. Бени кардаш Мендель кызы замуж... бэн она подарка бир, ики лифт... сат, ха, Гөргиг? Папшой, олой...?

— Ее, о өлэ, доору... ама йок нэндан, вар бир-ики, чийз, адеет,— сыкылды Гөргиг, ама зоорлук ону бүкер.— Мари, е беким, таа да сора?

Маши сапланмыш гиби: «Аа, сэн не, Гөргиг? Олмаз, дүшмеер! Кызлара не вережез?» Гөргинин тикененди гүүдеси, кушкуланды, үфкеси чыкты: «Йа сыс сэн! Билерим, не билмеерим ми? Ама не йапмаа аачлык-лан, боорчларан?»

Матус хавезленди: «Маши, сеслэ бана, сизэ шинди папшой нужно, бэн билер!»

Гөргиг лафсыз йолланэр сандаа доору. Маши умутсуз чыкэр онүнэ: «Йок, йок, дүшмеер дэ окадар!» Отурэр сандык үстүнэ, аалээр. Матус таа да ширет:

«Ай, ай, Маши, нехорошо! Сора гери алжан, пожалуста!» Типани дэду дайанамады бундан башка: «Хее, шалвир тилки, зетләмэ! Гезмэ алдатмаа! Качыр сенин аазына кемии, да сора саваш гери алмаа, калырсын колсуз! Гөргиг ба, насыл сэн кыйышэрсын? Айып! Адеети чийнемээ!» Чыкып кендиндэн, Гөргиг баарэр шансора есабыны кайбедерэк: «Йок не имээ! Йок! Йок! Нэпмаа?»

Матус алифледер атеши: «Озаман, өдейин боорчлар! Чок боорчлар! Хем процент! Бэн йок вакыт!» Машиини дэ аалайжаа үфкейлэн чыкэр: «Йок нэндан, гөрмеерсин ми, жансыз!» Хырсызча Матус генэ: «Жан пара дийл! Лифт, лифт! Золото! Зенгин?» Аалайрак Маши: «Оннар дийл зенгинник, аннастана! Адеет оннар, динсиз! Кызларын евленмеси, оннарын йашамасы-ежели! Шинди кызлар зоор евленерлэр! Хем дэ адеет, аналар-бобалар адеети!»

— Йок нэндан биз туталым адеет!— баарды Гөргиг хептэн умутсуз.— Простетсин бизи ушаклар. Ха, чыкар да вер,— услу деди Гөргиг, ама гөрүп, ани Маши дурэр ериндэ, генэ баарды: — Чыкар, дедим!» Маши ама бүтүн үфкесиннэн: «Верәмейжам!» Матус генэ дүртер атеши: «Е боорчлар? Гөргиг подвал... власть... суук, ыы, плохо там!» Типани дэду генэ дайанамайып:

«Буну сиз бежерерсиниз, хем вар кувединиз!» Маши дә бирдән баармаа башлады: «Тә напастия башымыза! Нәбалым, аллахым? Бир адеет аналардан-бобалардан, да тә бозулэр! Ооф, кесерсиниз бени диридән! Ушакларым, насыл бакажам бән сизин үзүнүзә?» Гөргги верилип: «Йок нәбасын, Маши!» Чекер ону бир тарафа сандыктан, Маши параланэр, ама Гөргги ачэр еникуну сандыны калып онун өнүндә. Хепси кала-калэрлар урулмуш нижә бир мезар аазында. «Чыкарайым таа бир өлү ичердән. . .» дейип, Гөргги алэр сандык ичиндән бир басма чыкысы, бакэр она, да койэр еникуну сандынын кенарына. «Хы, простедин, кызларым, бобанызы бөлә бүүк гүнаада. . .». Гөргги дөнер дуvara доору, гүжүлә йударак аалайжааны. Маши дизер, нижә өлүдә. Типани дәду хем Йуванчу, кызлар китледиләр ченелерни ажыдан хем үфкедән. Матус ама хич алдырмээр, хызланэр басмайа, Маши дә каврээр ону бир ужундан, ама Матус дартэр чыкыжымы да хызлы чөзер: ики алтынжык, нижә ики жанжаз, титирерләр тамах сойужунун елиндә, о да тез саклээр оннары гениш коммерсант жебинә. О алэр сопасыны да йаваш, хырсызча йолланэр капуйа. Каланы сансын гечирерләр өлүйү ичердән. Матус чыкэр. Капу калэр ачык бир вакыт. Бирдә, чекедер ааламаа ушак. Маши хызланэр буйол умутсуз: «Ооф, аалээр ушак! Дийл ийләә! Суссуун! Дийл ийләә! Суссуун!»

* * *

Кимдир о гиргин генчләр, ани өлә коркусуз гезәрдиләр да дийл саде саклыда, ама ачыкта да аннадардылар инсана, не йапмаа да куртулмаа зоорлардан?

Бу заманнар Комратта дүзүлдүйдү «Всероссийский крестьянский союз» партиясынын бир группасы, да дәрдиләр она бурада «Социалист-революционерлерин Комрат группасы». Бу группа дийл бүүк, ама чок агитация йапэр чифтчилерин арасында, коркусуз чаарэр оннары дүүшә топрак ичин хем доорулуклар ичин.

Башыйды бу группанын комратлы бир чифтчи оолу, ергин оглан шансора, ани Харьковдакы Технология институтунда студент олдуиду, ама зоордан битирәмедиydi ону, Аتماжа Андрей, Павлинин оолу, фамилиясы Галацан, саклы аады да «товарищ Ястребов», нижә чевирмә русчайа «атмажа» гелер «ястреб». Ону биләрди инсан дийл саде Комратта, ама волостенин күйлериндә, башка волостелердә дә Бужакта, наны о гидәрди

чок керә да насаатларында айын-ачыкларды царизма манифестиниң йышымалы маанасыны. Онуң сөзү, гечими инсанын арасында бүүктү. Группада ишләрди таа: спирт фабрикасындан ишчи Кристо Тодоров, студент Кости Гөргиев, үредижиләр Ион Падурару, Коломийцев, Болфос хем Филяревский, училищедә үрендиклери Миша хем Феди Болфос, Вани Поркграс; Баш-күйүндә дә иши гөтүрәди Гаврил Шурикан, Дезгинжедә Годи Гениш хем Мити Сырба. Варды баалантылары Чадырдакы, Кириеттеки, Конгаздакы, Волканештеки, Чешмекүйүндеки, Болградтакы, Курчудака, Димитровкадакы хем башка ерлердән агитаторларлан. Комрат волостесиндеки агитаторлар топланардылар кими керә бирери дернек да аннашардылар нижә гөтүрмәә, баарышардылар, чекишәрдиләр дә чок керә, зерә йокту хер керә бир фикир хепсиндә, хализ о эсерлердә. Ама башка волостеләрлән толуш таа йапамаздылар, зоор хем коркулуйду да.

Таман дийл чоктан, ноябридә, о 1905 йылда, олдуиду «Всероссийский крестьянский союз» партиясынын 2-жи съезды, һанда карарландыйды чок фикирлешмеклердән хем баарышмаклардан сора, ки «ләзым гечирмәә хепсини топраклары инсанын елиңә да «куллансын ону те оннар, ани онда ишлеерләр», ки «гитмәә ишчи классынан бүлә помещикләрә хем царизмаға каршы». Ишчилердән өрнек алып, чифтчиләр дә чок ерлердә дүүшгидиминдә дүзәрдиләр чифтчи комитетлери, каврардылар куведи, кәр билдирәрдиләр автономия, республикаволость йада область. Түфекли калкынтылар оларды дийл саде центра касабаларда, губернияларда, ама Россиянын май хепсиндә национал кенарларларында да. Оннар баалыйдылар рус пролетариятын дүүшүннән.

Комрат группасы да баалыйды большевик группаларынан Бендердән, Кишиневдан, ама хализ Харьковдан, һанда үрендийди Андрей да тутарды бааланты орадакы Советин башыннан Сергеев-Артемнан, ангысы она йардым верәрди чок, үредәрди профессионал революция дүүшүнә. Андрей шинди дә тутарды «Искра» газетанын номерлерини, ани Харьковда вермишти она бу коркусуз большевик.

Андрей дуудуйду 1875 йылда июль айын 13-дә. Бобасы хеп чыраклык едәрди зенгин чорбажыда Цанка-Қылчыкта, йада помещиктә Симон Кара-Қасапта, бир таа да зенгин хем тамах, фена чорбажыда. Евдә беш кишийдиләр, йашардылар фукарә. Зоорлук күчүктән таа

киннендирди Андрушун үреени езижилерә каршы. Ачан да бобасыны тепеледиләр чыраклыкта, о хептән инетленди кыймаксыз дүүшсүн зенгиннерә каршы, сора да аннады, ани царизмайа да каршы ләзым дүүшмәә, ани зерә о тутәр халклары доорулукусузлукта, саймээр оннарын нация истейишлерни, зоорларны. Комратта Андруш битирдийди Икикласлы башланкы школайы, сора да Реал училищесини да гирдийди Харьковдакы Технология институтуна, ама битирәмейип ону, 1902 йылда бракты үренмейи да дөндү Комрада, савашты казанмаа өтәнда-буйанда, ки дойурсун евдекилерни, ангылары пек аз казанардылар, оннар да чыраклыкта помещиктә. Да тә дүзүп партия группасыны, Андрей бүтүнүнә верилди революция дүүшүнә. Кави характерли хем бүүк истенкли адам, Андрей топлады долайына илеркили генчлери. Таа студенткән, о чок керә геләрди Комрада да гетирәрди политика литературасы, даалыштырарды прогрессив интеллигенциянын арасында революция идеяларны, булушарды Реал училищенин бүүк классларын үренжелериннән.

Тездә ама Андрей йоколдуйду Комраттан. Ону саклы алдыйдылар бир гежә коллайып геләркән йалныз Бешалмадан, нәнда о булушарды озаман рус үренмишиннән, этнографлан Валентин Александрович Мошковлан да йардым едәрди она үренмәә гагоузларын историясыны, адеетлерни, түркүлерни, масалларны, ойуннарны, дилини. Пристав Мордюкин хем урядник Чикончи ики дә полицейскийлән чыктылар өнүнә бир талигайлан, тутуп ансыздан бааладылар ону, дейип, ани о революция пропагандасы йапәр, койдулар талигайа да хайдадылар Бессарабкайа, орадан да поездлан — Бендерә. Жабә Мошков бекледийди гелән гүннердә гелсин онун генч досту хем билгич буралы традициялары, диллери. Гелип Комрада салт, о аннадыйды, ани Андрей дийлмиш саде история хем фольклор меракчысы...

Мошков, генерал-майор аскер инженерлини служба-сында Варшава округунда, Рус император география обществосунда ишлейән, чок занаатланарды түрлү халкларын этнографиясы аарамакларыннан. «Пек мераклы ама гелди бана гагоузларын историясы, дили хем адеетлери» — аннадарды о Андрейә. «Хем насыл булуштум бән гагоузларлан? Варшавада, бир полкта, ишидерим, ики солдат лафедрләр, бана гелди, татаржә, ама тез дә аннадым, ани бу башка бир дил, салт бензеер татар дилинә, азербайжан, туркмен, түрк диллернә. О чожук-

лар бешалмалы чыктылар, да бѣн гелдим ку кўйѣ топ-ламаа тўркў, масал. .». Андрей сеслѣрди бўўк хавез-лѣн хем интереслѣн рус ўренмишин аннатмакларны, фикирлерни, сефтѣ аннады, ани гагоузлар кендибашына бир халктыр, кенди историясыннан, дилиннѣн, традицияларыннан, ани онун деделеридир чок ески заманар-да белли огуз-тўрклѣр! Ани онун да халкы — бир кий-метли халктыр!

Шинди Аتماжа Андруш, генѣ Комратта, булунѣр полициянын гѣзўалтынды. Чок гечмедѣ, незамандан ону колвердилѣр Бендер тюрьмасындан амнистиейѣ гѣрѣ. Тѣ ноябринин ортасында гелди евѣ.

Бессарабкадан Бендерѣ ону гетирдийнѣн озаман вердилѣр уезд приставын елинѣ, Майданюкун елинѣ — белли сатрап, — ангысы йапып бир хайырсызча сормаклык, верди Андрейн уезд исправниннѣ, ордан да о дўштў суда. Суд заабитлери окадар кызмамыштылар она агитация ичин, некадар кудурмуштулар онун лафлары ичин судта. Аتماжа айын-ачык демишти озаман: «Бѣн кабаатлы дийлим хич, зерѣ бѣн тамамнѣэрѣм боржуму зсез-ленмиш инсан ичин, калкѣрым те о куветлѣрѣ каршы, ангылары езерлѣр хем сойѣрлар ону, вермеерлѣр бир дѣ доорулук она! Хем сизѣ дѣ каршыыйм, зерѣ сиз коруй-эрсыныз о езижилери законнан хем тепелемеклѣн! Бу инсанын да вар доорулуу йашасын бир халк гиби, о да беслеер сизи, ишлеер сизѣ, о да Ватаны Россиейн корумаа чыкѣр, ѣмўрўнў верер! Сиз сѣ ону саймѣэрсыныз, гўлмѣѣ алэрсыныз, езерсиниз! Бѣн буннара каршыыйм! Ко бу олсун беним кабаатым!»

Андрейн дѣнмеси кўйѣ чок дирилтти инсанын дўўшўнў доорулук ичин, топрак ичин. О шинди ачык гѣтўрер революция агитациясыны агро-революцияжы группасыннан цар Манифестинѣ гѣрѣ, о бу документи пек уйгун кулланѣр революциянын файдасына, бак онда йазылыды: «свобода слова, собраний и союзов». Денесин дѣ илишсин шинди она Мордюкин: о билер, насыл ачыклатмаа, талмачламаа «Манифести», ама билер, насыл кулланмаа да ону закон еринѣ, макар ани о бир алдатмакты.

* * *

Волость канцеляриясы булунѣр ўстѣнky сокакта бир таш евдѣ, брѣз сапада, зерѣ волостной начальник Агафон Михеевич Несытин азетмеер шаматалыктан хем ки

чоойу гӧрсӱннӧр онун ишини. Кабинети онун дийл бир, ама ики: бирисиндӧ о кабледер, карарлӧэр, ишлеер, дейжез, бирисиндӧ дӧ, ани таа ардта, гӧрӱнмӧз, маска-ралыккан занаатланӧр карысындан саклы, йада кабледер, незаман гелирселӧр, ен бӱӱк заабитлери центрадан да оннара да татлы йашамак дӱздӱрер, хабар сыкыштырӧр, ки онун ишлери ӧртӱлӱ-дикили гитсиннӧр. Онӱнкӱ кабинет ама ачык, нижӧ деерлӧр, хепсинӧ, бак о север йапынмаа «ий адам» аалемин ӧнӱндӧ. Дуварда, ӧндӧ, асылы Николай II-жи царын портреди, башка дуварларда да йапышык тӱрлӱ законнар, билдиримнӧр; падишаайын алтында бир бӱӱк хем аар маса, бир дӧ ӱсек аркалы ески фасонну скемнӧ, дуварлар бойларында да чок дизили скемнӧ хем бир дӧ узун гагоуз скемнеси, кимдӧн зоорлан алдыйса ону, гежӧ дежурнисинин йатаа, хализ Мити Сомунжу пек север узанмаа онун ӱстӱндӧ. Кабинетӧ капу гирер доору хайаттан, нӧны хер гӱн, хализ кышын, топланӧр чок инсан тӱрлӱ зоорларынан, кимиси ама таа чок йалан патлатмаа, кулакчылар да сеслемӧӧ, ким не сӧлеер властьлерӧ каршы.

Бу гежӧ дежурнелик етти Сава Кокмаз, ондайды сыра, оннар Митийлӧн дийшилерлӧр: бир гежӧ о, бир гежӧ бу. Тӧ ики адам, ики дежурни, ама башка-башка измет едерлӧр чорбайы властьлерӧ, инаннарна гӧрӧ хем адамныкларна гӧрӧ.

Сава, еркен калкып, ерлештирди, паклады кабинети, собайы йысытты, сора долдурду шишейи суйлан хайатта бактан да койду маса ӱстӱнӧ.

— Ко ичсиннӧр чорбайылар-господлар... гежӧ узунунда кнат ойнӧэрлар, бурайы да ачан гелерлӧр, бӱтӱн гӱн еснеерлӧр, су йудӧрлар бейгирлӧр гиби... Суйа йакӧр!

Бӧлӧ дӱшӱнерӧк хем хомурданарак, Сава есап та алмады, нижӧ Мити гирмишти, койарды торбасыны хем тулум кӱркӱнӱ кӧшедӧ ерӧ.

— Сӧн, ба Мити, аалемин аклысыны алажан, ӧлӧ дуйулмаз, бир синиржи кӧпек гиби гирерсин. Ха, добру утру!

— Драсти!— ӱфкели чевирди Мити, да чекетти о да ерлештирмӧӧ кабинети, ама хер керӧ о илкин силӧрди падишаайын портредини, нейи Сава йапмазды бир керӧ бӱлӧ.

— Не ӧлӧ кӱсӱлӱйсӱн, ба Мити? Не ӧкӱзлерин чизидӧ ми дӱшту, не?

— Не-е? Өкүзләр... гүлмәә аләрсын! Сизин бетеринизә йашамак йок!

— Беким сизин бетеринизә? Сатыләрсыныз помещәә, жандарлара... эсерләр!

— Сенин не ишин? Бән истәмеерим аач өлейим!

— Ах, көпек, бак, сатырсын таа биркимсейи... тепелеериз, санма шака!— тыкыштырды она Сава да чыкып гитти.

— Бән? Йок, санма... Алле билер Антон ичин... Ама йок нәндан билсин.

Чыкып хайада, Мити сүпүрер орасыны да гелер гери дебештирили дүшүнүп кенди кендисинә: «Хм, митингажылар! Кендилери доорулук йапмаа савашәрлар. Бошуна! Властьеләрә каршы гитмәә гүнаа! Хепси дар-аажына* дүшежекләр! Падишаа строгум! О оннары! Заабитләр дә... те, ачан гирерләр бурайы, ләзым пек «смирна» дурасын өннериндә хем ачыкгөз оласын, зерә тез енсенә кабледерсин! Ее, ама шинди беким олулар таа йалпак — тездә Колада. Авшам оларак ушақлар колада гезмәә йолланәрлар. Те-е, аклыма гетирерим, күчүккән йарым күй гезәрдик кафадарларлан, инсан верәрди коврнк, жевиз, капейка да... Пек чалардык те о «Потекуца луминат»... йа денейим, унутмадым мы...». Чекедер йаваш чалмаа, сеси чаталлы, ама... «Хм, унутмушум пеетлерни... Не фасыл ама бу коладалар, сансын...». Бу заман, ансыздан, бир делерик лүзгәр гиби, гирер үфкели пристав Мордюкин.

— Волостной не, йок му, ешек?

— Йок!... ыы, неть, неть...!

— Нижәл жувап верерсин, хайван? Ух, нижәл дурәрсын, камбур девә?!— баарып бир титси хем йыртык сеслән, пристав йапыштырды Митинин аркасына бир харапник, ани айырдамайжан.— Аа, сән ама, көпек, түркүжүк чалардын, ачан бән гелдим!? Революция түркүсү, болван?!

— Ни-и, дийл, ыы өлә молитва... шинди хоруч...

— Койун!— тутуп Митийи гүүсүндән да башлайып сарсаламаа ону, анырды пристав.— Не аннэерсыныз сиз, кирлиләр, революциядан? Асажэз хепсинизи!

— Дийл ләзым реолиция... аннамээрыз... хепси-жиини асажэныз, господин пристав!

— Те бөлә, тә! Пипи! Ачан гележек Агафон Михеевич, сөлейәсин, ани арадым ону да генә гележәм! Сән

* Дар-аажы — маасус инсан асмаа дейни одундан курулуш.

ама те о Ястребовун излерни буласын, дедим!— чевирни ики канны гөз, дишләр арасындан гыжырдады пристав да чыкты хеп өлә хызлы, нижә гелдийди.

— Генә бана дүштү!— айыфланды Мити.— Расгелмеер бир керә те о Саванын үстүнә... бени хеп север, калик!— гүженди Мити, ама гөрүп, ани кабинетә гирер Матус, буралы комерсант, ширет хем еникуну ачарак капуйу, о сусту.

— Мити, Мити, шинди ләзым гелсин начальник, господин Несытин?

— Ләзым гелсин, беклейин, господин Матус,— хич бир кефсиз деди Мити.

Несытин гирди кабинетә бир буура гиби: омузлары шиц, өрүмеси йымышак, гөзлери азбучук кыпышык шалвирликтән, азбучук нилип Матуса, о кайды сансын өбүр кабинетниә да бир недән сора чыкты бурайы башкабак, таранмыш, шинелсиз да отурду падишаайын алтында масайа.

— Пшел воп, болван! Дышары! Ха-ха-ха-ха!— дарылды волостной Митийә, о да фырлады дышары.

— Хи-хи-хи... башлады Матус та волостной гиби, ама тез дургунду да.— Үсек благородия, господин волостной, нек ий дурэр жанабинизә бу ени мундир! Хем, вообще, Жанабинизин благородиясы белли адамдыр, инаныңыз бени, бән ески комерсантым, вар гөрдүүм чок начальникләр...!

— Саа олун, достум, саа олун! Ыы, не теклифлән гелднниз, сөлейин?

— Сизин пайыңыз, господин начальник,— йалтыкты деди Матус узадып бир коробкажык долу алтын лифтлән.— Хазырым измет едейим херкерә!

— Аа, не гөзеллик бу алтын лифтләр!— хызланды бирдән Несытин, ама йавшыды да йапынарак.— Ама таа саклы, достум!— да тез саклады баашиши масанын чекмежесинә.— Даа, бу йабан гажалларда, есаплээрм, вардыр таа чок бөлә «гержикләр», ха-ха-хаха! «Ойунжаклар», бөлә дейжез ки, ха-ха-ха!

— Булажэз, булажэз таа да, господин начальник, Жанабиниз ичин...!

— Мм да. Ну-с, бән шүкүрүм, ефендим Матус! Беким, сизин вар бир зоорунуз?

— Хич тә билмеерим, господин председатель,— сүрүндү сансын Матус чыкарып бир кнат,— насыл кыйышайым...?

— Ей, не окадар есаплар, етти, достум!— йапынды

Несытин, алып киады бакмаа.— Аа, екиннери инсандан пейлемää*, ени берекети? Олур, олур. Мм, аха, хем йолламаа граница ашыры, сатмаа, Рени портундан? Хм, бу иш зооржа, ама бакырыз, ха-ха-ха-ха! «Ойунжаклар»! Ха-ха-ха-ха!

— Бир визажык, күчүжүк...?

— Ах, визажык?! Ха-ха-ха-ха! «Ойунжаклар»! Ха-ха-ха-ха!

— «Ойунжаклар», хи-хи-хи-хи!?

— Визажык?

— Визажык!

— «Ойунжаклар»?

— «Ойунжаклар»!— койуп таа ики лифт киадын үстүнә фисирдеер Матус.

— Визажык?— йазыларак ойнашэр Несытин, нижә кеди сычаннан.

— Ыхы!— мизледи да тез чекти киады Матус.— Хи-хи-хи-хи, бир түтүн, господин начальник?— йалтыкланды генә Матус чыкарып да узадып бу шалвир котобана гөзәл хем паалы бир кесежик, кокуп икиси дә ансырэрлар да Матус чыкып гидер.

— «Ойунжаклар»!— севиңди Несытин, генә бакарак саклыда лифтлерә хем ансырарак дургунамаз... Бүүнә дейни, онун есабынжа, о службасыны тамамнадыйды шансора. Гийинди, чыкып та гитти. Мити гирди ичйанына, бакынэр, савашэр аннамаа, неләр олду бурада.

— Хм, заабит түтүнүнә кокэр... ансырдылар генә. Е, оннар ансырэрлар, ама биз чекериз махорка. Тә те бу, ама, папирос, Костикидән... верди... е бән дә она йапэрым, ачан изин едер бишей...

Бурайы гирер ансыздан Петри-ага:

— Нәнда о волосной? Беним топраамы! Не оннар санэрлар? Хык!

Дышардан ишидилер инсан лафедерәк да ачылэр капу: ешиктә дургунэр Андрей Аتماжа, ардында да Кристо хем бир бөлүк чифтчи бирәр конверт еллериндә.

— Ей, дежурни, волостной, не, йок?

— Йок, шинди хемен гитти,— шашарак деди Мити мераклы бакарак буннара.

— Да. Е, озаман бракыныз пакетлери прошенияларлан те маса үстүндә,— деди Анндрей чифтчилерә. Буннар койдулар конвертлери да чыктылар. Петри-ага хеп бакарак хем дийерәк о конвертлерә:

* Пей — бдеменин бир пайы, ани илери верилер.

— Андруш, хык, бу кнатларда топрак ичин йазылы, блә йә? Хык!

— Да, Петри-ага, ки чевирсин помещик Кара-Қасап инасын топрааны! Ама сән, ба дежурни, бак, кайбел-месни бири дә, зерә... гөстерәсин оннары начальняә, гелдийән. Аннадын мы?

— Е. алсын, баксын, беним не ишим?

— Ишин, пезевенк! Хык!— баарды она Петри-ага.— Сән нижә есаплардын? Бурда сана жувап вар! Кайбел-месни, зерә, хык!... Андруш, е беним топраамы? Йазай-ым бән дә, так-сказать?

— Йаз, Петри-ага, йаз сән дә, ба дежурни, йазсын хепси чифтчиләр, долсун бу канцарлия прошени-ейләп!

— ...хем салт бир лаф олсун йазылы: «топраамы-зы!» — серт деди Кристо. Да сансын хер тарафтан баш-лады ишидиямаә гиттикчә таа пек: «Топраамызы!»

* * *

Инсанын арасында чок ийликчилик оләр, йардым би-ри бириня. Тә Қоркмаз Саванын да рышницасы*, пи-жә дә Сары Төпанын олойницасы, хеп бир ийликчилик ичин курулу, ки олсун инсана нәнда бир чанак папшой үүтсүн — чанаклап зерә ким кабледежек ун машинасы-на йада дерменә? Бу са фукара «дермени», ел кайасы. Сапа ердә йашәэр Сава, кимсейин гөзүнә май илиш-меер онун куфнеси Калын Танасын саманникларын хем аачларын ардындан, йакын кенара Башкүйүнә доору. Ойаны хич полиция да май сокулмээр. Сава дежурни-лик едер волость управлениясында, бекчи, дейжез, каб-ледип биркач карбона айда. Орайы гирди о Андрейин фикиринян, ки гетирсин кими хаберлери группайа, ока-дар. Онун рышницасында, ардтакы бир башкада, груп-па топланарды кимәркерә, о да пек хавез олдуйду та-нымаа бу ени хем доорулуклу ишлери. Шинди о да бу группанын азасы, ама саклы тутәр кендисини хем хеп-сини — килит. Дартышәр хем хырлашәр о те о күйлү-ләрлән, ангылары аннамээрлар ишлери йада сатыләр-лар езгижилерә, ама блә, күйлүйжесиня, да дуйулмээр, ани о илишик революция ишиннән.

Бу авшам топланажәк группа отуруша. Бендердән

* *Рышница* — елдә кайажык, «фукара» дермени ун үүгмаә дейни.

гелән бир большевик тә олажэк. Сава капады көпәә дамжааза ки салмасын окадар. Группажылар топланэрлар хер түрлү: кимиси гүндүздән гелерләр рышницайа да калэрлар, кимиси гелер статистика топламаа, кимиси түркү-масал йазмаа, хализ нижә ишидилди, ани рус этнографын материаллары чыкмышлар. Андрей бу авшам калажэк бурада, зерә Сава хабер етти она, ани полиция хазырланырмыш обыск йапмаа кими евлердә.

Топлушун башлантысында илкин сөледди Кириченко Бендердән, аннатты, ани Москвада гидер калкынты, баррикада дүүшлери пек бүүк үфкә йалыныннан.

— Биздә дә үфкә бүүк, о тутушажэк! — кызышып деди Кристо. — Ләзым дүүш группаларны дүзмәә биздә дә!

— Биз ләзым инсана аннадалым, не ичин дүүшә калкынмаа, — дургутту ону Андрей, — дийл саде топрак ичин хем боорчлара каршы, ама политика хем миллет доорулуклары ичин дә! Куведи елинә инсан ләзым алсын!

Аннаштылар, ани топласыннар митинга да аннатсыннар инсана дүүш программасыны таа ачыктан. Сора поэт, литеретура үредижиси, Бужаклы Гаврил окуду Горькийин йазыларны «Песня о Буревестнике» хем «Песня о Соколе» русча, осаат та сөледди бу атешли чаармаклары революциейә гагоузча, нижә чевирмишти кендиси: «Денизин ихтиар дүзлүйүн дә үстүндә ени лүзгәр булут топлээр. Денизин хем булутлар арасында илин учэр Боран-хабержиси, кара бир йылдырым гиби. ... — Боран! Тездә копур боран! ... Бу гиргин Боран-хабержиси коркмаз учэр йылдырымнар арасында хем үфкели баарып дениз-су үстүндә; бу пророк хабер едер енсемейи: — Таа пек ко учсун боран!» Хем дә:

«Дели гиргиннәй чалэрыз биз слава! ... Дели гиргиннәй чалэрыз түркү!»...

Бу революцияжы гагоуз поэти сора окуду кенди стихларны:

«Бужаан ихтиар йамачлары   Бу бүүк Ердә олсун ерсиз!»
Дайанмайжэк бир биткисиз,   Хеп чийненсин инсаннары,

Сора да Сибов Толи ааздан хем гитарайлан чалды кенди түркүсүнү «Даннар тутушэр!»:

»Ал байрак — тутушэр даннар,
Глежәә урэр чаннар...!»

Хепси даалыштыйнан, Андрей, хавезлән долу үрәә, отурук бир скемнежәә атэр бирәр-икишәр фаланмыш

папшой кочаны демир собажаа да атеш диллериндә сансын гөрер ески хайдукларын дүүшмелерни зенгин чорбажылара хем пашалара, бейлерә каршы. О хич дуйамады, нижә алчак капужук еникуну ачылмыш да онун өнүндә пейда олмушту, сансын бир Тудорки-хайдучка, гүлүмсейрәк гөзәл хем гиргин бир инсанжык. Бурайы гелмишти ансыздан хем дуйулмаз Ангелина тутушук севда ахтыннан. О чок савашты, да аннады, нәнда варды колай олсун Андрейлән йалнызча да алсын ахтыны ондан, ангысы бракмазды ону раата оннарын булушмасындан мейданда, ачан о чалышарды Надие ичин. Она гелдийди, ани Андрей Надиянын севдасыны каблетмейжәк, ама она вар нижә каршы дурмасын. О ону пек беендийди. Қожасы йашаркан, жәнктән илери, о офицер, даймагеләнди Қара-Қасаплара, орада авшамнары гечирәрдиләр, киат ойнардылар, конушардылар. Өлдүйнән дә кожасы о хеп оннара гидер, Қалина Васильевнайлан хем Надиейлән кахырыны даадәр, оннар да ону пек ажыйп кабледерләр. Қалина булү үректән хич бензәмеер кожасына Симон Қара-Қасапа, о каскаты хем ажымаз кимсейн адама. Ама оннарын оолу, Қостики, кожа шансора адам, евли дийл, бир недән хеп докунәр Ангелинайа, о да, кахырдан хем йалнызлыктан шашырык, дурамамышты каршы баштан, да шинди о хеп бракмазды раата ону, қысканарды да. Ангелина йокту нейә беенсин Қостикийи, бу черносотенжийи, сарфошу хем бандити, ама булунәр оннарын компаниясында, вақыды гечирер, йашамасыны йакәр. Андрейлән булушмак ама дирилтти онда хализ дуйгулар, аклысына гетирди кызлыыны, гимназейи.

Шинди о Андрейин йанындайды, булду ону кары үрек дуймасыннан... Чекип капужуу телиндән, койду резежини да йаклашарак: «Беким, азетмейжән, ани гелдим, булдум сени? Қоркма бендән хич! Каблет бени... йок куведим шансора дайанмаа... Билерим, ани севмеерсин Қасап Надийи...» — сансын истейиптә деди «Қасап», — сән бени гөзледин, дуйдун алле, бән дә сени о булушмакта... сени северим, ер буламээрым, инан айолум, хем севежәм өлүнжә, олажам инан салт сана, коруйажам сени хер бир феналыктан...». Ангелина сарылды Андрейә, өпер ону дарсык-дарсык. Андрей шашырды бирдән бирә, бу генч, сыжак карынын йаклашмасы, сувазламаклары ону ийгелмекли дуйгуландырлар... Фикириннән ама о кайыл дийл, каршы дурәр, бүүшәр кенди хавезиннән, — бу Ангелина зерә кает гө-

зәл хем ислә, йалпак онуннан хем атешли, гирер жа-
нына кескин дуйгуларынан хем ахтынан. Нәпсын?
Санки олмасын өлә жансыз хем «күтмек», нижә деди-
ди она Кристо? Ама йок, олмаз! Бу ону вар нижә гөм-
сүн, йапсын ону карыжы, кайбеттирсин деликаанылык
дуйгуларны да кыз севәмесин сора. Хем вар нижә көр-
ленсин онун революция духу, да озаман? Чыкажәк,
ани онун башыны иди йашамак уфак-тефеклери, даат-
тылар онун үсек идеалларны...

Ангелина ама куҗаклээр ону дийл саде дуйгулары-
нан, гүүдесиниән дә, да о тә, тә кайбедежек даианма-
сыны.— «Куҗакла бени, айолум, куҗакла исләә... өпүш
бенимнән, өпүш ислә, паалым»,— ахтлы йапышарак
она гүүслериниән хем кызгын оперәк дудақларны, хеп
йалварәр Ангелина.— Бән сениним, милам, сениним...
сени не бесенерим, татлы чоҗук, сени насыл истее-
рим...».

О авшамдан сора Андрей айыфланды олдуклара, сы-
бытты башындан бу гөзәл генч карыйы да хич башка
аклысына гетирмеди ону. Бутақым кувет булунду онда.

О авшам хализ дә гелмиштиләр она да евә обыс-
клар.

* * *

Кышын фукарейә чок таа зоор: казанч хич йок, йшә
алмээрлар, кенди имелин анжак Коладайадан, йада Епи
йыладан етишер да биртаа аачлык йазадан. Ачан да ка-
ар саургуну биркач гүн тутәр да капээр инсаны иче-
ри, йок насыл чыкып гитмәә аарамаа бир чанак уи му,
бир филжән олой му, инсан хептән бозума дүшер, хас-
талар өлерләр, гөмдүрмәә дә йок нейлән өдемәә попаза,
да хеп боорч топланәр.

Шинди тә саургун дурду да хава йымышады бирәз.
Инсан бөжеклар гиби чыкэрлар куфнелердән да хызла-
нэрлар аарамаа күй ичиндә имелик, иш, ама булушмаа
да, лафа дурмаа башкаларынан, аннамаа бишей дар-
сымышлар. Булушмак ерлери вар брикач, ама таа уй-
гун оннара Сары Төпанын олойничасы. Бир дам ичиндә
койулу хепси тертиплин: хардаллары, рапицайы, рипак-
лары йасылдып езмәә дейни ики вальц, пиширмәә дей-
ни бир тенеки барабан еникуну чевирилер атеш үстүндә
долу езилмиш тенейлән, сора пишкин каурулмуш бу
езинтин, долдуруп баскыйа, сыкэрлар биркач адам ку-
вединнән, чевирип айкыры бир оклан йада дингиллән,

да делижеклердән акэр сыжак олой бир бакыр ичинә. . . Бу олой дийл сорт олойу, семичкадан нижә, ама инсан ону беенер, она кайыл. . . Исан сыралыккан бу иши йапэр, ама аз гетирерләр, сүпүрүп таваннардан биткисини, йада зенгиннерин боклукларындан.

Тәпа ий үрекли адам, хак май алмээр — ко инсан кенди йакажаапшан хем кенди колларынан ишлейип йарым гүн йаалансын бирәз. Олойницайы о тутэр таа чок күйә файда ичин, нижә башкасы пунар, чешмә йапмыш, аач коймуш йолжулара. О, нижә деерләр, ондан имәә истемәзди, харжә да коймазды, хем она интереси дә, ки инсан гелсин, алышыкты таа күчүктән, бобасында. Чок ерә кенди дурмазды да орада, инсан кендиси, ама коруйардылар, нижә ани хепсинин бир ишини, бир варлыыны. Хем Тәпа аз лафедәрди, таа чок сеслемәә севәрди. Инсан са лафедер чок, пек сеслән, еллерини саурдуп та, кафаларны саллайып та, аякларыны тепип та ерә, алатлайрак — кимдә не олмуш бу саургунда, ким не ишатмиш, не гөрмүш, хем дә зоорлар ичин. . . Бу калын баарышмак-шамата, бак лафедерләр хепси бирдән,— инсанын илажы, имелни, сериннемеси, хем дә оннарын танымасы, аннашмасы, бирлешмеси хем үренмеси насыл йашамаа бу зоор йашамайы.

Лафлар ама дургунду бир кыпыма, ачан Тодтжик хем Петижик — ики бир бойда алчак адамжык, баардылар икиси дә бирдән, ани геләрмиш Бүрдү Моти. Хализ дә ани, бурайы алатларды, макаклары атарак каар үстүндә, бир айаан үстүндә атлайрак, орта бойлу, бүүк кашлы бир адам, аркалыжә да, Бүрдү Ламбунун бүүк оолу, шансора евли, ушаклары вар — Моти. О дийл чоктан хемен дөидү женктән, япония плениндән, сакат. Дургунуп капунун йанында, гечирди саа макааны да сол елинә да саа елиннән бир фасыл селәм сансын верди да чекетти еллешмәә хепсиннән, ким она елини узадэр.

— Куртулдук таа бир жендем ишиндән, кардашлар! — деди Моти гүлүмсейрәк.

— Аллаа етмесин, не сөлеерсин, куртулдук, шүкүр, йокетмеди бизи, — узатты Пындык Анастас, көстеклейеррәк дилини о биркач дишин арасында, ани калмыштылар таа аазында.

— Май-май шансора кыпыттыйдык, — шакадан савашты гетиртмәә Петижик, гөзчезлери дири хем кескин, алатлайып Тодижнин өнүнү алсын. Оннар бак хер керә бүлә гезерләр, бирерсини дә качырмээрлар, нижә деер-

ләр, һаны саледирсән, орда пейдаланэрлар, нижә халаза хардал. Лафетмәә дә — икиси бирдән.

— Каар бораннары гечерләр, — дүшүнерәк деди Сава, — ама бу зоор йашаманын бораны йок нееди вазгечсин, брә!

— Боран борана бензәмеер, — карышты балабан хем бирәз камбур Гыргыр Антон, — зоорларын көрүү таа фена үфлеер хем биртакым биткисиз, динмеер дә хич зетлемәә.

Бурайы топланэр, нижә дә херкерә, чоюу, шамата бүүлер. Тә, хейбеләр ешек үстүндә, йаклашты Пандазы Митран да, кургаф, сураты солук, о лафедер йаваш, ама дерин хем гүр. О да женктән дөндү, бир колуну ойанда бракып, о да чок ишләр гөрмүштү, ишитмишти, биләрди.

— Не дүш гөрдүм бән бу гүннердә, адамнар, — дай-анамайарак чекетти Митран. Сансын падишаа, Нүклашка, топларды хепсини заабитлери йанына, ки ону корусуннар, она измететсинәр йанында, биләм недән коркармыш. Да бизим бу «Морда» городскойларлан, урядниклән, мировой, волостной, Таркила — хепси Кара-Касапын үсек кошлу немцә талигасына пинмиштиләр да гидәрдиләр аалайрак. Бурада сансын өлә сыс олдуйду хем бош, ани хепси гечип бакардылар да кахырланардылар: «насыл йашамаа, чүнкү, властьсиз, сыралыксыз?»

— Ее, йа дүшү! — шашты Парча Захари. — Сенин нижә есабын, Гөргги батү, бөлә дүш вар мы нижә хаслы чыксын?

Кысмetsиз Гөргги ама сансын тыканды да бишей демеди. О истемәзди карышмаа бөлә лафлара. Сава ама сусамады: «Йазык, ани салт дүүш. Олсайды хализ дә биз дә кысмetsә баналым бирәз.» Гыргыр Антон са фырлады азарламаклан: «Сенин дүшүн, Митран, хайырсыз дүш. Гидәсин клисейә да йакасын 13 мум ай-Николанын иконасына хем комка аласын. Сән зерә йа хастайсын, йа да гүнаалыйсын пек, властьлерин үстүнә өлә фена дүшләр гөрерсин!» Бүрдү Моти йапыштырарак махоркасыны кыйнаш бакты она: «Олма окадар хепсиндән ариф, ба Антон, зерә сендән гүнаалы биздә беки йок! Бу дүш, беки, ийләә? Биз фронтта чок керә ишидәрдик, ани бөлә властьлери, ани тутэрлар чорбажыларын пайыны инсана каршы, дийштирмәә ләзыммыш! Озаман биз коуларыз помещини, попазлары да алырыз топраклармызы геери, пайедириз да ишләриз!» Бу лаф-

лары иштмишти Петри-ага, ангысы хемен гирмишти да бакынарды, сансын аарарды биркимсейи. О херкерә долашарды бу олойницайы хем башка ерлерни дә, нәнда инсан булунэр, гезәрди күй ичиндә чок. «Хык, е беним топраам нәнда? Ей, сиз билмеерсиниз!», дейип гитти.

— Кәмил насаатын, Моти, йок не сөлемәә!— калкты Сомунжу Мити.— Беким сән волостной олмаа истерсин??! Хы, ким не падишаа олурсун!

— Сән сокма бурунуну, Сомунжу,— кестирди Пандазы Митран.— Жанын ажыйэр помещии? Жингилирсин онуннан бӯлә!

— Сән салт буландырэрсин аалемин фикирини,— корунду Мити,— буннар да хепси ааз ачмышлар да селлеэрләр түрлү делиликлери.

— Мәэй, кийлә, сән таа ий тыка о гүбүрлү аазыны!— карышты Парча Захари.— Адамнарын, Мотинни, Митранын вар үзлери лафетсиннәр, некадар оннар чектилар, гөрдүлар, айааны, колуну женктә кайбеттилар. . . Салт сенин үстүнә уурамады уурасын бир гырлица бишей да кокмайасын бурада. Бак сән, о заабитлери коруйэр! Оннар да ону!

— Ее, о кендисинин дә, не капмыш, топламыш, корумаа савашэр, коркмайын, о да зенгиннәә чекилер,— бастырыды инжә сесини Тодижик, алып ансыздан Петижинин илерсини.

— Ее, нее, сендән ми алдыдым? Ишледим, казандым.

— Салма! Биз не, сендән таа аз мы ишлеериз, савашэрыз?— дарылды Сава.— Биз инсаны алдатмаа билмеериз, нижә сән!

— Сомунжу, сән таа ий айытлан бурдан, зерә качырылмайым үстүнә биртүрлү!— дайанамады Парча Захари,— хем ал Гыргыры да колтук!

Хепси гүлдү. Мити буруп аазыны гитти. Гөрги, ани бütүн вакыт булунду бурада, сушту да бишей карышмады, бишей думеди, о да чыкты да гитти, дүшүнерәк кенди кендисинә, ани бөлә лафларлан белайа вар насыл дүшмәә, она бу дийл ләзым.

— Адамнар, йардым един чевирмәә дингили, тәскуйу сыммаа,— чаарды Тәпа.— Йардым о бүүк иш, йалныз зерә адам бишей дийл.

Парча Захари дайма бакэр, некадар олой чыкэр, олажэк мы нейлән онун Матронасы бааре бирәз сини дибинә акытсын.

— Найдан олой акажэк сана бу гүбүрлердән?— кашыды башыны Захари.

— Бак, гөбәән чөзүлмесин йаалыдан, ба Захари!— гүлдү Пандазы Митран.

Бурайы гелерләр тә Аتماжа Андрей хем Ион Падурару.

— Колай гелә, кардашлар!— деди Андрей да тутиду о да дингили чевирмәә.— Акэр мы?

— Акэр, нижә чанаа!— шакаладылар Тодижиклән Петижик икиси дә бирдән.

— Андруш, бүүк интересим вар, билмәә кимиз биз ба, гагоузлар?— данышты Пындык Анастас, бир недән сора, лаф кызыштыһнан.— Сән үренмишсин, ишидерим аннадармышын бизим историямызы, хем пек уйармыш аслысына. Вар башкалары да, ани үрендиләр, парталары уудулар, ама бизим инсан ичин билмеерләр бишей. Гелмишти бириси, да долаштырарды бизи таа чок, кырк фикир вармыш, билгижиләр аарармышлар, таа билинмәзмиш аслысы. .Е не, буннар мы бизә ләзым? Билмәзкән һәпмаа чыкэр инсанын өнүнә?

— Ки десиннәр, ани о да бүүк билгижи, ани «билер, ани бишей билинмәзмиш», ба бай Анастас.

— Беним есабымжа, бизим ләзым олсун историямыз,— усланмады Пындык.

— Не биз дийлиз ми инсан?— баарды Бүрдү Моти, генә йапыштырарак тütүнү.

— Елбет, биз дә бир халкыз, бай Моти,— жувап верди Андрей,— түрк-огуз миллетийиз, хем дә вар узун хем зенгин историямыз, йазэр үренмишләр.

— Аннат, ба Андруш, биз дә аннайлым,— теклиф етти Типани дәду, ангысы гечәркән Ионга Тодурдан евә доору, дүшүндү «йа уурайым брәз бу олойницайа, бакайым инсан неләр таа аннадэр». Йапмышты Тодура бир калпак да гөтүрмүштү, бак дәду калпакчылыы кулланэр.

— Аннадайым. Хем сөләмәйжәм бошуна, ама историклерин йазыларна гөрә — оннары ләзым ислә аннамаа да кенди фикирлерни чыкармаа, нижә таа доорусу: йазэр рус үренмиши, этнограф Мошков Валентин Александрович, ани хеп геләрди Бешалмайа, Конгаза, Етүлүйә да чыкарды статьяларны этнография журналында 1901, 1902, окудум, хем бүтүн кватлар түркүләрлән, масалларлан, нижә былдыр чыкты; йазды академик Радлов, профессор Иречек хем таа башкалары да. Оннары йазыларындап, беним фикиримжә чыкэр, ани

гагоузлар пек чоктанкы бир халктыр, бир түрк-огуз миллетийдир, ески огузлардан, ани Алтай байырларында хем кырларында йашамышлар ики бин йыл гери, сора дүзмүшләр Азиянын ичиндә бүүк бир девлет — Түрк Каганлыы деәрмишләр она, сора олмуш Огуз девлети Сыр-Дерә кырларында — Йәнгикент Девлети, — ордан да бир пайы гечмишләр Азов хем Кара-дениз кырларна, комшу Киев девлетинә, сора да гечип бизим шиндики ерлермиздән Туна дересинин ашаанна Күчүк Скифиейә, шинди Добружа, да генә девлет дүзерләр — Кырбуна Бейлинни, — византия хроникларында о йазылы «Узиейәлет», «Карбонум Терра».

Бу девлет, огуз девлети йашамыш орада, Кара-денизин бу бойларында, Византиянын хем Болгар царствонун араларында, таа гелинжә осман түрклери Күчүк Азиядан, да калып оннарын чорбайылы алтына, каләр провинция Узивийәлет, таа сора да — Узисанжак. Ама огуз-гагоузлар дайанамадылар орда йашамаа да 18-жи асирин ичиндә башладылар гери гечмәй Тунайы Бессарабиейә, Бужаклара, Россиянын, генерал Кутузовун теклифинә гөрә, да тә шинди бурада йашәэрыз тоглу бир миллет, бир гагоузистан, нижә денер түрк диллериндә.

— Ее, йа исторнейи! — севниерәк шашты Пындык Анастас.

— Хеп о билгийилерини йазыларындан чыкәр, ани бизим аадымыз дийл «гагауз», ама «гаг-оуз», зерә гелер «огуз» аадындан, «гаг-огузлардан», ама шинди «г» сөленмеер да ишидилер «оуз», ама дийл «уз гага», «гага-уз».

— Хализ дә ани! — фырлады Тефтерли Петри. — Бей, йа не ачыкланәр ишләр! Хем йок та нечин олсун «гага», биз кендимиз дә демеериз «гага», ама «гаг-оуз», йа сиз сеслейин ислә! Е нейә гелер о «гага»? Вар мы насыл бөлә народ аады олсун?! Бизә бу йақышмээр! — хептән үрекленди Тефтерли Петри да чыкып гитти сокакча илери шен хем саллайрак башыны-ани-ки-анца дажәк башкаларна да. Шинди ко салт кыстырсын о те о Ристу Илишкайы да асын онун бурнусуна о «гагайы», ани о хеп буләр бизим аадымызда, да шинди о ону чүртсүн хептән, да о ләзым олажәк фит верилсин!

— Андруш ба, дур, — карышты Тодуржук Симони, ангысы блә иллән-колайыннан кайыл оламээр, дитмей-нижә ипләдән хепсини, — дур, е о илк парчасы «гаг» нейә гелер йә?

— Хе, буну колай аннамаа, икинжи пайы «огуз» ачан, «огуз»,— булду Ион.

— Бу, бир огуз сенселенин аады, раз етишти биздән! Огузларда бак вармыш чок түрлү сенселә аадлары. Беким «гак», беким «хак»? Да вакидыннан хеп дүзелип, дийшилип, насыл таа колай аннанылар, олду «гагоуз», ама писарлар киаатлара йазмышлар «гагауз», нижә руссча «о» окупэр, сөленер «а». Буна гөрә сора инсан башлады чыкармаа легенда, ани, чүнкү, түркләр демишләр «гаганыз уз олсун!» да қалмышмыш «гагауз»...— аннатты таа уфактан Атмажа.

— Бу хептән йалана бензеер, макар ани йалан да лафмыш!— гүлдү Бүрдү Моти.— Е нечин түркләр башка народлара да демишләр гагалары уз олсун?

Башка христианнара? Уймээр генә дә. Доорусу чыкажэк, нижә аннадэр Андрей.

— Писарлар фамилиялары да дийштирмишләр чооюну: дейжез, Желез-оглу еринә «Желез-огло», Қор-оглу еринә «Қер-огло», «Кир-огло», «Кири-огло» да...

О са «железин оолу», «көрүн оолу», «Танасын оолу», сэйлер, «оглу» дийл «огло». Кими күйүн да аадыны йаныш йазмышлар, дейжез, Қазайак күйү йазылмыш «Қазаклия», инсан са бүүн дә деер «биз Қазайактаныз», демерләр «Қазаклийыз»; йада, дейжез Қирейт күйсүнүн ериндә илердән вармыш ики татар күйжези — «Керейт» хем «Лонка» — өлә ики сенселә аады, ама сора йазмышлар «Кириет-Лунга»...

— Йа бак сән, ачан адам үүренмиш, не ачык аннадэр!— майыл олду Малак Тодиш, ани йукаркы мааледә йашээр, ама бурайы гелдийди Қазайактан.

— Ее, нее!— кайыл олду башкалары да.

— Буннары, ооллар, варды колай аннасын, ачыкласын хербири дә,— дүшүнерәк деди Типани дәду,— ама безбелли ләзым өлә дуйгу олсун...

— Бән дейжәм бөлә таа да сора: гагоузларын вар историясы! Йок зерә насыл олсун, йашасын халк историясыз, нижә дә йоктур история халксыз!— четин сөледди Андрей да севинди дә, ани онда өлә кәмил чыкты бу фикир.— Бүүк тә олсун о халк, күчүк тә олса. Хем күчүк халкын да бүүк историясы вардыр! История хепсиндә халкларда бүүктүр хем зенгиндир! Бизим да өлә, зерә чекетмәә ләзым о ески огузлардан, бизим деделердән, хем зерә те о огузлар, ани етиштиләр бизим бу ерлерә, бүүнкү дә гүнә — гаг-огузлар — бизиз, бизиз шинди о огузлар!

— Е нандан билмää таа ислää бизим бу историямызы, ба Андруш?— сорду генä инанамаз Тодуржук Симони.

— Тä дедим йа, киятлардан, хроникалардан, документлердән, клисә киятларындан да... Чок интересли ишләр гөстәрәрмиш, аннатыйды бана Мошков, бир араб үренмишин йазылары пак огузлар ичин, аады онун Ахмед Ибн-Фадлан. О бак 921—922-жи йылларда, йакын бин йыл гери, гечмиш Йанги-кент огузларын йуртлуун ичиндән Волга Булгариясына доору, гөрмүш оннарын күйжезлерни, касабаларны, йурталарны, евлерни, булушмуш та лафетмиш оннарлан; е бизим түркүлермиздән, сөлейишлердән, масаллардан, адеетлердән, занаатлыктардан, имеликлердән, гийимнердән, хализ оpek ескилердән, чоктанкылардан не чок ишләр аннаныләр, хем вар насыл аннамаа...! Е дилимиз? О хализ ески түрк-огуз дилидир, ески түрк лафлары хем формалары онда чоктур...

— Е нечин бизим инсан бу историейи билмеер ба?— далгаланды Бүрдү Моти, калкып генä макаклар.— Окумаа да билмеериз? Насыл олур йашамаа бөлә каранныкта?

— Те шинди, бай Моти, сән урдун ишин доору енесинә!— тутушту Атмажа.— Бу — царизманын политикасы, онун заабитлерин йаптыклары, истейишлери! Оннар не дүшүнерләр бизи ми? Хем дийл саде бизи! Салт соймаа дүшүнерләр, каранныкта хем доорулуксузда тутупта хепсини народлары.

— Царизма езер хепсимизи,— екледи Ион Падуар.— Тә биз, молдованнар, доорулуксуз — девлетимиз йок, дилимиз гечмеер, салт бир газета чыкәр, театрамыз да йок, башка искусстволары да колвермеерләр, школалар йок... үсек зенгин сословиялар сатылы царизмайа.

— Ама кенди рус инсаны — хеп доорулуксуз, макарани сайыләр кулланыжы, үстүн нация. Онун доорулуклары хепси царизманын хем онун лакейлерин еллериндә! Қалан инсаннар — гагоузлар, болгарлар — таа да доорулуксуз! Биз буннары пек аар дуйэрыз, гөрериз хем чекериз, дайнэрыз. Ама хепсимиз ләзым топлу олалым рус инсаннарыннан, да бұлә дүўшелим царизмайа каршы, помещиклерә, чиновниклерә, полицейскийлерә каршы топрак ичин, сербестлик ичин, миллет доорулуклары ичин, миллет кыйметли ичин! Бизә дә дүшер оннар — биз бунжа йол хем вакыт гелмишик бу йууртлаа, бун-

жак зоорлук хем зеег чекмишик! Деделермиз дүүшмүш-ләр гиргин, ки биз йашайлым таа ислә! Е биз не, дий-лиз ми оннарын евлатлары? Йок му бизим дә кыймет-линимиз дүүшмәә кенди ежелимиз ичин? Биз херкерә олдук топлу хем бирлик бир халк, сенселә, дүзүлән бир миллет, истейән ки олсун онун кенди үзү, культурасы. Биз ләзым хатырлайлым хем сайалым ата-деделермизи, миллет гиргин-геройлармызы, шанлы адамнармызы-патриотлармызы! Ләзым дүүшмәә, кардашлар, топрак ичин, доорулуклар ичин! Тә салнйә, панайыр гүнү, митинга йапажәз, геләсиниз, башкаларны да чаарыи гел-синнәр, аннасыннар доорусуну!— битирди лафыны Ат-мажа.

— Е топрак верилежәк ми?— сорду Малак Тоднш.

— Биз верәмейжәз шинди, гележәк вакыт. Ама шин-ди аннашажәз, нижә алмаа ону зенгиннердән, кенди-миз, хепсимиз!

Бу сефер ишиднлди клисенин бүүк чаныи урулмасы өлүйә, йолдан да гечер бүүк круча омузунда хем шан-дал елиндә Зевлә Сқырдон башкабак.

— Олдү завалы Баажы Прикоки, аллаа раамет ет-син,— деди Пандазы Митран чыкарып калпааны хем йапып ставрозуну.— Нижә дүүдүртү Кара-Касап ону по-лицейә, калкмады да адам. Тә, бир кабаатсыз йокет-тиләр, жанаварлар! Бөлә оннар хепсимизи тепелей-жәкләр!

— Биз чифтчилии гөтүрериз, зенгиннерин варлык-ларында чыраклык едериз, бунжа файда госуларствайа гетирериз, оннар да бизи саймээрлар, ийренерлшр, езер-ләр, өлдүрерләр!— үфкесини бошалтты ажыйлан Бүр-дү Моти.

— Тә не ичин дайанмаа йок нәны,— тамамнады ла-фы Атмажа,— ләзым хепси калксыннар дүүшә-

* * *

Кара-Касая Симон Агеевич, ески помещик сенселе-си, нек зенгиннедийди битки вакытларда, да некадар чок варлыыды, о таа да чок истәрди олсун. Тамах хем фена, жансыз, ама йапынәр, ани ий, доорулукчу. Унут-мээр коркутмаа инсаны, дүүдүрүп кимисини өлдүрүн-жә, аукциона йада чыкарып сатмаа нейи варса, боорч-лары ичин. О еи зенгин, онда ишлеер нек чок инсан бе-дава, зоор. Топраклардан, төлокалардан, даалардан башка, онда чок хайван вар хем кенди килим фабри-

касы. Волостедә о хем земский начальник, хем дә шко-
лаларын үстүнә попечитель — бир лафта, ен бүүк чор-
бажы. Қарысы, Калина Васильевна дийл зенгин айле-
дән, гөзәл, йалпак, ий үрекли, үренмишчә бир кары.
Ушаклары оннарын салт ики: таа күчүү, кызлары На-
дя, шинди битки классы гимназияда битирер, кушку
үрекли бир генч, доорулуу киятлардан идеал тутәр ке-
ндисинә, романтикалы, илердә не олар пек ерәмеер. Ана-
сы, хем о да, есаплээр үретсиниәр ону университеттә,
«словесность» бөлүмүндә, бобасы ама каршы, о бакәр
битирсин бурада да еверсин ону Николаса, буралы фаб-
риканта, спирт фабрикасы саабисинә, пек зенгин бир
урум*. Таа бүү, ооллары Костики, үренмеди чок,
биркач класстан сора бракты гимназиеи да бишей иш-
ләмеер, гезер башыбозук, ичер дүүшер, хайырсызлык
едер, шинди дә гирди «кара-сотня» бандасына, кәр ол-
ду онун башы да о да инсаны езер террорлан.

Қара-Қасап-лара чок керә топланэрлар волость чор-
бажылары, зенгиннери, нижә демәй, «бу дүннейин кави-
лери», түрлү ишләр карарлээрлар, аниашмалар уйду-
рэрлар, бири бирини савашып үстелемәй, хем нижә
таа зетлемәй хем соймаа инсаны, нижә дургутмаа, бас-
тырмаа оннарын истемеклерни, дүүшүнү, хализ шинди,
ачан Москвада бүүк калкынты дүүшлери гидер. Бурайы
гелер кимәр сыра долай ерлердән дә помещикләр, ге-
лер уездадан хем губерниядан заабитләр да ислә ва-
кыды гечирип, таа да чок пай тутэрлар бунун йаптык-
ларна, хавезлернә.

Бүүн Симон Агеевич хем волостной Несытин Агафон
Михеевич топланштылар тә бурда евдә соборун благо-
чининиән ай-боба Софронийлән күй общинанын толо-
калары үзеринә. Буннар икиси бир тарафтан, попаз да
башка тарафтан, ангысын тамахлыы буннардан гери
калмээр.

— Сән, шанлы Симон Агеевич, елә алэрсын күй об-
щинасынын толокаларны? Дүшмеер өлә,— дарылды по-
паз таа бир рақы актардыйнан аазына.

— Бән, батюшка Софрони, толокалары арендаиа
алэрым, дийл сатын, нижә есаплээрсыныз. Тә, олмайым
бән Қара-Қасап, помещик хем земский!

— Өлә, ама кач йылына?! О хеп орайы чыкәр нижә
дә сатын, ефендим.

* Урум — грек, грециялы.

— Батюшка, афедин, ама дийл хеп нижә,— карышты Несытин.— Хем некадар кайбедер о, господин помещик, бу толокаларлан, хе-хе!

— Йок бир дә казанчым бурда, инанын. Салт истерим жезалайым шу каликлери, шу үзсүз мужиклери, ефендиләр! Ичелим!— алып филжени буйуретти Кара-Касап да үчү дә бирдән актарьвердиләр ракыйы бувазларна.— Олмайжэк нанда отлатсыннар о хасталык хайваннарны, улуйжэklar аачлыктан да гележэкләр кайыл ишлемәй бизим дедимизә гөрә!

— Хализ улуйжэklar, ха-ха-ха-ха!— гүмбүрдеди Несытын долдуруп аазына.

— Дур, дур, оолум, насыл йок казанчлык бурада? Вар! Хербир мал ичин өдек алажан, ки отлатсыннар? Алажан! Йоок, дийл ислә өлә алдатмаа! Ләзым кардашчасына — бизә дә, йарасыны...?

— Нее? Йарысыны?! Ее, батюшка, бу шансора хептән!

— Е, кайыл олмарсаныз, озаман биз каршы гидириз сизин бу ишинизә, да-с!

— Сән насыл кыйышэрсин, сакаллы кечи?— үфкеси чыкты Касапын хептән.— Бак сән, не айозлу тамахлык! Аз гелди, ани колвердик сана «Стратан» мерасыны — үз гектар тепесиннән?!

— Ама хабар алдыныз некадар бендән? Өләки, тамах хем капыжыйсын сән! Таа да сойдан! Билерим бән сенсиленни сенин! Сиз...

— Иа тыка аазыны, сакаллы фычы! Шараптан шансора маави олмушун! Сән чалэрсин соборун гелирини!

— А-а, сән беним үзүмү бозэрсин, бетфа душманы! Анафемайа сени! Афороза!

— Гит шейтаннара! Қоркмээрым бән сенин бетфандан!

— Антихрист! Сән хич клисейә дә гелмеерсин, хеп варлык топлээрсин, салт кендинә! Беним, клисенин дуважыларындан дерилерни дә сойэрсин, бир капейка йок нандан клисейә баашласыннар...

— Брә, не ажыйэрсин сән оннары! Кендини оса! Ама клисейә — о беним ишим, гидерим ми, оса гитмеерим ми!

Несытин, гөрүп, ани аннашмак бозулэр: «Симон Агеевич, хепсинин интереси ичин, йалварэрым...

— Хим! Ислә, бракылэрым, ко топласын батюшка оннардан вергилери дерменнәр ичин, олду өдәмеерләр ики йыл, бурда пара, дийл шака! Тә списоклар!

— Ее, пек жөмерт, Симон Агеевич, — кысканды Несытин. — Беким бән дә йардым едейим батәшкайа, ха-ха-ха-ха?

— Йок, йок, Агафон Михеевич, бундан не гелир чыкэр, иелерни алажан?

— Е, истемәзсениз, батюшка, жаныңыз ажырса, озаман дийл ләзым, ха-ха-ха! Ичелим баарышлык ичин! Қо аллахын истедии олсун! Ха-ха-ха-ха!

Кара-Қасап изин верер Қалина Васильевнайа гетирсин чалып-алмайа даламак ичин бишей. Пиерләр, ичерләр. Попаз калкып гидер.

— Ама донаттык батюшкайы йаа! Ха-ха-ха-ха!

— О списокларлан хализ дә ани бишей чыкармайжэк батюшка! Налладык!

— Ама бизим арамызда? Қалэр, нижә лафландыкмы? — сорду Несытин.

— Белли, белли. Салт ләзым хазырлайасын документлери таа тез.

— О-о, бу беним ишим, кахырыңыз олмасын! — ичер таа бир филжән. — Ну-с, гидейим бән дә. Сайгыларым-ла! Ама попазы, хаа, ха-ха-ха-ха! — чыкэр.

— Е сән, мари кары, гетирәмемишин бишей таа йуфкажа имәә, не, мытлак пастырма мы, кавырма мы? Бөлә биз бишейсиз калырыз тездә!

— Ее? Сайгылы мусафирләр, не истеерсин?

— Сайгылы? Хм! Хырсыз оннар, шарлатан! Салт капмаа башкасындан бакэрлар! Ама чыкмайжэк! Пармаама саражам хепсини! Хепсини!

* * *

Некадар да зоор йашамак, некадар властьләр брак-мээрлар генчләр дернек отурсуннар, хору йапсыннар, оннар хеп тә отурэрлар кими керә йавклуларлан булушмаа. Дернекләр олэр таа чок кышын хем гүзүн. Ама незамандан Андруш «батүнун» группасы гезип аннадэр, ани доорулуклары зоорлан ләзым казанмаа, ани Манифестә гөрә чиновникләр дийл ләзым докунсуннар инсанын топушларна, генчлерин дернеклернә, форуларна, хем изин верерләр топланмаа, генчләр дә башладылар генә дернек отурмаа. Властьләр, хализ дә ани, бозардылар, зелил едәрдиләр миллет культураларны — капайдылар межилери, атлы йарышмаклары Ай-Тодурда, дернеклери, форулары, коладалары да. Түркүләр, бу дилдә лафетмек, гийимнәр оннарын үфкелерни чыкарэр-

лар, оннар баарэрлар, гүлмәй алэрлар, карылар, кызлар йок насыл чыксынар инсан арасына гелсиннэр бир заведенийә бирәны — оннары гүлерләр, коркудэрлар, ани ки хич лафедәмәзмишләр башка дилдә. Инсан ама лафедер кенди дилни, гийнер, түркүлерни чалэр, адетлерни савашэр тутмаа да корумаа, илери гөтүрмәй. . . Оннарын пайыны тутэр, оннары корумаа калкэр илерки рус, молдован хем кенди гагоуз интеллигенциясы, — үредижиләр, билгижиләр, йазыжылар, искусствожулар, — революцияжылары.

Кызлар дернек отурэрлар маалейжә. Бу авшам Фенилердә отурэрлар, Бүрдү Мотилердә. Гелди шансора чојуклар да, лафедерләр, шакалашэрлар. Фени ама беклеер Иванчуйу, Қысметсиз Гөргини оолуну. Оннар севдалы олдуйдулар бири биринә бу йазыи гүнжүлүктә помещиктә да озамандан хеп булушэрлар саклы, зерә Иванчунун тетүсү, Гөрги, хич қайыл дийл хысымнашмаа Мотийләи, оннар «буландырыжы» инсанармыш, властьлерә каршы баарармышлар.

— Гөрмейим о Фенийләи илишәсин! — таказа еттийдү Гөрги оолуна.

«Санки гелмейжек ми Иванчу, ах не жаным йанэр» — дүшүнәрди Фени, бирәз бүрүнжүк ипи сардырырак масурлара. Бирдә, көпек сансын мизледи дышарда, о Иванчуя алышыкты бирәз. Ачылды капү да силкерәк чарыкларны каардан ичери гирди Иванчу, селәм верип хем бирдән дә еллешип хепсиннән, отурду Фенини йанына, нәнда бир аражык ер ону чоктан бекләрди.

— Не бә Иванчу, не өлә чок гелмедин? — йаваш хем йалпак сорду утанарак Фени.

— Е, те о тетү! — бирәз гамсыз аниатты Иванчу. — Қарышмаса йа. . .

Бу авшам пек-пек түркү, ойун олмады бу дернектә, зерә сефтейди да сакынардылар. Даалыштылар да таа еркенжә. . . Иванчу савсакланды бирәз да калдылар дышарда Фенийләи икиси йалныз. Хем таа чок Фени ону дургудэр, о зерә кушқулу хеп тә, сакынэр бобасыныи таказасындан.

— Дур таа биразчык, Иванчу, не өзледим сени зерә.

— Бән хич гитмәм, ама. . .

Фени гүлүмседи да бишей демейип дайады аннысыны чојуун йанаана. Иванчу да таа йаклашты кыза да дуйду онун сыжааны.

— Северим сени, Фени!— йаваш деди Иванчу.

Фени таа да пек йаманды она, о да башлады бирдән аарамаа онун дудақларны. Ансыздан өнүш, илк өпүшү оннарын кыса тутту үрекләр дүүлмеклерин арасында.

— Сән дә северсин ми, Фени?

— Бән дә северим, Иванчу!— гүжүлә ишитти чоҗук, да она бу етәрди.

Иванчу учту-гитти евә доору, бобасы десни, не де-
әрсә...

* * *

Күйүн ичини, чифтчилери бүтүн, сарсалады хабер, ани помещини йардымҗысы, сатылы көпек, түфеклән урмуш Кысметсиз Костийи, Гөргини агасыны, ани алармыш зенгини саманныындан бир читенә бирәз самап аач койунҗукларна. Инсан кайнашты үфкедән хем аҗыдан генә, баарды, бетфа етти бу жан алыҗыларны, карезленди, кин адады...

— Ама адам тә йок, ушаклар калдылар үүсүз, кары йалныз бир дә йардымсыз хем корунтусуз.

Бу кахырдан Гөрги карарды таа да пек. Бак бир кардашы да Петербургта заводта ишчийди, да январда өлүм булдуиду гидәркән царә хепсиннән кафадарларынан доорулук йалвармаа иконаларлан, поназларлан. Онун ичи копарды хептән үфкедән хем аҗыдан. Ама гиргинини хем истейиши дүүшә өлә дә бүүмеди. О хеп коркәр, ани кайбедеҗек нейи вар, да, гелдийнән илкйаз, топрак кабардыйнан тенейи истемәә о нересини екеҗек, нередә о тазә чизийә йалынайак басаҗэк? Ики кардашы тә кайбелдиләр вакытсыз, зооруна, да не файда? Не ләзымды оннар каршы гитсинийәр властьлерә, енез кенди заатына алсыннар, не дийл оннарын? Тә же-за урәр бирдән, ниҗә йылдырым! Хем кабаат те о Андрушларда, Бүрдүлердә, Пандазыларда, оннар де-бештирерләр инсаны, оннар аман гетирерләр күйә. Оннардан сакынмаа ләзым.

* * *

Полиция участкасында пристав Мордюкин листовкалар елиндә баарәр дели гиби уряднәә хем Сомунжу Митийә.

— Недир буннар? Сана сорэрым, урядник!? Нечи бу листовкалар хеп пейдаланэрлар?

— Хеп гөзледериз, господин пристав, ама та гена да... Вережениз приказ зееделейим гежа карауларны?

— Чоктан ләзымды! Уйуйэрсыныз, ичкижиләр, листовкалар да ер ичиндән чыкэрлар! Трибунала сизи!

— Ввввыы... кайбетмейин, вар ушакларым... чалышажам бүтүн куведимнән!

— Гидәсиниз тез господин Кара-Касапа, да йардым едәсиниз боорчлары чыкартма бу йыртыклы хайван чифтчилердән! Аласыныз, не булажэныз!

— Иапажэз хепсини, нижа ләзым!

— Хем бана да гетирәсиниз, аннадын мы? Хм, господин помещик, попаз, отец Софроний, волостной Несытин пек артык тамахланэрлар, салт кендилерни дүшүнерләр. Ама йардым биздән истеерләр!

— Так точно! Вережениз приказ гиделим?

— Ама ким каршы койарса, бурайы, маазайа сүрүклейин, гөстерейим бән оннара митинга, топрак! Койуннар! Хем да о комерсанты, Матусу, кыстырырсан, де гелсин бана мусафирләя, сарсалайым брәз ону! Чоктанжа уурамээр бана... олмалы, Несытиннән шкемба шкембейя гелер, унудэр, ани бана да алтын лифтләр ләзым! Хе-хее, оннар шалвир, ама бән да гери калмам. Гетиририм бән оннары кауша! Ха, гидин! Хем йапын иш!

— Есть, господин пристав!— үүрер урядник да чыкэр. Пристав ама есап алэр шинди Митийн да хызланэр она.

— Ааа, е сән, Мити Сомунжу, нейчин шиндийадән таа билмеерсин, ким бурада чифтчилерин арасында агитация йапэр, листовка та чыкарэрлар, митинга топландырэрлар? Ким о «товарищ» Ястребов?

— Господин пристав, хич кимсей сөбләмеер, билмеер. Беким те о студентләр?!— синди сансын Мити да йутту солууну.

— Хм, «сөләмеер», «билмеер», «беким»... Бу жувап мы? Ух, нижал дурэрсын гена?— баарэр пристав да герилип та гена йарэр Митинин омузуна харапниклән.— Көпек, алле, гена түркү чалардын?! Бурада, падишаайн евиндә?!

— Ни-и, йок, шинди хич та чалмаздым...

— Хайван! Падишаайа каршы кимсей гитмесин! «За царя!»— үүрдү пристав, Николай II-жинин дуварда асылы портретинә дөнүп.

— «За!», господин пристав, «за!»...

— Пипи! Ястребов ичин кафаны ардына буражам! Буласын! Аннадын мы?— уруп геня, пристав чыкэр.

— Аха, бян. . . — етиштирди салт мырылдасын Мити тутарак омузуну бир елинин. — Брә, көпекләр исин кафасыны! Нижә бир кудуз, лигалары акэр сүүсүн, дүүсүн биркимсейи! Жаба демеерләр она «Морда-Мордюкин». Сенин ушакларын буннар, батюшка, — сансын суланарак деди Мити портредә доору. — Нейя гелер бу? Бөлә ми власть ләзым олсун? Бян оннара измет едерим, оннар да таа дүүверләр бени. . .?! Санки, кими икрам едейим, кимдән аннайым о Ястребоу ичин?

Бу сефер урядник гетирер бурайы Гөргийй, итирер ону ичянына. Бу, гүженик, савашэр корунмаа.

— Господин урядник, не кабаатым вар беним да гетирдиниз бурайы?

— Тә шинди господин пристав аннадажэк сана да гөрежән.

Бурайы чыкэр пристав.

— Бу не, каршы мы койду? Мити, сән йа айытлан бурадан, пшел вон!

— Деер, ани йокмуш о нандан одесин бооржуну господин Кара-Касапа.

— Аха, ама алмаа адамдан имелик, тоомнук варды нижә, одешмәя сә йок?

— Господин пристав, фукарейим. Бракын гидейим Кафказа казанайым да одарим хепсини.

— Молчать! — урарак Гөргийя баарэр пристав. — Нечин ишләмеерсин господин помещиктә, бурада ериндә? Таа Кавказа? Сора гит дә бул сени. . .?

— Насыл ишлемәя, ачан Кара-Касап бишей одәмеер, салт дойурмаклан, оннар да блашык суйу. . .

— Сән беким сужук истеерсин, хороз пачасы, пийнирли плэчинта? Тә сана плэчинта, хайырсыз! — иннеди пристав геня урарак Гөргийя. — Маазайа! Ко, орда да лафедирим бян сенинин! Урядник, итир ону маазайа, мискини!

— Господин пристав, дийл доору, — савашэр аннатмаа Гөрги, — бракын бени. . . ушакларым аач өлер, сиз нәбэрсыныз?

— Молчать, скотина! — баарэр ардына пристав.

Капადыйнан Гөргийй, урядник дөнер гери сеслесин приставын изиннерни.

— Нечин йапмадыныз конфискация онун варлынына? Бян не дедийдим?

— Ваше благородие, бишейжин йок!

— Сандында бактын мы? Алтын лифт беким тутэрлар? Бу йабаннар зерә аач өлөрләр, ама лифт коруйэрлар кызларны евермәй дейни чийз! Оннарда бөлә адет, билмәй ләзым, урядник! Аарайасын тез, алтыннары те бурада гөрөйим, аннадын мы?

— Шинди гидерим, Ваше благородие!— тез чыкты урядник.

Гирер Кара-Касап үфкели атеш, будаклы сопасыны тутарак уз илери.

— Господин Мордюкин, хепсини ләзым капамаа, бүтүн күйу! Боорчлары өләмеерләр, ишлемәй истәмеерләр, митинга йапэрлар... Йок бир дә сыралык!

— Господин помещик, Симон Агеевич, езериз, сыкэрыз, ама тә възгечмеерләр...

— Сыкэрсыныз? Пек йымышаксыныз, господа полиция! Кувет елиниздә дә бишей йапмээрсыныз! Москва да насыл буудулар о бунтчулары! Сиз сә...?!

— Нәндаи кувет? Падшаа чыкарды «Манифест» — свобода слова, собраний, митингов...

— Бунун маанасыны аннамаа ләзым, сударь: бурада Үсек падишаайын гений тактикасы курулу! Ко чыксыннар ачыклаа «товарищ» революционерләр, да озаман сиз оннары — «цап» енселериндән!

— Аа, гениально! Цап! Ха-ха-ха! Ух, бән оннары!

— Ама илкин «цап» те о Ястребову, жанабети, хем таа тез! Асалым ону пунар ичинә башы-ашаа, каналнейи!

— Тездә биз ону — цап, ха-ха-ха!

— Хем незамандаи хеп деерим сизә, ани бурада бир тюрьма-капан ләзым ачмаа хем дә аскер чаармаа! Да «цап» — орайы оннары, сора да «драни!» да коливаларны көпекләр исиннәр!

— Аха, илкин «цап», сора «дран», ха-ха-ха! Ислә олажэк! Биз оннары...

Буннар бөлә аваланарак бурайы гирмишти Петрига.

— Хее, цаппи! Хык! Здрасть! Тә бән дә сорэрым сизә... аха, Кара-Касап, сән дә бурдайсын, бән сени чоктан аарэрым... да сорэрым, нәнда беним топраам? Гиде?

— Сән не, сарфош домуз?— дарылды она пристав.— Маазайа мы жанын истеди? Шиндижик «цап!»

— Кими, бени? Сән ба «Морда», сизи биз — «цап!» Ту-ва пасканызы них...

— Иа айытлан бурадан, сарфош, зерä! Стражи! Маазайа бу сарфошу!

— Нее, сизи маазайа, хырсызлар! Тфу, маскара-лар!— буушэр Петри-ага ики городовойлан, ангылары гүжүлэ чыкарэрлар ону бурадан.

— Симон Агеевич, бän гидерим гимназиейä, хм, комитет дүзмүшлär. . .!

Кара-Касап хем пристав чыкып гидерлär. Бурайы гирер генä Мити, сора да дөнөр городовойлар.

— Сарфош, ама кави дäду!— шашэр бирисн.— Шинди түркү чалэр, «Горяче бублика. . .».

— Господни городовой,— шалвир иланнаи данышэр Мити,— бу бир ихтнар, чүрүк дäду, не алажап ондан? Бракын бän онуннан бирäз лафедейим кенди дилимиздä. . . беким. . .?!

— Ал да лафет,— чыкарак деди городовой,— тä йоллайжам ону бурайы.

— Петри-ага, тä боштайсын, бän сени куртардым, шалвир деди Мити таа дäду гирärкän.— Сän дä лäзым танийасын. . .

— Е, саа оласын. Билерим, ани бүүк потлогарсын, ама вар, беким, бирäз ийлиин дä.

— Ее, Петри-ага, бän дийлим фена адам, бän чалышэрым инан ичин. Ама те оннар, о митингажылар салт алдадэрлар инсаны хем дä дебештирерлär властелери. . . Беким. . . билерсин о Ястребоу ичин бишей, ха? Веририм бир раку сана крычмада. . . хем тä, куртардым сени. . .?

— Нее?!— дүрдү кендисини Петри-ага тутуп Митини гүүсүндän.— Сän не, истеерсин сатын аласын бени бир ракуйлан, ба потлогар? Бени, Петри-агайы? Сэйлер, билсäm ону, гостерейим? Хэ-туц евангелияны бän сенин!— сарсалээр ону копаражэк ичини.

— Дур, дур, Петри-ага, сän не? Брак, аман! Караул, куртарын!

Гелер городовойлар да чекерлär Петри-агайы генä маазайа, ангысы хеп баарэр: «Петри-ага сатылмээр, хайырсызлар! Нänда беним топраам? Хырсызлар!»

* * *

Декабринини бир авшамында адвокатын Арнаут Алексей Пантелеевичин евиндä топланды буралы хем гелмä дä илерки интеллигенция, ки бакыштырмаа гелän политика ишлерин планыны. Аграр революцияжы группайы оннар танийэрлар, ама есаплээрлар, ани онун

аз куведи вар хем билгилни, да та оннара йардым ет-
мәә фикирлән хем тактикайлан савашәр бу патри-
отлар.

Арнаулар ески интеллигент сенселесийдиләр, чеки-
лерләр таа Балкандакы бир күй кырыкчысынын айле-
синдән, ангысы гөчтүйдү о да буйаны Буҗаклара. Да
та, Алексей Арнаутун дәдусу, Васил Арнаут, онун
оолуйду, о заманнар бир чоҗукту, биләрди окумаа,
ойанда бир калугәр үретмишти ону. Бурада сора
о үренди Одестә фельдшерләә да ишледийди илкин
Болградта, сора да чок вакыт Комратта. О, Васил Ар-
наут, Дати Куцаровлан барабар, таныштыды
А. С. Пушкиннән, декабристләрлән; оннар икиси Кы-
рым җенгиндән сора бүүк патриотлук ишини гөтүрдү-
ләр, ки куртармаа кавранмыш колониялары, куртармаа
зоорлу отоман бойндуруу алтындан балкан кардаш-
лары. Ама о етишәмедийди о гиргин гүннерә — өлдүй-
дү 1874 йылда, бир илкйаз гүнүндә, топланмыш умут-
ларлан гүүсүндә, ани тездә куртармак дүүшү енсейҗек.
Оолу, Панти, чыктыды кысметли, о пай алдыйды
1877—1878-дә сербестлик дүүшүндә — Васил хазыр-
ладыйды оолуну бу ишә, бак үреттийди ону Одестә
гимназияда, сора да, зоорҗа, ама ий достларнын йарды-
мыннан вердийди ону офицер ичин кадет корпусуна.
Панти дә, бобасы гиби, пек севәрди дуума ерлерини,
сенселә халкыны, бүүк патриотту да хазырды җаныны
да версин буннар ичин: о дүүштү фронтларда Столетов-
лан йаннашык, Трайчо Николовлан хем башка патриот-
ларлан барабар. Шинди о ихтиар полковник отставник*,
74 йашында адам, ама кави таа хем хеп өлә гиргин.
Шиндики революция дүүшлери она гелерләр таа гениш,
зерә бүтүн Россия, ниҗә о деәрди, баррикада олдуиду.
Офицерди дейни, полковник Арнаут Пантелей Василье-
вич аскер емининә инанды. Ама гөрүп, не халда зоор
йашээр о инсан, ангылары ичин о дүүштүйдү отоман-
нара каршы, гөрүп, ниҗә полиция хем чиновникләр
езерләр, чинерләр онун сенселә кардашларны, хем дә
аклысында тутуп бобасынын, рааметли Василин патри-
отизма изиннерни, о карезленди царизмайа хем онун бү-
түн администратция аппаратына. Ама есапларды, ани
ишлери дийштирмәә вар колай салт аскер кувединнән,
салт аскерҗиләр вар насыл царизмайы актарсыннар,
ама дийл инсан кенди, йада революцияҗылар. Бу үзе-

* Отставник — измет етмейән шансора офицер.

рә, о, бир тарафтан, бирлешер бүүнкү дүүшлән, бир тарафтан ама, айырылэр, башка гидер, савашэр офицерли, аскержилери калдырмаа бу дүүшә йалныз. Бу иш сә пек чыкмээр да о дийл разы, үфкели сансын хепсинә. Офицер формасыны о бракмээр, хеп север гиймәә ону. Окуйэр чок, хализ Пушкинин йазыларны, Липрандинин гүнделик йазыларны, саклы булуп окуйэр декабристләр ичин да сансын гөрер кендисини Сенат Мейданында Петербуртта...

Алексей Пантелеевич адвокатлык едер шансора олду бир онбеш йыл, ону волостедә сайэрлар, инсан бүүк умутлан она гелер зоорунда, о бак хер керә истеер йардым етсин, кәр панча-панчайа калкып прокурорлан да, мировойлан да. Инаннарна гөрә о демократ, онун йанына топланэр башк адемократлар да, политика ишлерни сыраламаа, миллетин дорулукларны чыкартмаа царизмадан савашмаклар ичин фикирлешмәә. Бурада булунэр бу авшам Балабан Николай Андреевич, доктор, Бужаклы Гаврил, поэт, литература үредижиси училищедә, Болфос Йуван, народный училищенин үредижиси, Юнг Карл, немцә колонисти, ангысы, битирип бурадакы училищейи, үренер Венада, Йанчик Лазар Константинович, коллекционер хем халк айдыннадыжылыны севән адам, Куцаров Нико, поручик, таа Дати Куцаровун бир күчүк унукусу, кырк йашында таа олмасын бир генч офицер, Иван Харлампиевич Святский, Реал училищенин инспектору хем башкалары да. Кимиси дер, ки демократиялы республика койулсун Россияда, кимиси ама — ки конституциялы монархия олсунмуш, хализ Святский. Болфос Йуван ама тутэр, ки ләзым йапмаа революциялы халк демократиясы, бааре бурада, Бужакта, да корумаа ону бүтүн куветлән.

— Буннар студент шашырмаклары, Атмажа-Галацанын дүш гөрмеклери,— дарылды Святский гүлүмсели бакып Болфоса.

— Йок, Иван Харлампиевич,— дургутту ону Арнаут Алекси.— Бу пек ий фикирдир, ама биздә Россияда бөлә иш аз умудум олсун. Тә не ичин биз деериз, ки ен уйгун иштир демократиялы республика, ама федерация, ки түрлү нациялар да каблетсиннәр автономия да олсуннар бирердә бирлик. Конституциялы монархия, о да бир йарым иштир, хеп царин куведи калэр үстә.

— Николай II-жи колверди «Манифест» да не, дийшилер ми бишей?— карышты Йанчик Лазар.— Бишей!

Доорулуклар хеп онун елиндә калэрлар, о да йапажэк илери доору да, не истейжек.

— Поручик Куцаров!— нижә бир аскер командасы данышты полковник Арнаут, гечерәк йандакы ичердән бурайы.

— Сеслеерим, господни полковник!— бирдән кал-кып, уз дурду Нико Куцаров.

— Отурун, отурун! Сиз, гугушум, буннарын арасында доору йолу буламайжэныз! «Демократия», «революция»... е ким йапажэк йа? Офицерлик!

— Кайылыз, кайылыз, полковник, ама хепсимиз бүлә,— савашты Алексей Пантелеевич усландырмаа бобасыны.— Белли бишей, лэзым качырмайлым вакиды, уйгун ани олэр шинди реформалары йантырмаа!

— Реформаларлан бир дә бишей казанмайжээз, цар дә ериндә калажэк,— кайыл олмады Болфос Йуван.— Бән есаплადыйдым, ани биз акыл алдыйдык Шишманлы Борисни арестиндән!?

— Ефендим, бән Жанабиндән дийлим таа аз кахырлы бу иш ичин, ама о кенди дә кабаатлы, онун дайанамазлы...

— Е, хади, аарамайжээз шинди кабаатлылары,— калкты Бужаклы Гаврил,— бундан не файда? Дүзелим таа исләә бир революция программасы да иш йапалым. «Қо боран копсун!»

Бутақым, топланып савашэрлар аннашмаа, бирлеш-мәә айдыны гагоуз, болгар, рус, молдован интеллигент-лери, ама буламээрлар өлә бир өз, ани хепсини фи-киринә уйсун. Беллики, Арнаут Алексей Пантелеевич, Болфос Йуван, Бужаклы Гаврил, Нико Куцаров таа йакындырлар революцияжы социалистлерә — Атажа-Галацана, Горгев-Тодорова, Краснова, Коркмаз Савайя, Типани дәдуяа — инсанын зоорларна, истейишлернә.

* * *

Маши таман икарды башыны кайнак суйлан хем ий-ши борчлан текнә ичиндә — кийлә йапмасынмыш башы, нижә есаплээр о хем билер анасындан, малисиндән. Бирдә ачылды капу да ичержәә, сууклан бүлә, гирди Чурлан Фреси, коншусуйкасы, терликлерни йалынайак гиймнш хем тепнерәк сууктан.

— Аман, не сертлести генә бу хава!— деди о йама-парак собайя.— Не, башыны мы икээрсын, Маши? Бән, олду ики жумээртеси, иканамээрым сууктан, хич йок

нейлән о собайы йысытмаа, айол, нәбажәз, аклым хич ермеер? Варды бирәз генгер — биттиләр. Васи дә хич тошланмээр сә, хеп сарфош гезер, ачан да сә уурээр, хич бишейсиз дүер бени, ушаклары да генә гидер. Аман, не йашамак, не йашамак... хем недән? Йоклуктан, айол!

— Инанэрым, Фреси, бөлә йашамаа зоор. Ама нәбажан? Аллахтан безбелли...? Бенимкийси, шүкүр, тугәр кендисини, ичмеер хем йоктур диндий дә бана, тфү, тфү, тфү!

— Немутлужанына, Маши! Биз сә, тә, нижә дедим. Оф, оф! Ама те о хайырсызларын бетеринә, хеп хышгырэрлар бизим бу сарфошлары властилерә каршы, да оннар не, карыларындан мы коркажәклар? Белайа гирежәкләәр, белайа!

— Не сөлеерсини, Фреси, хализ гирежәкләр... Тә бизим Гөрги, айол, маазада дурду...

Дойдуунан лафетмәә, палавралары диттийнән хепсини, Фреси чыкты да гитти. Маши йалныз ичердә, Гөрги йок, гитмишти бир кумисинә домузуну кесмәә йардым етсин, елиндән геләрди бак; кумиси дә, нижә сә, куртармышты домузуну Ени йыла дейни. Иуванчу судан, чайырдан, дөнмедийди таа, Кати кызы хем Дари гитмиштиләр кумаларна, дәду-Типани дә гитмишти Унсуз Ваннини дерменинә бирәз папшой үүтмәә, өдүнч Маркиданнардан. Маши пек сык дүшүнер оолуну, Миәлийи, ани служба йапәр Варшавада. «Узакмыш бурдан пек, деерләр. Санки насыл гечирер о бу сууклары? Орада таа да суукмуш. Ама бир жәнк чекедәрсә, аман, аллаа корусун, насыл олдуиду тә былдыр о Японн жәнг... качы кайбелди ойанда!»

Катийлән Дари шансора чожуклара бакэрлар, хализ Дари, таа бүүжәә, таа тантуржа да, май бүүк кыз шансора. Ама йазык, бу фукарелинн бетеринә севинәмеерләр генчлиинә. «Санки не истемишти о Кара-Касапын бандити Костики бизим Даридән да дакышмышты геченнердә онун ардына Димуларын йанында, коркутмушту ону бирпак? Хайырсыз, не, о фукарә кызлара мы ләзым докунсун? Баксын бүүк бойларна, тә вар гимназисткалар, тә Тася, Есаулун... Бизим Иванчу бакышэр о Бүрдү Мотинни кызыннан, Фенийлән, ислә кызчаз, уйгун... Гөрги, амә, каршы, зерә онун да бобасы баарэр властилерә каршы. Тетү сә беенер... о да каршы бизә олэр, безбелли, биз йаннышыз...? Йаарын-өбүргүн Иванчуу да аскерә алажәклар, Миәли таа

гелмейжек. Нәбажэз онсуз да, хич билмеерим? Ама те о пустия листоукалары — аман, өлдүрежеклар чожу-уму! Ооф, о хайырсызларын бетеринә!

Бөлә дүшүнмекларлән Маши буушаркан, дышарда ишидилди сес хомурданмасы, да ичери гириверди Горгги, бакышлары дийшик, лафы да терсинә.

— Пыы, сарфош олмушун! Нәнда өлә донанмышын, адам? Нейә бензеерсин?

— Ахаа, бән бишейә бензәмеерим? Хайваным, нижә деер урядник, Кара-Касап? Домузум? Ачан бобан сени еверди бана, нечин бакмады, йок му куйруум, буйнузларым?— хызланып, Горгги тутту Машини йуфка омузчуکلарындан да башлады сарсаламаа сүүверәк. Айыккан са о хич сүүмеер.

— Горгги бә, аман, сән не? Брак, ажыдәрсын!

— Е бени ажытмээр мы? Бән нейим бүүннән бүүн? Бир чыпак! Бир топраксыз! Тә, нейә бензеерим бән, шинди аннадым мы?— чекедип йумурукламаа Машийи кендисини билмәз гиби Горгги баарарак бир кайет, бувазынадан гелмиш үфкейлән.

Горгги сефтә дүүдүйдү карысыны, хич билмейип тә, не ичин...

* * *

Агитаторлар шансора ачык гездийдиләр күй ичиндә, башка күйлердә, да хабер еттийдиләр, чыксын инсан митингайа, ани гелмиш «товарищ Ястребов». Чифтчиләр, ишчиләр, касаба фукарелери, демирийолжулар, гимназистлар тә топланэрлар бөлүк-бөлүк, качарак, бак өлә адеет олдуиду бурада, собор мейданына, алатлайрак. Полиция, пристав, урядник сакынэрлар илишмәй, дургутмаа, йапынэрлар, ани есап алмээрлар, есап коймээрлар бу ишә. Инсанын чоойу да гелер кендилери, гөрүп башкаларны, ки аннамаа, таа неләр аннадажәк о Андруш, Аتماжа-Галацан Павлинин оолу.

— Нижә о аннадэр о законнары, о «Манифестайы», аннадамээр кимсей!— солуйарак хызлы өрүйүшүндә, гүжүлә етиштирер сөлемәй Тодижик Петижәй, Петижик тә Тодижәй хеп биртакым.

Мейдан уулдээр доп-долу инсан, дайанамазлы беклейерәк, чекетсин митинга.

Андрей, Евгений, Ион, Кристо, Болфос, Коломийц, Филяревский, Поркграс, Сибов Миәли, Сырб хем Гениш Дизгинжедән, Шорәк Башкөйүндән, Сава Кокмаз, Бүр-

дү Моти, Пандазы Митран, Парча Захари, Тефтерли Петри, Малак Иванчу хем башкалары да орталыкта топлу, аннашып сыралээрлар да хазыр чекеттирмää. Оннара йакын демирийолжулар кара шинелләрлән, фабрикадан ишчиләр ескижә кепкаларлан аяздан сакырмаз; гимназиядан комитетчиләр боз формаларлан. . . Оннарын председателиси, Коли Арабажы, гиргин бир чожек Кирейттән, кафалы хем кави, йаклашәр тә Аتماжәйә, йапарак йол кендисинә инсанын арасындан.

— Андрей батү, бизим, гимназистлерин дә, карарымыз, программамыз вар, нәбалым?

— Пек ислә, окуйажан кендин, хепси ишитсин, билсин!

Хеп орайы йакын дурәр Драганов Петри дә, Кишиневдан гелмә инспектор, о да битирән Комраттакы Усек Централ училищейи, ама карышмээр бишейә, да не дүшүнүп, тез алып-гидер. Бурада топлу күчүк классарын да үренжилери: Балабан Гөргин, Калинин Петри, Костантинов Васи, Шидерев Саша, Танасоглу Коли, Галацлы Васи, Муржи Доси, Арабажы Васи; таа бир тарафта дурэрлар Йанчик Лазар хем Сибов Толи. Мейдан ама уулдээр шансора.

Аتماжә тез пинер бир талига кошуна да чекедер бирдән: «Россия бүтүнүнә революция калкымында! Ишчиләр, чифтчиләр, демирийолжулар, аскержиләр дә самодержавийә каршы дүүшерләр! Истеерләр олсун демократиялы республика бүтүн мемлекеттә!»

— Биз дә истеериз буну!— баарды бүтүн мейдан.

— 8-саатлык иш гүнү!— екледи Аتماжә.

— Олә олсун!— таа пек ишчиләр хем демирийолжулар баарды.— Хем өденсин зааметимиз тамамына!

— Помещиклердән топраа алмаа да пайетмää чифтчилерә!

— Бизим топраклармыз Кара-Касапта! Қылчыкта! Гожу Йорданда, Қалын Танапта!— баарды Бүрдү Моти гүр сеслән хем түрлү башка сесләр дә.— Верилсин бизә топраклар! Ишлейлим! Сааби олсун ким ишлеер оннары!

— Кардашлар!— генә данышты Аتماжә-Галацан.— Революцияжылар хем дә истеерләр, ки хепси миллетләр, нациялар олсуннар бир доорулукта!

— Пек доору истеерләр!— баарды Арабажы Коли-гимназист.

— Бизи, ишчилери, кулланэрлар хепсимизи бирта-

кым, бакмээрлар нациямыза, езерләр дә, нижәл истерләр!— тамамнады Тодоров Кристо.

— Е, биз, гагоузлар да бир халкыз!— баарды Пандазы Митран.

— Бизә дә доорулуклар верилсин!— баарды чоклук бирдән.

— Бизим дә олсун киятлармыз, үренелим окумаа, билелим историямызы!— чыкты илери Коли Аарабажы, саурдуп бир йапрак елиниән йукарда.— Хем дә үренмек олсун өдексиз, йада азалтсыннар өдеклери! Тә бизим, гимназистлерин, решениямыз!

— Кафадарлар! Инсан!— генә чекетти Аتماжа.— Биз чоклукуз! Бакыныз, нижә түрлү нациялар достлу йашээрлар, ама властьләр савашэрлар бизим достлу-умузу бозмаа, карезлендирмәя миллетлери бири бирлеря хем дә сойэрлар хепсимизи барабар! Йок не ичин дайанмаа! Лазым некадар таа тез дүшүрелим бу бойундруу енсемиздән! Царизманын «Манifestасы» октябрини 17-синдән салт алдадэр, ани верер чүнкү инсана болламак. Бу бир йалаң, ки дургутмаа инсаны революция дүшүндән! Инанмайын онун бир дә лафыны!

— Биз, эсерләр, ама есаплээрыз башка түрлү!— кестирди Аتماжанын лафыны Петишев.— Манifest — о революциянын ен бүүк казанчы, о онун тепесин! Таа йукары йок нейя. Етер шансора революция йапмаа, быкты инсан! Ко йашасын услулук хем порядка!

— Йашасын революция!— баарды инсан таа да пек.— Еря самодержавнейи!

— Еря помещиклери! Дышары эсерлери!

— Кафадарлар! Коркмайын!— баарды Аتماжа да.— Властьләр кайбеттиләр авторитетини, сайгылыны инсанын арасында, онүндә, хем дә дийл саде биздеки властьләр, ама кенди правительство да, царизма бүтүнүнә! Коркмайын! Дүшмәя вар колай хем лазым! Оннара каршы — доорулук ичин! Оннары вар нижә енсемәя!

Бу лафлара митингажылар таа да пек баарышэрлар, бири бириня аннадэрлар, чекедерләр дизилмәя бир бүүк колонна да йолланэрлар бүүк сокакча демонстрация, чыкарып лозунга, түркү чаларак, революция түркүсү.

Инсан бүүк умут капты, ани олажэк бишей оннара да. Ама лазым дүшмәя. Буну чоойу, кайет, аннайамээр таа. Евя даалыштылар таа авшамнейин.

Собор мейданында дургунмушту, геләркән, Кысмет-

сиз Гӱрги дӱ, ама карышмады генӱ дӱ, салт сеследикими сӱлемеклери да гитти алатлан евниӱ доору, аклысыца гетирерӱк ӱлдӱрӱлмӱш кардашларны, титсинерӱк таа да пек.

Мейдан са, сансын таа шен калмышты да дуйарды инсанын ӱрекленмесини.

* * *

Социал-демократларын митингалары, демонстрациялары бракмаздылар раада приставы Мордюкины, помещици-земскийи Кара-Касапы, волостнойу Несытцини. Таркилонун телеграфы дурмамаз тракладӱр телеграммалары Бендерӱ, Ренийӱ, Кишинева. Кишинев да Петербурга... Хепси бу телеграммалар чан дӱӱерлӱр, ани социалистлӱр сыралыклары бозармышлар, чифтчилӱр топраклары алмаа хызланӱрлар зенгиннердӱн, ишчилӱр дӱ забастовка, стачка йапӱрлар; хепси телеграммалар йалварӱрлар колверилсин жеза, аскер йоллансын, тюремалара топлатсыннар «бунтчулары»...

...Кишиневда, Губерниялык резиденциясында, ӱстӱндӱн-дышындан бактыйнан, сансын хепси уйгуи, услу. Жандармерия управлениясында да хеп ӱлӱ.

Губернаторун, Харузинин, беклемек одасында ама нервалы беклеер колверилсин Бессарабияны бу ен бӱӱк заабиндӱ полковник Васильев, Жандармерия управленияныи начальниин йардымжысы бир папкайлан долу секрет билдирмеклӱрлӱн. Ачап о гирди губернаторун гениш хем паалы мебеллӱн донаклы кабинетниӱ да уз дурду капуда, о окадар гӱрӱмеди Харузини, некадар царь Николайын тавандан ерӱдӱн портредини хем фена гӱлӱмсемейи онун бакышында.

— Нередӱ булунӱр о Ко...мрат, полковник?— сорду губернатор, аарайарак бир бӱӱк картада, ани асылы хер керӱ онун кабинетиндӱ дуварда.— Хем несой «гагаузлар» о бунтчулар? Оса болгар мы хепси?

— Дийл, Ваше высокое благородие, таа чоойу «гагауз» йабан инсаннары, Турциядан гелмишлӱр сансын, Кутузов гетирмиш оннары бизим башымыза.

— Хализ, ани башымыза! Да не, ӱлӱ коркулу му оннарын о ахмак баарышмаклары? Гӱстерин оннара биркач тӱфек, бир керӱ дӱ патладыи ӱстлериндӱн да качышсыннар хер тарафа!

— Хм? Оннар...

— Коркмайын, полковник, бӱлӱ каранник инсаннар-

лан колай. Вар башка волостеләр, касабалар чок таа коркулу, ораларны ләзым дөрт гөзлән колламаа! Олә дә сөлейин генерала. Етишмәзди таа буннары да революционер саймаа, ха, ха, ха, ха!

Жандармерия управлениясында ама лаф башка дөнүм алды. Ротмистр Скальковский, начальниин, генералын, таа бир йардымы, пек параланды да истеди, ки комратлылара каршы, кәр хепсинә гагоузлара хем болгарлара каршы алынсын ен тез хем четин тетбирләр, жезалар.

— Санки, полковник, олмады мы колайыныз гөстәрәсиниз губернатора, ани буннар хич дийл йабан, ама калкышмыш бир халк, хем инат, гиргин? Оннарын вар революцияҗы интеллигенциясы, ишчиләр классы, чифтчиләр классы — таа ким ләзым революция ичин? Орада, ериндә, оннар чорбаҗы, олду йакын үз йыл дүзүндүләр рус правительствонун йардымыннан — экономика базасы оннарын кави, инсаны чоклук, историясы гиргиникли, сиз окуйун, не йазэр генерал Мошков; оннар бирлик, властьлердән коркмээрлар, истәмеерләр танымаа оннары, кенди властини коймаа истеерләр, республика истеерләр! Бөлә народу йабан, каранниклы саймаа йок насыл! Бән вар булундуум оннарын күйлериндә, гөрдүм, таныдым оннары йакындан, господа! Оннар хеп окадар коркулу хем революцияҗы, ниҗә дә молдованнар, ниҗә дә бизим руслар кәр! Чок һазландырымыш оннары генерал Инзов бир вакыт...

— Да, вар доорулуунуз, ротмистр, — деди генерал, — ләзым хазырда тутмаа Бендер жандармериясыны, йолламаа орайы таа ики унтер-офицер, ки таа ськча долашсыннар о волостелери, сэйлеер, Комрады, Чадыры, Вулканеши, Кагулу...

— Ваше превосходительство, — данышты Скальковский, — буларсаныз колайлы, бән кендим алырым бу региону үстүмә.

— Колверирим. Ама бакын, ротмистр, дийл хепсини бирдән, ама еникуну, зерә господин губернатор...

— Аннээрым, Ваше превосходительство!

Да телеграммалар шинди гери, Комрада, Чадыра актылар: «бакыныз четин», «коллайыныз!», «йазыйа алыныз», «булуп «кабаат» арестә койун башлары», «түфек кимдә буларсаныз»...

Есаул Костадин Стуянович, гимназия үредижиси, хич каршы олмады, ачан кызы, Таси, деди, ани истеер бир «вечеринка» топласын бу авшам, гелсин генчләр дә ой-насыннар, шенненсиннәр.

Таси шен бир кыз, ама бирәз илинжә кулланмасы. Краснов Евгений сә буна бакмээр, беенер онуи ий үрени, йалпаклыгыны хем гөзеллини дә. Кула сачлы хем биаз тенни, гөзлери мави, нижә дә кенди Евгений. Таси достлук-кумалык йапэр Терзи Сонийлән, Хажыоглу Марүсейлән да, башка гимназисткаларлан да, ангылары таа зенгин, ангылары таа фукарә; Топораш Лелика, Цонева Донка битирдийдиләр бурада гимназнейи, ама хеп гелерләр, булушэрлар Есаулларлан. Бурайы гелер кимәр керә Надия да.

Бу айлә чоктан кулланэр демократ традицияларны, оннара вар насыл гелсин, лафа дурсун, бир чай, каафе буйурсун чоюу, да бир фикир каблетсин. . .

Костадин Стуянович Есаул илерки бакышлы, фикирли адам, ама битки вакыт кайэр эсер «социалист-революционер» позицияларна, да бунун ичин Андрей таказа едер Евгенийә, унутмасын кендисини. Есауллар, адам хем кары, чок чалышэрлар гагоуз инсанын арасында айдынныклык ишини гөтүрмәә, хализ Ианчик Лазарлан барабар. Кыз бирди оннарда, да бирәз назлы.

Илердән генчлик «вечеринкалары» оларды таа чок Кылчыкларда, оннарын кызында Радада. Ама незамандан о гүжэндирдийди Тасни, йалан чыкартмаклан үстүнә, Таси вазгечти гитмәә оннара да йапэр бөлә генчлик авшамныклары кенди, евдә — анасы, бобасы да кайыл пек. Грамофон, пластинкалар, чай, шербет, каафе, зелтер суйу, достлар, ойуннар, лафетмек, севмек. . . — таа да генчләрә не ләзым йа? Евгенийин хатыры ичин бурайы Андрей дә гелер кимәр керә. Генчлерин араларында тутушэр атешли дискуссиялар шиндики ишләр ичин, гечмиш ишләр ичин дә, хализ гагоузларын евеллери ичин. Бурада тутушэр Россия ичин патриотизма, ана халкы ичин патриотизма. Япония жэнги пек ажьлы илиштийдиди буралы да генчлерин патриотизма дуйгуларна, зоор чекмәә, ани Россия кайбеттийдиди бу жэнги хем бунжа инсан, флот; пек зоор хем чекмәә доорулуксузлууну инсанын. Да макар ани булушэр түрлү варлыкта айлә генчлери, май хепсини оннары баалээр Россияйә хем кенди халкына патриотизма. Хем башка мил-

летли генчләр дә оннарлан бирдиләр. Салт политика бакышлары оннары бөлөр ики-үч пайа: конституциялы монархистләр, реформаҗылар хем революцияҗы социалистләр, ниҗә дә бүүк интеллигенция. Таа генчлери, гимназистләр, бир бөлүктән башка бөләә дайма гечерләр, таа чок дуйгуларна гөрә, зерә аннамак дерин таа дийлдир окадар.

Костадин Стуянович Есаул гечтийдн үчүнү дә, ама о шансора ерген адам, да салт бир керә гечти башка позицияә, ама хептәниңә: о илкин, хакына, истәрди койулсун конституциялы монархия да кесилсинмиш царизманын куведи, сора ама аннайып, ани царизмайы йыкмаа ләзым да йапмаа Россияда демократиялы республика, ишчилерә вермәә доорулук, чифтчилерә топрак, миллетлерә дә хепбирлик, олду демократ. Озаман она йаклашты Ианчик Лазар да, Гагоуз Тодур да — анылмыш хирург бурада, Гончаренко Олекса да — землемер, Мереуца Радион да — заседатель. Ону аннады Аتماҗа-Галацан да группасыннан. Ама бир недән сора о тә гидер демократлара каршы, тутамээр оннарын программасыны.

— Иа гечин, генчләр, танц залына, не айырылмышыныз бурада? — теклиф етти Таси хем Донка Андрейә хем Иона, ангылары, тутушук, ама уйгун, атышәрлар Костадин Стуяновичлән. — Папа, колвер кавалерлери гелсиннәр ойнамаа, кызлар беклеерләр. Ее, шербетлери дә алмамышыныз, беенмеерсиниз?

— Оо, афединиз, пек кәмил! — деди Андрей да алып Иону хем кызлары, йолландылар.

Грамофона таа чок вальс койәрлар, генчлик пек вальс север ойнамаа. Таси, таа дөнүнжә зала, булду Евгенийи да учтулар чевиртмели дөнәрәк, ки калан чифтлерә карышсыннар. Лелика ойнээр Миәли Болфослан, Донка ойнээр Поркграс Траяннан, Марүсә — Болфос Федийлән, Сони — Сибов Владийлән, Арабаҗы Колийлән дә ойнээр Леся Гончаренко, башка таа бүүҗәк гимназистләр дә ойнээрлар таа күчүрек кызчазларлан, ани шинди салт үренерләр «вечеринкалара» гезмәә. Кылчык Рада йок, гелмеди, макар ани Таси ону да чаарды, буйол гүҗенмесинә бакмады. О фодул, ама кысканды да, ани хепси бурайы гелмишләр?!

Надия, дийл пек шен, ойнээр Ионнан, сийректә бакәр саклыдан узун кара кирпичклерин алтындан Андрейә, ангысы дурәр грамофонун йанында да бакәр пластинкалары. Онун да онүндә скемнедә отурәр ген-

чейжик бир гимназистка, бүүленмиш гөзләрлән бакарак бу кәмил, левент, шансора ерген генч олана, кара быйыклы, кара сачлы, студент формасыннан гийимни. «Хич гөрмәә дә истәмеер бени» — дүшүндү Надия. — «Нечин окадар каскатыйса?! Хм, азетмеерим!»

Андрей есап алдыйды хеп тә, ани Надия, Кара-Касапын, кает зенгин помещиин кызы, коллээр ону, не сә дүшүнөр онун ичин. «Хм, дүшүнсүн, не истәрсә, беним зоорум йок едекленмәә душманнарлан» — дүшүндү о да кенди кендинә. Бирдә, вальс биттийнән, о хич дуйамады, нижә Ион, дургунуп она йакын, еникуну чевиртти Надиейи она каршы.

— Андре, представляю очаровательную мадмуазель, же ву при! Ойнээр пек кәмил!

— Авшам хайыр, Андрей ефенди!— кыйышарак деди Надия.— Кахыр чекерсиниз йалныз бир тарафта?

— Хайыр олсун, ханум! Беним хасретим, есаплээрым, сизин кефинизә диймәз?

— Бән Сизи гүҗендирмедим, ефенди, олсаназа гүләрүзлү.

— Гүләрүзлүлүк үректән ләзым олсун, о ама ачылмээр хепсинә.

— Ее, бурада,— алатлады Ион,— өз даврашмалары ачылажәк, бән гиттим озаман. Ескюзе муа!

— Ион...— сансын истеди ону дургутмаа Андрей, ама Ион тез кайбелди дә оннарын йанындан, йаклашарак Наташа Гоптаревская, гимназия директорун кызына, гимназистка, ангысы шинди анжак гелмишти «вечеринкай».

— Олурса бир «дамен», олур му колай данса теклиф едейим, ефендим?— деди Надия, таа пек кызарып бу сефер, ама инатлыклан да.

Андрейи шаштырды кызын бутакым четиннии да үфкеси дә бирәз чыкты. «Не о аннамээр мы, ани бән истәмеерим?!»

— Ханум, афедин, бән ойнамайжам!

— Йазык. Хем наафилә, ани сакынәрсыныз бендән, бән... Афендиниз, ани зоорладым сизин жанынызы беним булунмамнан өнүнүздә!— гүлүмсейрәк деди Надия да карышты кызлара, ани бөлүк сармыштылар Арабажы Колийи да чалардылар онун гитарасыннан барабар «Калиткайы». Кристо ама есап алмышты Андрейлән Надиянын атышмасына да тез кайды она доору.

— Не, биртүрлү бракамээрсын инатлыыны? Аннаштыйдык йа?

— Бракамээрим! Революционер, таа да сора, дүш-
меер пайвантласын кендисини севдайлан!

— Сени ләзым зорлан бандырмаа бала, сора кен-
дин истәмәйжән бракылмаа! Олмасана «кутмек» ба!
Севдә, билсән сән, бүүк кувет верер адама, коркусуз-
лук революция ишиндә! Севда куведи бурада да енсеер!
Икинжи дә — о бизә хепсимизә вар нижә йардым ет-
син!

— Билмеерим. Бән гидерим, сиз калын, истәр-
сениз.

Андрей гиттийән чок гечмеди дә бурайы гелдиләр
таа генчләр — Салдат Аврамын оолу, Кири, унтер-офи-
цер бир полкта, ани Болградта булунәр, онуннан да
таа биркач йабанжы офицер, ани гелмиштиләр она му-
сафирләә. Офицер формасына пек майыл кызлар, Ки-
рийә дә о дурәр кәмил, йок не демәә. Таныштынан
шенненмек таа да уйгун дүзелди — ойнадылар, чалды-
лар, лафеттиләр, севдалы олдулар. Гелди биркач та
студент, ани Колада каникулларында булунәрдар шин-
ди евдә, ама үренерләр Кишиневда, Одесстә, Петро-
градта да. Кристо, Евгений хем Ион дийл бир керә
чатыштырдылар фикир бакышларны политика, револю-
ция сорушларында бу ени мусафирләрлән, ангыларын
арасында булунду хер бойада бакышчылар. Нижә дә
олса, буйду генч гагоузлук обштеси — кырмызы кана-
дыннан да, бизә канадыннан да.

* * *

Зенгин топрак чорбажылары да кушкулу дуйәрлар
кендилерни инсанын артык далгаланмасындан да са-
вашәрлар, булмаа кендилернә түрлү есаплар, аннаш-
маклар, узлашмаклар. Топланәрлар таа чок Желез
Иванчунун маазасында, нәнда оннара кышын да дийл
суук, зерә гийимни хепси кәмил тулум күркләрлән, кал-
пакларлан, чизмеләрлән, кимиси томаклар. Бу маале-
нин зенгиннери Кара-Касап Симоннан сансын бирле-
шик, макар ани о оннары да сойәр, нижә истеер, зерә
куведи чок бүүк. Шинди тә маазада топланмышлар
Гажу Иордан, Дерменжи Танас, Сиври Диму, Бозбей
Данил, оннарлан Сомунжу Мити дә.

— Падишаа «Манифеста» верди каликлерә, хайлаз
ичкижилерә, — айыфлаңарак кестирди Сивринин лафы-
ны Желез. — Бу бизә, чорбажылары, санки зарар чык-

майжэк мы, ба, Иордан, сән бөлә ишлери, алле, таа ислә аннээрсын?

Нижә дейим, — гыжырдады Гажу, — вар насыл олсун да, гөрерсиниз, не топланэр о хайырсызлар да барэрлар «топрак!», «доорулук!»

— Да, да, буннар бизим дә үстүмүзә салэрлар, коркмайын, — йуткунду Дерменжи Танас, белердип гөзлерни бир карт курбаа гиби.

— Ха коркмайын, чорбажылар, властьләр каави, — усландырэр буннары Сомунжу Мити. — Аскер гетирдежeklәр бир полк бүтүн, тюрма ачылажэк, ишиттим... да озаман гөрөжек оннар, ани арсызланэрлар аалемин топраана, малына!

— Хализ ми гетирдежeklәр аскер? — аазы суланып севинди ев саабиси.

— Та емин, Симон Агеевич не баардыйды пристава геченнердә буннар ичин, ийежейди ону нижә бүүк котобан патканы.

— Мари Доки, — баарды Желез севинерäk, — йа гетир бир катык бишей дадалым биз дә, — кендиси дә хызланды долдурмаа окаяы башка фычыдан, нанда ий шарапты.

Шенненип, буннар башладылар үүнмәә, түрлу карезликләр күйлүлерин үстлернә лафетмәә, үреклеидирмәә кендилерни.

— Нижә коймуш аллахтан хем йукардан, — харцаклы деди Гажу, — өлә дә калажэк өмүрүнә! Сокулмасын бир дә калык, зерә кафаларны йарэрым фит!

— Ко, гележек оннар йаза гүнжу йанашмаа, бан ониара гөстережам! — хырланды көпек гиби Бозбей Данил.

— Ене-е, оннар хайлаз, ишләмеерләр, ичерләр, топракларны, малларны сатэрлар, саттылар да биз кабаатлыыыз! — дарылды Дерменжи Танас.

— Салт денесиннәр! — курулду Сиври Диму да актарды филжени бувазына.

— Чорбажылар, йаза генә индирелим гүнжулерә бдеклери, ко билсиннәр куведимизи! — окайлан гөстерип капуйа доору хыжгырды Желез да генә башлады долдурмаа окаяы хеп о фычыдан.

«Ерлештирип» ислә хепсини ишлери, булуп «жувап» инсанын истемелернә, чорбажылар разы оларак даалыштылар евлернә.

Николасын спирт фабрикасы топладыйды шансора чок ишчи, ангыларын ама заамети пек аз өдөнөр, инсан пек зоор ишлеер, палачор, фена кокулу, газлы, спиртли цехларда, немник, суук. . . Инсан пек зоор йашээр. Начальникләр тутэрлар оннары иштә чок зeedä саат, пазарларда да, йоортуларда да. Ишчиләр дайанамээрлар, аалашэрлар, истеерләр доорулук, калкэрлар кавгайа администрациейлән. Незамандан да социал-революционер группасы башлады агитация йапмаа, ишчиләр таа да четин хем бирлик тутэрлар кендилерни, чыкэрлар митингалара, демонстрациялара. Дийл чоктан айырдылар бир Комитет, баш койдулар Кристо Тодорову. О пек чок кувет хем фикир савашэр коймаа, ки ишләр дөнсүн ишчилерин файдасына. Ама администрация бишей вермеер, ишитмәә дә истәмеер. Тә бүүн топладэрлар хепсини схода, тездә чекедежек.

Вар ама ишчилерин ичиндә өлелери дә, ани сатылэрлар администрациейә да пай тутэрлар те бөлә сходларда. Бурайы чок керә гелер пристав Мордюкин да, урядник тә полицейскийләрлән, кәр волостной да, прокурор да, ки коркутсуннар ишчилери. Бүүнкү сходу администрация топлээр алатлайрак.

— Бакалым, не йалан сөлейжекләр бүүн дә бизим бу жанаварлар, несой койун деериси таа гийежекләр?— деди долайындакы ишчилерә Демироглу Симони, орта йаштан гечмиш бир ишчи.

— Коркутмаа генә бакажэklar, не билмеерсин ми?— хызлы сансын окуду кнаттан Мокан Тодиш.

— Биләм не алатлээрлар да?— гүлүмседи Картал Зани.

Тә чыкэрлар йукары цех балконуна начальникләр журналлар колтукларында, ки таа коркулу гөрүнсүннәр ми, не?

— Ишчиләр, топлалык сизи аннашалым. Биз билериз сизин зoorларнызы,— данышты илкин баш администратор Склифос.— Усланын, баарышмайын, ишлейин уйгун да олажэк ислә!

— Кимә? Сизә ислә олажэк! Етер! Быктык дайанмаа!— баарэр ишчиләр хер тарафтан, сыклык едерләр.

— Биз вар колай данышалым властьлерә да озаман. . .

— Коркутма, биз хашылыьыз!— баарды Кристо Тодоров да чакты о да бир үсек ерә.— Кардашлар, биз —

ишчийиз, бизим трудамыздан йапылэр хер, не лэзым хепсинä, ама зенгиннеер салт чорбажы! Ишлеериз чок та зеедä саат, ама öдексиз! Бизи сойэрлар, алдадэрлар! Ко кысалдылсын иш гүнү! Зеделенсин öдеклär!

— Дооруу!— баарды генä хепси херердän.

— Буннар ичин ама лэзым дүүшмää, кафадарлар, кендилери чорбажылар бишей вермейжеклär! Вереженез ми, сөлейин те шинди ачык?

— Усланын, биз дүшүнөжез да булажэз бир илиник!— савашты инандырмаа генä Склифос.

— Бөлä лафлара биз токуз! Йок не дуралым бу сходта, йалан сеслемää! Гиттик, кафадарлар!— баарды Каргал Зани да чекетти чалмаа «Смело, товарищи, в ногу...».

Хепси чалэрлар. Демироглу Симони фырлатты йукары бир тестä листовка, ангылары учушэрлар тä инсанын үстүндä, оннар тутэрлар да окуйэрлар сеслän: «8-саатлык иш гүнү!», «Самодержавия — ерä!», «Ко, олсун бол инсан!» Фабрика изметчилери савашэрлар капмаа листовкалары, гелän полициежилär итирерлär ишчилери, ама зоор, тä урядник тä гирди да бирдän каврады ики ишчийн, ангысыны расгелди, да хайдады оннары түфек алтында полиция участкасына. Хепси даалышэрлар, истäмеерлär сеслемää, нелär таа баарэр Склифос, капанэрлар евлернä доору хич бакмайып о дүдүк баартмаларна, ани оннары гечирерлär.

Бутакум олэр шансора чок керä.

* * *

Горгинин ишлери хеп таа хайырсыз олэр, гиттикчä йок не имää, боорчлар да хеп зеделенерлär, чорбажылар да хеп сыкыштырэрлар ону, алэрлар биткисини елиндän, азындан. Öтегүнү хептän карартты онун йашамасыны Кара-Касап, чыкарып аукциона онун таа ики тарласыны боорчлар ичин. Чорбажылар, Железлär, Гажулар хызландылар кара гааргалар гиби елä гечирмää бу топраклары да. Паадан енседи Гажу Йордан да алды топраклары.

Евдä хепси урулмуш гиби, хепси сусэрлар, бишей дä дейäмеерлär, йок нейä шансора, нижä есаплээр Маши. Ама Горгин хеп, нейи сэйды, корумаа савашэр — еви ми, харманы мы, кечийи ми, бир забун бейгиржии ми, ангыларны йок нейлän хич беслемää...? Генä дä илкйаза мы, йаза мы дүшүнүп умутланэр...

Бирдә, дышарда тә ишидилди тупурту да ичери гирерләр тә Атмажа хем Тодоров, дейип, ани гелдиләр дәду-Типанидән йазмаа масал, түркү. Селемини оннарын ама Гөргги пек суук үреклән алды, хич дийл кайыл, ани гелмишләр «оннарын башына».

Макар ани Гөргги ачык урду, ани «не гелмишләр генә онун башына, белайа сокмаа мы, не, ани о тә хемен куртулмуш о пустия мазадан генә, приставын елиндән, вармыш нижә өлдүрсүннәр дә, алсыннар да нейи вар, лаф хеп окадар олду инсанын йашамасы ичин хем куртулмак дүүшү ичин.

— Бай Гөргги, таа ий дийл ми, биз оннары кыралым да куртулсун инсан зоорбалыктан?— денеди чорбайжыйы Кристо.— Насыл йашээр бизим инсан: аач, чып-лак, топраксыз хем бир дә доорулуксуз?

— Сиз дүүшүн, ама бән карышмээрим,— сакынарак деди Гөргги.— Гидин таа ислә башымдан! Беним ушакларым вар, бир парча топраамы ишлеерим, евими бакэрым, бир малым вар. . . Аллаа вережек, илкйаза екежез, берекет олур. . .

— Йаннышсын, бай Гөргги,— кайыл олмады Кристо.— Тездә хептән бишейсиз калажан, оннар дургунмайжэк, сән дә хеп боорчланажан. . .

Бу заман бу күчүжүк ичерә гирер таа бир жан, некадар да сыкышмалык, помещинн кызы Надия, шалыны алмаа, ани йаптырарды Машийә парайлан. Гөргги, ама, гөрүп, атеш олду, зерә о кач керә демишти Машийә, гөрмесин. Маши сә башка түрлү есапларды: кыз не кабаатлы, ий үрекли, тә она ийлик йапэр. . .

— Ха, отур, Нади, бир парчажык ер йапалым сана да.

— Саа олун, отурмайжам, алатлээрим. Хазырса шал алайым. Мусафириниз дә вар?— сансын шашты Надия есап алып Андрейи.

— Тә гетирейим. Ама олду бир иш йә! Ачан ислә йапаадан!

— Ее, ий малдан ий иш тә олэр! О хер керә өлә!— деди дәду Типани.

— Салт ама о ий маллар йок хепсиндә!— үфкели кестирди Андрей. Надия бирдән бакты она гүженик. Маши гетирди «бүүк евдән» гөзәл хем бүүк бир өрмә шал пак биаз йапаадан. Надия артык майыл, каланы да генә, Гөрггидән каарә. Маши дартэр Надийи, она пек гөзәл дурэр. Ама Надия есап алэр, ани Андрей хич бакмээр да тез чыкарып топлээр шалы да хазыр чык-

маа, ама бу заман ичери үүшер Иванчу солуйарак, коркмуш, листовкалар елиндә, бакынарак гери, хызланэр Андрейә, аарээр куртулуш. Дышардан ишидилер шамата, дүдүк баартмасы, качмак тупуртулары, баармак «Стой! Стой!», патлатмаklar; ичердә кала калды хепси, Андрей ама савашэр сакламаа Иванчуйу үклүк ардына, кендиси дә хызланэр капуйа, Кристо хем дәду Типани онуннан. Маши савашэр дургутмаа ки чыкма-сыннар амана, саклансыннар оннар да бирәны. Бирдән ачылэр капу герийәдән, да ичери хызланэр пристав хем Мити Сомунжу, дургунэрлар капуда бакарак ичерсини, аарайрак; Надя чекилди бир тарафа да гөрүнмеер.

— О хализ бурайы гирди!— баарды пристав Мордюкин,— сакланды, ахаа! Нәнда о хайван? Ким чор-бажы?

Гөрги, коркмуш, истеер жувап вермәә хем билмеер насыл, ама Андрей дургудэр ону, чыкып илери, сорэр, не олду, кими аарээрлар. Пристав пуфурдээр үфкедән, сүүвер, ани таа сорармышлар, мужикләр, бак Андрейи о танымады, хем ани бурада собраниеймиш, ахаа! Тез гөстерсиннәрмиш о каналиейи листовкаларлан! О шинди арестә алажэймыш хепсини! Да бир тепмейлән актэрр табуреткайы чичеклән, чийнеер аякларыннан үфкели, хепси титсинер бакарак о чичек парчаларна.

— Господин пристав, гүжендирмейин, бурада дернек отурэрыз, гөрерсиниз!— коркусуз хем еникуну деди Андрей.

— Йалан, көпек!— таа да кудузлу баарэр пристав.— Аа, генә сениннән урушэрыз, Гөрги Кысметсиз? Маа-зайа... сени... хепсини...

Бу сефер Мити гөстерер пармааннан да лигалы деер, ани үклүк ардында олмалы саклймыш о качкын... Пристав дургунэр лафындан, да сансын дуйарак жертвайы тырнаанда, хызланажэк тә абанмаа үстүнә. Хепси донду ериндә, бакэрлар, не олажэк. Дәду Типани ама саклыда хазырлээр чакысыны, чыкарып ону кушаандан, Андрей дә хазыр бишей йапсын, ки бу жанавар сокулмасын үклүклерә.

— Бон суар, мон шер Мордюкин!— ишидилди ансыздан Надиенин сеси, ангысы чыкып илери узадэр елини она өпсүн.

— Ыы, насыл, ыы, барышня, мадмуазель, Надя, бонн... ыы, целую ручки!— «честь» верер пристав, сора өпер елини.— Бурайы гирдийди, аф едәсиниз...!

— Да, бурада, хализ, ...ыы йок кимсей... Кимсей!

Бурада дернек отурэрыз, тә бән дә шал өрерим кенди-
мә, гөзәл йә?

— Да, ама...?!

— О ревуар, месье!— алатлаттырэр Надия приста-
вы, узадып генә елини өпсүн. Пристав да хептән ша-
шырып, баарэр Митийә, ани о бир таук гиби йанныш
гетирмиш ону бурайы, да не дурармыш, гитсин илери
аарамаа башка да ердә, тез!

— Хайван! Гөзелим чичәә фалады,— айыфланды На-
дия буннар чыктынан, да тутунду йардым етмәә Ма-
шийә топламаа ердән парчалары.

— Ачажэйды чичек тездә,— ичини чекти Маши.

— Дүннедә чок чичек вар, хепсини чийнәмейжөк он-
нар,— ачык деди Андрей, шинди таа аннайып, ани На-
дия она бееникли, да узадэр елини танымаклан хем ин-
аннан.— Саа олун, Надия! Иванчу ичин, хем хепси
ичин!

— Йок не ичин, ефендим... бән зерә зенгин кы-
зыйым...?— саплады ону Надия.— Қалыңыз саалыжэй-
лан!— чыкып гитти Надия.

Андрейин үрәә хем сыкылды, хем дә севинди. Ама
есапсызлыгы ичин Надийлән она айып геләрди хем ажы-
дарды да. Кристо ойаланмады азарласын ону бу такым
кулланмак ичин кендисини. Ама тә шинди сеслеерләр,
нижә Иванчу тыканарак аннадээр, нижә олмуш ишләр,
нижә о май дүшежеймиш полициянын елинә.

— Сән бизи боклаа сокажан, ба онмадык!— тутту
онун йакасындан үфкейлән Гөрги.— Кафаны езежәм, ни-
жә...— чекедер йумурукламаа ону, ама Андрей хем
дәду Типани дургудэрлар, куртарэрлар.

— Е о лиорлийлән, аллаа корусун, урайды? Нека-
дар деерим евдә дурасын, сокулмайасын буннарын иши-
нә, оннар...

— Не оннар?— карышты бирдән дәду Типани.— Он-
нар бизи куртармаа истеерләр, үредерләр... тә нижә
шинди дә...

— О дийл ислә, ани евә качтын, Иванчу, белайа
сокажэйдын хепсини. Ама гиргинник ичин— аферим!
Шинди айытлан евдән, гит дернәә бирәны.

Машийлән Гөрги баардылар Иванчунун ардындан,
таказа еттиләр, бетфаладылар да хепсини бу ишлери,
айыфландылар.

— Шансора хептән гөзә гирдик, куртулмак ол-
майжөк!

— Вар куртулмак, бай Гөрги: ләзым дүүшелим хеп-

симиз сербестлик ичин, топрак ичин, доорулуклар ичин!

— Гидин башымдан, дийл ләзым бана сизин дүүш-мениз! Бән карышмээрым, белайа гирмәә, кайбетмәә хепсини!— калкып чыкмаа истеер Гөргин.

— Йок аннаман, ба Гөргин,— дургутту ону дәду Типани.— Не шейтан өлә каранниксын?

Гөргин таа да үфкели чыкэр ичердән, Маши дә ардына.

— Зоор кымылданэр чифтчиләр ериндән,— дүшүнекли деди Андрей Кристойа доору.— Зоор, зерә биз, олмалы, аннадамээрыз оннара, нижә дүшер.

— Дийл, Андруш, зоор, ани биз пек узадэрыз иши. Калдыралым калкынтыый — хепси чыкажэк!

— Баарма, не тутушэрсин өлә! Алатламак бурада наафилә. Гөрерсин, инсан бишей инанмээр.

— Андруш доору деер,— карышты дәду Типани.

— Калкынты ичин, Кристо, лафедириз группада, дийл бурада,— кестирди Андрей, таман Гөргин ичери дөнәркән.— Хем калыныз саалыжэйлан, бай Гөргин! Дүшүнүн генә дә, бракын о коркулары, оннар бесләмейжэк хем куртармайжэк!

— Йок бән не дүшүнөйим, йок!

Саллангачта ама генә аалады ушак...

* * *

Бир сокак куйтусунда Андрей беклеер. Каар йаайэр сокак айдыннарында учушарак келебекләр гиби каранник ичинә. Алатлы гелер Надия доору Андрейә, сарылер онун бойуна.

— Андре!

— Надия!

— Андре! Андре! Санардым, ани етиштирәмейжәм сени, аллахым! Бизи ояладылар гимназияда... Ама тә, бирердейиз! Генә! Не ислә!

— Ислә, Надия, бирердейиз! Бән бекледим сени...

— Бурасы уйгун, саклыжа... Не өзледийдим сени, жәным!

— Беним дә гежелерим уйумээрлар шансора.

— Ах, Андре, өп бени, йалварэрым... өп...

Надийлән Андрей севдиләр бири бирини пек. Надия йазэр еллән печать йазыларлан листовка, ани Андрей она верер, да булушуп верер она, севишерләр да айырылэрлар...

Кара-Касап, помещик, бүтүн гүн үфкели гезди. Са-байландан онун үфкесини чыкартты оолу Костики, бак генә пара истеди. О чок пара харжээр бобасындан, киат ойнамакта кайбедер офицерлерә хем башка ойунжулара. Кара-Касап чатлээр үфкесиндән, ачан оолу хеп пара истеер — хем сыкылындан, хем Костикинин хайыр-сызлыына. О шүпеленер, ани оолу чалэр да пара ондан.

Хеп бу заман онун векили* Зевлә Касым, үзү без гиби олмуш, хызлы гирер кабинетә да аннадэр, ани килим мастерскаясына карылар, кызлар ишә чыкмамышлар, ангылары да гелмишләр, ишә тутунмаа истәмеерләр, чорбажы кайыл олмайынжак зееделесин бааре бешәр копейка гүндә хер биринә иш ичин. Йокту нәпсын, уратмаа куртармээр, зерә бу карылар уста, оннарын еринә хербири оламаз. Килимнердән дә о казанэр чок, сатып панайырларда, йоллайып касабалара, кәр башка падишаалыкклара да. Она комерсантлар йәпәрлар масус сымарламак «гагоуз килими» хазырласын — гүллү, кырма корафларлан, гержикләрлән, нижә гагоуз чичек башчалары.

Ама хепсиндән чок ону синирледи Атмажанын хем Тодоровун гелмеси. Оннар «арсыз» хем бир коркусуз истедиләр ондан зеегләмесинмиш инсаны, езмесинмиш, версинмиш оннара имелик, зерә аач өләрмишләр, хем дә реформа истесинмиш бу миллетлерин ушакларны үретмәә дейни, зерә өдемәә зоор. Хм, не чаарылмадык адвокатлар! Нәндан да чыкмыш оннар да, етәрмиш, некадар буландырармыш инсаны те о Ястребов». Бу «адвокатларын» гелмесиндән ону, нечинсә, бир саклы корку да алмыш сансын: йе үшәрсә онун варлыкларна о аач-чыплаклар, ани өләрмишләр,—о чиркин иш! Не услуймуш илердән орталык, сансын кимсей карез тутмазмыш! Шинди сә пек дийишмиш вакытлар...

Хеп сабайлан почтанын начальнии Таркило Сидор Сидорович гетирди она почтайы, сэйлер, олмасын бишей... Хализ дә, ани «каликләр» аалашмак прошениялары йазмышлар губерниейә онун үстүнә, нижә земский начальниин үстүнә, да ангыларны Таркило колвермеди, ама гетирди она, нижә дә хер керә. Е, ама биртүрлү етишәрсә бөлә бир киат Кишинева, озаман?

* *Векил* — йардымжы администратор, сыралайжы, бакыжы.

— О дийл сенин ичин! Оннар... онун бобасы...

— Папочка, е бән не, деерим бишей ми?!

— Беким северсин ону? Аа, булушэрсынынз?! Гөр-
мейим, зерä кесерим парча-парча! Аннадын мы? Бән
сени еверерим господин Николаса, адам беклеер, вар
лафымыз!

— Е бана сордун му? Бән истäмеерим ону, бил!

— Нее? Сысасын! Сән беним онүмү гечmä! Нижä
дейжäm, өлä дä олажэк!

Бу чекишмек пек серт хем душманны гитти, ама бит-
меди, Кара-Касап, аар солуйарак хем тыканарак үф-
кедән чыкты башка ичерä, Надия да качты аалайрак
кенди ичеринä, Калина Васильевна, шашырык хептән
хем коркмуш, алатлады кызын ардына.

Бош кабинетä, уруп капуйа, гирер Таркило. Гөрүп,
ани йок кимсей, сесленер, отурэр, сора тез калкэр да
гечер капуйа, дуруп беклеер. Чыкэр Калина Васильев-
на, бирдән-бирä гөрмеер Таркилайы.

— Целую ручки, мадам! Салам!— деди ансыздан ко-
кетли Таркило.— Ах, не гөзäлсиниз, Калина Васильев-
на, генчсиниз хептән!

— Аман, саа олун, Сидор Сидорович! Не корктум,
өлä ансыздан...! Сизä бишей етмеер түрлү комплемент-
лär сөлемäй... ыы... отурун, бән шинди хабер едежам
Симон Агеевича,— дейип, Калина Васильевна хызлы чы-
кэр башка ичерä.

— Мерси боку, мадам!— иилди Таркило, сора да
кенди кендисинä: «Хм, нäбасын? Се лä ви! Йашамак
өлäдир! Беким гүвä олурум она, нändан билäсин? На-
дия шансора... хе, бурада чийз вар, чожук, дийл шака.
Хе-хе, Париж! Лондон! Истамбул!...

— Аа, начальник почта? Генä ми котү хаберлән
гелдин?

— Йок, Симон Агеевич, бу бир үсек пакет, секрет
хем тезли, есаплээрим, чин үзеринä, Жанабинизä!— чы-
карып узадэр бир бүүк пакет, сургучлу чок ердән.

— Секрет! Тезли! Алатлээрлар! Хепси алатлээрлар!
Нäны? Нечин? Хич тä ачмайжам, ко сабаа! Дайаныр-
лар!— койуп пакеди маса үстүнä, да генä ишидип ду-
вар саатларын өрүмесини, генä хызландырды о
капуйу.

Бу заман да бирдән гирер ичери Костики:

— Боба, нечин сән йаптын буну? Бән Ангелинайы
северим! Диймесин кимсей она, зерä...!

— Не-е? Сән таа лафедерсин? Сорэрсын? Ахмак!

Таркило, гөрүп бөлө, тез айытланып гидер бурдан.

— Бән... сән... өлдүрерим!— баарэр Костики кудурмуш гиби бобасына, каврайып бир скемнә да калдырып урмаа.— Де, колверсиннәр ону участкадан!

— Брак! Сән башыны кайбеттин! О сени сойэр ба! Бени сойэрсыныз икиниз!

— Йок, йок, дийл доору!— сансын корунду Костики.

— О бозук кары ба, хем дә олмалы баалы о бунтчуларлан! Не, о сенин ичин ми? Етти кылбыкландын онуннан! Карыжы хайван! Аллахым, не аман ушаклар— о кыз дели олмуш о студент ичин, сән дә бунуннан! Йа гелиниз кендинизә, ушаклар, өлә дә зоор, вақытлар несой!

— А-хаа, студент?! Ону өлдүрежәм! Сокулмасын Надиейә!

— Тә бөлө гелерсин есаба. Дийл ләзым өлдүрәсин. Бир лобут она чорносотенжә өлә бир саклыда... кенди өлүр.

— Аннээрым... ама бана бирәз пара бу ишчәз ичин?

— Йок пара, йол үстүндән алынмээрлар. Тут те бу бешли да етер шиндилик, каланыны сора,— дейип, Кара-Касап гечти башка ичерә.

Костики ичер серванттан биркач филжән рақы, дөнүшер бу ичердә, сансын аарээр бишей, ама бурайы гирер Надия.

— Не, йаланэрсын, бандит?— титирейрәк сеслән деди Надия.

— Аа, бизим Надижик! Не өлә серт? Дийл исләә...

— Йапынма, ишиттим хепсини. Каблеттин задания, хайырсыз? О папа да — сансын акылдан бозулмуш!

— Бир пустяк! Сыйырдажәз бирәз о студентин дерисини да окадар...

— Диймейәсин она, кудуз көпек!

— Аа? Е нечин йа? Аха, бежим...

— Хм, бән истәмеерим, ки биз карышык олалым өлүмә... ки сән өлүм йапасын!

— О сокулэр benim кызкардашыма, гөзелжнимә,— йолланэр Надиейә доору,— о ләзым өлсүн!

— Ых, кудурмушун хептән! Бир рубли ичин!

— Да, бир рубли ичин! Сендән ама бән рубли истәмейжәм, кушчазым... аннашалым... сән күчүк дийлсин шансора... ха?

— Сән не? Не?

— Северсин студенти?— тутуп колундан ширетленди Костики, — озаман өдә, бууксун шансора, аннээрсин, не иш, — савашэр гөтүрмәа кызы кенди одасына.

— Брак бени, сән не? Делердин ми, не? Мамаа!

— Куртулмайжаан, күчүжәам, зерә чоктан сени хем, өлә дә дийлиз бир анадан, гунаа олмайжэк хич!

Надия дуунер, баарэр, да шаматайа чыкэр Калина Васильевна:

— Костики, дүүмә ушаа! Колвер ону! Симон ба!

Хы, коркэрсин... коруйэрсин йавруну, маман? О студентә дейни? Ко бән ону...!

— Утанмээрсин! — дейип, Калина Васильевна гөтүрдү титирейрәк Надиейн башка ичерә.

Чыкэр Кара-Касап, да гөрүп Костикийн дарылэр она, нечин о таа бурадаймыш. Костики тез чыкэр. Калып йалныз, Кара-Касапы генә о кушкудуклар капты, шүпеләр. «Хм, не зихирли йылан йавружуклары! Гелмишләр кәр бана евә, беслейимшим бән хелсини калликлери! Хайырсызлар, бени коркутмаа кенди евимдә, сүтлүләр, ешил кафалар!» Гөрүп масада о пакети генә, сансын истеди алсын, ама генә дурду «Ама гадюка йаврулары бүүерләр хызлы, дууэрлар зерә дири! Хаа, ләзым езмәа кафаларны шиндидән! Е даалыштыйсалар шансора ауллара, башчалара? Оо, олмасын геч шансора!»

Бөлә дүшүнәрәк хем лафедерәк кенди кендинә, Кара-Касап бирдән генә ишидер саатларын өрүмесини, сансын алатладарак историянын вакыдыны, сайарак зенгиннерин битки гүннерни. Шейтан олуп үфкелән о саатлара, о хызлы гезинер ичердә, урэр о капуйу генә, ама титсинер дә...

— Дургун, вакыт, качма өлә, дургун! — баарды сансын онун бүтүн ичи. — Е ама гелдийсә о вакыт? Хаа!? Йоок, йок насыл олсун! Өлә тез? Йок насыл! Олмаз! Олмаз!

Колада йоортулары гелдиләр, бакмайып, ани инсанын йок нейлән оннары гечирмәа.

Бу авшам ушаклар, гечч чоужуклар колада гезерләр, сабайлән дә «Йылдыз» гездирежекләр. Коладажылар чок илери хазырланэрлар бу ески адеетә: сопа дүзерләр көпеклердән корунмаа, хем колада түркүлерни үренерләр ортаклашып бөлүк-бөлүк. «Йылдызлан» гезмәа

дейни, оннар бир елек каснаандан йапэрлар беш-көшели йылдыз: уйдурэрлар она беш пармак одундан, йа телдән да йапыштырып донадэрлар түрлү бояда китатларлан, асэрлар бир чанжаз, ки өтсүн салладыкча, алтындан да бир сопа койэрлар сап, олсун тутак. Гезерлэр ездән евә. Инсан верер оннара колаччык, жевиз, коврик, гүмүш. Колада хем «Йылдыз» түркүлери таа чок болгаржа хем молдованжа, чаланнан мааналарны аннамээрлар, незаманса, бизим инсан алмыш, үренмиш оннары болгарлардан, молдованнардан; ески деделердә оннар йоктулар, безбелли, зерә христиан түркүлери-дир. Кими күйлердә бу йоортуяа деерләр «Крэчун»*.

Бу авшам гезерләр колада. Гөргинин ичериндә колада авшамы пек кахырлы: күчүк ушак өлдүйдү, саллангач бош, Маши хаста патта, үүсүрер дайма, ушаклар хеп гелерләр пенчерейә коладайлан, ама Маши йок не версин оннара, ушаклар гидерләр бишейсиз, есаплайып, дейип, ани бу инсаннар сыкы; күчүк чождуу Федижик таа еркендән гитти гезмәә о да колада, онда умут, ки гетирсин колаччык йада копейка зенгиннердән. Таа каранлык олдуйнан гитти Иванчу да бүүк чождукларлан гезмәә, кызлара да уурамаа; Гөргин отурэр башы иилик ашаа масада, салт дәду Типани савашэр шакайлан ауртмаа гелән ушаклары верип бирәр йапма ойунжак. Гелер Федижик, чыкарэр торбасындан биркач колаччык да генә гидер лафсыз. Маши билмеер, нәпсын: браксын имәә ми оса версин дайма гелән коладажылара, хеп чалан инжә хем пек сесләрлән «Потекуца луминат...», «Колаа де ле...», «Йылдыз дуумуш йукарда»... зерә бүүк адеет! Маши верер дәду Типанийә битки колаччыы версин ушаклара, ама хеп таа гелерләр... умут генә Федижиктә, Иванчуда...

— Ислә, ани вердик ушаклара о колаччыклары, Маши, севинсин оннар баре.

— Ооф, не гүннерә етиштик! Колада мы бу? Таа ий олмайлым бу дүннедә!— үүсүрерәк айыфланэр Маши, калкып отурукча.

Дәду Типани бүүк ажыйа дайанарак, еникуну чалэр о да «Потекуца луминат...» да дүшүнерәк:

— «Шафкы йолжазмыш, гөктә йылдызлар тутушармыш...». Гөзәл чалэр шу ушажыклар! «Флорили далби...» — биззмыш чичекләр, олмалы, каар чичеклери...

* Крэчун — бир легенда дәдусунун аады.

— Бизä сә оннар кара чичекләр, кахыр йоллары, аман йылдызлары! Напастия хер тарафтан!— генә аады Маши, дышардан да генә ишидилди адымнар.— Оф, не верейим буннара йа? Аллахым, простет, ани дөндүрежәм бу ушажыклары бош еллән евимдән!— таа да пек айфланэр Маши, капу са бирдән ачылэр да ичери гирер Мити Сомунжу бир тилки гиби, хепси дона калэр, зерä бу ий хабер гетирмäs.

— Коладажылары кабледерсиниз ми?— сансын шака үзерä данышты Мити, брäs кефли.

— Сөлä, хайын, не пакостийлән гелдин таа?

— Күсмейин, хем дә простетсин бени аллаа бу Колада авшамында! Гетирдим сизä, Гөргги, чиркин хабер: мировой кесмиш суд помещинн пайына, ки алсын сизин харманынызы евин дуварларнадан боорчлар ичин. Тә пристав йоллады бени хабер едейим сизä.

— Тә, тетэй, етишти бизи о гүүннär! Ама бу олмайжэк!— хептән карарды Гөргги хызланып Митийä.— Шинди тепелерим сени дә, кими дә олурса ериндä!

— Бән не кабаатлийым, ба Гөргги?— сакынарак йапынды Мити.— Хем деди чорбажы, ани сабаа гележеймиш чараклары аннык казыкларны какмаа да илкйаза арпа екежеймишлär орада бейгирлернä...

— Бу олмайжэк бир керä бүлä, дедим! Ишиттин ми?

— Ее, не дейим сизä, Гөргги хем Типани ага? Сиз сакламайын те о душманы Ятребоу, гөстерин ону да озаман... чалышырым браксыннар харманы...?

— Бән карышмээрым, билмеерим!— баарды Гөргги.

— Е, ама, тә Типани дәду бежим...?

— Ах, сени сатылмыш көпеени йаа!— каврээр бир зевлä дувар бойундан дәду Типани.— Шинди тепелерим нижä бир мындары, тус...! Айытлан тез бурадан, көпек! Мити куртулэр качыпта хем баарарак: «Гүнаайа гирмä, Крэчун авшамы! Башыныза гелир!»

Маши аалээр, Гөргги ама хызланэр хайада да дөнер ичери дийрен елиндä:

— Хобуру! Олдүрежәм, кәр Колада авшамында! Гүнаайа гирежәм, ко!— хызланэр капуйа башкабак, Маши баарэр, дәду Типани етиштирер тутсун дийрени, Гөргги бракылмээр.

— Дур, наны сән шинди йалныз?

— Сокулмайын! Бән ону саплайжам нижä кудуз йабаныйы! Сора да атеш едежәм евими, йаналым хепсимиз таа ий, ани бөлä йашамак!

Бирдә, гирер Надия бир бошчайлан да, селәм верип, йаклашәр Машинин патына: «Хастайсын, Маши булү? Тә маму йоллады бирәз имәә...

— Дийл ләзым бишей!— каврайып о бошчайы Гөрги сыбытты таа капуйа.— Биз токуз зенгин екмеенә! Қо бобан дойунсун, тыкансын бизим топраамызлан да хепсиннән! Гит башымыздан, гөрмейим! Қанымызы ичтиниз, хобурлар!

— Брак ушаа, о не кабаатлы?— савашты корумаа Надией Маши.

— Бән кендим дә кайыл дийлим йашамайа!— аалайрак чыкты Надия да гитти.

Дәду Типани аләр дийрени Гөргинин елиндән дә чыкарәр хайада, Гөрги ер буламээр кендисинә, Маши аалээр.

— Айдын йылдызлар йукарда дууармыш... Ердә сә каранлык хем зее!— дерин ичиндән чыкарды лафыны дәду Типани.— Ләзым тутуштурмаа атешлери! Қо йансын топрак! Айдыннансын долай!

Бирдә, дышардан ишидилер шамата, сүүмек: «Хей паршивлар, незаман боорчлары өдейжениз? Алажәз хепсини! Чыкарын, чыкарын шу мангафайы*! Кечийи!

— Ооф, недир бу таа?— фырлады Маши.— Гөрги бә, тетү, йа, бакын, алле, аләрлар о бейгиржини, кечийи! Ооф!

Гөрги каврээр тез калпааны, хызлы чыкәр, онун ардына да дәду Типани. Ишидилер шамата, кавга, сүүмекләр, дүүш, вайламак. Сора със оләр орталык, йыракта ишидилер бейгир кишнемеси, кечи баармасы. Ичери гирер дәду Типани тутарак Гөргийи башы канны, кендисин дә ели канны. Маши хептән коркмуш, дөкер су, йыкээр йараларны, бетфалээр бандитлери, баалээр сора Гөргинин башыны бир парчайлан.

— Тә сенин чорбажыларын, Гөрги, паалы чорбажыларын, ангыларна сән дайанардын! Сойдулар бизи хептән, хырсызлар! Хем гелмишләр бир хайта жанавар, городскойлар да оннарлан!— ажылы хем кинни деди дәду Типани.

— Аллахым, өлдүрежекләр адамы кенди ичериндә!— йашлар арасындан деди Маши.

— Те о бандит Қостики, Қасапын оолу... сансын кудуз! Толо... черносотенжи, көпек, полициейлән бирлик!— хеп өлә екледи дәду.

* Мангафа — бейгир хасталыгы; хаста бейгир.

— Уф, не башымыза гелди! Пек чиркин! Оф!— иннеди ажыдан Гӧрги.

— Лӧзым тепелемӧӧ хепсини! Нӧнда benim о евелки кылыжым?— таа да пек дӧрдӧ кендисини дӧду. Таа чок му дайанажӧз?

— Гӧрӧнер, ани йок нейӧ дайанмаа!— кайыл олду Гӧрги.— Ама йапамайжӧз да бишей, оннар куветли пек хем фена!

— Хепсиннӧн бирердӧ, бӧлӧклӧн калкмаа ӧстлернӧ, хепсиннӧн, Гӧрги!

* * *

Гежӧ. Соакта. Каар саурдӧр. Костики хырсызча чыкмыш, бакынӧр, саклы беклеер-коллӧэр. Тӧ гечер Андрей Атмажа еллери шинелин жеплериндӧ, Костикийи гӧрмеер. Бу фырлӧэр ансыздан Андрейин аркасына да саплӧэр ону бучаклан, качып йоколӧр. Атмажа салланӧр таа аякча, да дӧшер ерӧ каар ӧстӧнӧ. Иннеер... бирӧздӧн сора гелер кендинӧ, калкӧр аякча, салланӧр...

Бурайы качарак, хызлы солуйарак гелер Надия хем Ангелина, тез тутуэрлар Андрейи ики тарафтан колтукуларындан.

— Вай, Андре, бӧн кабаатлыым, етиштирӧмедим, аллахым, нечин етиштирӧмедим?— аалайрак сӧленер Надия. Ангелина да, булуп Андрейин йарасыны, тыкӧэр ону бир басмайлан, тутуп елини рубалар алтында орада.

— Кимди ажаба о хайын, ах?— иннеди еникуну Атмажа да генӧ кайбетти кендисини, карылар гӧжӧлӧ тутӧрлар ону. Качарак бурайы гелер Сава Кӧркмаз, ангысы лӧзымды гитсин онуннан вокзала демирийӧлжуларын сходуна.

— Ах, бандитлӧр, бӧлдӧрмӧӧ дӧ хызланӧрлар!— сыкты дишлерни Сава да тутӧр о да Андрейи.— Лӧзым тез гӧтӧрелим ону, булалым доктору, Николай Андреевичи, Балабаны...

— Те бир бучак сансын, канны, аман!— баарды коркудан Ангелина гӧрӧп каар ичиндӧ бир тарафта.— Костикинин бучаа, бӧн вардыр гӧрдӧӧмм! Оф!

— Чорносотенжи, бандит! Ко, бӧдешириз биз!— кызды Сава, да гӧрӧп, ани Андрей генӧ гелди кендинӧ, алатлады.— Гӧтӧрелим ону таа тез!

Костики ама гитмемишти ирак бурадан, саклы бек-

демишти гөсрүн, не олажэк онун курбанынан, чыкып алэр ердән бучаа:

— Тфу, күфлү демир парчасы! — сыбыдып ону ирак кендисиндән, саушту.

* * *

Тез гелди Ени йыл да — бүүк йоорту бизим инсаны арасында, пек ески йоорту хем, вар нижә есапламаа, узак деделердән таа.

— О ен ески заманнарда таа инсан кулланармыш бола адеетләр, — аннадэр Васил Арнаут ең күчүк оолуна, — ама озаман бүүлүклү, авжылык ичин, хайванжылык, хализ койунжулук ичин, ки от олсунмуш, хем кенди йашамалары ичин — ушаклар олсун да йашасын, саалык олсун, боллук олсун. Узак деделермиз есаплармышлар, ани гөк, гүн, йаамур верерләр йашамайы да оннара тапынып дува едәрмишләр. Йыл башында йоллармышлар чоужулары хысымнара селәм гөтүрсүннәр хем саалык, ушак, боллук истесиннәр оннара Тянгри-Гөктән саллайып тракалары койуннарда, патладып камчылары.

Шинди Ени йыл йоортусуну гагоузлар тутэрлар, нижә дә башка халклар, ама вар кенди адеетлери дә авшамдан чоужулар «трака», «хэй, хэй» гезерләр баарак хем солейрак масус пиетләр хеп саалык ичин, берекет ичин... Тракалары койуннарда алэрлар, патламаа да бүүк камчы өрерләр тасмадан, учларында кыл йа кеневир учлуу, бир дә жыбыржаа герип дибинә бир кечи даул дериси «буга» йапэрлар, о деринин дә ортасында бир деликтән гечирили бейгир куйруундан кесили бир пүскүл кыл-иплини ийши боорчлан йыслайып-йыслайып чекер бириси пармакларынан да чыкардэр санын буга сеси.

«Трака» гезер таа чок фукареләр, ки казансыннар, генә дә, биркач колаччык, бежим, бир пара да! Хеп фукареләр беклейип кабледерләр дә тракажылар таа ислә, верерләр оннара нелериндән варса! Таа ий вакытларда, кендинә гелмектә, инсан Ени йылы таа долужа гечирерләр: тракажылар таа жөмерт верерләр биз колач, коврик, жевиз, пара, ама деликаннылар кызлар йапэрлар чичек фенец, кырмызы киаттан гүл, да верерләр колачлан хем бүрүнжүк ишлемели пешкирлан бүлә, чорбажылар да икрам едерләр тракажылары шараплан шүкүрлейип, ани гелмишләр.

Сабайлан Ени йыл гүнү, «Чыбык гүнү», ушаклар евдән евә гезерләр «чыбыкклан» — фышкан, сарылы гер-жикли киатлан, сансын каар-кырчлы далжаз, да гирип ичери дийерләр хепсинә о чыбыжакларлан, сөйлейип масус пиет: «Ени йыл берекетли, Ени йыл хем кысметли!», йада: «Сура, сура гудина, пак гудина!» болгаржа, бозук хем аннамайып лафларын маанасыны; чоужуклар гидерләр «ракыйлан» нуналарна, генч евлиләрдә, ни-жә дә Коладада (Крәчунда), гидерләр «колачклан» саадычларна.

— Адеетләр гөзәл, файдалы, салт олсун, нейлән гечирмәә оннары,— кывратты сесини Пындык Анастас ла-федерәк адмнарлан олойницада геченнердә.— Хер керә койун, домуз кесәрмишләр инсан, биз сә...

Шинди йоорту му тутажан, йапажан?— дарылды сан-сын «оннара» Бүрдү Моти макааннан.— Конушәрлар са-де «оннар», хобурлар!

— Йапәрлар «вечерина», «ривилион»,— икиси дә бирдән сөледиләр Тодижиклән Петижижк.

— Биз сә гезериз бош торба колтуумузда имелик бааре бир авуч гүбүр булмаа,— киннеңди Пандазы Мит-ран.— Оннарын са амбарлары үклү екиннән!

— Йаван Ени йылымыз, аач хептән, кардашлар!— еклейип деди Парча Захари чыкып гитти, онун да ар-дына даалышты каланы да фукарә евлернә, гелән «тра-ка» авшамына каршы...

* * *

Қара-Қасапын қонақлары херерси шафқ-айдын, до-наклы, шенни — Ени йыл авшамы, Ени йылы каршы едежекләр зенгиннәр, бүүкләр, қавиләр. Топлу бунжа мусафир, Қара-Қасап хич бакмады буйол сыкылыына да чаарды хепсини, ким она йақышәр хем йарээр «ка-ликлерә» каршы дувар тумаа хем йардым едер оннары бир ипләәдән соймаа, коркуда да тутмаа.

— Господа, биз гечирериз ески йылы, 1905-жи йылы!— калдырып филженини данышәр Қара-Қасап.— Қо онуннан бұлә гитсиннәр хепси кахырлар да хем фе-налыклар! Да дөнмесиннәр бир керә бұлә гери!

Хепси кайыл, авуч дүверләр, ичерләр.

— Бизим падишаамыз ичин, Его величество Нико-лай II-жи, ани енседи хепсини о бозуклары да койду сыралык Россияда!— калкты аякча Несытин Агафон Михеевич.— Қо 906-жы йыл гетирсин салт ий йашамақ

хем раатлык! Боже, царя храни!— чекедерләр хепси чалмаа гимн, ама лафлары билмеерләр да тез битирерләр «ура» баармаклан да ичерләр, сора тутунэрлар имяа-патламаа, нижә ийижи сойдан домузлар, салт иннейрәк ий гелмектән хем тамахлыктан.

Бу шапыр-шупуртуйу кестирди бир нижә хем сиври чоҗужак сеси: «Хээй, хэй! Ени йыл гелер, гелер, хепсинә саалык-ийлик, чок хайван, боодай олсун, хэй, хэй! Калина булү,— бир гүмүшлән бир колач!»

Кара-Касап ама ишидип, үфкеси чыкэр, баарэр Занийә, ев изметчисинә, коуласын ону.

— Хм, гелмиш, калик, мындарласын адеети!— ийренди чорбажы.— Тә гележек бүүкләр, бизим чоҗуклар, ы, Костики достларыннан да олажэк хализ «хэй, хэй».

— Сән дә, е не дейжек инсан шинди күйдә?— айыфланды Калина Васильевна.

— Не сесчәз, жаным ажыйэр! Айып олажэк бизә инсанын онүндә, папа!

— Да не беним зоорум, не дейжеймишләр күйдә? Ким бурада чорбажы?! Ха? Бәним! Ха, ха, ха! Сокулмасыннар, нәнда дийл оннар ичин!

— Пек доору, Симон Агеевич!— сырытты Таркило.

Дышардан ишидилди башка сесләр, бүүкләр, тракайлан, бугайлан, патлатмаклан, кавал чалмаклан да сөйлеерләр бир «хэй, хэй» гөзәл, нижә дүшер.

— Аха, тә бизимкиләр дә!— севинди Кара-Касап.— Қары, хазырла колач, ыы, пешкир... Хем, Надия, чаар ичери оннары, икрам еделим!

Ичери ама гирер чифтчиләр күйдән, селәм верерләр. Кара-Касап атеш олэр:

— Сиз нәны гирмишиниз, хайваннар? Ким чаарды, чыплаклар, блаштырасыныз бурасыны? Дышары, тез айытланасыныз, гөрмейим!

— Е кәнну йоорту, адеет, Симон чорбажы?— кыйышты Парча Захари.

— Гөстережәм бән сизә адеет, хырсызлар! Салт соймаа бакэрсыныз! Дышары!

Тракажылар дөнүп чыкэрлар гүженик хем маскара едили.

— Симон Агеевич, доору йапэрсыныз, ани бөлә шейлери узак тутэрсыныз,— пай тутту Мордюкин,— оннар хептән арсыз олдулар!

Бу заман Таркило койэр граммофону да алэр Калина Васильевнайы ойнамаа, Николас та Надийи, чы-

кэр каланы да. Попаз Софроний ама сийредер да ла-
федер Кара-Касап:

— Ее, ама бизим Надяша гелин шансора!

— Даа, еверерим ону тездä, зерä вакыт та шан-
сора.

Е кимдир о кысметли, секрет дийлсä?— сорду
попаз.

Надия пек кушку олун да ишидип, ондарын ла-
фыны:

— Бән, батюшка, евленежäm бизим адеетлерä гө-
рä, — алатлады алсын бобасынын онуну — Кызларын ев-
ленмеси ичин биздä вар пек мераклы адеетлär хем
инанмаклär — бракып Николасы башлады аннатмаа
Надия: Ени йыл гежеси кызлар атэрлар бир туфли ев
ашыры да, еер дүшäрсä үстү йукары, сэйлер ки евлен-
мек о йылын ичиндä.

— Оо, е сиз денäмединиз ми, мадмуазель! — инте-
ресленди Ковад Диму, Болградтан помещик.

— Денедим! Олä дä дүшту: евленмемек! — атты ба-
кышыны бобасына доору. — Ама гүвä ичин дä вар адеет:
авшамдан кыз баалээр бир далжаз феслен евин сачаана
йа диренä, да тутарса баре бирäз краа о далжаз,
сайылэр, ани гүвä олажэк гөзäl, зенгин хем дä, бый-
ыклы! — чыкып дышары тез гетирер фесленжиини да
гостерер: — олажэк хем гөзäl, хем зенгин, ама бый-
ыклы да!

— Бу хализ господин Николас! — алатлады Кара-
Касап. — Хем вар ниедимиз хысым олалым! Макар ани
быйыксыз!

— Папа, дийл лäзым! Господа, дийл доору бишей!
Папочка, дайан бирäз, йалварэрым! — корунду Надия
умутсуз.

— Жаба, зерä билерим бән, нанда сеин аклын ге-
зер! Чыкмайжэк, бил! Ама биз бу иши билдирежес
вакыдында, Шинди буйуралым, тездä саат 12, Ени
йыл!

Хепси генä гиришерлär имää, ичмää. Надия сыкты
кендисини, бишей дä демеди.

— Хепси ислä, господа, ама те о бунтчулар, ани топ-
ланып баарэрлар, дийл ислä! — йуткунду силинерäk
Матус.

— Фалайжес хепсини! — хырланды сарфошча шансо-
ра Мордюкин. — Хепсини!

— Лäзым бурала да бир «январын докузу» госпо-
да! — дирешти Кара-Касап.

— Йок, оолларым, Петербургта озаман олмадыйды, ийжә ләзым. Бана вообще гелер, ани бизим жандармерия... йок-с!

— Насыл йок??— шашты Мордюкин.— Ба вар-с, отец Софроний!

— Ба йок-с, пристав!

— Ба да-с!

— Йок-с!

— Да-с!

— Йок-с! Тә, Котовский генә качмыш! Ха!

— Качмыш?! Ыы... ама тутажэз, олун услу. Ама сизин попар олажаа Матеевич? Стих йазэр, «Лимба ностра»...? Хороши священнички!

— Иа усланы! Матеевичи ләзым уратмаа да окадар!

— Олсун порядка херердә, господа!— курулду Таркило!

Бирдә, ачылэр капу, гирер ики полицияжы, итирерак ичери бир чифтчи чожууну, Қысметсиз Горгинин Иванчусуну, дүүлмүш хем еллери баалы.

— Господин пристав, туттук хайырсызы листовкаларлан, тә!

— Ахаа, сәндин ми о хайван? Участкайа ону, маа зайа!— баарды Мордюкин.

— Йок, пристав, бурада, шинди йапажэз биз онун законууну!— деди Касап, алып бир бучак елинә.

— Аллахым, Симон, вазгеч!— хызланэр Калина Васильевна, ама Касап урэр ону гери, Надия да чекер ону кендисинә, Кара-Касап кудураарак хеп сөленер, хазырланэр жезаламаа чожуу. «Мама, бән гижәм бурадан,— йаваш деди Надия анасына,— ләзым бишей йаппаа да куртармаа Иванчуйу.

Надия чыкты, кимсей есап аламады. Кара-Касап хеп курулэр Иванчуйа бучаклан, урэр она йумуруклан, зееглеер, түрлү лафлар баарэр, каланы да хырланэрлар. Иванчу ама тутэр кендисини четин, сусэр, бишей сөләмеер, не сорэр.

— Бән коркмээрим сендән, хобур! Хепсиниздән коркмээрим! Битер сизин...

Кара-Касап дели гиби чекедер йыртмаа Иванчунун рубаларны, бу сефер ама генә ачылэр капу да гирер Мити Сомунжу солуйарак.

— Господин помещик, амбарларда... инсан... үүштүләр, ташыйэрлар боодай, не булэрлар... Кости-

кийи, бекчилери дүүдүләр... чырактар да каршы... Не олэр орда, аллаа корусун! Өлүм! Дийреннәрлән, најакларлан!— тыканарак савашәр аннатмаа хепсини. Йырактан ишидилер бүүк шамата.

— Насыл? Недир бу? Каликләр! Койуннар!— үфкедән хем коркудан да баарэр Кара-Касап.— Пристав, полицейскиләр, хепси амбарлара! Оф, беним екин-нерим!

Сойэрлар!— ааранып качынэр чорбажы. Мити савашәр бишей сөлемәә она, о ама ишитмеер бирдән бирә.

— Симон Агеевич, Ястребоу орда, Аتماжа, о Ястребоу...

— Хаа, бән шүпелендийдим! Куршуна! Сибирә ону, хепсини! Тез гиделим орайы!

Хызланэрлар капуйа, ама каршы оннара гирер Костики долу каннан да дүшер ерә кайбедип кендисини. Хепси генә шашырэр.

Сора генә хызланып гидерләр баарарак үфкели, чекишип. Матус йардым едер Калинага гечирмәә Костикийи башка ичерә, сора тез гийнер да дейип «Тут что-то будет нехорошо» хызыл чыкэр. Калина савашып чөзер Иванчунун еллерни, силер онун суратыны, дүзелдер рубаларны.

— Гит, кач, Иванчу, тутмасыннар, аман!— Калина гечирер Иванчуйу аулдан.

Капуда пейда олэр Надия шен:

— Бән ачтым амбарлары! Ко катыклансын инсан, оннара да олсун Ени йыл!

* * *

Полиция участкасында бунжак инсан капалы о Ени йыл авшамындан, ангысы бүүк маазада, ангысы аулда капалы. Капалы Аتماжа Андрей дә, ама йалныз, күчүк маазада. Ону алды Мордюкин ики городовойлан сабаа каршы ездән, ачан о дөндүйдү енез Саванын рышница-сында, есаплайып, ани ону танымамышлар да аарамайжэктар.

— Ах, не фасыл чыкты ишләр, не көтү хем не ахмакы... Белли, ани бени сатты бириси! Дүшейим бән бурайы, бу ахмак куйуйа! Таман шинди, ишлерин йангынында! Не йазык! Насыл ачайым бән бу пустия бугавлары, шейтан алсын? Лазым куртулайым бурадан. Тез. Насыл ама? Вар чок ишимиз таа — ен койусу, кал-

кынты! Сабаа каршы ләзымды чекетмәә, бән сә капалыйым. Хм, не аз вакыт каләр! Насыл качайым? Насыл? Тюрмадан бән коркмээрым. Салт те о, ани ишимиз бозуләр, ых! Беким чо́жуклар булурлар бир колайлык, дүсүннәр бишей. Йок насыл браксыннар бени бурада! Қалдырсыннар калкынтыый! Иашамак... не дә ләзымдыр о адама! Ама зоор да. Хем не бирижиктир о адамда! Бирижик! Бән ону салт революциейә вережәм! Ләзым куртулмаа!

Атмажайы саваштылар сөлетмәә, ама о верилмеди. Йысладылар суук суйлан, ки үшүсүн. Дышарда ама капуда ишидилер шамата, баармак, ачыләр капу да пейда оләр Надия, дартышып ики бекчийлән.

— Колверин, хайваннар, бән помещиин кызыыйм! Бир тарафа!— куртулуп гирер, Мордюкин чыкәр она каршы.— Де оннара, господин Мордюкин, не бу маскаралык! Коймаа кирли еллерни бир барышненин үстүнә?!

«Надия? Хич есапламадым!» — дүшүндү Андрей.— Чыкәр, ани йәпәр иш чо́жуклар.

— Мадмуазель Надия,— айыфланды Мордюкин,— бурайы олмаз, йалварэрым! Бән ләзым йапайым «допрос», «протокол».

Бу заман дышарда калкәр бүүк шамата — аулда капалы инсан зоорлан ачты токатлары, полицияжылар каршы савашэрлар дурмаа, ама енсейәмеерләр, ишидилер патлатмак; бурайы ачып капуйу хызланэр Мити Сомунжу баарарак, ани капанмышлар качэрлар. Мордюкин билмеер нәпсын.

— Мадмуазель, чыкалым тез, ләзым дургутмаа о хайваннары, тез, йалварэрым!

— Аа, бән коркэрым, оннар пек тутушук, вар нижә бени дә өлдүрсүннәр!— дуйуп, ани ишләр сансын уйајэк, бак Кристо ачан йоллады ону бурайы чыкарысын Андрейи, үретти калдырсын участкада карышмалык.

Гөрүп зоору, Мордюкин алатлады дышары дейип Митийә баксын бурасыны.

— Мити, йа гел бана йакын,— чаарды ону Надия,— сән не аарээрсын бурада, нечин дийлсин волостедә? Қо бән лафедирим господин Несытиннән, ани сән Мордюкинә сыщиксин!

— Дийл, барышня, бән...

Дышарда ишидилер таа да бүүк шамата, Митийи корку аләр.

— Ол бир тарафа, биз чыкажээ, да бак, хаштырма, зерә!— деди она Андрей да алып Надийи колундан доорулдулар капуйа.

— Ама унутмайасын, ани йардым еттим, Андруш, бән дийлим кабаатлы...

Шамата таа да пек буулер да бурайы ансыздан гелер Краснов хем биркач түфекли чифтчи хем демирйолжу.

— Андрей, гиделим, калкынды народ, бүтүн күй уулдээр! Кристо алды арестә приставы хем полицијежилери, хепси бүүк маазада капалы.

Мити савушту хич сансын йокмуш бураларда. Андрей калдырып букаасыны:

— Шинди хепсимиз волостейә, куведи ләзым алмаа елимизә да озаман тамамнарыз аграр программаны да! Илери! Молодец, Надия, сән бурада ишледин!

Волостедә чок таа колай олду ишләр: Несытини хем башка чиновниклери дә алдылар арестә да хеп о маазада долдурдулар.

— Хепсимиз топланалым Собор мейданына, митингайа!— баарды Аتماжа.

Собор мейданы, сокаклар да үклү тыкышык инсан, лафедерләр, баарэрлар,— көпүрер халк далгаланмасы, калкынты пеклешер. Кенарсыз инсан денизи далга тепелериндә ордан орада сансын тутуштурэр кырмызы байрактарны. Собор чаннары кушкулу урэрлар, чаарэрлар башка гележәә, инсан дүннеси дә кайнашэр бу набатлан барабар. Калкынмышлар дайанамээрлар, колларны, башларны саурдээрлар, түфклери, косалары, нажаклары, дийреннери, сопалары, казмалары йукары калдырэрлар — ким нейлән гелмиш. Аتماжа, пинип бир панайыр тезгәси үстүнә, данышэр пек сеслән, дургунмаклы, ама четин умутлу хем инанны:

— Кафадарлар, бу дийл митинга, бу революция! Инсан калкты жүмлә! Ишасын сербестлик! Ишасын инсанын куведи, власти — инсана!

— Дүзелим совет, комитет йапалым!— баарды, сансын хазымыш чоктан, Бүрдү Моти — Аتماжа-Галацаны койалым баш, кайыл мы хепси?

— Кайылыз!— баарды бүтүн мейдан.— Топраклары куртаралым! Помещии ерә!

Кара-Касапы! Кылчы да! Железлери! Гажулары! Ерә хепсини!— баарэр бири, обурү хер тарафтан.

— Кара-Касап маазада, топраклары инсана даадажээ, конакларындан варлыклары да генә!— баарды ан-

сыздан хем сансын алатлайрак Кристо Тодоров, ангысы волостедан сора бир сүрү инсаннан титтийди помещий алмаа.

— Өлүм она!— баарды чоклук инсан сеслери бирдән! Надия шинди аннады, не олэр да билмеер, нәпсын.

— Йок, олмаз!— баарды истәр-истемәз о.— Насыл өлә, Андрей? Беним бобамы?!

Сиз не? Дийл доору! Колверин ону!— баарэр, ама дуйэр да, ани йанылэр.

Надия, насыл дийл доору? О бракты инсаны топраксыз, зеегледи. . . ?!

Дийл доору! Колверин ону о маазадан! Колверин!— аалайрак баарэр Надия хем бетфа едер.— Сиз жансызсыңыз, оф, не бүлә ми ләзым?— да хызлы качэр ева доору.

— Насыл өлә йә?— чыкты Кысмetsиз Гөрги.— Насыл биз властьлерин үстүнә калкэрыз! Оннар сора тепелейжеклар хепсимизи, оннар кави! Кайбедежез хепсини, неймиз вар!

— Доору,— екледи Гыргыр Антон.— Бу дийл закона гөрә!

— Бөлә иштә салт бир закон вар нижә олсун: революция закону!— данышты Атмажа да инсан генә башлады шаматайлан кайыллыны баармаа.

— Таа да сора, беким, дә өлә,— деди Гөрги да усланды инсан арасында.

Аралайрак йол кендисинә, Типани дәдунун онунә чыкэр Иванчу бир кырмызы байрак елиндә.

— Тә бизим байраамыз!— деди о.

— Пек ислә, чожуум,— деди Типани дәду.— Кой ону клисенин чаннарна!

— Инсан!— данышты генә Атмажа.— Власть бизим елимиздә, народун елиндә!

Шансора вар нижә тамамнамаа инсанын зооруну, истедини!

— Кайылсыңыз мы, инсан?

— Олсун!— баарэр мейдан кенардан кенарадан!— доорулук олсун бизә дә!

— Кардашлар! Уфкә йалыны тутушту хем тутушур бүтүннә Бужакта!— данышты хептән далгаланмыш уреклән шансора Атмажа.— Биз казандык бу дүүшү! Енседик о кара куветлери! Ләзым кавиледелим бу енсейиши хем коруйалым ону!

Мейданда уулдээр кайыллык, хазырлык тутмаа куведи, енийжә йашамаа.

Чаннар сук дүүлерләр, нижә паскелледә, бу январ гүнү сансын гүнешленди.

— Калкындык та,— дүшүндү Типани дәду, бакарак чаннара.— Олэр та чифтчинин доорулуу. Ко, ий саатта олсун! Дүү чаннары, дәдунун чожуу, дүү! Сендә хайдук үрәә! Сан гөрежән о йаарынкы гүнү...!

* * *

Петербург. Кыш Серайы. Царын, Николай II-жинин, канцеляриясында. Ич девлет ишлери министри хаберлеер Ысек падишаайы, неләр олду бу гүннәр Комрат волостесиндә Бессарабияда.

— Оннар о колонисттиләр, ани кабледилдидиләр бизим айозлу топраамыза!?— кызды император, буруп кафасыны бир тарафа.— Каналии неблагодарные! Сибира оннары, хепсини! Шинди, бусаат!

— Ваше величество, оннар чоклук, бүтүн бир халк...?

— Озаман гери урадын оннары, Турциейә, Африкайа, наны олурса!

— Оннар башларны пек чок калдырмайжәклар, Ысек падишаа, усландыржәз биз хепсини, нижә дүшер. Хем ләзым олжәк оннар бизә, оннар ислә хайванжылар хем чифтиләр, о ерлердә зоор берекет чыкармаа, ама оннар чыкарэрлар! Помешиклери ләзым бирәз усландырмаа, пек тамах алэрлар хепсини кендилернә, хазнайы пек дүшүнмеерләр. Бессарабияда вар царь айленизин баалары Романешты, вар колай ама таа да дүзмәә бу колонистлерин дә ерлериндә, помещиклердән дә каблетмәә таа чок гелир.

— Да, бу бүүк девлет ишиймиш, министр, нижә гөстерер хаберләр. Олур колай бунтлары херйанда капаттыйнан ораларны да таа йакындан бакмаа. Шинди ама о түрклерин, болгарларын, молдованнарын бунтчу башлары жезасыз калмасыннар. Ләзым коркутмаа оннары темелдән, хепси емин версиннәр инаннык ичин Россия тронуна!

* * *

Бессарабиянын вице-губернатору Кноль кендиси гөтүрдү драгун аскерлери буумаа бу революцияжы халкы. Волость-республика баррикада олду, гиргин дүүштү геройлар, ама куветләр биртакым дийлди.

— Хелсимиз дүшеҗез, ама верилмейҗез!— битки керә даныштыды Атмаҗа.— Хербиримизин гүүсүндә дүүлер гиргин үрәә! Да о өлмейҗек, кәр дургунса да! О дири калаҗэк хер бир йашайанын гүүсүндә, бизим ардымыза геленнериндә. Оннар гөреҗек о гүнү, ани даадаҗэк кара думаннары хем имдат едеҗек инсанын зетлерини! Гелеҗэк евлатлара биз бракэрыз те бүүнкү карарлармызы, Народный Советин законнары топрак ичин, сербестлик ичин, доорулуклар ичин! Тутсуннар, унутмасыннар! Ко, сүүнмесин революциянын йалыны!

...Чаннар урдуйду гелеҗәә!

ИЧИНДЕКИЛЕРИ

(Содержание)

Сөзбашы. (Предисловие). <i>Рассказы, караван, рассказы...</i> , автор — М. Губоглу	3
Илк кият. (Книга первая). УЗАК ДЕДЕЛАР. (<i>Далекие предки</i>)	13
I. БУЎК ҚЫР. (<i>Великая Степь</i>)	14
II. КАГАНЛЫК. (<i>Каганат</i>)	20
III. ОГУЗИСТАН. (<i>Страна Огузия</i>)	45
IV. БАГДАДТАН ИОЛЖУЛАР. (<i>Багдадские путешественники</i>)	64
V. БОЗУШМАҚ. (<i>Раздор</i>)	70
VI. ХАК-ОГУЗЛАР (<i>Хак-огузы</i>)	73
Икинжи кият. (Книга вторая). БАЛКАНДА ИУРТЛУК. (<i>На Балканах</i>)	93
I. УЗИЕЙАЛЕТ. (<i>Княжество Узи</i>)	94
II. КАЙКАУЗ ИЗЕДДИН	123
III. СЕНСЕЛА ҚАРШЫЛАШМАСЫ. (<i>Встреча сородичей</i>)	159
IV. АИ, ДААЙЫМ, ДААЙЫМ... (<i>Лес мой, лес...</i>)	164
V. ОГЛАН ХЕМ ЛАНКА. (<i>Оглан и Лянка</i>)	175
VI. КИНЖИЛАР. (<i>Мстители</i>)	200
Үчүнжү кият. (Книга третья). БУЖАК ҚЫРЫ. (<i>Степь Буджакская</i>)	237
I. БИТКИ ГОЧМЕК. (<i>Последний переход</i>)	238
II. КОЛОНИСТЛАР. (<i>Колонисты</i>)	270
III. БУЖАКТА ИАЛЫН. (<i>Пламя в Буджаке</i>)	328
Бүтүн киядын сону. (<i>Заключение книги</i>)	414

Танасоглу Дионис Николаевич

Т18 Долгий караван: Роман/ Предисл. М. Губоглу;
Худож. В. Христов.— Кишинев: Лит. артистикэ,
1985.— 415 с.

Первый гагаузский роман «Долгий караван» состоит из трех книг, объединенных общей исторической основой, сквозным литературным образом каравана, движущегося не только в пространстве от Алтая до Балкан, но и во времени: с доисторических времен до начала двадцатого века. Главная линия действия — жизнь и борьба гагаузского народа за лучшую долю.

Т 4702150000—124
М756(12)—85 Б/З 1984, № 2, 8—85.

84Г7

Дионис Николаевич Танасоглу

ДОЛГИЙ КАРАВАН

Роман

На гагаузском языке

Предисловие на русском языке

Михаила Николаевича Губоглу

Художник Виктор Тимофеевич Христов.

Редактор М. Губоглу.

Художественный редактор А. Святченко.

Технический редактор В. Бужуля.

ИБ № 2929.

Сдано в набор 19.02.85. Подписано к печати 23.05.85.

Формат 84×108/32. Бумага тип. № 2.

Гарнитура литературная. Печать высокая.

Усл. печ. л. 21,84+0,05 вкл. Уч.-изд. л. 23,26+0,03 вкл. Усл.
кр.-отт. 22,20.

Тираж 2 000. Заказ 303. Цена 1 р. 40 к.

Издательство «Литература артистикэ»

Кишинев, пр. Ленина, 180.

Центральная типография, 277035, Кишинев, ул. Флорилор, 1. Государственный комитет Молдавской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли.

1 р. 40 к.

